

SİZ MÜQƏDDƏS KİTABI ANLAYA BİLƏRSİNİZ!

ƏHDİ-ƏTİQƏ ÜMUMİ BAXIŞ

YARADILIŞ – MALAKİ

BOB ATLI (BOB UTLEY)

HERMENEVTİKA (MÜQƏDDƏS KİTAB ŞƏRHİ)

ÜZRƏ PROFESSOR

BIBLE LESSONS INTERNATIONAL: MARSHALL, TEXAS

2002 (Reviziya edilmiş 2010)

ƏHDİ-ƏTİQƏ ÜMUMİ BAXIŞ YARADILIŞ – MALAKİ

Doktor BOB ATLI (BOB UTLEY)
Bible Lessons International

MÜNDƏRİCAT

I.	MÜQƏDDƏS KİTABI YA XŞI OXUMA BƏLƏDÇİSİ:	4
II.	GİRİŞ MÜHAZİRƏSİ	
	A. İSTİFADƏ OLUNAN TERMİNLƏR	10
	B. ƏHDİ-ƏTİQİ NİYƏ ÖYRƏNMƏLİYİK?	10
	C. ƏHDİ-ƏTİQİ NECƏ ÖYRƏNMƏLİYİK?	11
	D. ƏSAS XƏRİTƏ	11
	E. ƏSAS ZAMAN XƏTTİ	12
III.	TÖVRAT	
	A. YARADILIŞ	19
	B. ÇIXIŞ	31
	C. LEVİLİLƏR	41
	D. SAYLAR	56
	E. QANUNUN TƏKRARI	63
IV.	ERKƏN DÖVR PEYĞƏMBƏRLƏRİ	
	A. YEŞUA	71
	B. HAKİMLƏR	79
	C. RUT (YAZILAR)	86
	D. ŞAMUEL	91
	E. PADŞAHLAR	100
V.	CƏDVƏL — BÖLÜNMÜŞ PADŞAHIQ DÖVRÜNÜN PADŞAHLARI	
VI.	YAZILAR	
	A. SALNAMƏLƏR	119
	B. EZRA	125
	C. NEHEMYA	132
	D. ESTER	139

VII.	HİKMƏT ƏDƏBİYYATI	145
	A. İBRANİ POEZİYASI	149
	B. KİTABLAR	
	ƏYYUB	152
	ZƏBUR	159
	SÜLEYMANIN MƏSƏLLƏRİ	168
	VAİZ	174
	NƏĞMƏLƏR NƏĞMƏSİ	181
VIII.	BÖYÜK PEYĞƏMBƏRLƏR	
	A. ƏHDİ-ƏTİQ PEYĞƏMBƏRLİYİNƏ GİRİŞ	188
	B. KİTABLAR	
	YEŞAYA	193
	YEREMYA	214
	MƏRSİYƏLƏR	222
	YEZEKEL	228
	DANİEL	235
IX.	KİÇİK PEYĞƏMBƏRLƏR	
	HUŞƏ	241
	YOEL	247
	AMOS	253
	AVDİYA	262
	YUNUS	269
	MİKEYA	274
	NAHUM	280
	HABAQQUQ	286
	SEFANYA	291
	HAQQAY	296
	ZƏKƏRİYYƏ	301
	MALAKİ	307

MÜQƏDDƏS KİTABI YAXŞI OXUMA BƏLƏDÇİSİ: TƏSDİQLƏNƏ BİLƏN HƏQİQƏTİN ŞƏXSİ AXTARIŞI

Həqiqəti bilmək mümkündürmü? Həqiqət haradan tapılır? Həqiqəti məntiqcə təsdiqləmək mümkündürmü? Ən yüksək səlahiyyət varmı? Həyatımız, dünyamız üçün bələdçi ola biləcək mütləq həqiqətlər varmı? Həyatın mənası varmı? Niyə buradayıq? Haraya gedirik? Bütün şüurlu insanları düşündürən bu suallar, zamanın başlanğıcından bəri insan düşüncəsini məşğul etmişdir (Vaiz 1:13-18; 3:9-11).

Mən həyatın mənasını tapmaqdan ötrü öz şəxsi axtarışımı yada salıram. Əsasən ailəmdə imanlı olan bəzi şəxslərin şəhadəti sayəsində hələ gənc yaşda Məsihə iman gətirdim. Böyüdükcə özüm və dünyam haqqındakı suallarım da böyüdü. Bəsit mədəni və dini klişələr mənə oxuduğum və ya keçirdiyim təcrübələrin mənasını anlamaqda heç kömək etmədi. O vaxt qarışıqlıq və axtarış içində idim, bu etinasız, amansız dünyada həsrət çəkir, tez-tez ümitsizlik hissi keçirirdim.

Çoxları bu mühüm suallara cavab verdiklərini iddia ediblər, lakin mən bu məsələni araşdırıb düşündükdən sonra elə nəticəyə gəldim ki, onların cavabları (1) şəxsi fəlsəfələrinə, (2) qədim əsatirlərə, (3) şəxsi təcrübələrinə və ya (4) psixoloji qavrayışlarına əsaslanırdı. Mən öz dünyagörüşümü, həyatımın mənası və məqsədini əsaslandırma biləcəyim qanəddi bir təsdiq, bir sübut, bir məntiq axtarırdım.

Bütün bunları Müqəddəs Kitabı araşdırmalarımnda tapdım. Müqəddəs Kitabın etibarlılığını axtarmağa başladım və (1) Müqəddəs Kitabın arxeologiya tərəfindən təsdiqlənən tarixi dəqiqliyi, (2) Əhdi-Ətiq peyğəmbərliklərinin düzgünlüyü, (3) on altı əsr müddətində yazılmış olan Müqəddəs Kitabın təlim vəhdəti və (4) Müqəddəs Kitabla təmasa girəndən sonra həyatları dəyişən insanların şəxsi şəhadətləri vasitəsilə onu tapdım. Vahid iman və əqidə sistemi olan məsihçilik, insan həyatının mürəkkəb məsələlərini həll etməyə qadirdir. Bu məni nəinki əqli bir təməllə təmin etdi, həm də Müqəddəs Kitaba əsaslanan imanın təcrübi cəhəti mənə emosional sevinc və sabitlik gətirdi.

Elə bilirdim ki, Müqəddəs Yazı ilə dərk edilən Məsihdə həyatımın mənasını tapmışam. Bu, məstəddi bir təcrübə idi, emosional coşğunluqdur. Bir cəmiyyət və ya düşüncə məktəbi daxilində belə bu Kitabın nə qədər çox sayda müxtəlif şərhələrinin müdafiə edildiyini dərk edəndə keçirdiyim sarsıntı və ağır hələ yadımdadır. Müqəddəs Kitabın Allahdan ilham almış mətn olduğunu və etibarlılığını təsdiqləmək, işin sonu deyil, başlanğıcı idi. Müqəddəs Yazının səlahiyyətinə və etibarlılığına inanan şəxslərin onun çoxlu çətin yerlərinə dair fərqli, hətta bir-birinə zidd şərhələrini necə təsdiq və ya rədd etmək olar?

Bu iş həyatımın məqsədi və iman yolumda macərə olmuşdur. Məsihə iman edəndə sülh və sevincə nail olduğumu bilirdim. Bir yandan mədəniyyətimin nisbilyi, digər yandan bir-birinə zidd olan dini sistemlərin doqmatizmi və məzhəblərin iddiaları arasında qalan zehnim mütləq həqiqətlərin arzusunda idi. Qədim ədəbiyyatı şərh etməyə düzgün bir yanaşma axtararkən tarixi, mədəni, konfessional və təcrübi baxımdan öz qeyri-obyektivliyimi kəşf etməyimə təəccübləndim. Demə, Müqəddəs Kitabı çox vaxt sadəcə olaraq öz görüşlərimi daha da təsdiqləmək məqsədilə oxumuşdum. Bundan doqmatik şəkildə başqalarına hücum etmək üçün istifadə edir və beləcə öz şübhələrimi və gücsüzlüyümü bir daha təsdiqləyirdim. Bu həqiqəti dərk edəndə nə qədər əzab çəkdim!

Büsbütün obyektiv olmaq mümkün olmasa da, Müqəddəs Kitabın daha yaxşı bir oxucusu olmaq mümkündür. Qeyri-obyektivliyimi boynuma alıb ondan agah olmaqla onu məhdudlaşdırma bilərəm. Ondən hələ tam azad olmamışam, lakin öz zəifliyimi boynuma almışam. Şərhcinin özü çox vaxt Müqəddəs Kitabı yaxşı oxumanın ən qatı düşməni olur! Mən Müqəddəs Kitabı öyrənəndə ona müəyyən qənaətlərlə yanaşıram.

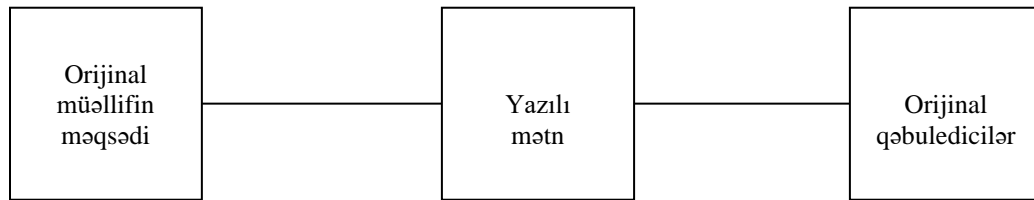
Bu qənaətlərimi sizin mühakiməsinə verirəm, hörmətli oxucu. Bunları mənimlə birgə nəzərdən keçirəsiniz:

1. Mən inanıram ki, Müqəddəs Kitab həqiqi yeganə Allahın Özünü tanıdığı yeganə mətn və Allahdan ilham almış yeganə kitabdır. Buna görə də müəyyən tarixi şəraitdə bəşəri bir yazıçı vasitəsilə fikrini ifadə edən orijinal ilahi müəllifin məqsədi işıqda şərh edilməsi vacibdir.
2. Mən inanıram ki, Müqəddəs Kitab adı insan üçün yazılmışdır – hər kəs üçün! Allah müəyyən tarixi və mədəni kontekstdə bizə açıq şəkildə danışmaq üçün Öz nitqini bizə görə uyğunlaşdırmışdır. Allah həqiqəti gizlətmir. O istəyir ki, biz həqiqəti dərk edək! Buna görə Yazı bizim dövrümüzün işığında deyil, yazıldığı dövrün işığında şərh edilməlidir. Müqəddəs Kitabı, onu birinci oxuyan və ya eşidən şəxslərin ağına gəlməyən bir mənada anlamaq olmaz. Bu Kitab adı insan üçün anlaşılandır və bu Kitabda adı bəşəri ünsiyyətin formalarından və üsullarından istifadə olunur.
3. Mən inanıram ki, Müqəddəs Kitabın vahid təlimi və məqsədi vardır. Müqəddəs Kitabda çətin və paradoksal yerlər varsa da, ziddiyyətlər yoxdur. Beləliklə, Müqəddəs Kitabın ən yaxşı şərhçisi özüdür.

4. Mən inanıram ki, hər mətn parçasının (peyğəmbərliklər istisna olmaqla) yalnız bir mənası vardır və bu mənə Allahdan ilham almış orijinal müəllifin məqsədinə əsaslanır. Biz heç vaxt orijinal müəllifin məqsədini bildiyimizdən tam əmin ola bilməsək də, bu istiqamətə yönəldən çoxlu işarələr vardır:
 - a. fikri ifadə etmək üçün seçilmiş janr (ədəbi növ)
 - b. mətnin yazılmasına səbəb olmuş tarixi şərait və/və ya konkret bir olay
 - c. bütün kitabın və eləcə də hər hissəsinin ədəbi konteksti
 - d. mətnin bütün fikrinə nisbətən hissələrinin təşkili (strukturu)
 - e. fikri ifadə etmək üçün istifadə olunan konkret qrammatik xüsusiyyətlər
 - f. fikri təqdim etmək üçün seçilmiş sözlər

Bir mətn parçasını tədqiq edərkən bunlardan hər birinin tədqiqini qarşımıza məqsəd qoyuruq. Müqəddəs Kitabı yaxşı oxumaq üçün öz metodologiyamı izah etməzdən əvvəl bu gün istifadə olunan və müxtəlif şərhlərin meydana gəlməsinə səbəb olan, bu səbəbdən rədd edilməsi vacib olan yanlış metodların bəzisini sadalamaq istəyirəm:

1. Müqəddəs Kitaba daxil olan kitabların ədəbi kontekstinə əhəmiyyət verməmək və hər cümlədən, frazadan, hətta ayrı sözlərdən müəllifin məqsədini və ya geniş konteksti nəzərə almadan istifadə etmək. Buna çox vaxt “mətndən sübut üçün istifadə” deyilir.
2. Kitabların tarixi şəraitini nəzərə almamaq və bunun əvəzinə mətnə görə az ehtimalı olan və ya heç ehtimalı olmayan xəyali tarixi şəraiti uydurmaq.
3. Kitabların tarixi şəraitini nəzərə almamaq və bunları başlıca olaraq şəxsən müasir məsihçilərə yazılmış bir qəzet kimi oxumaq.
4. Kitabların tarixi şəraitini nəzərə almamaq və mətni ilkin oxucular və orijinal müəllifin məqsədi ilə heç əlaqəsi olmayan fəlsəfi/teoloji mətn olaraq alleqorik şəkildə şərh etmək.
5. Orijinal məqsədi nəzərə almamaq və bunun əvəzinə öz teoloji sistemini, sevimli doktrininə və ya orijinal müəllifin məqsədi və ifadə etdiyi fikri ilə heç əlaqəsi olmayan müasir bir məsələni mətnə gətirmək. Belə hal çox vaxt söyləyicinin öz səlahiyyətini təsbitləmək üçün Müqəddəs Kitabı oxumasından sonra yaranır. Buna bəzən “oxucunun cavabı” deyirlər (“bu mətn mənim üçün nə deməkdir” prinsipi əsasında şərh). İnsanların yazılı ünsiyyətinin hamısında ən azı üç əlaqəli komponent tapıla bilər:

Keçmişdə müxtəlif oxuma üsulları bu üç komponentin birində mərkəzləşib. Lakin Müqəddəs Kitabın unikal şəkildə Allahdan ilham almasını həqiqətən təsdiqləmək üçün yeni sxem daha uyğun görünür:

Həqiqətdə bu komponentlərin hər üçü şərh prosesinə daxil olmalıdır. Təsdiqlənmə məqsədilə şərhimdə ilk iki komponentə - orijinal müəllifə və mətnə - üstünlük verilir. Ola bilsin ki, mən müşahidə etdiyim sui-istifadələrə reaksiya verirəm: (1) mətni alleqorik və ya “ruhani” şəkildə şərh etmə və (2) “oxucunun cavabı” şərhini (bu mətn mənim üçün nə deməkdir?). Sui-istifadə hər mərhələdə baş verə bilər. Biz öz motivasiyamızı, qənaətlərimizi, oxuma və tətbiq yollarımızı həmişə yoxlamalıyıq. Lakin şərhlər üçün heç bur məhdudiyət, heç bir meyar yoxdursa, biz bunları necə yoxlaya bilərik? Bu nöqtədə müəllifin məqsədi və mətn strukturu mümkün olan düzgün şərhələrin miqyasını məhdudlaşdırmaq üçün mənə bəzi meyarlar verir.

Müqəddəs Kitabı oxumanın bu yanlış yollarının fonunda yetəri qədər ağlabatan və ardıcıl görünən hansı yanaşmalar Müqəddəs Kitabı yaxşı oxuyub şərh etməyə imkan verir?

Mən burada konkret janrları şərh etmənin xüsusi üsullarından danışmıram, lakin Müqəddəs Kitaba daxil olan bütün mətn növləri üçün qüvvədə olan hermenevtika prinsiplərindən danışmıram. Janrlara əsaslanan yanaşmalar üçün yaxşı kitab Qordon Fi və Duqlas Styuart, "Müqəddəs Kitabı necə oxumaq lazımdır" (Gordon Fee and Douglas Stuart, *How To Read the Bible For All Its Worth*, Zondervan).

Mənim metodologiyamın mərkəzində hər şeydən əvvəl oxucunun mətni dörd dəfə oxuyub Müqəddəs Ruhun Kəlamı açıqlamasına imkan verməsi durur. Bu yolla Ruh, mətn və oxucu ikinci deyil, birinci rol oynayırlar. Bu həmçinin oxucunu şərhçilərin təsiri altına düşməkdən qoruyur. Mən belə bir söz eşitdim: "Müqəddəs Kitab şərh kitablarına xeyli işıq salır". Bu söz köməkçi vəsaitlərin dəyərini aşağı salmır, ancaq bunlardan münasib vaxtda istifadə edilməsini tələb edir.

Biz öz şərhlərimizi mətnin özü ilə əsaslandırmağa qadir olmalıyıq. Beş cəhət bizi ən azı bir az əminliklə təmin edir:

1. tarixi şərait
2. ədəbi kontekst
3. qrammatik strukturlar (sintaksis)
4. sözün müasir istifadəsi
5. müvafiq paralel ayələr

Biz öz şərhlərimizi əsaslandırmağa qadir olmalıyıq. Müqəddəs Kitab iman və əməl üçün yeganə mənbəyimizdir. Təəssüf ki, məsihçilər bu Kitabın nə öyrətdiyi barədə çox vaxt razılığa gələ bilmirlər.

Mətni dörd dəfə oxumaqla şərh üçün vacib olan aşağıdakı üstünlüklər əldə edilir:

1. Birinci oxuma
 - a. Kitabı bir oturma oxuyun. Onu başqa tərcümədə (fərqli tərcümə nəzəriyyəsinə əsaslanan tərcümə olsa yaxşıdır) bir daha oxuyun
 - (1) sözbəsöz (NKJV, NASB, NRSV)
 - (2) dinamik ekvivalent (TEV, JB)
 - (3) perifrəz (Living Bible, Amplified Bible)
 - b. Bütün mətnin əsas məqsədini axtarın. Mövzusunı müəyyən edin.
 - c. Mümkünsə, bu əsas məqsədi və ya mövzunu açıq şəkildə ifadə edən hissəni, fəslə və ya paraqrafı qeyd edin.
 - d. Mətdə hakim olan ədəbi janrı müəyyən edin
 - (1) Əhdi-Ətiq
 - a) İbrani hekayəti
 - b) İbrani poeziyası (hikmət ədəbiyyatı, məzmur)
 - c) İbrani peyğəmbərliyi (nəsr, nəzm)
 - d) Qanunlar
 - (2) Əhdi-Cədid
 - a) Hekayətlər (Müjdələr, Həvarilərin İşləri)
 - b) Məsəllər (Müjdələr)
 - c) Məktublar
 - d) Apokaliptik ədəbiyyat
2. İkinci oxuma
 - a. Bütöv kitabı təkrar oxuyun və oxuyarkən mühüm mövzuları müəyyən etməyə çalışın.
 - b. Mühüm mövzuları təsvir edin və sadə bir cümlə ilə məzmununu açıqlayın.
 - c. Yazdığınız məqsəd bəyanatını və mövzuların təsvirini köməkçi vəsaitlərlə yoxlayın.
3. Üçüncü oxuma
 - a. Bütöv kitabı təkrar oxuyun və oxuyarkən kitabın yazılmasına səbəb olmuş tarixi şəraiti və konkret olayı mətn əsasında müəyyən etməyə çalışın.
 - b. Müqəddəs Kitaba daxil olan bu kitabda bəhs olunan tarixi xüsusiyyətləri sadalayın
 - (1) müəllif
 - (2) tarix
 - (3) oxucular
 - (4) yazılmasının xüsusi səbəbi
 - (5) yazılmasının məqsədinə aid olan mədəni şəraitin cəhətləri

- c. Təsvirinizi şərh etdiyiniz kitabın verilən hissəsinin paraqraf səviyyəsinə şamil edin. Həmişə mətnin verilən hissəsini müəyyən edin və qısa təsvirini verin. Mətnin hissəsi bir neçə fəslə və ya paraqrafı əhatə edə bilər. Bu yolla siz orijinal müəllifin məntiqini və mətn quruluşunu izləyə bilərsiniz.
 - d. Tarixi şəraiti köməkçi vəsaitlərlə yoxlayın.
4. Dördüncü oxuma
- a. Mətnin verilən hissəsini bir neçə tərcümədə təkrar oxuyun
 - b. Ədəbi və ya qrammatik strukturlara diqqət yetirin:
 - (1) təkrar olunan ifadələr
 - (2) təkrar olunan qrammatik strukturlar
 - (3) bir-birinə əks olan anlayışlar
 - c. Aşağıdakıların siyahısını yazın
 - (1) mühüm terminlər
 - (2) qeyri-adi terminlər
 - (3) mühüm qrammatik strukturlar
 - (4) xüsusilə çətin sözlər, frazalar və cümlələr
 - d. Müvafiq paralel ayələri axtarın
 - (1) mövzunuza aid ən açıq təlimi tapmaqdan ötəri
 - a) “sistematik teologiya” kitablarına,
 - b) izahlı Müqəddəs Kitab nəşrlərinə,
 - c) simfoniyalara müraciət edin
 - (2) mövzunuza aid mümkün paradoksları axtarın. Müqəddəs Kitabda bir çox həqiqətlər dialektik cümlələr ilə təqdim olunur; konfessional mübahisələrin çoxu belə cümlələrin yalnız bir yarısını qəbul edib “mətndən sübut üçün istifadə” etməkdən irəli gəlir. Bütün Müqəddəs Kitab Allahdan ilham almışdır və şərhimizin tarazlı olması üçün biz Yazının bütöv təlimini axtarmalıyıq.
 - (3) Eyni kitabın daxilində, eyni müəllifin yazılarında və ya eyni janrda paralelləri axtarın; Müqəddəs Kitabın ən yaxşı şərhçisi özüdür, çünki Müqəddəs Kitabın bir müəllifi vardır – o da Allahın Ruhudur.
 - e. Tarixi şərait və yazılma münasibəti haqqındakı müşahidələrinizi yoxlamaq üçün köməkçi vəsaitlərdən istifadə edin
 - (1) Dərs üçün Müqəddəs Kitab nəşrləri
 - (2) Müqəddəs Kitab ensiklopediyaları, məlumat kitabçaları, lüğətləri
 - (3) Müqəddəs Kitaba giriş nəşrləri
 - (4) Müqəddəs Kitab şərhləri (bu mərhələdə keçmiş və indiki imanlıların sizin şəxsi tədqiqinizi düzəltməsinə imkan verin).

Bu mərhələdə biz tətbiqə keçirik. İndi, mətni orijinal kontekstində qavramağa vaxt ayırandan sonra, onu öz həyatınıza, öz mədəniyyətinizə tətbiq etməlisiniz. Mən Müqəddəs Kitabın səlahiyyətinə belə tərif verirəm: “Müqəddəs Kitaba daxil olan bir mətnin müəllifinin öz dövrünə nə söylədiyini anlamaq və o həqiqəti bizim dövrümüzdə tətbiq etmək”.

Tətbiq istər zaman, istərsə məntiq baxımından orijinal müəllifin məqsədini izləməlidir. Biz Müqəddəs Kitabdan bir mətn parçasının yazıldığı dövrdə nə mənə verdiyini anlamadan onu öz dövrümüzdə tətbiq edə bilmərik! Müqəddəs Kitabdan bir mətn parçası keçmişdə gəlmədiyini mənə indi də gəlməməlidir!

Paraqraf səviyyəsində etdiyiniz təfəssilatlı təsvir (3-cü oxuma) sizə istiqamət verəcəkdir. Tətbiq söz səviyyəsində deyil, paraqraf səviyyəsində həyata keçirilməlidir. Sözlər yalnız kontekstdə mənə verirlər; frazalar da yalnız kontekstdə mənə verirlər; cümlələr də yalnız kontekstdə mənə verirlər. Şərh etmə prosesində iştirak edən şəxslərdən yalnız orijinal müəllif Allahdan ilham almışdır. Biz sadəcə olaraq Müqəddəs Ruh tərəfindən nurlandırılaraq onun yolunu izləyirik. Nurlanmaq, Allahdan ilham almaq demək deyildir. “Rəbb belə deyir!” deyə elan etmək üçün orijinal müəllifin məqsədindən kənara çıxmamalıyıq. Tətbiq bütün yazının və eləcə də mətnin konkret hissəsinin ümumi məqsədi və paraqraf səviyyəsindəki düşüncənin gedişi ilə konkret olaraq əlaqəli olmalıdır.

İndiki dövrün məsələlərinin Müqəddəs Kitabı şərh etməsinə imkan verməyin; qoy Müqəddəs Kitab özü danışsın! Bunun üçün mətndən prinsiplər götürmək lazımdır. Mətn ilə əsaslandırılan prinsiplər doğrudur. Təəssüf ki, bizim prinsiplərimiz çox vaxt yalnız “bizim”dir, mətnin prinsipləri deyildir.

Müqəddəs Kitabı tətbiq edərkən yadda saxlamaq vacibdir ki, (peyğəmbərlik istisna olmaqla) Müqəddəs Kitaba daxil olan konkret bir mətnin təkcə bir mənası düzgün ola bilər. Bu düzgün məna, öz dövründə bir böhrana və ya ehtiyaca müraciət edən orijinal müəllifin məqsədinə uyğun gələn mənadır. Bu tək mənaya əsasən çoxlu mümkün tətbiq yolları ola bilər. Tətbiq oxucuların ehtiyaclarına əsaslanacaqdır, amma mütləq orijinal müəllifin nəzərdə tutduğu məna ilə əlaqəli olacaqdır.

İndiyə qədər şərh və tətbiqdə əqli prosesdən bəhs etmişik. İndi şərhin ruhani cəhətindən qısaca bəhs edəcəyik. Aşağıdakı addımlar məna çox faydalı olmuşdur:

1. Müqəddəs Ruhun köməyi üçün dua et (müq. et. 1Kor. 1:26-2:16).
2. Öz günahlarının bağışlanması və bildiyin günahlarından təmizlənmək üçün dua et (müq. et. 1Yəh. 1:9).
3. Allahı tanımaq arzusunun artması üçün dua et (müq. et. Zəb. 19:7-14; 42:1-dən sonrakı ayələr; 119:1-dən sonrakı ayələr).
4. Dərk etdiyini yeni həqiqəti dərhal öz həyatına tətbiq et.
5. Həlim və öyrənməyə hazır ol.

Əqli proses və Müqəddəs Ruhun ruhani rəhbərliyi arasında tarazlıq saxlamaq çətindir. Aşağıdakı sitatlar məna bunları tarazlamaqda kömək olmuşdur:

1. Ceymz U. Sayer, “Yazının təhrifi” (James W. Sire, *Scripture Twisting*), ss. 17-18:
“Allah, təkcə ruhani elitasını deyil, bütün xalqını nurlandırır. Müqəddəs Kitaba əsaslanan məsihçilikdə düzgün şərh etmə səlahiyyətinə malik xüsusi “nurlanmış” şəxslər yoxdur. Belə ki, Müqəddəs Ruh bəzi insanlara xüsusi hikmət, bilik və ruhani dərrakə ənamlarını veribsə də, bu qabiliyyətli məsihçiləri Öz Kəlamının tək səlahiyyətli şərhçiləri olaraq təyin etməyib. Hətta Allahın xüsusi qabiliyyətlər verdiyi şəxslər üçün də səlahiyyətli olan Müqəddəs Kitabı öyrənmək, ona əsasən mühakimə yürütmək və ayırd etmək Allahın xalqına mənsub olan hər kəsin məsuliyyətidir. Xülasə, bu kitab başdan-başa belə bir əqidə üzərində qurulub ki, Müqəddəs Kitab Allahın bütün bəşəriyyətə verdiyi həqiqi vəhydir, bəhs etdiyi hər mövzuda bizim üçün ən yüksək səlahiyyətdir, başdan-başa sirr deyildir, lakin hər mədəniyyətə mənsub olan adı insanlar üçün anlaşılan Kitabdır”.
2. Kyerkeqor (Kierkegaard) haqqında, Bernard Ramm “Müqəddəs Kitabın protestant şərhçi” (Bernard Ramm, *Protestant Biblical Interpretation*), s. 75:
Kyerkeqorun fikrincə, Müqəddəs Kitabı düzgün oxumaq üçün onun qrammatik, leksik və tarixi tədqiqi vacib olsa da, ilkin addım olaraq vacibdir. “Müqəddəs Kitabı Allahın kəlamı olaraq oxumaq üçün ona heybətə yanaşmaq, intizarda olmaq, alışıb-yanaraq, Allahla söhbət kimi oxumaq lazımdır. Müqəddəs Kitabı fikirləşmədən, diqqətsizcə, elmi və ya peşəkar oxucu kimi oxumaq, onu Allahın kəlamı kimi heç oxumamaq deməkdir. Onu yalnız eşq məktubu kimi oxuyanlar Allahın kəlamı kimi oxuyurlar”.
3. H.H Rouli, “Müqəddəs Kitabın aktuallığı” (H. H. Rowley, *The Relevance of the Bible*), s. 19:
“Müqəddəs Kitabın sırf intellektual dərki, nə qədər dolğun olur-olsun, bütün xəzinələrini dərk etməyə imkan vermir. Bu demək deyil ki, intellektual dərki önəmli deyildir, çünki Kəlamı dolğun şəkildə anlamaq üçün o da vacibdir. Bununla belə, Kəlamın dolğun dərki üçün intellektual dərki bu Kitabın ruhani xəzinələrinin kəşf edilməsinə yol açmalıdır. Kəlamın ruhani dərki üçün intellektual tədqiqlə kifayətlənmək olmaz. Ruhani şeylər ruhən dərk edilir və Müqəddəs Kitabı oxuyan şəxs ruhani şeyləri qəbul etməyə hazır olmalı, Allaha təslim olmaq üçün Ona qovuşmağa can atmalı, o zaman elmi tədqiqindən keçib bu Kitablara Kitabının zəngin mirasını əldə edə bilər”.

Şərh üçün bu köməkçi vəsait Müqəddəs Kitabı şərh etmə prosesində sizə aşağıdakı yollarla kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur:

1. Hər kitabın girişində qısa tarixi məlumat verilir. “Üçüncü oxuma”nı tamamlandıqdan sonra bu məlumatı oxuyun.
2. Kontekstə dair mülahizələr hər fəslin başında verilir. Bu, mətnin verilən hissəsinin necə təşkil olunduğunu görməyinizə kömək edəcək.
3. Hər fəslin və ya böyük hissənin başında bir neçə müasir tərcümədə paraqraflara bölünməsi və paraqraf başlıqları verilir:
 - a. Birləşmiş Müqəddəs Kitab Cəmiyyətinin yunanca mətni dördüncü nəşrdi (UBS⁴).
 - b. 1995-ci il yenilənmiş Yeni amerikalı standart Bibliya (NASB)
 - c. Kral Yakovun yeni versiyası (NKJV)
 - d. Yeni reviziya edilmiş standart versiya (NRSV)
 - e. Bu günün ingiliscə versiyası (TEV)
 - f. Yerusəlim Bibliyası (JB)

Kitabın paraqraflara bölünməsi Allahdan ilham almış deyildir, kontekstə əsasən həyata keçirilməlidir. Müxtəlif tərcümə nəzəriyyələri və teoloji baxış bucaqlarından həyata keçirilən bir neçə müasir tərcüməni müqayisə edərək orijinal müəllifin fikrinin təxmini strukturunu təhlil edə bilərik. Hər paraqrafda ən mühüm bir həqiqət vardır. Buna “tematik cümlə” və ya “mətnin mərkəzi ideyası” deyilir. Bu mərkəzi fikir düzgün tarixi və qrammatik şərhin açarıdır. Paraqraftan daha qısa bir mətn parçası haqqında şərh etmək, vəz etmək və ya öyrətmək əsla olmaz! Bundan əlavə, hər bir paraqrafın ətrafındakı paraqraflarla əlaqəli olduğunu yadda saxlamaq lazımdır. Buna görə bütün kitabın paraqraflar səviyyəsində təsviri bu qədər önəmlidir. Biz Allahdan ilham almış orijinal müəllifin bəhs etdiyi mövzunun məntiqi axınını izləməliyik.

4. Qeydlərdə ayələrin tək-tək şərhinə əsas götürülüb. Beləcə biz orijinal müəllifin düşüncəsini izləməyə məcbur oluruq. Bu qeydlər bizi bir neçə sahəyə aid məlumatlarla təmin edir:
 - a. ədəbi kontekst
 - b. tarixi, mədəni məlumatlar
 - c. qrammatik məlumatlar
 - d. sözlərin tədqiqi
 - e. müvafiq paralel ayələr
5. Şərhin bəzi yerlərində Müqəddəs Kitab tərcüməsi ilə yanaşı bir neçə müasir ingiliscə tərcümələri verilir:
 - a. Kral Yakovun yeni versiyası (NKJV); bu tərcümə “Tekstus Reseptus” mətn əlyazmalarına əsaslanır.
 - b. Yeni reviziya edilmiş standart versiya (NRSV); bu, Reviziya edilmiş standart versiyanın İmanlılar cəmiyyətlərinin Ümumxalq Şurası tərəfindən sözbəsöz reviziya edilmiş yeni variantıdır.
 - c. Bu günün ingiliscə versiyası (TEV); bu, Amerika Müqəddəs Kitab cəmiyyətinin dinamik ekvivalent tərcüməsidir.
 - d. Yerusəlim Bibliyası (JB); bu, fransız katolik tərcüməsinə əsaslanan ingiliscə dinamik ekvivalent tərcüməsidir.
6. İngiliscə tərcümələrin müqayisəsi, yunanca oxuya bilməyən şəxslərə mətndəki məsələləri aşkarlamaqda kömək edə bilər.
 - a. əlyazma variantları
 - b. sözlərin məna variantları
 - c. qrammatik baxımdan çətin olan mətnlər və struktur
 - d. ikimənalı mətnlər.İngiliscə tərcümələr bu məsələləri həll edə bilməsə də, daha dərin və əsaslı tədqiqi tələb edən yerləri müəyyən etməyə xidmət edir.
7. Hər fəslin sonunda müzakirə üçün müvafiq suallar verilir; beləcə verilən fəslin şərhinə bağlı ən ciddi məsələlərin müəyyən edilməsinə cəhd olunur.

Şərh üçün köməkçi vəsaitin mövcud olan cildləri:

Cild 0, "Siz Müqəddəs Kitabı anlama bilərsiniz!" seminarı

Cild 1, Birinci məsihçi kitabı: Matta Müjdəsi

Cild 2, Markın nəql etdiyi Müjdə: Mark Müjdəsi, Peterin 1-ci və 2-ci Məktubları

Cild 3A, Tarixçi Luka: Luka Müjdəsi

Cild 3B, Tarixçi Luka: Həvarilərin İşləri

Cild 4, Sevimli şagirdin memuarları və məktubları: Yəhyanın Müjdəsi, Yəhyanın 1-ci, 2-ci və 3-cü Məktubları

Cild 5, Paulun nəql etdiyi Müjdə: Romalılarına Məktub

Cild 6, Paulun əziyyət çəkən cəmiyyətə Məktubları: Korinflilərə 1-ci və 2-ci Məktublar

Cild 7, Paulun ilk Məktubları: Qalatiyalılara Məktub, Salonikilərə 1-ci və 2-ci Məktublar

Cild 8, Paulun zindandan yazılan Məktubları: Kolosselilərə, Efeslilərə, Filimona və Filipililərə Məktublar

Cild 9, Paulun dördüncü müjdəçi səyahəti: Timoteyə 1-ci Məktub, Titə Məktub və Timoteyə 2-ci Məktub

Cild 10, Yeni əhdin üstünlüyü: İbranilərə Məktub

Cild 11, İsanın ögey qardaşlarının sözü: Yaqubun və Yəhudanın Məktubları

Cild 12, Çətin vaxtlarda ümid - son pərdə: Vəhy Kitabı

Cild 1AOT, Hər şey necə başladı: Yaradılış 1-11

GİRİŞ MÜHAZİRƏSİ

I. GENİŞ İŞLƏDİLƏN TERMİNLƏRİN TƏRİFLƏRİ

A. ALLAHIN ADLARI

- 1.El
- 2.Elohim
- 3.YAHVE
- 4.Adon
- 5.El Şadday

B. MƏTNLƏRİN VƏ TƏRCÜMƏLƏRİN ADLARI:

- 1.Masoret mətn (MT)
- 2.Septuaqinta (LXX)
- 3.Vulqata
- 4.Midraş
 - a. Halaxa - Tövrət şərh
 - b. Haqqada - bütün Əhdi-Ətiq barədə hekayələr və məsəllər
- 5.Talmud
 - a. Mişna - qədim məşhur rəbbilərin Tövrata dair şifahi rəvayətləri
 - b. Qemara - sonrakı rəbbilərin Mişna şərhləri
- 6.Tarqumlar
- 7.Ölü dəniz tumarları

II. ƏHDİ-ƏTİQİ NİYƏ ÖYRƏNMƏLİYİK?

- A. Əhdi-Ətiq, İsanın və Həvarilərin oxuduqları yeganə Müqəddəs Yazı idi. Onlar Əhdi-Ətiqdən tez-tez sitat gətirirlər.
- B. Əhdi-Ətiq, Allahın Özünü tanıtdığı vəhyidir. Allahdan ilham almışdır.
1.Matta 5:17 və s.a.	5.1 Peter 1:23-25
2.2 Timotey 3:15-17	6.2 Peter 1:20-21
3.1 Korinflilər 2:9-13	7.2 Peter 3:15-16
4.1 Saloniklilər 2:13	
- C. Bizim üçün yazılmışdır.
- 1.Romalılar 4:23-24; 15:4
 - 2.1 Korinflilər 9:9-10; 10:6, 11
- D. Məsihcilər buna necə yanaşmalıdır?
- 1.Bir neçə tarixi yanaşma
 - 2.buna tamamilə riayət etmək
 - 3.buna heç əhəmiyyət verməmək
 - 4.buna vəhy kimi ehtiram etmək, lakin qanun kimi riayət etməmək
 - 5.Əhdi-Ətiq, xilas üçün bir vasitə deyildir
 - a. Romalılar 4
 - b. Həvarilərin İşləri 15; Qalatiyalılar 3
 - 6.İbranilərə Məktub
 - 7.Əhdi-Ətiq, insanlar üçün Allahın vəhyidir. Həyatımızda bunun mühüm yeri vardır. Əhdi-Cədidin əsasını təşkil edir (yerinə yetiriləcək vəd).

III. ƏHDİ-ƏTİQİ (MÜQƏDDƏS KİTABI) NECƏ ÖYRƏNMƏLİYİK? Bəzi əsas şərh prinsipləri:

- A. Müqəddəs Kitab adi insan dili ilə yazılmışdır:
1. Allah həqiqəti gizlətmir.
 2. Allah bizimlə anlama qabiliyyətimizə görə danışır.
- B. Düzgün şərhin açarı, Allahdan ilham almış orijinal müəllifin məqsədini anlamaqdır. Bunun üçün müəllifin işlətdiyi sözlərin açıq mənasını, yəni ilkin oxucularının bunları necə anladıklarını müəyyən etmək lazımdır. Beləliklə, bir mətndə nəzərdə tutulmuş mənanı düzgün şərh etmək üçün aşağıdakıları nəzərə almaq vacibdir:
1. tarixi zəmin;
 2. ədəbi kontekst;
 3. janr (ədəbiyyat növü);
 4. qrammatika (sintaksis);
 5. sözlərin müvafiq dövrdə daşdığı məna;
 6. müəllifin mətn təşkili.
- C. Bütün Müqəddəs Kitab Allahdan ilham almışdır (2Tim. 3:16), buna görə də onun ən yaxşı şərhçisi özüdür. Biz buna "iman analogiyası" yaxud paralel yerlər deyirik:
1. ən aydın mətni axtarıb tapırıq;
 2. Allahın ümumi məqsədini axtarıb tapırıq;
 3. paradoksal cümlələrlə təqdim olunan həqiqəti axtarıb tapırıq.
- D. Mədəniyyətə aid olan müvəqqəti şeyləri hər hansı mədəniyyətdən üstün olan əbədi həqiqətdən necə fərqləndirmək olar?
1. Əhdi-Ətiq həqiqəti Əhdi-Cədidin bir müəllifi tərəfindən təsdiq olunurmu?
 2. Bu həqiqət Müqəddəs Kitabın hər yerində öyrədilirmi?
 3. Bu həqiqət açıq-aşkar bir mədəniyyətlə bağlıdır mı?

IV. QƏDİM YAXIN ŞƏRQİN ƏHDİ-ƏTİQLƏ BAĞLI OLAN ƏSAS XƏRİTƏSİ

- A. Su hövzələri (qərbdən şərqə)
1. Aralıq dənizi	7. İordan çayı
(Böyük və ya Yuxarı dəniz)	8. Yabboq çayı
2. Nil çayı	9. Arnon çayı
3. Qırmızı dəniz	10. Qalileya dənizi (Kinneret gölü)
4. Ərəbistan körfəzi	11. Fərat çayı
5. Misir çayı	12. Dəclə çayı
6. Duz dənizi (Ölü dəniz)	13. İran körfəzi (Aşağı dəniz)
- B. Əhdi-Ətiqdə Allahın xalqına təsir edən ölkələr (qərbdən şərqə)
1. Roma	11. Ammon
2. Yunanıstan	12. Finikiya (Livan)
3. Kaftor (Krit)	13. Suriya
4. Kittim (Kipr)	14. Xet (Anadolu)
5. Misir	15. Ərəbistan
6. Filişt	16. Aşşur
7. Yəhudəya	17. Babil
8. İsrail	18. Fars
9. Edom	19. Midiya
10. Moav	20. Elam

- C. Böyük ölkələrin paytaxtları [ikinci test]
1. Memfis (Misir)	5. Dəməşq (Suriya)
2. Yerusəlim (Yəhudəya)	6. Nineva (Aşşur)
3. Samariya (İsrail)	7. Babil (Babil)
4. Sur (Finikiya)	8. Şuşan (Fars)
- D. Digər mühüm şəhərlər [üçüncü test]
1. Ur	6. Bet-Lexem
2. Xaran	7. Xevron
3. Megiddo	8. Beer-Şeva
4. Şekem	9. Avaris/Soan/Tanis
5. Yerixon	10. Tebes
- E. Dağlar [üçüncü test]
1. Ararat	5. Karmel
2. Xermon	6. Nevo/Pisqa
3. Tavor	7. Sion/Moriya (Yerusəlim)
4. Eval və ya Gerizim (Şekem)	8. Sina/Xorev

V. ƏHDI-ƏTİQİN ƏSAS ZAMAN XƏTTİ

- A. Tarixləri müəyyən olmayan hadisələr (Yar. 1-11)
1. yaradılış
 2. günaha batma
 3. daşqın
 4. Babil qülləsi
- B. Tarixləri müəyyən olan on dövr və ya hadisə:
1. Əcdadlar dövrü (Yar. 12-50 və Əyyub) — e.ə. 2000-ci il
 2. Misirdən çıxış (Çıxış) — e.ə. 1445/1290-cu il
 3. Vəd olunmuş torpağın fəth edilməsi (Yeşua) — e.ə. 1400/1250-ci il
 4. Birləşmiş padşahlıq (Şaul, Davud, Süleyman) — e.ə. 1000-ci il
 5. Bölünmüş padşahlıq (Rexavam-I Yarovam) — e.ə. 922-ci il
 6. Samariyanın (İsrail) süqutu — e.ə. 722-ci il
 7. Yerusəlimin (Yəhudəya) süqutu — e.ə. 586-cı il
 8. Fars padşahı Kirin fərmanı — e.ə. 538-ci il
 9. ikinci məbəd — e.ə. 516-cı il
 10. Əhdi-Ətiqin tamamlanması (Malaki) — e.ə. 430-cu il
- C. Allahın xalqının ən böyük düşmənləri:
1. Misir	6. Babilistan
2. Kənan	7. Fars
3. Filişt	8. Yunanıstan
4. Suriya	9. Roma
5. Aşşur	
- D. Zaman xəttindəki padşahlar:
1. Birləşmiş padşahlıq
 - a. Şaul
 - b. Davud
 - c. Süleyman
 2. İsrail
 - a. I Yarovam
 - b. Axav
 - c. II Yarovam

d. Huşə

3.Yəhuda

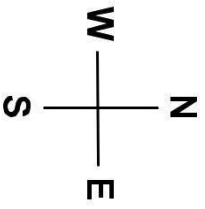
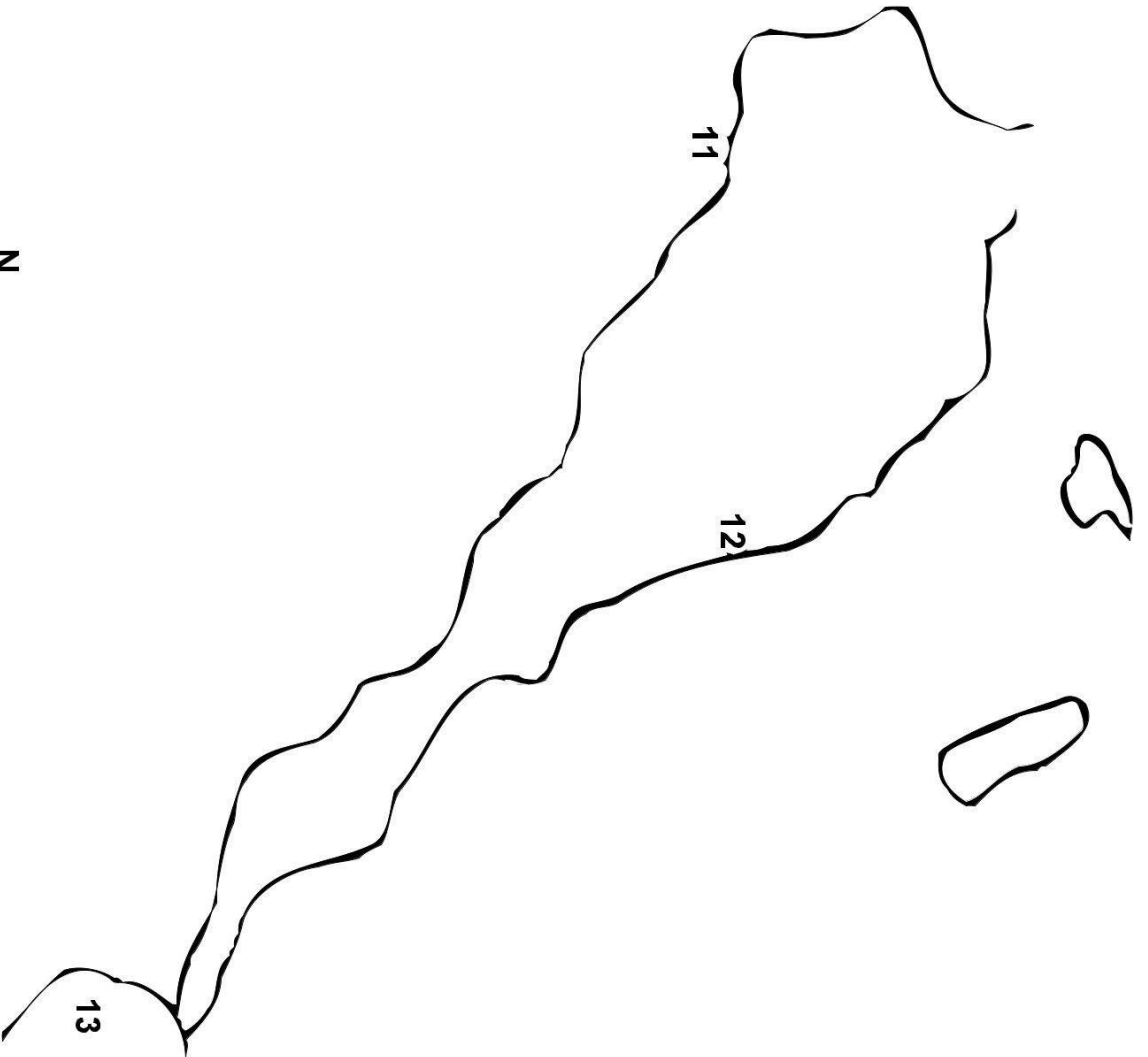
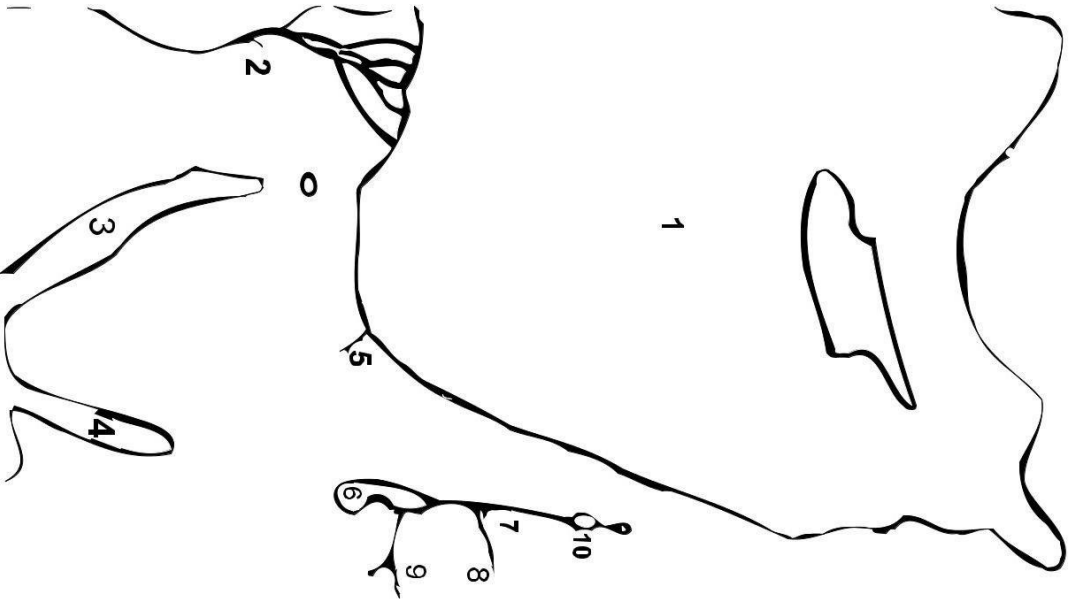
- a. Rexavam
- b. Uzziya
- c. Xizqiya
- d. Menaşşe
- e. Yoşiya
- f. Yehoaxaz (3 ay)
- g. Yehoyaqim
- h. Yehoyakin (3 ay)
- i. Sidqiya
- j. Gedalya (Fars valisi)

4.Fars

- a. II Kir (e.ə. 550-530-cu illər)
- b. Kambiz (e.ə. 530-522-ci illər)
- c. I Dara (e.ə. 522-486-cı illər)
- d. I Kserks (e.ə. 486-465-ci illər)
- e. I Artakserks (e.ə. 465-424-cü illər)

5.1 və 2 Padşahların sonunda Yəhuda padşahlarının və İsrail padşahlarının tam siyahısı verilir.
Həmçinin Aşşur, Babil, Fars və Yunan padşahları sadalanır.

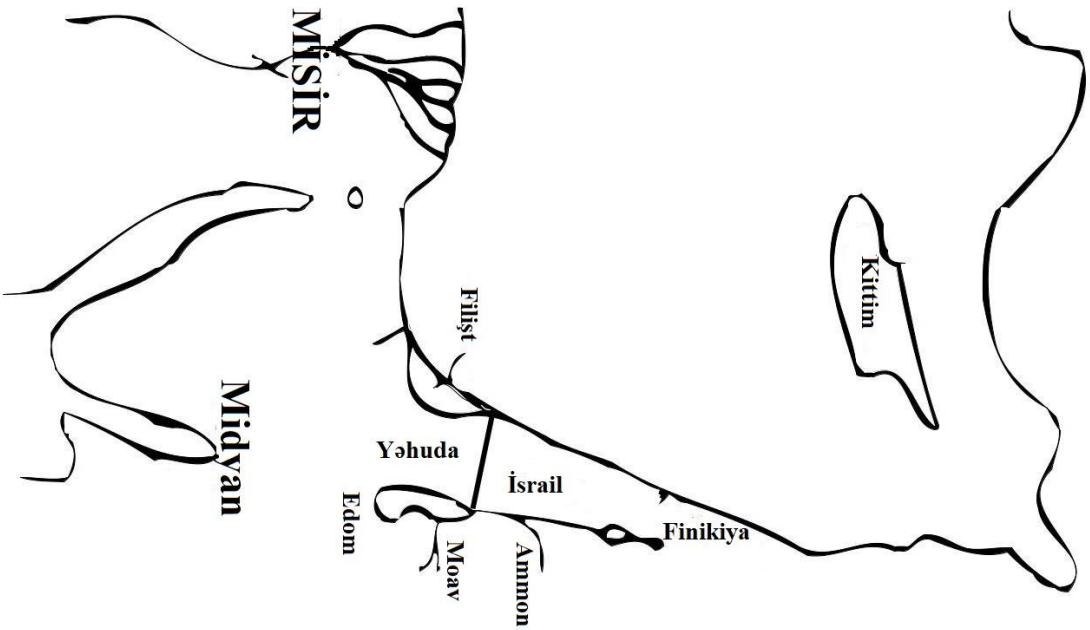
SU HÖVZƏLƏRİ

**QƏDİM
YAXIN ŞƏRQ**

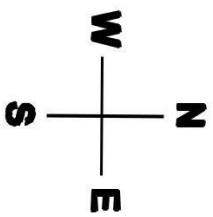
MİLLƏTLƏR

Xetilər

Suriya

Ərəbistan

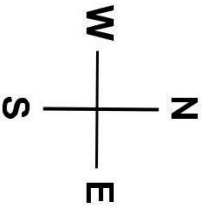
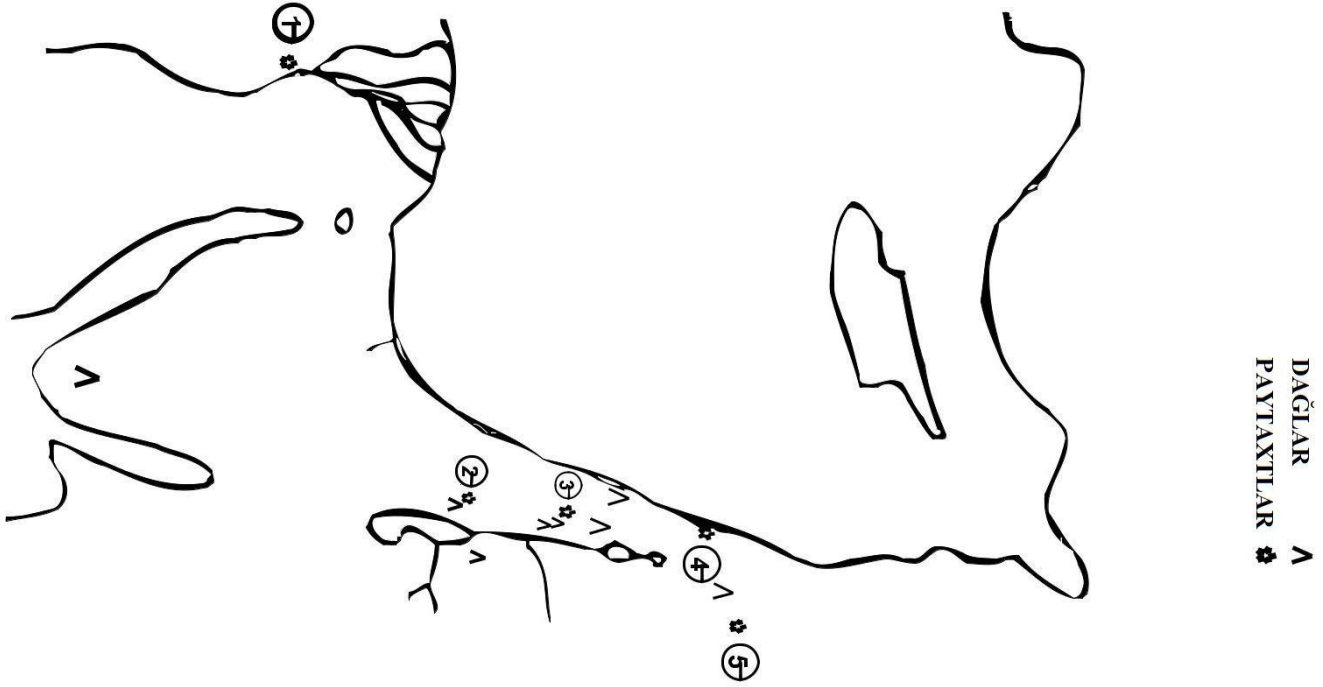
Aşşur

Midiya-
Fars

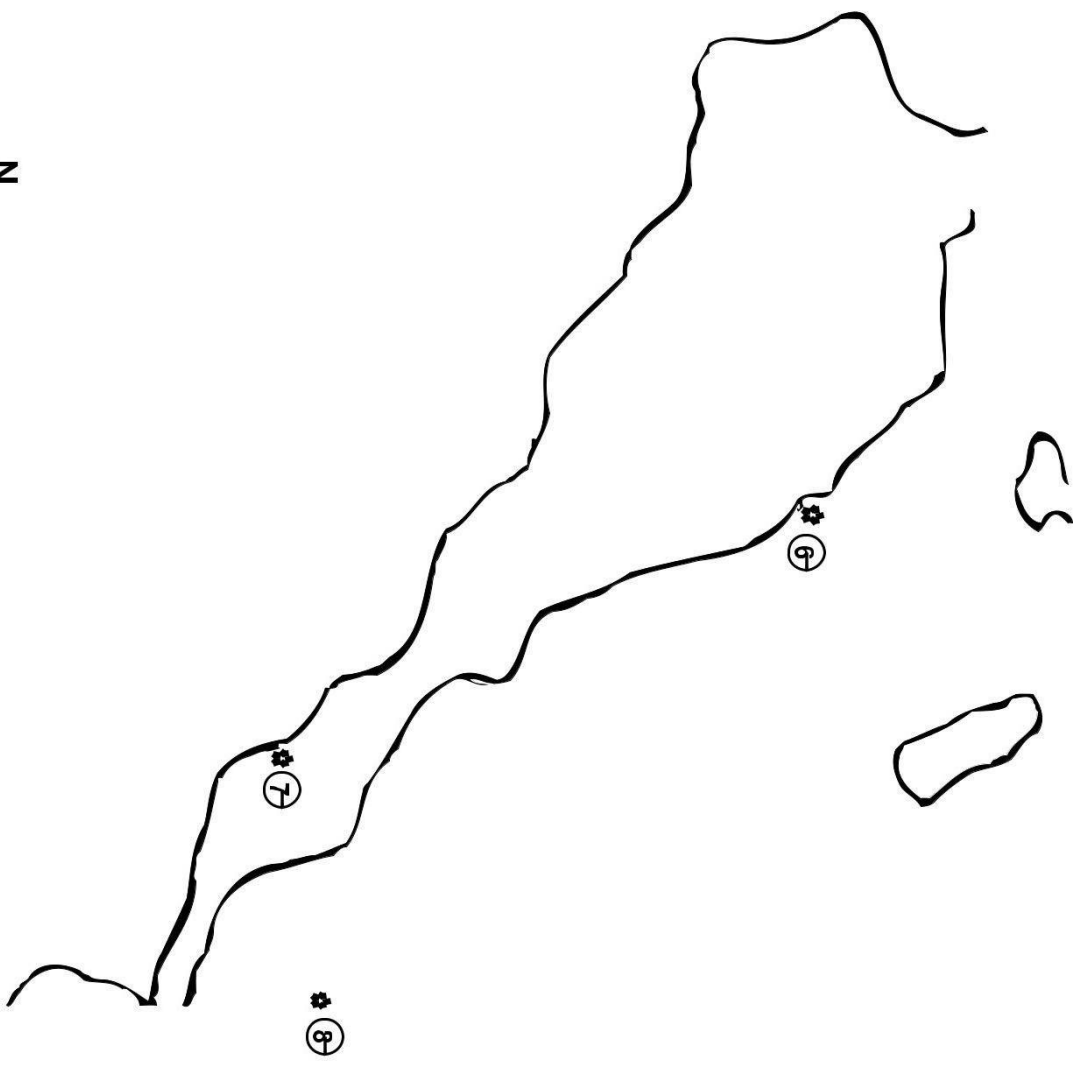
Elam

Babilistan

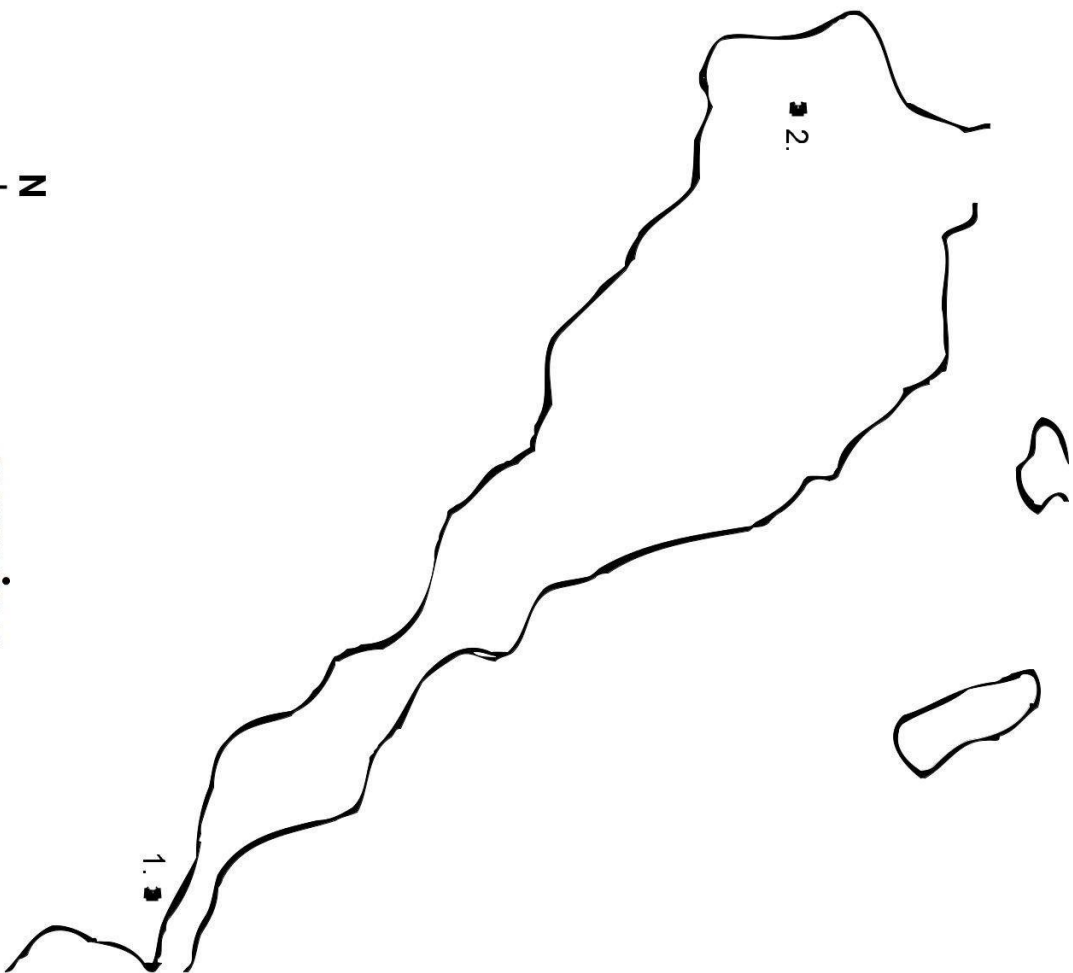
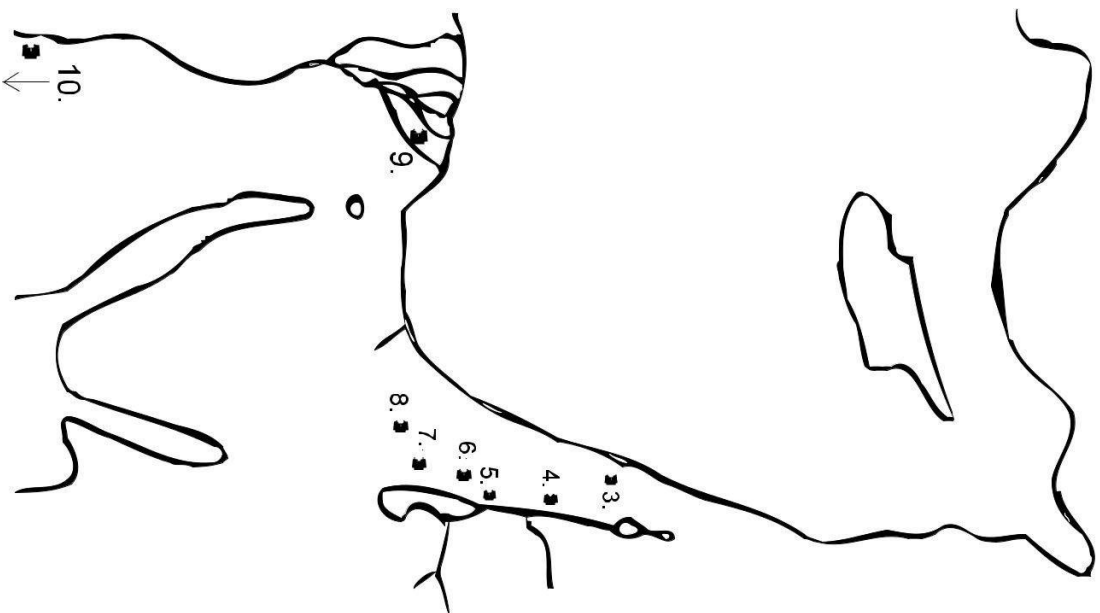
QƏDİM
YAXIN ŞƏRQ

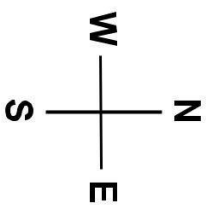
**QADIM
 YAXIN ŞƏRQ**

BAŞQA ŞƏHƏRLƏR

QƏDİM
YAXIN ŞƏRQ

YARADILIŞ KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. İbrani mətnində (MT) bu kitabın adı, ilk sözü olan və "başlanğıcda" mənasını verən Bereşit-dir.
- B. Septuaqintada kitabın adı yunanca "Genezis"dir; 2:4-də "hekayət" olaraq tərcümə olunmuş bu söz "törəmə", yaxud "mənbə" mənasını verir. Bu fraza – "Rəbb Allahın göyləri və yeri yaratmasının hekayəti belədir" – Babildəki mixi yazılı kitabələrin müəllifləri etdiyi kimi, teoloji baxımdan bir-birindən fərqli olan bir neçə hekayəti birləşdirmək üçün istifadə olunan "açar ifadə"dir. Həmin "açar ifadə" irəliyə deyil, geriyə baxır.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, "Tora", "Tövrat", yaxud "təlim", "Qanun" mənasına gələn ibrani kanonunun birinci hissəsinə daxildir.
- B. Bu hissə Septuaqintada "Pentatük" (beş tumar) olaraq adlandırılır.
- C. Bəzən ona Musanın beş kitabı (tumarı) deyilir.
- D. Yaradılış Kitabından Qanunun Təkrarı Kitabına qədərki hissə, Musanın dünyanın yaranmasından başlayan və Musanın həyatı ilə başa çatan ardıcıl bir hekayətidir.

III. JANR – Yaradılış Kitabı başlıca olaraq teoloji və tarixi hekayətdən ibarətdir, lakin orada digər ədəbi janrlara da rast gəlinir:

- A. Poeziya, məs., 2:23; 4:23 (bəlkə də 1-2)
- B. Peyğəmbərlik, məs., 3:15; 49:1 və s. (həmçinin poeziya)

IV. MÜƏLLİF

- A. Müqəddəs Kitabın özündə müəllifin adı bildirilmir. Yaradılış Kitabı nə Ezra və Nehemya Kitabları kimi I şəxsin təkində ("mən"), nə də Həvarilərin İşlərinin bəzi hissələri kimi I şəxsin cəmində ("biz") yazılmışdır.
- B. Yəhudi rəvayəti:
 - 1. Aşağıdakı qədim yəhudi müəlliflərinə əsasən, bu kitabı Musa yazmışdır.
 - a. Ben Sirax, "Ekkleziastikus" 24:23, təqr. e.ə. 185-ci il
 - b. Baba Batra 14b, Talmudun bir hissəsi
 - c. İsanın xidmətindən bir müddət əvvəl Misirdə yaşamış yəhudi filosof İsgəndəriyyəli Filonun əsərləri
 - d. İsanın xidmətindən qısa müddət sonra yaşamış yəhudi tarixçi İosif Flaviy.
 - 2. Tövrat vahid bir tarixi hekayətdir. Yaradılışdan sonra hər kitab (Saylar Kitabı istisna olmaqla) "Və" bağlayıcısı ilə başlayır.
 - 3. Bu, Musaya verilmiş vəhy idi
 - a. Musa tərəfindən yazıldığını təsdiqləyən ayələr:
 - (a) Çıxış 17:14
 - (b) Çıxış 24:4, 7
 - (c) Çıxış 34:27, 28
 - (d) Saylar 33:2
 - (e) Qanunun Təkrarı 31:9, 22, 24-26

- b. Allahın Musa vasitəsilə danışdığını təsdiqləyən ayələr:
 - (a) Qanunun Təkrarı 5:4-5, 22
 - (b) Qanunun Təkrarı 6:1
 - (c) Qanunun Təkrarı 10:1
 - c. Musanın Tövratin sözlərini xalqa söylədiyini təsdiqləyən ayələr:
 - (a) Qanunun Təkrarı 1:1, 3
 - (b) Qanunun Təkrarı 5:1
 - (c) Qanunun Təkrarı 27:1
 - (d) Qanunun Təkrarı 29:2
 - (e) Qanunun Təkrarı 31:1, 30
 - (f) Qanunun Təkrarı 32:44
 - (g) Qanunun Təkrarı 33:1
4. Əhdi-Ətiqin müəlliflərinin Tövratin Musa tərəfindən yazıldığını təsdiqlədikləri ayələr:
- a. Yeşua 8:31
 - b. 2 Padşahlar 14:6
 - c. Ezra 6:18
 - d. Nehemya 8:1; 13:1-2
 - e. 2 Salnamələr 25:4; 34:12; 35:12
 - f. Daniel 9:11
 - g. Malaki 4:4

C. Məsihçi rəvayəti

1. İsa Tövrətdən gətirdiyi sitatların Musaya aid olduğunu deyir:
 - a. Matta 8:4; 19:8
 - b. Mark 1:44; 7:10; 10:5; 12:26
 - c. Luka 5:14; 16:31; 20:37; 24:27, 44
 - d. Yəhya 5:46-47; 7:19, 23
2. Əhdi-Cədidin müəllifləri Tövrətdən gətirdikləri sitatların Musaya aid olduğunu tez-tez qeyd edirlər:
 - a. Luka 2:22
 - b. Həvarilərin İşləri 3:22; 13:39; 15:1, 15-21; 26:22; 28:23
 - c. Romalılar 10:5, 19
 - d. 1 Korinflilər 9:9
 - e. 2 Korinflilər 3:15
 - f. İbrənilər 10:28
 - g. Vəhy 15:3
3. Erkən imanlılar cəmiyyətinin atalarının əksəriyyəti Musanın bu kitabın müəllifi olduğunu qəbul edirdi. İriney, İsgəndəriyyəli Klement, Origen və Tertullian – bu atalar kanonik şəkil almış Yaradılış Kitabının Musaya aid olmasını sual altına qoyurdu.

D. Müasir ilahiyyatçılar

1. Tövrətdə bəzi redaktor əlavələrinin edilməsi barədə açıq-aşkar sübutlar vardır (bunlar yəqin ki qədim mətnin müasir oxucular tərəfindən daha asan başa düşülməsi üçün edilib):
 - a. Yaradılış 12:6; 13:7; 14:14; 21:34; 32:32; 36:31; 47:11
 - b. Çıxış 11:3; 16:36
 - c. Saylar 12:3; 13:22; 15:22-23; 21:14-15; 32:33 və s.
 - d. Qanunun Təkrarı 3:14; 34:6
 - e. Qədim əlyazmaları köçürən şəxslər əla təlim və təhsil almış ilahiyyatçılar idi. Onların üsulları ölkədən ölkəyə dəyişirdi.
 - (a) Mesopotamiyada heç nə dəyişdirməmək üçün çox ciddi və diqqətli idilər, hətta öz işlərini dəqiqlik üçün təkrar yoxlayırdılar. Qədim Şumer əlyazmasında belə qeyd yer alır: "İş başdan sona qədər tamamlanmış, üzü çıxarılmış, təkrar nəzərdən keçirilmiş, müqayisə edilmiş və hər fəhərf təsdiqlənmişdir" (təqr. e.ə. 1400-cü il)
 - (b) Misirdə qədim mətnlər müasir oxuculara görə sərbəst yenilənərdi. Qumrandakı ilahiyyatçılar əlyazmaların üzünü köçürərkən bu yanaşmaya riayət edirdilər.

2. XIX əsr ilahiyyatçıları Tövratin uzun müddət ərzində yazılan, çoxlu mənbələrdən ibarət olan qarışıq bir mətn olduğunu fərz ediblər (Graft-Wellhausen). Bu fərziyyə:

- a. Allahın müxtəlif adları,
- b. mətnə istifadə olunan leksik dubletlər (forma və mənşəyi müxtəlif olan sözlər),
- c. hekayələrin forması,
- d. hekayələrin teologiyası əsasında qurulmuşdur.

3. Fərz olunan mənbələr və tarixlər:

- a. "J" mənbəyi (YAHVE adının işlənməsi) - e.ə. 950-ci il
- b. "E" mənbəyi (Elohim adının işlənməsi) - e.ə. 850-ci il
- c. "JE" adlarının birgə işlənməsi - e.ə. 750-ci il
- d. "D" mənbəyi ("Qanun Kitabı", 2Pd. 22:8; Yoşiyanın islahatı zamanı Məbəd təmir edilərkən tapılmış bu kitab, guya Yoşiyanın dövründə islahatına dəstək olmaq məqsədilə naməlum bir kahin tərəfindən yazılmış Qanunun Təkrarı Kitabı idi) - e.ə. 621-ci il
- e. "P" mənbəyi (kahinliyə aid olan bütün mətnlər, ələlxüsus mərasim və qayda-qanunlarla bağlı olanlar) - e.ə. 400-cü il
- f. Tövrata redaktor əlavələrinin edilməsi barədə açıq-aşkar sübutlar vardır. Yəhudilər bunların
 - (a) yazıldığı dövrün baş kahini,
 - (b) Yeremya peyğəmbər,
 - (c) İlahiyyatçı Ezratərəfindən yazıldığını deyirlər. IV Esdras kitabında bildirilir ki, e.ə. 586-cı il Yerusəlimin süqutu ilə məhv edilmiş bu mətnləri Ezra təzədən yazmışdı.
- g. Ancaq bu "J. E. D. P" fərziyyəsi daha çox bizim müasir ədəbi nəzəriyyələrə əsaslanır, nəinki Tövratdakı sübutlara (R.K. Harrison, "Əhdi-Ətiqə Giriş" [R.K. Harrison, *Introduction to the Old Testament*], ss. 495-541 və "Tindeyl Şərhləri: Levililər Kitabı" [*Tyndale's Commentaries "Leviticus"*], ss. 15-25).
- h. İbrani ədəbiyyatının xüsusiyyətləri
 - (a) Yar. 1-ci və 2-ci fəsillərdəki kimi dubletlərdən ibrani dilində geniş istifadə olunur. Adətən bir hadisə ümumi təsvir olunduqdan sonra xüsusi olaraq təsvir olunur. Ehtimal ki, bu üsul həqiqətləri vurğulamağa və ya şifahi hekayələrin yadda qalmasına kömək etməyə xidmət edirdi.
 - (b) Qədim rəbbilər deyiblər ki, Allahın iki adının geniş işlənməsi teoloji baxımdan mənalıdır:
 - i. YAHVE – İsrailə əhd bağlayan, Xilaskar və Satınalan olaraq onlarla münasibət quran Allahın adı (müq. et. Zəb. 103).
 - ii. Elohim – Yer üzündə bütün həyatı yaradan, təmin edən, davam etdirən Allahın adı (müq. et. Zəb. 104).
 - (c) Eyni əsərdə müxtəlif üslublardan və leksik vahidlərdən istifadə, Müqəddəs Kitabdən başqa Yaxın Şərq ədəbiyyatları üçün də səciyyəvidir (Harrison, ss. 522-526).

E. Qədim Yaxın Şərq ədəbiyyatına əsasən, Musa Yaradılış Kitabını yazarkən mixi yazılı kitabələrdən və ya Mesopotamiya üslubunda şifahi rəvayətlərdən istifadə etmişdir. Bu fakt, Yaradılış Kitabının ilahi ilhamla yazılmasına heç kölgə salmaz, sadəcə bu kitabın ədəbi hadisəsini izah etməyə kömək edə bilər. Yar. 37-dən sonra Misir üslubunun, formasının və leksikasının təsiri, yəqin ki, ona işarə edir ki, Musa israillilərin Misir əsarəti dövründə yazdıqları ədəbi əsərləri və ya şifahi rəvayətlərindən istifadə etmişdir. Musa formal təhsilini tamamilə Misirdə almışdı! Yazılı Tövratin təşəkkülü haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Mənim qənaətimcə, Tövratin böyük hissəsinin tərtibçisi və müəllifi Musa olub, Musanın yazılı yaxud şifahi rəvayətlərdən istifadə etdiyi də istisna edilmir. Əhdi-Ətiqin bu ilk kitablarının tarix baxımından dəqiq və etibarə layiq olduğu yəqindir.

V. TARİX

- A. Yaradılış Kitabı, kainatın yaranmasından İbrahimin ailəsinə qədərki dövrü əhatə edir. İbrahimin həyatını o dövrün dünyəvi ədəbiyyatının əsasında tarixləmək mümkündür. Təxmini tarixi e.ə. 2000-ci il, e.ə. 2-ci minillik olacaq. Bunun əsası belədir:
1. atası ailədə kahin olaraq hərəkət edirdi (Əyyub kimi),
 2. onlar heyvan sürülərinin ardınca gedib köçəri həyat sürürdü,
 3. o dövrdə sami xalqların köçü baş verirdi.
- B. Yar. 1-11-ci fəsillərdə təsvir olunanlar həqiqi "tarixi" hadisələrdir (bəlkə də "tarixi dram"dır), lakin hal-hazırda əlimizdə olan məlumatlar əsasında bu hadisələri dəqiq tarixləmək qeyri-mümkündür.
- C. Yaradılış Kitabını öyrənərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, bu tarixi hadisələri qələmə almış Musa, ya (1) İPad. 6:1-ə əsasən e.ə. 1445-ci ildə, ya da (2) arxeologiyaya əsasən e.ə. 1290-cı ildə Allahın xalqını Misirdən çıxarmışdır. Buna görə də Musa hər şeyin necə və nə üçün başladığı haqda yazarkən ya şifahi rəvayətdən, ya naməlum yazılı mənbələr, ya da birbaşa ilahi vəhydən öyrəndiyi məlumatlara əsaslanırdı.

VI. TARİXİ ZƏMİNİ DƏQİQLƏŞDİRƏN MƏNBƏLƏR

- A. Müqəddəs Yazıdakı digər kitablar
1. Yaradılış – Zəbur 8, 19, 50 və 104
 2. İbrahimin dövrü – Əyyub
- B. Dünyəvi arxeologiya elminin mənbələri
1. Yaradılış 1-11-dəki mədəni fonun bilinən ən qədim paraleli, Suriyanın şimalında tapılmış, akkad dilində yazılmış, e.ə. 2500-cü il ilə tarixlənən Ebla mixi yazılı kitabələridir.
 2. Yaradılış
 - a. Yaradılışa dair ən yaxın Mesopotamiya hekayəsi, təqribən e.ə. 1900-1700-cü illərdə yazılmış "Enuma Eliş" əsəri Ninevadakı Aşşurbanipal kitabxanasında tapılmışdır. Akkadca mixi yazılı yeddi kitabədə Marduk tərəfindən kainatın yaranması təsvir olunur.
 - (a) Apsu (şirin su-kişi) və *Tiamat* (şor su-qadın) adındakı tanrıların son dərəcə dəcəl, səs-küylü uşaqları var imiş. Bu iki tanrı gənc tanrıları sakitləşdirməyə çalışmış.
 - (b) Tanrının uşaqlarından biri *Marduk*, *Tiamatı* məğlub etməkdə kömək olmuş. Bədəninə yer üzünü düzəltmiş.
 - (c) *Apsunun* vəfatından sonra *Tiamatın* əri olmuş *Kingu* adındakı başqa bir tanrı da məğlub edən *Marduk* ondan insanları düzəltmiş. Beləcə, bəşəriyyət *Kinqu*nun bədəninədən meydana gəlmiş.
 - (d) *Marduk* Babil panteonunun başçısı olmuş.
 - b. "Yaradılış möhrü", mixi yazılı bir lövhədir ki, bunun üzərində meyvə ağacı, yanında çılpaq bir kişi və qadın və ağacın gövdəsinə dolanmış ilan təsvir olunub; ilanın başı qadının çiyinə yaxındır, sanki qadına nəsə deyir.
 3. Yaradılış və daşqın – "*Atrahasis Dastanı*"nda aşağı səviyyədəki tanrıların ağır iş üzündən qiyam qaldırdıqları və yeddi cüt insanın (ər-arvadlar) yaradıldığı nəql olunur. (1) Həddən artıq əhali və (2) saldıqları səs-küy üzündən *Enlil* tərəfindən planlaşdırılmış bir vəba, iki qıtlıq və ən axırda daşqın vasitəsilə insanların sayı azaldılmış. Bu hadisələr Yar. 1-8-dəki ardıcılıqla təsvir olunur. Bu mixi yazılı əsər *Enuma Eliş* və *Qilqameş Dastanı* ilə demək olar ki, eyni dövrə, təqribən e.ə. 1900-1700-cü illərə aiddir. Bunların hamısı akkad dilində yazılmışdır.
 4. Nuhun daşqını
 - a. Nippurda tapılmış, "*Eridu Genesis*" olaraq adlandırılmış, təqr. e.ə. 1600-cü ilə aid olan Şumer lövhəsindəki kitabədə *Ziusudra* və yer üzünə gələn daşqın nəql olunur.
 - (a) Su tanrısı *Enka* gələcək daşqın barədə xəbərdarlıq edir.
 - (b) Padşah və keşiş *Ziusudra* nəhəng bir gəmidə xilas olur.
 - (c) Daşqın yeddi gün davam edir.

- (d) *Ziusudra* gəminin pəncərəsini açır və yerin quruyub-qurumadığını öyrənmək üçün bir neçə quş buraxır.
 - (e) Gəmidən çıxandan sonra həmçinin bir öküzü və bir neçə qoyunu qurban olaraq təqdim edir.
- b. Dörd Şumer hekayəsindən ibarət olan *Qilqameş Dastanı* olaraq bilinən babillilərin ətraflı daşqın hekayəsinin, əsli təqr. e.ə. 2500-2400-cü illərə aid olduğu halda, akkadca mixi kitabəsi olan yazılı şəkli çox daha gec dövrə aiddir. Dastan daşqından sağ çıxan *Utnapiştim* haqqındadır; bu adam *Uruk* padşahı *Qilqameşə* böyük daşqından necə sağ çıxdığını və ona əbədi həyatın necə verildiyini deyir.
- (a) Su tanrısı *Ea* gələcək daşqından xəbər verir və *Utnapiştimə* (*Ziusudranın* babilli forması) bir gəmi inşa etməyi əmr edir.
 - (b) *Utnapiştimlə* ailəsi, bir neçə şəfalı bitki ilə birgə daşqından sağ çıxırlar.
 - (c) Daşqın yeddi gün davam edir.
 - (d) Gəmi Farsın şimalşərqində, Nisir dağında dayanır.
 - (e) *Utnapiştim* quru torpağa çatıb-çatmadıqlarını bilmək üçün 3 fərqli quşu göndərir.
5. Qədim daşqını təsvir edən Mesopotamiya ədəbi mətnlərinin hamısı eyni mənbəyə əsaslanır. Adlar fərqli olsa da, süjet eyni qalır. Məsələn, *Ziusudra*, *Atrahasis* və *Utnapiştim* – hamısı eyni adamdır, padşahdır.
6. Yaradılış Kitabında nəql olunan ən qədim hadisələrin bu tarixi paralelləri bəşəriyyətin dünyaya yayılmasından (Yar. 10-11) əvvəl Allah haqqında bildikləri və ruhani təcrübələri baxımından başa düşülməlidir. Xalqların yaddaşında qalmış bu həqiqi tarixi hadisə, bütün dünyada böyük daşqın hekayəsi olaraq miflər şəklində yazılmışdır. Yaradılış (Yar. 1-2) və insanlarla mələklərin evlənməsi (Yar. 6) haqqında da eyni şey söyləmək olar.
7. Əcdadın günü (Orta tunc dövrü)
- a. Mari lövhələri – təqr. e.ə. 1700-cü ildə akkadca mixi yazı ilə yazılmış hüquqi (Ammon mədəniyyəti) və şəxsi mətnlər.
 - b. Nuzi lövhələri – Ninevadan təqr. 160 km cənubşərqdə yaşayan bəzi ailələrin (Xorlu və ya Xurri mədəniyyəti) e.ə. 1500-1300-cü illərdə akkadca mixi yazı ilə yazılmış arxivləri; ailəvi və işgüzar xarakterli mətnlər. Daha çox xüsusi misallar üçün bax: Uolton (Walton), ss. 52-58.
 - c. Alalax lövhələri – Şimali Suriyadan təqr. e.ə. 2000-ci ilə aid olan mixi yazılı mətnlər
 - d. Yaradılışda yer alan adların bəzisinə Mari lövhələrində də rast gəlinir: Seruq, Peleq, Terah, Naxor. Tövratdakı digər adlar da geniş işlənmişdir: İbrahim, İshaq, Yaqub, Lavan və Yusif.
8. "Müqayisəli tarixşünaslıq araşdırmaları aşkara çıxarıb ki, xetlilərlə yanaşı qədim ibraniyə də Yaxın Şərq tarixini ən dəqiq, obyektiv və məsuliyyətli surətdə qələmə alıblar" (R.K. Harrison, "Müqəddəs Kitab tənqidçiliyi", [R. K. Harrison, *Biblical Criticism*], s. 5).
9. Arxeologiya Müqəddəs Kitabın tarixi dəqiqliyini təsdiq etməkdə çox faydalı olmuşdur. Ancaq bu barədə bir az ehtiyatlı olmaq lazımdır. Arxeologiya aşağıdakı səbəblərdən tam etibarlı bələdçi ola bilməz:
- a. keçmiş qazıntılarda texniki məhdudiyyətlər,
 - b. kəşf olunmuş artefaktların olduqca subyektiv şəkildə şərh edilməsi,
 - c. qədim Yaxın Şərqin hamı tərəfindən qəbul olunmuş xronologiyasının olmaması (lakin hal-hazırda ağac gövdəsindəki halqalar əsasında bir xronologiya üzərində iş gedir).
- C. Misirin yaradılış hekayələri Con Uoltonun "Mədəni kontekstində qədim İsrail ədəbiyyatı" (John H. Walton, *Ancient Israelite Literature in Its Cultural Context*, Grand Rapids, MI: Zondervan, 1990, ss. 23-34, 32-34) kitabında verilmişdir.
- 1. Misir ədəbiyyatında yaradılış təşkilisiz, xaotik, əzəli sudan başlayır. Misirlilər yaradılışı su xaosundan əmələ gələn bir struktur olaraq görürdü.
 - 2. Memfisdən gələn Misir ədəbiyyatında yaradılış Ptahın dediyi söz ilə həyata keçib.

D. ABŞ-də kosmologiya araşdırmaları ilə məşğul olan müjdəçi imanlılarının ünvanları:

1. Institute for Creation Research (Young Earth)
P. O. Box 2667
El Cajon, CA 92021-0667
2. Reasons to Believe (Old Earth)
P. O. Box 5978
Pasadena, CA 91117

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (KONTEKST)

A. Musanın "tarixçəsi belədir" (*toledot*) frazasını işlətməyinə əsaslanan sxematik təsvir:

1. göyün və yerin yaranması, 1:1-2:3
2. bəşəriyyətin yaranması, 2:4-4:26
3. Adəmin nəsil tarixçəsi, 5:1-6:8
4. Nuhun tarixçəsi, 6:9-9:17
5. Nuhun oğullarının nəsil tarixçəsi, 10:1-11:9
6. Samın nəsil tarixçəsi, 11:10-26
7. Terahın (İbrahimin) nəsil tarixçəsi, 11:27-25:11
8. İsmailin nəsil tarixçəsi, 25:12-18
9. İshaqın tarixçəsi, 25:19-35:29
10. Esavın tarixçəsi, 36:1-8
11. Esavın oğullarının tarixçəsi, 36:9-43
12. Yaqubun tarixçəsi, 37:1-50:26 (№1-11 Mesopotamiya ədəbi zəmini var, №12 isə Misir ədəbiyyatına bənzəyir).

B. Mövzular üzrə qısa təsvir:

1. insan üçün olan dünyanın və insanın yaranması, 1-2
2. insanın yaradılışla birgə günaha batması, 3:1-11:26
3. bütün insanlar uğrunda gələcək bir adam (3:15), 12-50
 - a. İbrahim (12:1-3), 11:27-23:20
 - b. İshaq, 24:1-26:35
 - c. Yaqub, 27:1-36:4
 - (a) Yəhuda (Məsihin nəslisi)
 - (b) Yusif (ikiqat torpaq mirası), 37:1-50:26

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

A. Hər şey necə başladı?

1. Allah (1-2). Müqəddəs Kitab dünyagörüşü çoxallahlı deyil, təkallahlıdır. Yaradılışın necə baş verdiyi deyil, kim tərəfindən həyata keçirildiyi ön plana çıxır. Yazıldığı dövrdə belə dünyagörüşü tamamilə misilsiz idi.
2. Allah ünsiyyət istəyir. Yaradılış sadəcə olaraq Allahın insanla ünsiyyətdə olması üçün bir səhnədir.
3. Yaradılış Kitabının 1-3-cü və 12-ci fəsilləri dərk etmədən Müqəddəs Kitabın qalan hissələrini anlamaq qeyri-mümkündür.
4. İnsan Allahın iradəsini anlayandan sonra buna imanla cavab verməlidir (Yar. 15:6 və Rom. 4).

B. Niyə dünya bu qədər şərlə dolu və ədalətsizdir? Dünya "çox yaxşı" idi (1:31), lakin insan günaha batmışdır (3-cü fəsil). Bunu dəhşətli nəticələri açıq-aşkardır:

1. Qabil Habil öldürür, (4-cü fəsil)
2. Lemekin intiqamı (4:23)
3. insanın pisliliyi, (6:5, 11-12; 8:21)
4. Nuhun sərxoşluğu, (9-cu fəsil)
5. Babil qülləsi, (11-ci fəsil)
6. Ur şəhərindəki çoxallahlıq

- C. Allah bu vəziyyəti necə düzəldəcək?
1. Məsih gələcək (3:15)
 2. Allah hamını çağırmaq üçün bir nəfəri çağırır (Yar. 12:1-3 və Çıx. 19:5-6)
 3. Allah günaha batmış insanlar (Adəm, Həvva, Qabil, Nuh, İbrahim, yəhudilər və başqa millətlər) ilə birgə işləmək istəyir və lütfü ilə buna yol açır:
 - a. vədlər
 - b. əhdlər (şərtsiz və şərtli)
 - c. qurban
 - d. ibadət

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr

1. "Allah dedi..." 1:3,6,9,14,20,24
2. Əmr forması, I şəxsin cəmi ("yaradaq", "qarışdıraq" və s.) 1:26; 3:22; 11:7
3. "Öz surətimizdə" 1:26,27; 5:1,3; 9:6
4. "Gəzişən Rəbb Allah" (antropomorfizm) 3:8
5. Nefilim (böyük adamlar) 6:4
6. Əhd 6:18; 9:9-17
7. "İbram Rəbbə iman etdi və Rəbb bunu ona salehlik saydı" 15:6
8. Məhəbbət ("xesed") 24:12,27; 32:10 (yaxud "xeyirxahlıq")
9. Ev bütələri (terafim) 31:19,30,34 (yaxud "ev tanrıları")
10. Baxıcılıq 44:5

B. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər

1. Şet, 4:25	11. Həcər, 16:1
2. Xanok, 5:21-24	12. İsmail, 15:15; 25:12-19
3. Metuşelah, 5:22,25-27	13. İshaq, 21:3
4. Sam, 9:18; 10:27-31	14. Lavan, 24:29
5. Kənan, 9:20-27	15. Qetura, 25:1
6. Nəmrud, 10:8-10	16. Yaqub (İsrail), 25:26; 32:28
7. Terah, 11:24-32	17. Dina, 30:21
8. Lut, 11:31	18. Potifar, 37:36
9. İbrahim, 12:18	19. Tamar, 38
10. Melkisedeq, 14:18	20. Menaşşe və Efrayim, 41:51,52

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

A. Birinci xəritə - Yaradılış 1-11 (nömrələrə görə)

1. Eden bağı, 2:8	7. Nineva, 10:12
2. Dəclə çayı, 2:14	8. Yevus, 10:16
3. Fərat çayı, 2:14	9. Sodom, 10:19; 13:10
4. Ararat dağları, 8:4	10. Xaldeylilərin Ur şəhəri, 11:28
5. Şinar, 10:10; 11:2	11. Xaran, 11:31-32
6. Babil, 10:10; 11:9	

B. İkinci xəritə - Yaradılış 12-50 (nömrələrə görə)

1. Şekem, 12:6; 33:18	8. Dəməşq, 14:15
2. Bet-El, 12:8; 13:3; 35:6	9. Salem, 14:18
3. Negev (cənub), 12:9; 13:1	10. Misir çayı, 15:18
4. İordan çayı, 13:10-11	11. Şur yolundakı çöl, 16:7
5. Xevron, 13:18; 23:2	12. Moav, 19:37
6. Duz dənizi, 14:3	13. Ammon, 19:38
7. Qadeş-Barnea, 14:7; 16:14	14. Beer-Şeva, 21:14; 26:33

15. Filitlilərin ölkəsi, 21:32
16. Paran çölü, 21:21
17. Moriya torpağı, 22:2
18. Aram, 24:10

19. Edom, 25:30; 36:1;8-9,19
20. Yabboq çayı, 32:22
21. Bet-Lexem, 35:19
22. Qoşen, 45:10; 46:34

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

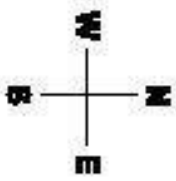
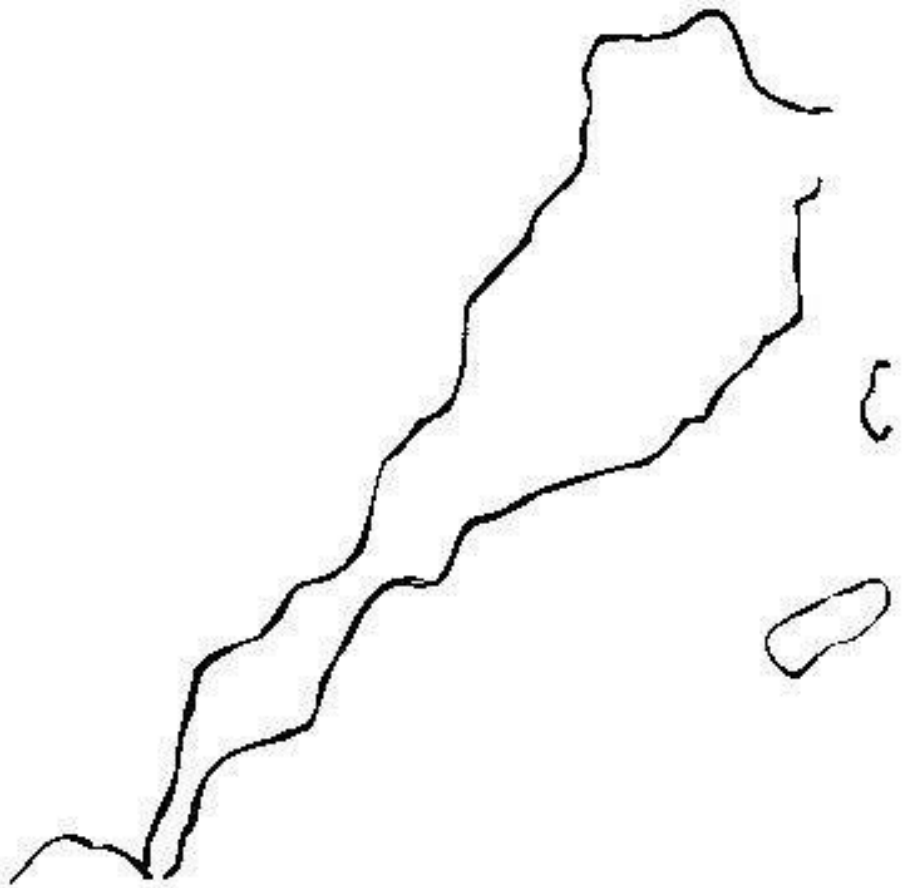
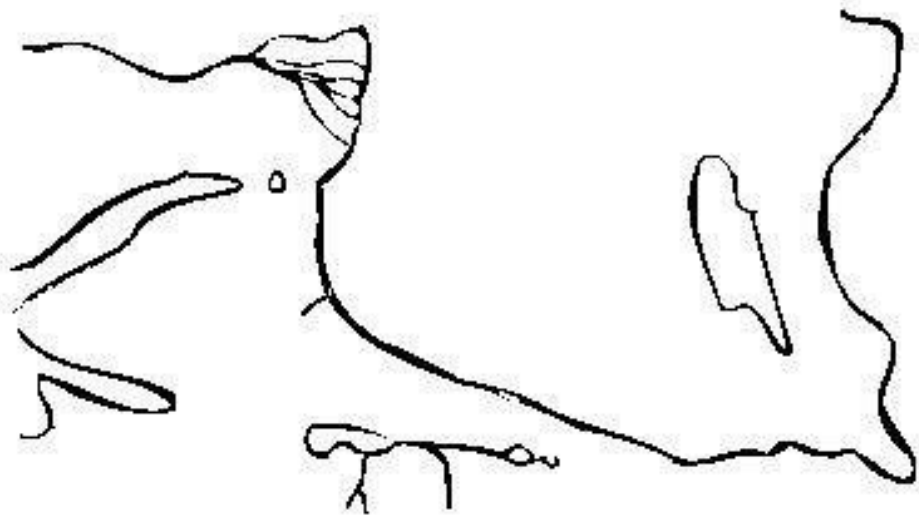
YARADILIŞ 1-11 ÜZRƏ SUALLAR

1. Müqəddəs Kitabda Allahın yaranması haqda məlumat verilmirmi?
2. Yaradılış mövzusunda Müqəddəs Kitab və elm bir-birinə ziddirmi?
3. Yaradılış 1-ci fəsil Yaxın şərqdəki digər yaradılış hekayələri ilə necə əlaqəlidir?
4. *Fiat* və *ex nihilo* terminlərini izah edin.
5. 1-ci və 2-ci fəsillərdə niyə Allahın fərqli iki adı işlədilir?
6. İnsanın yaranması barədə iki fərqli hekayə varmı?
7. Kişinin və qadının Allahın surətində yaranması nə deməkdir?
8. Bir olan Allaha dair niyə cəm forma işlənir? 1:26, 27; 3:22; 11:7
9. 3-cü fəsil niyə Müqəddəs Kitabın qalan hissəsini anlamaq üçün həyati önəm daşıyır?
10. Danışan heyvanlar (3:1) bu hekayənin mifoloji olduğunu sübut edirmi?
11. 3:15 niyə bu qədər önəmlidir?
12. 3:16 müasir həyata necə aiddir?
13. Eden bağında iki xüsusi ağac var idi, yoxsa bir xüsusi ağac?
14. Qabilin nəslinin cəmiyyətdə inkişaf etdirdiyi sahələri sadalayın, 4:16-24.
15. Daşqının məqsədi nə idi?
16. İnsanların Babil qülləsini inşa etməsinin məqsədi nə idi?

YARADILIŞ 12-50 ÜZRƏ SUALLAR

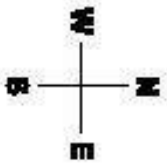
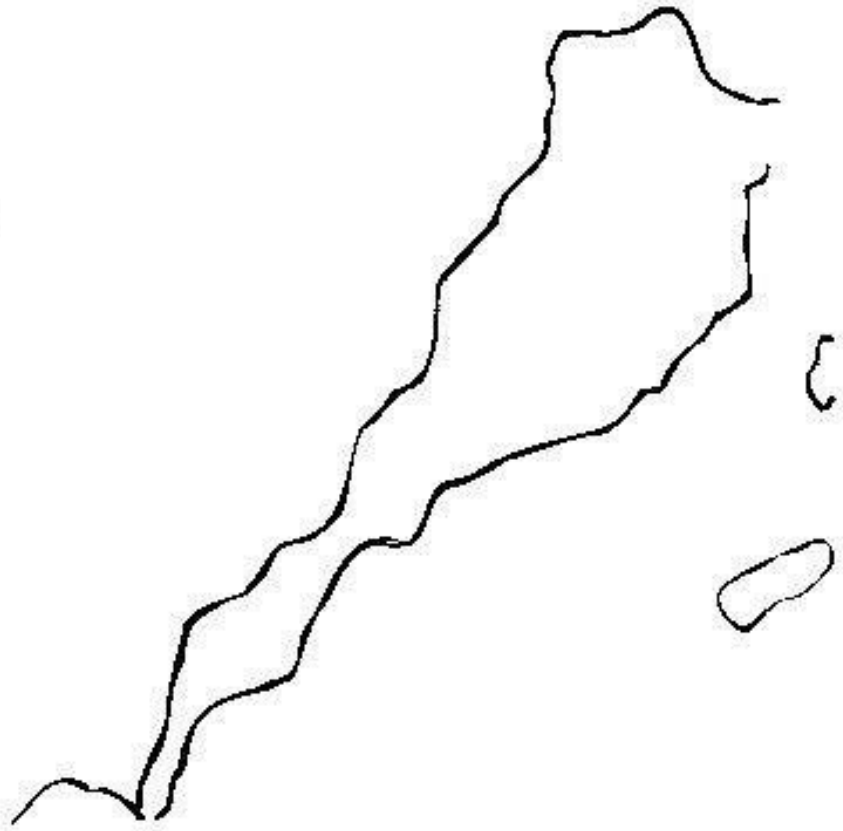
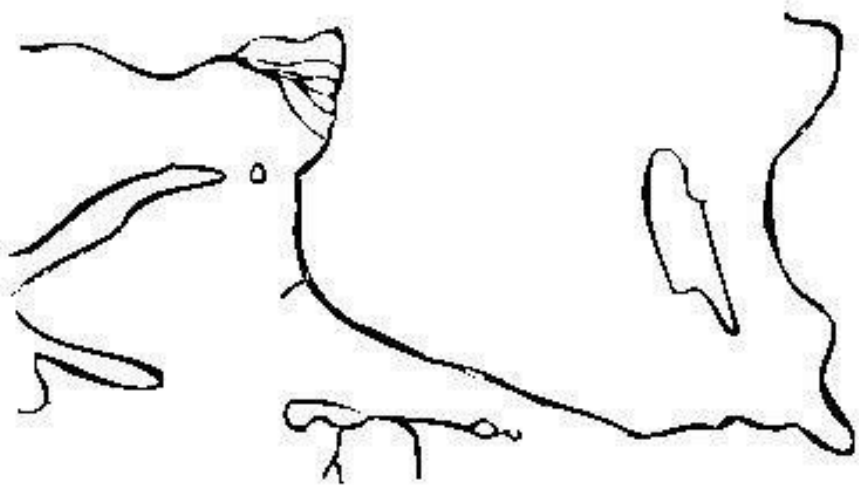
1. Nuhla və İbrahimlə bağlanmış əhdlərin arasındakı fərqlər nə idi?
2. İbrahimlə bağlanmış əhdin yəhudi olmayan xalqlarla əlaqəsi nə idi?
3. 12-ci fəsildə İbramın zəiflik və imansızlığının hansı iki əlamətini görürük?
4. Melkisedeq kimdir və İbram ona niyə on faizi verdi?
5. 15:12-21 niyə bu qədər əhəmiyyətlidir?
6. 18-ci fəsildəki üç adam kimdir? (niyə və harada)?
7. İbrahim Sara ilə evli olduğu barədə niyə yalan söylədi? Kimə yalan söylədi?
8. Rivqa və Yaqub İshaqı niyə aldatdılar? (27)
9. Ruven, Levi və Şimeonun Məsihin soyu olaraq niyə rədd edildiklərini izah edin. (34 və 49)
10. Yusifin rüyalarını öz sözlərinizlə təsvir edin. (37)
11. Yusif niyə öz qardaşlarını tanıdığını bildirmədi?
12. Yusifin oğullarından hər biri niyə Yaqubun digər övladları ilə bərabər miras aldı?

Yaradılış 1-11

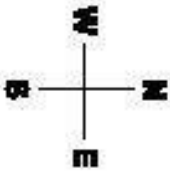
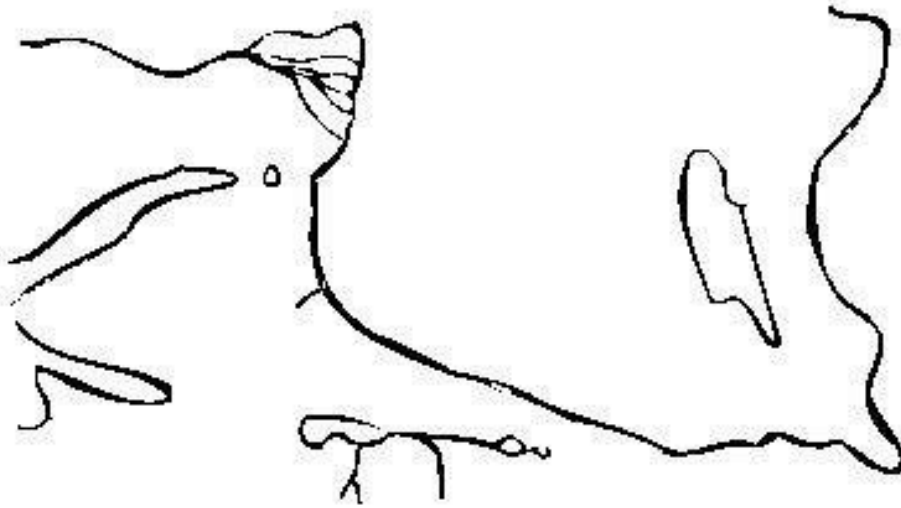

**QƏDİM
YAXIN ŞƏRQ**

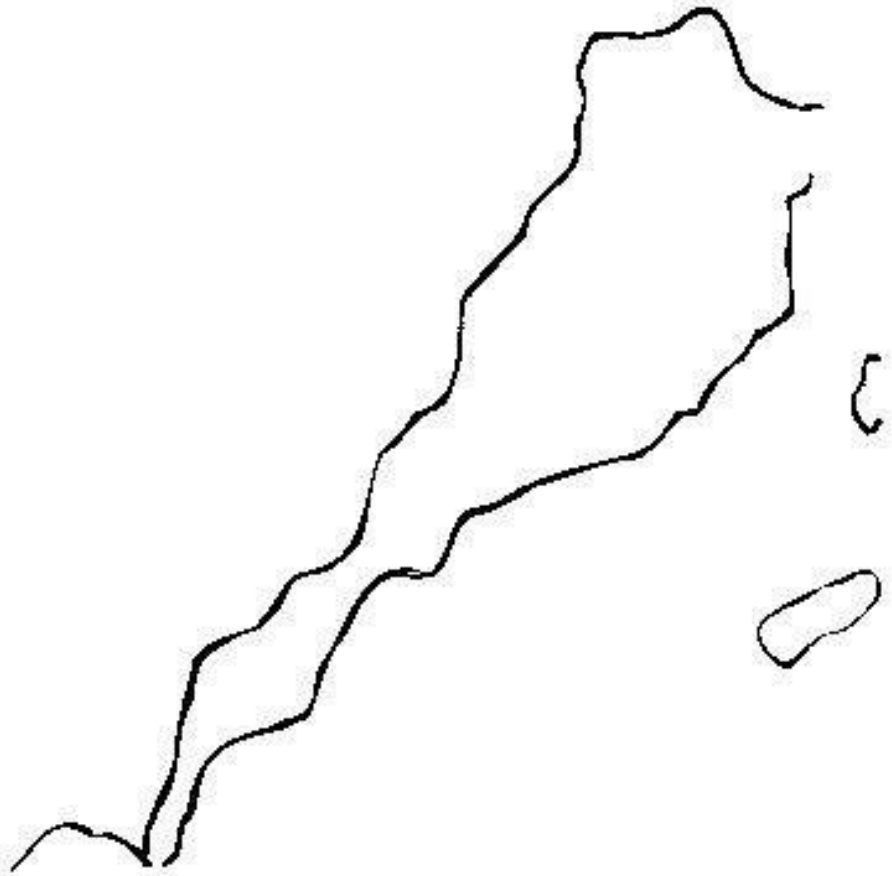
Yaradılış 12-50

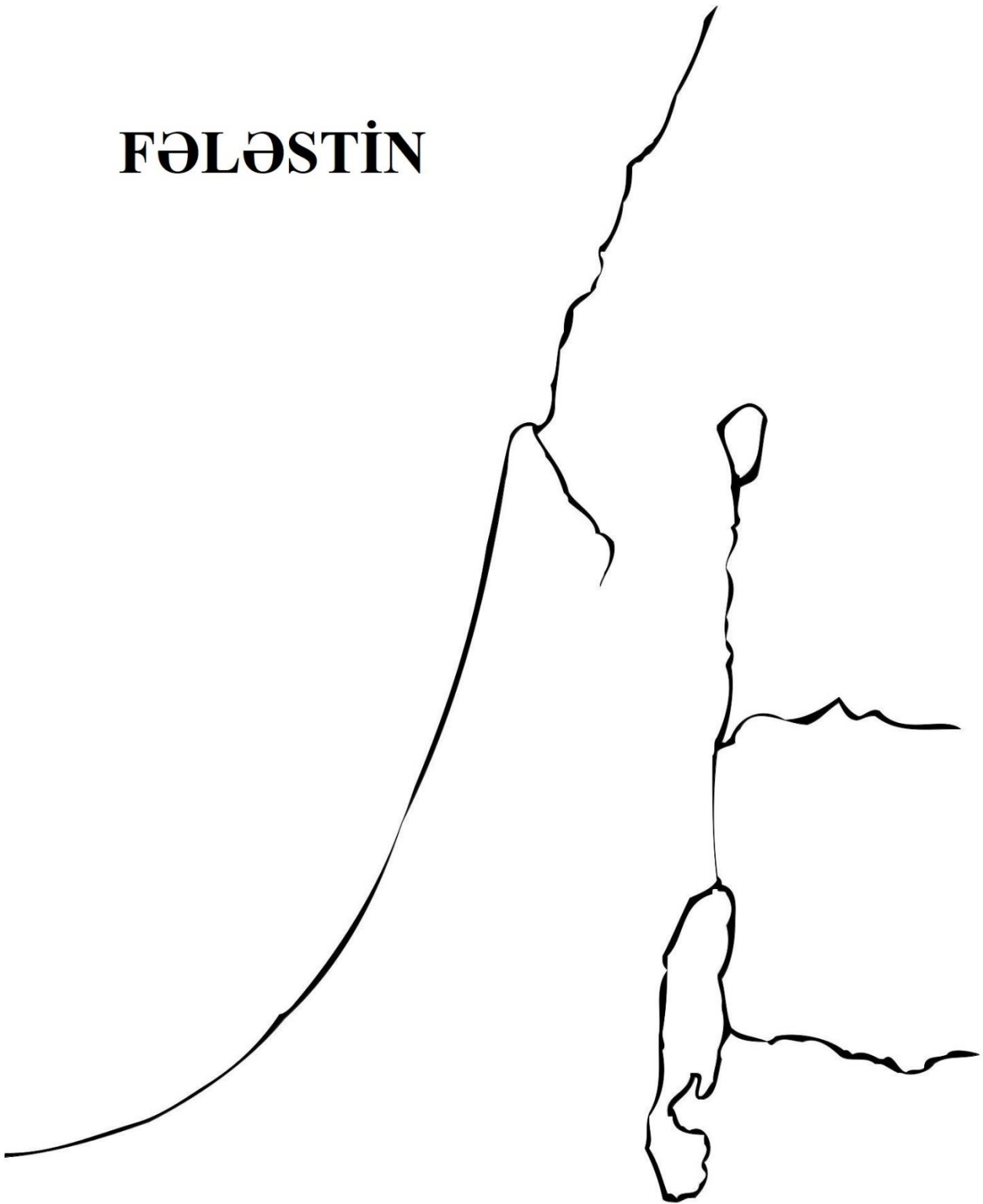
QADİM
YAXIN ŞƏRQ

QADIM
YAXIN ŞƏRQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

ÇIXIŞ KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. İbrani mətnində (MT) bu kitabın adı, 1:1 ayəsindəki "...adları bunlar idi" sözlərindən götürülmüş "Şemot", yəni "Adlar"dır.
- B. Septuaqinta (LXX) tərcüməsində kitabın adı "Ek`odos", yəni "Çıxış yolu"dur.
- C. İyeronimin latın dilinə tərcüməsi Vulqatada adı "Eksodus", yəni "Çıxış"dır.

II. KANONİZASIYA

- A. Çıxış Kitabı, "Tora", "Tövrat", yaxud "təlim", "Qanun" mənasına gələn ibrani kanonunun birinci hissəsinə daxildir.
- B. Bu hissə Septuaqintada "Pentatük" (beş tumar) olaraq adlandırılır.
- C. Bəzən ona Musanın beş kitabı (tumarı) deyilir.
- D. Yaradılış Kitabından Qanunun Təkrarı Kitabına qədər olan bu hissə, Musanın dünyanın yaranmasından başlayan və Musanın həyatı ilə başa çatan ardıcıl bir hekayətindən ibarətdir.

III. JANR – ÇIXIŞ Kitabında üç ədəbi janrdan istifadə olunur.

- A. Tarixi hekayət, Çıx. 1-19; 32-34
- B. Poeziya, Çıx. 15
- C. Müqəddəs məskən (Çıx. 25-31) və inşa edilməsi (35-40) üçün təlimatlar

IV. MÜƏLLİF

- A. Tövrat vahid bir hekayətdir. Çıxış Kitabı "və" bağlayıcı ilə başlayır. Bu bərdə "Yaradılış Kitabına Giriş"də daha ətraflı yazılmışdır.
- B. Çıxış Kitabının bir neçə yerində kitabın Musa tərəfindən yazıldığı bildirilir:
 - 1. 17:14;
 - 2. 24:4, 12;
 - 3. 34:27, 28
- C. Yeşua 8:31-də Çıxış 20:25-dən sitat gətirilir və sitatın Musaya aid olduğu deyilir. Mark 7:10-da İsa, Çıx. 20:12,17-ni sitat gətirir və bu sözlərin Musaya aid olduğunu deyir.

V. MİSİRDƏN ÇIXIŞIN TARİXİ

- A. Misirdən çıxışın tarixi bərdə alimlərin iki fikri vardır:
 - 1. 1Pad. 6:1-ə əsasən, "İsrail övladları Misir torpağından çıxdıqdan 480 il sonra Süleyman məbəd tikməyə başladı".

- a. Süleymanın hökmranlığı e.ə. 970-ci ildə başlamışdır. Başlangıç tarixi olaraq *Qarqar* döyüşü (e.ə. 853-cü il) götürülür.
 - b. Məbəd dördüncü ildə tikilmişdir (e.ə. 965-ci ildə), Misirdən çıxış isə təqribən e.ə. 1445-1446-cı illərdə baş vermişdir.
2. Bu halda çıxış, Misirin XVIII sülaləsində baş vermişdir.
 - a. Zülmkar firon, *III Tutmos* olur (e.ə. 1490-1436-cı illər).
 - b. Çıxışdakı firon, *II Amenhotep* olur (e.ə. 1436-1407-ci illər).
 - (1) Yerixondan qaynaqlanan sübutlara əsasən bəzi adamlar, *III Amenhotepin* (e.ə. 1413-1377-ci illər) hakimiyyəti zamanı Yerixon və Misir arasında heç bir diplomatik yazışma baş vermədiyini iddia edir.
 - (2) *Amarna* mətnlərində *III Amenhotepin* hakimiyyəti zamanı "*Habiru*"ların Kənan ölkəsini zəbt etməsi barədə diplomatik yazışmadan bəhs olunur. Bu təqdirdə çıxış, *II Amenhotepin* hakimiyyəti zamanı baş vermişdir.
 - (3) Misirdən çıxış XIII əsrdə baş veribsə, Hakimlər dövrü olduqca qısa olub.
 3. Bu tarixlərlə bağlı olan mümkün problemlər:
 - a. Septuaqintada (LXX) yazıldığına görə, müddəti 480 il deyil, 440 il idi.
 - b. Ola bilsin, 480 il, qırx illik on iki nəslə təmsil edən rəmzi rəqəmdir.
 - c. Harundan Süleymana qədər on iki nəsil vardır (müq. et. 1Saln. 6), sonra Süleymandan ikinci məbədə qədər də on iki nəsil vardır. Yəhudilər, yunanlar kimi, bir nəslin 40 il olduğunu düşünürdü. Beləcə, aşağı yuxarı 480 illik dövr vardır (rəqəmlərdən simvolik istifadə) (müq. et. Bimson, "Misirdən çıxışın və Kənanın fəthinin yenidən tarixlənməsi" [Bimson, *Redating the Exodus and Conquest*]).
 4. Tarixlərin qeyd olunduğu daha üç mətn vardır:
 - a. Yar. 15:13,16 (müq. et. Həv. 7:6), 400 il əsarət;
 - b. Çıx. 12:40-41 (müq. et. Qal. 3:17);
 - (1) MT – 430 il Misirdə yaşamışlar
 - (2) LXX – 215 il Misirdə yaşamışlar
 - c. Hak. 11:26 – İftahın dövrü ilə Kənanın fəthi arasında 300 il (1445-ci ili təsdiq edir)
 - d. Həv. 13:19 – çıxış, səhrada gəzib-dolaşma və fəth – 450 il
 5. Padşahlar Kitablarının müəllifi yuvarlaq rəqəmlərdən deyil, dəqiq tarixlərdən istifadə etmişdir (Eduin Tile, "İbrani padşahlarının xronologiyası" [Edwin Thiele, *A Chronology of the Hebrew Kings*], ss. 83-85)
- B. Arxeoloqların verdiyi məlumat ümumiyyətlə e.ə. 1290-cı ilə və ya Misirin XIX sülaləsinə işarə edir.
1. Yusif öz atasını və fironu eyni gündə ziyarət edə bilmişdir. Paytaxtı Tebesdən Nilin deltasına, keçmiş Hiksos paytaxtı *Avaris/Soan/Tanis*-ə geri daşıyan ilk milli firon I Seti (e.ə. 1309-1290-cı illər) idi. Bu təqdirdə zülmkar firon da o idi.
 - a. Bu versiya, hiksosların Misirdə hökm sürməsinə dair bu iki xəbərə uyğun gəlir.
 - (1) II Ramsesin dövrünə aid bir sütunda Avarisin 400 il əvvəl əsasının qoyulduğu bildirilir (e.ə. 1700-cü illər, hiksoslar tərəfindən).
 - (2) Yar. 15:13-də 400 illik zülmədən bəhs olunur.
 - b. Buna əsasən, Yusifin hakimiyyətdə olması *hiksos* (sami) fironun dövründə idi. Çıx. 1:8-də yeni Misir sülaləsindən bəhs olunur.
 2. *Hiksos*, "yad ölkələrin hökmranları" mənasına gələn Misir sözüdür; misirli deyil, sami bir millətə mənsub hiksoslar, XV və XVI Misir sülaləsi zamanı boyunca Misirdə hökmranlıq etmişlər (e.ə. 1720-1570-ci illər). Bəziləri hiksosları Yusifin hakimiyyətdə olması ilə əlaqələndirir. Çıx. 12:40-dakı 430 ili e.ə. 1720-ci ildən çıxarsaq, təqribən e.ə. 1290-cu ilə gəlib çıxacaq.

3. I Setinin oğlu II Ramses idi (e.ə. 1290-1224-cü illər). İbrani qulların tikdiyi şəhərlərdən biri Ramses adlanır, Çıx. 1:11. Bundan əlavə, Misirin Qoşenə yaxın olan eyni bölgəsi də Ramses adlanır, Yar. 47:11. *Avaris/Soan/Tanis* e.ə. 1300-1100-cü illərdə "Ramsesin evi" olaraq tanınmışdır.
4. III Tutmos, II Ramses olduğu kimi, böyük inşaatçı olaraq tanınmışdır.
5. II Ramsesin ayrı-ayrı saraylarda yaşayan qırx yeddi qızı var idi.
6. Arexoloqların verdiyi məlumata görə, Kənanın böyük surlu şəhərlərinin əksəriyyəti (Hazor, Devir, Laxiş) haradasa e.ə. 1250-ci ildə dağıdılıb tezliklə yenidən tikilmişdir. 38 il səhrada gəzib-dolaşma dövrünü də nəzərə alsaq, təxminən e.ə. 1290-cı ilə gəlib çıxacağıq.
7. Arxeoloqlar Ramsesin xələfi Merneptaxın sütununda (e.ə. 1224-1214-cü illər, müq. et. "Merneptaxın sütunu" [*The Stele of Merneptah*], e.ə. 1220-ci il ilə tarixlənilir) israililərin cənubi Kənanda olduğuna dair yazı kəşf etmişlər.
8. Edomun və Moavın e.ə. 1300-cü illərin axırlarında güclü milli kimliyə malik olduğu görünür. Bu ölkələr XV əsrdə təşkil olunmamışdı (Qluek [Glueck]).
9. Con C. Bimsonun 1978-ci ildə Şefild universiteti tərəfindən nəşr olunmuş "Misirdən çıxışın və Kənanın fəthinin yenidən tarixlənməsi" (John J. Bimson, *Redating the Exodus and Conquest*, University of Sheffield, 1978) başlıqlı kitabı çıxışın erkən tarixinə dair bütün sübutlara qarşı etiraz edir.

VI. ÇIXIŞLA BAĞLI OLAN DİGƏR QEYRİ-MÜƏYYƏNLİKLƏR

A. Misirdən çıxmış adamların sayı şübhəlidir

1. Saylar 1:46; 26:51-də çıxanların döyüşə biləcək yaşda (20-50 yaşları, müq. et. Çıx. 38:26) olan 600 min kişi idi. Beləliklə, qadınlar, uşaqlar və qocalar da sayılsa, Misirdən çıxanların sayı 1,5-2,5 milyon arasında olacaq.
2. "Min" olaraq tərcümə olunmuş ibrancə *elef* sözü bu mənalara gələ bilər:
 - a. bir ailə və ya klan, Yeş. 22:14; Hak. 6:15; 1Şam. 23:23, Zək. 9:7
 - b. bir hərbi birlik, Çıx. 18:21,25; Qanun. 1:15
 - c. həqiqi mənada min nəfər, Yar. 20:16; Çıx. 32:28
 - d. məcazi mənada, Yar. 24:60; Çıx. 20:6 (Qan. 7:9); 34:7; Yer. 32:18
 - e. Uqarit dilində (sami dillərinə mənsub olan bir dil) eyni samitlərlə düzələn *alluf* sözü "başçı" deməkdir (müq. et. Yar. 36:15). Bu halda Say. 1:39-dakı "Dan qəbiləsindən 62 700 nəfər" ifadəsi 60 başçı və 2 700 kişi olaraq başa düşülməlidir. Lakin bu hesabla bəzi qəbilələrdə kişilərin sayına həddən artıq çox başçılar çıxır.
 - f. Dərs üçün NIV Müqəddəs Kitabında (NIV Study Bible, s. 186) bu mövzuya dair faydalı məlumat verilir.
3. Arxeoloqların fikrincə, o dövrdə Misir və Aşşur orduları on minlərlə əsgərlərdən ibarət idi. Yeşua Kitabının bəzi yerləri İsrail ordusunun təqribən 40 000 nəfərdən ibarət olduğuna işarə edir (müq. et. Yeş. 4:13; 7:3; 8:3,11,12).

B. Misirdən çıxan xalqın getdiyi yol şübhə altındadır

1. (1) Misir şəhərlərinin, (2) su hövzələrinin və (3) ibranilərin ilk düşərgəsinin yerləri tamamilə qeyri-müəyyəndir.
2. "Qırmızı dəniz" ibrancə əslində *Yam Suf*-dur. Bu adın mənası:
 - a. "yosun dəzini" yaxud "qamış dənizi"dir. Bu "dəniz" ya duzlu su hövzəsi (Yun. 2:5; 1Pad. 9:26), ya da şirin su hövzəsi (Çıx. 2:3; Yeş. 19:26) ola bilər. Septuaqintada bu ad ilk dəfə "Qırmızı dəniz" olaraq tərcümə olundu, sonra Vulqata və digər tərcümələrdə də həmin ad işləndi.

- b. "cənubdakı dəniz" və ya "(dünyanın) qurtaracağındakı dəniz"dir. İndiki Qırmızı dəniz, Hind okeanı və ya Fars körfəzi nəzərdə tutula bilər.
- c. Əhdi-Ətiqdə bir neçə dəfə işlənmişdir (müq. et. Say. 33:8,10).
3. Misirdən çıxışın üç fərqli su hövzəsindən keçən üç yolda baş vermə ehtimalı vardır.
- a. Şimal yolu – Aralıq dənizi sahilindən keçən "Filiştilərin yolu" adı ilə bilinən ticarət yolu. Vəd olunmuş torpağa gedən ən qısa yol bu idi. Bu halda onların keçdiyi su hövzəsi, Sirbonis gölü və ya Menzalex gölü olaraq adlandırılan dayaz bataqlıq yerləri idi. Lakin Çıx. 13:17-yə görə bu variant qeyri-mümkün görünür. Bundan əlavə, o yolda Misir qalalarının yerləşməsi bu fərziyyəni zəiflədir.
- b. Mərkəzi yol – bu yol mərkəzi bölgədəki göllərdən keçirdi: (1) "Acı göllər"; (2) "Balax gölü"; (3) "Timsah gölü". Bu yol həmçinin Şur səhrasından keçən karvan yolu ilə birləşirdi.
- c. Cənub yolu – bu yol hal-hazırda Qırmızı dəniz dediyimiz böyük su hövzəsindən keçirdi. Buradan da bir karvan yolu keçirdi və həmin yol Eşyon-Geverdə "Padşahın yolu" (İordan çayından keçərək Dəməşqə gedən yol) ilə birləşirdi.
- (1) Bu su hövzəsində qamışın bitməməsi bu variantı zəiflədir.
- (2) Lakin Eşyon-Geverin Yam-Sufda ("Qırmızı dənizin körfəzində") yerləşdiyini deyən 1Pad. 9:26, bu variantı qüvvətləndirir. Bu, Qırmızı dənizin bir körfəzi olan Aqaba körfəzi idi (müq. et. Say. 21:4; Qan. 27; Hak. 11:16; Yer. 49:12).
- d. Saylar 33-cü fəsildə problem açıq şəkildə göstərilir. 8-ci ayədə onların "dənizin ortasından" keçdiyi deyilir, sonra 10-cu ayədə başqa bir su hövzəsi olan "Qırmızı dəniz" in kənarında düşərgə saldıqları bildirilir.
- e. Hansı su hövzəsini keçmələrindən asılı olmayaraq, bu, Allahın möcüzəsi idi. Başqa bir möcüzə ondan ibarətdir ki, İsrail dənizin o biri tayına keçdikdən sonra onların olduqları sahilə gətirilən misirli əsgərlərin meyitlərindən silahlar əldə etdilər, Çıx. 14:30; 15:4-5.
- f. Digər ədəbi mətnlərə görə "*yom suf*" un cənubda yerləşən, xəritədə qeyd olunmamış əsrarəngiz bir su hövzəsi olması ehtimalı vardır. Bəzi mətnlərdə Hind okeanı və ya Benqal körfəzi "*yom suf*" olaraq adlandırılır.
4. Sina dağının yeri də şübhə altındadır
- a. Musa fironun "üç günlük yol" getməyə icazə istəyəndə məcazi deyil, həqiqi mənada danışdısa (3:18; 5:3; 8:27), bu Sina yarımadasının cənubundakı ənənəvi yerə çatmaları üçün yetərli vaxt deyil idi. Buna görə də bəzi alimlər bu dağın Qadeş-Barnea vahəsinin yaxınlığında olduğunu düşünürlər.
- b. Ənənəvi yeri, Sin səhrasındakı "Cebel Musa", bəzi xüsusiyyətlərinə görə üstündür:
- (1) dağın önündə böyük düzlük vardır,
- (2) Qanun. 1:2-də Sina dağından Qadeş-Barneaya qədər on bir günlük yol olduğu bildirilir,
- (3) "Sina" sözü ibrani mənşəli deyildir. Kiçik səhra kolunun adı olan Sin səhrası ilə əlaqəli ola bilər. Dağın ibrani adı Xorevdir (səhra).
- (4) Sina dağı, o dağın b.e. IV əsrdən bəri ənənəvi yeri olmuşdur. Bu, Sina yarımadasının və Ərəbistanın böyük hissəsini tutan "Midyan torpağı" dır.
- (5) görünür ki, arxeologiya Misirdən çıxış əhvalatında adı çəkilmiş bəzi şəhərlərin (*Elim, Dofka, Refidim*) Sina yarımadasının qərbi tərəfində olduğunu təsdiqləmişdir.

VII. TARİXİ ZƏMİNİ DƏQİQLƏŞDİRƏN MƏNBƏLƏR:

- A. Misirdə tapılan yazılı sənədlər arasında çıxışa dair heç bir sənəd yoxdur. *YAHVE*-nin Misir tanrıları üzərində tam qələbə çalması baxımından bu heç təəccüblü deyildir.
- B. Başqa mədəniyyətlərdə *On Əmr*-ə bənzəyən qanunların nümunələri vardır:
1. *Lipit-İştar qanunları* (Şumer), İsin padşahı (e.ə. 1934-1924-cü illər) tərəfindən yazılmışdır
 2. *Eşnunna qanunları* (qədim Babil), təqr. e.ə. 1800-cü ilə aid, Aşnunna padşahı Daduşanın hakimiyyətində yazılmışdır
 3. Hammurapi qanunları (qədim Babil), Babil padşahı Hammurapi (e.ə. 1728-1686-cü illər) tərəfindən yazılmışdır
 4. Xetli padşahlar I Mupsilis və ya I Xattusilisin qanunları, təqr. e.ə. 1650-cı il
 5. Mesopotamiyadakı qanunlarda mülki qanunlar önə çıxır, Müqəddəs Kitabdakı qanunlarda isə başlıca olaraq din və ibadətə bağlı olan qanunlar önə çıxır. "...mixi yazı ilə yazılmış bütün qədim qanunların əsasında mülki münasibətlər, İsrailin qanununun əsasında isə ibadət durur..., Mesopotamiyada cinayət əsasən cəmiyyətə qarşı törədilən olaraq nəzərdən keçirilir, İsraildə isə bütün cinayətlər son nəticədə Allaha qarşıdır törədilir". Uolton (Walton), s. 80.
 6. Albrekt Alt "Əhdi-Ətiq tarixi və dini haqqında esselər"ində (Albrekt Alt, *Essays on Old Testament History and Religion*, Oxford, 1966, ss. 81-132) qanunların iki növünü müəyyən etmişdir:
 - a. kazuistik, şərt cümləsi ilə ifadə olunan. "Əgər... onda" strukturu ilə səciyyələnir. Dini və ya ictimai normalara müraciət etmir, yalnız qadağanı və pozulmasının nəticəsini bildirir.
 - b. apodiktik, şərt cümləsi ilə ifadə olunmayan.
 - (1) Çıx. 21 və Qanun. 27:15-26-da III şəxsdən istifadə olunur və bu qanunlar fərdi, xüsusi hallara aiddir
 - (2) Lev. 18:7-17 və Çıx. 20/Qanun. 5-də II şəxsdən istifadə olunur və bu qanunlar daha ümumi və genişmiqyaslıdır.
 - c. Mesopotamiya qanunu başlıca olaraq kazuistik, İsrail qanunu isə apodiktikdir.
- C. Musanın yaza bilməməsi barədə liberal alimlərin köhnə arqumentinə gəlincə, arxeoloqlar Musanın dövründə Misirdə istifadə olunan qədim bir Kənan əlifbasının mövcudluğunu təsdiq etmişdir.
1. Misirin Sina şaxtalarında işləyən sami qullar haqqında e.ə. 1400-cü ilə aid yazışma tapılmışdır (müq. et. Olbrayt, BASOR [Albright, BASOR, #110 (1948)], s. 12-13).
 2. Kraliçalar vadisindən ostrakonlar (üzərində yazı yazılan gil qabların qırıqları) Tebesdə tapılmışdır (Olbrayt, BASOR [Albright, BASOR, #110 (1948)], s. 12).

VIII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (KONTEKST)

A. Qısa təsvir

1. İsrail Misirdə, 1-11
2. İsrail Misiri tərk edir, 12-18
3. İsrail Sina dağında, 19-40
 - a. Sina dağında həyata dair qanunlar, 19-24
 - b. Sina dağında ibadətə dair qanunlar, 25-40
 - (1) Müqəddəs məskənin təşkili, 25-31
 - (2) İtaətsizlik və əhdin yenilənməsi, 32-34
 - (3) Müqəddəs məskənin inşası, 35-40

B. On cəza

1. Bunlar Allahın Misir tanrılarını məhkum etdiyini göstərən və, göründüyü kimi, 18 ay ərzində baş verən təbii hadisələrdən ibarət cəzələrdir. Ancaq bunlar:
 - a. fəvqəltəbii zamanda
 - b. fəvqəltəbii şiddətlə
 - c. fəvqəltəbii məkanda baş verir.
2. On cəzanın qısa təsviri
 - a. Nil çayının qana dönməsi, 7:14-25
 - b. qurbağalar, 8:1-15
 - c. mığmığalar, 8:16-19
 - d. mozalanlar, 8:20-32
 - e. heyvanların qırılması, 9:1-7
 - f. çibanlar, 9:8-12
 - g. dolu, 9:13-35
 - h. çəyirtkə, 10:1-20
 - i. zülmət, 10:21-29
 - j. ölüm mələyi, ilk doğulanların ölməsi, 11:1-8

C. 23-cü fəsildəki bayramların siyahısı:

1. həftəlik Şənbə günü, 23:3
2. Pasxa bayramı (14 Nisan), 23:5; Çıx. 12
3. Mayasız Çörək bayramı (15-21 Nisan), 23:6-8; Qanun. 16:1-8
4. Nübar (22 Nisan), 23:9-14
5. Əllinci Gün və ya Həftələr bayramı (21 Nisandan 50 gün sonra, 6 Sivan), 23:15-21; Qanun. 16:9-12
6. Şeypur Çalma günü (1 Tişri), 23:23-25; Say. 29:1-6
7. Kəffarə Günü (10 Tişri), 23:26-32; Say. 29:7-11
8. Çardaqlar bayramı (15 Tişri), 23:33-44; Say. 29:12-40; Qanun. 16:13-17

D. Ətraflı təsvir

1. bax: R.K. Harrison, "Əhdi-Ətiqə giriş" (R. K. Harrison, *Introduction to the OT*), s. 560-562
2. bax: E.C. Yanq, "Əhdi-Ətiqə giriş" (E. J. Young, *An Introduction to the OT*), s. 63-72
3. bax: "Dərs üçün NIV Müqəddəs Kitabı" (NIV Study Bible), s. 85-87

IX. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Bu, Yaradılış Kitabında başlayan tarixin davamıdır. Seçilmiş ailənin seçilmiş xalq olaraq təşəkkülünü təsvir edir. Onlar Misirdə qul olsalar da, Vəd olunmuş torpağı mütləq ələ keçirəcəklər
 1. (Yar. 12:1-3; 15:16).
- B. Sina (Xorev) dağında verilmiş əhd qanunları burada yazılmışdır
 1. Biz necə yaşmalıyıq (On Əmr və əlavələr)
 2. Biz necə ibadət etməliyik (Müqəddəs məskən, kahinlər, qaydalar, vaxtlar və dini mərasimlər)
 3. Müqəddəs məskənə dair bir "praktik təlimat"dır (Levililər)
- C. Yar. 15:16-da İbrahimə peyğəmbərliklə bildirilən Allahın böyük sevgi və mərhəmət işləri burada təsvir olunur.

D. Allahın fironla rəftarı, Allahın tam ixtiyarı və insanların azad iradəsi arasındakı balansı göstərir:

1. Allah fironun ürəyini inadkar etdi
 - a. 7:3, 13
 - b. 9:12
 - c. 10:1, 20, 27
 - d. 11:10
 - e. 14:4, 8
2. Firon öz ürəyini inadkar etdi
 - a. 8:15, 32
 - b. 9:34

X. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr

1. doğum kreslosu, 1:16
2. çarıqlarını çıxart, 3:5
3. "üç günlük yol", 3:18; 5:3; 8:27
4. "Mən onun ürəyini inadkar edəcəyəm", 4:21; 7:3, 13; 9:12, 35; 10:1, 20, 27
5. cadugərlər, 7:11, 22
6. qüsursuz, 12:5
7. bulud dirəyi, 13:21-22
8. peyğəmbər (qadın), 15:20
9. çörək (manna), 16:4, 8, 14-15, 31
10. kahinlər padşahlığı, 19:4-6
11. tamamilə məhv olunsun (*xerem*), 22:20
12. daş sütunları, 23:24 (yaxud "müqəddəs daşlar")
13. efod, 25:7
14. kəffarə qapağı, 25:17 (yaxud "mərhəmət taxtı")
15. *Urim və Tummin*, 28:30
16. kitab, 32:32-33
17. təqdis çörəkləri, 35:13

B. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər

1. Hiksos, 1:8
2. Rəbbin mələyi, 3:1,4
3. Mənəm (YAHVE), 3:14; 6:3
4. Reuel, 2:18; Yetro, 3:1; 18:11-12
5. Pinxas, 6:25
6. Məhvedici, 12:23
7. Nadav, Avihu, 24:1 (NIV, Var Olan Mənəm)
8. Amaleq, 17:8-16
9. Keruv, 25:19

XI. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR (nömrələrə görə)

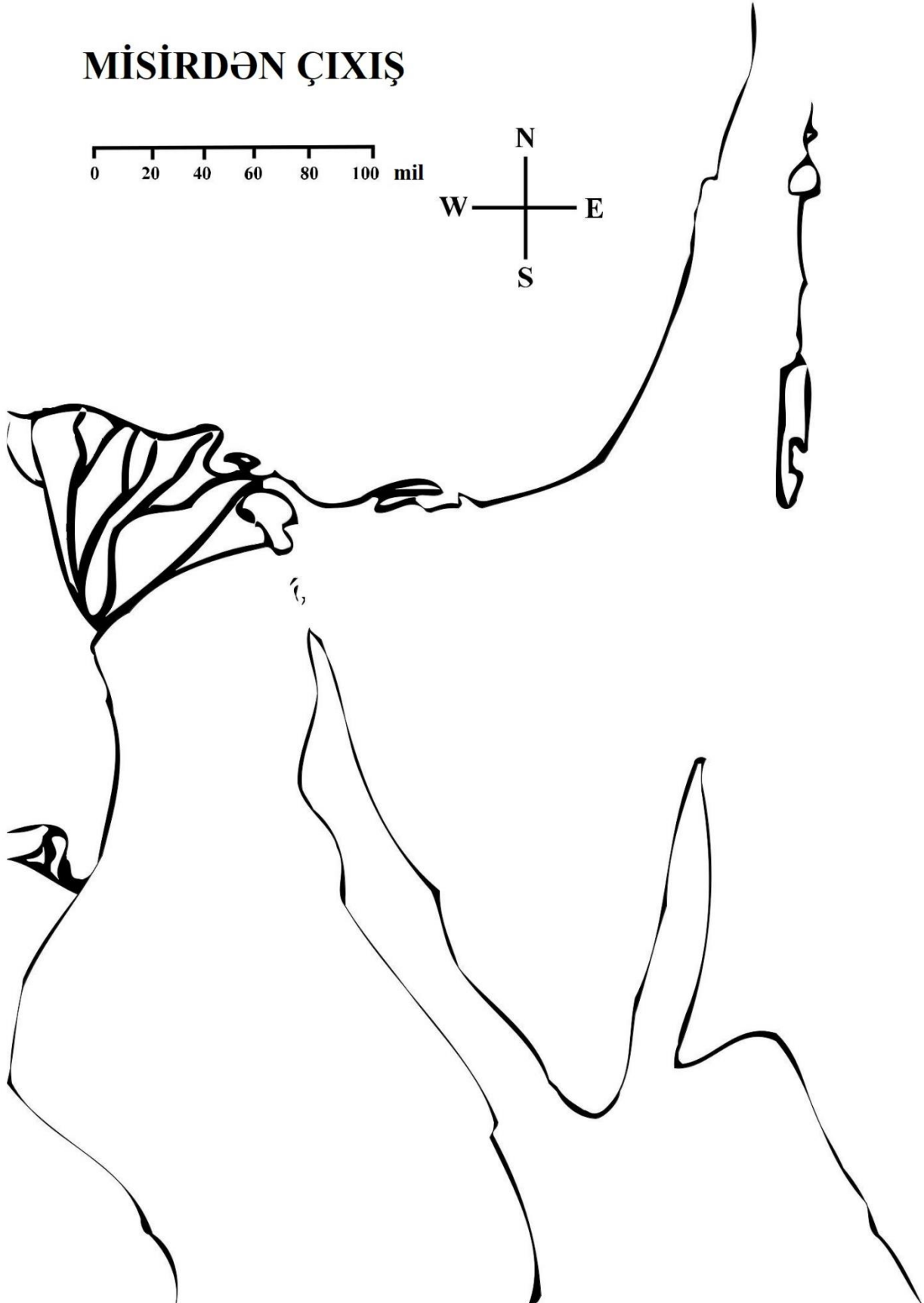
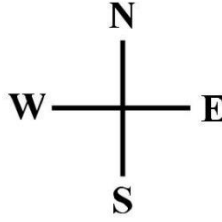
1. Pitom, 1:11
2. Ramses, 1:11
3. Midyan, 2:15
4. Xorev dağı, 3:1
5. Qoşen, 8:22
6. Qırmızı dəniz, 10:19 (Yam Suf)
7. Şur yolundakı çöl
8. Sin səhrası
9. Paran çölü
10. Filiştililərin ölkəsindən (keçən) yol, 13:17
11. Aqaba körfəzi

XII. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

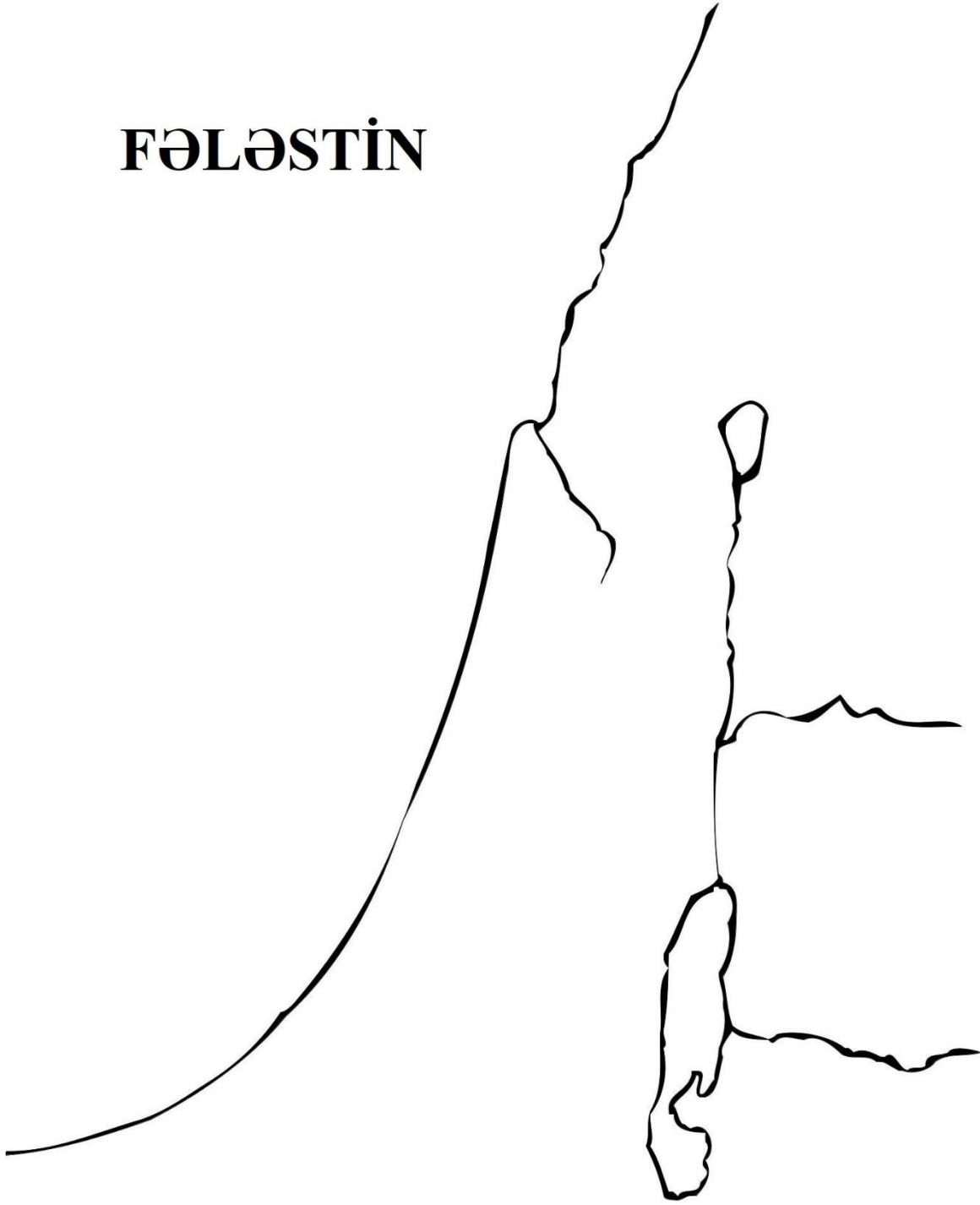
1. Firon ibrənilərdən niyə qorxurdu? 1:7-10
2. Oğlan uşaqları niyə Nil çayına atılmalı idi? Fironun ailəsi niyə Nil çayında çimirdi? Nil çayının qana dönməsi niyə bu qədər əhəmiyyətlidir?
3. Musa niyə Midyana qaçdı?
4. Allahın Musaya Öz adını bildirməsi niyə bu qədər əhəmiyyətlidir? (3:13-16)
5. 3:22-də *YAHVE* ilə Misir tanrıları arasındakı münaqişə haqqında nə deyilir?
6. *YAHVE*-nin Yar. 4:26-da görünməsi baxımından Çıx. 6:3-ü necə izah etmək olar?
7. On cəza Misir dininə necə təsir etdi?
8. Allah fironun ürəyini inadkar etməklə onu azad seçmə qabiliyyətindən məhrum etdimi?
9. İlk doğulanların ölməsi nə mənə verir?
10. İbrənilər haradan silah əldə etdilər?
11. 18-ci fəsildə Musanın Yetro ilə rəftarı Yetronun *YAHVE*-yə iman etdiyini necə göstərir?
12. İsrailin kahinlər padşahlığı olması nə deməkdir?
13. "On Kəlam"ı sadalayın.
14. 23-cü fəsildəki bayramları sadalayın.
15. Müqəddəs məskənin və avadanlıqlarının şəklini çəkin.
16. 32-ci fəsildəki Qızıl buzov nəyin rəmzidir?

MİSİRDƏN ÇIXIŞ

0 20 40 60 80 100 mil

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

LEVİLİLƏR KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. İbrani mətnində (MT) bu kitabın adı, 1:1 ayəsindəki "Rəbb...çağırıb" sözlərindən götürülmüş "Vayyikra", yəni "Və çağırıldı"dır.
- B. Talmudda (Mişna) bu kitab "kahinlərin qanunu" adlandırılır.
- C. Septuaqintada bu kitabın adı "Levililər Kitabı"dır.
- D. İyeronimin latın dilinə tərcüməsi Vulqatada adı "Levitikus"dur.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, ibrani kanonunun "Tora", "Tövrat", yaxud "təlim", "Qanun" mənasına gələn birinci hissəsinə daxildir.
- B. Bu hissə Septuaqintada "Pentatük" (beş tumar) adlandırılır.
- C. Bəzən ona Musanın beş kitabı (tumarı) deyilir.
- D. Yaradılış Kitabından Qanunun Təkrarı Kitabına qədər olan bu hissə, Musanın dünyanın yaranmasından başlayan və Musanın həyatı ilə başa çatan ardıcıl bir hekayətdən ibarətdir.

III. JANR – Kitab əksərən qanunvericilikdən ibarətdir, yalnız 8-10-cu fəsillər tarixi hekayətdir.

IV. MÜƏLLİF – "YAHVE Musaya dedi" ifadəsi 1:1 ayəsindən başlayır və kitabda tez-tez təkrar olunur (35 dəfə). Bu mövzudan "Yaradılış Kitabına giriş"də ətraflı bəhs olunur.

V. TARİX – ÇIX. 40:2, 17-ni Say. 1:1 ilə müqayisə edin. Bu göstərir ki, Allah Çıxışdan sonra 2-ci ilin 1-ci ayında Musaya bu kitabı vermişdir. Bu mövzudan "Çıxış Kitabına giriş"də ətraflı bəhs olunur.

VI. TARİXİ ZƏMİNİ DƏQİQLƏŞDİRƏN MƏNBƏLƏR:

- A. Mesopotamiyada dini mərasimlərə dair qanunlar
 - 1. Qurban başlıca olaraq hansısa bir tanrıya təqdim olunan yemək idi. Qurbangah, yeməyin qoyulduğu tanrının masası idi. Qurbangahın yanında tanrının diqqətini cəlb etmək üçün nəzərdə tutulan buxur ocağı var idi. Bu dini mərasimdə qanın xüsusi bir mənası yox idi. Qılınc daşıyan şəxs heyvanın başını kəsirdi. Yemək tanrılar, kahin-padşah və iştirakçılar arasında paylanırdı. Yemək paylayanın özü yemirdi.
 - 2. Kəffarə qurbanı anlayışı yox idi.
 - 3. Xəstəlik və ya ağrı tanrıların cəzası sayılırdı. Xəstə adam üçün bir heyvan gətirib öldürürdülər.
 - 4. İsrailin mərasimi tamamilə fərqli idi. Göründüyü kimi, mərasim Allahdan ərzaq qəbul edən bir adamın bu ərzağın bir hissəsini Allaha geri verməsindən başlanmışdır (müq. et. Yar. 4:1-4; 8:20-22).

B. Kənanada dini mərasimlərə dair qanunlar (İsraildəki qanunlara çox yaxın)

1. Mənbələr
 - a. Müqəddəs Kitabdakı hekayələr
 - b. Finikiya ədəbiyyatı
 - c. Təqr. e.ə. 1400-cü ildən Kənan tanrıları haqqındakı mifləri ehtiva edən Uqarit Ras Şamra kitabələri.
2. İsrailin və Kənanın qurbanları bir-birinə çox bənzəyir. Ancaq Kənan qurbanlarında qana çox böyük əhəmiyyət verilmir.

C. Misirdə dini mərasimlərə dair qayda-qanunlar:

1. Qurbanlar gətirilsə də, onlara çox əhəmiyyət verilmirdi
2. Önəmli olan qurban deyil, qurban gətirən şəxsin qurbana göstərdiyi münasibət
3. Qurbanlar tanrıların qəzəbini dayandırmaq üçün gətirilirdi
4. Qurban təqdim edən şəxs bunu bir təhlükədən xilas olmaq və ya bağışlanmaq üçün edirdi

D. İsrailin qurbanvermə nizamı – İsrailin qurbanları Kənanın qurbanlarına yaxın idi, lakin bu heç demək deyil ki, onlar əlaqəli idi.

1. Rəmzi ifadələr
 - a. Qurbanlar insanların Allaha olan ehtiyacının təbii bir ifadəsi idi
 - b. Əhdi-Ətiqin qurbanverməni tənzimləyən qanunlarının qurbanvermənin əsasını qoyduğunu demək yanlışdır (müq. et. Yar. 7:8; 8:20)
 - c. Qurban bir təqdim idi (heyvan və ya tərəvəz)
 - d. Allaha pərəstişin ifadəsi olaraq qurbangahda qismən və ya tamamilən məhv edilən təqdim idi
 - e. Qurbangah qurbanvermənin yeri idi və Allahın hüzzurunun rəmzi idi
 - f. Qurbanvermə zahiri ibadət aktı idi (duanın icra olunması)
 - g. Qurbanvermənin tərifli "icra olunan dualar" və ya "dini mərasim şəklini alan dualar"dır. Dini mərasimin əhəmiyyəti və bizim mədəniyyətimizin ona qarşı qərəzli tutumu Qordon Uenhamın "Saylar" (Gordon J. Wenham, Tyndale, *Numbers*, s. 25-39) kitabında aşkar edilmişdir. Levililər və Saylar Kitablarında bu növ mətnlər çoxdur; bu onların Musa və İsrail üçün əhəmiyyətini göstərir.
2. Qurbanlar
 - a. Allaha verilən bəxşiş
 - (1) bütün yer üzünün Rəbbə məxsus olduğunu ifadə edir
 - (2) insan malik olduğu hər şeyi Allaha borcludur
 - (3) buna görə insanın Allaha bəxşiş verməsi doğrudur
 - (4) bu xüsusi növ bəxşiş və ya təqdimdir. İnsanın yalnız bir şey verməsi deyil, yaşaması üçün ehtiyacı olan bir şeyi təqdim etməsi lazım idi. Özünün bir hissəsini Allaha verməsi idi.
 - (5) məhv edilən bəxşiş geri qaytarılmaz
 - (6) yandırma qurbanı görünməz hala dönür və Allahın aləminə yüksəlir
 - (7) əvvəllər qurbangahlar Allahın zühur etdiyi yerlərdə qurulurdu. Qurbangaha müqəddəs yer kimi baxan insanlar qurbanlarını orada təqdim edirdi.
 - b. İnsanın öz həyatını tamamilə Allaha həsr etməsinin ifadəsi
 - (1) Yandırma qurbanı, üç könüllü qurbandan biri idi.
 - (2) Allaha dərin pərəstişin ifadəsi olaraq heyvan tamamilən yandırılmalı idi.
 - (3) Bu, Allaha verilən çox bahalı bəxşiş idi.
 - c. Allahla ünsiyyəti
 - (1) qurbanın şərikliklə bağlı cəhəti

- (2) bunun bir misalı, Allahla insanın ünsiyyətiniin rəmzi olan ünsiyyət qurbanıdır
- (3) qurban bu ünsiyyəti əldə etmək və ya bərpa etmək üçün gətirilir
- d. Günahın kəffarə edilməsi
 - (1) insan günah işləyəndə pozmuş olduğu münasibəti (əhdi) bərpa etməsini Allahdan istəməli idi
 - (2) günah qurbanı təqdim edildikdə pozulmuş münasibət üzündən şəriklik süfrəsi yox idi
 - (3) qanın mənası
 - (a) insanlar üçün qurbangaha çilənirdi
 - (b) kahinlər üçün pərdəyə çilənirdi
 - (c) baş kahin və xalq üçün kəffarə qapağına çilənirdi (Lev. 16)
 - (4) günah qurbanının iki növü var idi. İkincisinə təqsir qurbanı deyilirdi. Günah işlədən şəxs heyvanı qurban olaraq bir heyvan təqdim etməklə yanaşı başqa bir israiliyə vurduğu ziyanı ödəməli idi.\
 - (5) qəsdən işlədilmiş günah üçün qurban yox idi, 4:1, 22, 27; 5:15-18; 22:14

E. MÜXTƏLİF QURBANLARIN GƏTİRİLMƏSİ QAYDALARI

1. 1-Cİ FƏSİL

- a. Giriş frazası: "Rəbb Musaya dedi", 1:1-2; 4:1; 5:14; 6:1,19; 7:22, 28
 - (1) Mal-qara yaxud qoyun-keçi
 - (2) "Qurban gətirəndə", 2-ci ayə bunun məcburi deyil, könüllü olduğunu göstərir.
- b. Yandırma qurbanı, a. 3-17 (6:8-13)
 - (1) Qurbangah
 - (a) Həmçinin yandırma qurbanı üçün qurbangah, Müqəddəs məskənin girişindəki qurbangah və ya əbrişim ağacından düzəldilib tuncla örtülmüş qurbangah olaraq adlandırılan tunc qurbangah (Çıx. 27)
 - (b) bu qurbangah beləcə Müqəddəs Yerdəki buxur yandırmaq üçün qurbangahdan (qızıl qurbangah) fərqlənirdi (müq. et. Çıx. 30)
 - (c) tunc qurbangahdan götürülən köz buxur yandırmaq üçün qurbangaha qoyulurdu
 - (d) tunc qurbangah Müqəddəs məskənin girişinin tam ortasında idi
 - (e) qurbangahın buynuzları ən müqəddəs hissəsi sayılırdı. Qan qurbangahın buynuzlarına çəkilirdi (müq. et. Çıx. 30:10).
 - (f) Ehtimal ki, o buynuzlar:
 - i. təqdimi qaldıran əllərin rəmzi idi
 - ii. gücün və ya üstün qüdrətin rəmzi idi (Qanun. 33:17; 2Şam. 22:3.)
 - iii. sonradan qurbangahın buynuzlarından yapışan adam, işi məhkəmədə baxılıb qərar verilənə qədər təhlükəsizlikdə idi (1Pad. 1:50-51; 2:28)
 - (2) Təqdim
 - (a) mal-qaradan qüsursuz erkək heyvan çox dəyərli və bahalı olduğu üçün, ən birinci ondan bəhs olunur, a. 3
 - (b) qoyun-keçidən erkək heyvan, a. 10
 - (c) qumru quşları yaxud göyərçinlər, a. 14 (yoxsullar üçün qayda-qanun)
 - (3) Yandırma qurbanının gətirildiyi yer Hüzur çadırının girişi idi

- (4) əlini yandırma qurbanının başına qoymaq qaydası təkcə buğa üçün keçərli idi, qoyun-keçi və ya quş üçün deyil idi, a. 4
- (a) bunu qurban gətirən şəxsin özü (kahin deyil) edirdi
 - (b) çoxları bunun təqsirin keçməsinin rəmzi olduğunu düşünür
 - (c) bəzilərinin qənaətinə, bunun mənası belə idi:
 - i. bu heyvanı məhz bu adam gətirir
 - ii. qurban bu adamın adından gətirilməli idi
 - iii. bu qurbanın "meyvəsi", əlini başına qoyan şəxsə məxsusdur
- (5) Heyvan kəsmə
- (a) buğa – onu qurban gətirən adam tərəfindən "Rəbbin önündə" kəsilməli idi. Heyvanı qurban gətirən adam onu kəsməli, dərisini soyub parça-parça doğramalı idi. Kahinin rolu (xalq üçün gətirdiyi qurbanlar istisna olmaqla) adamın heyvanı qurbangaha gətirməsi ilə başlayırdı.
 - (b) qoyun-keçi, a. 11 – "qurbangahın şimal tərəfində, Rəbbin önündə" kəsilməli idi. Daha xırda heyvanların qurban gətirilməsi üçün xüsusi yer ora idi.
 - (c) quş – bu qurbanı kahin öldürüb təqdim edirdi. Təqdim edən şəxs quşun çinədanını lələkləri ilə çıxarmalı idi.
- (6) Qurbanların qanına dair qaydalar
- (a) heyvanlar
 - i. Kahin qanı qurbangahın hər tərəfinə səpirdi.
 - ii. Heyvanın canı (həyatı) qanında idi (müq. et. Yar. 9:4; Lev. 17:11). Can (həyat) Allaha artıq məxsus idi, buna görə də insan qanı bəxşiş olaraq verə bilməzdi.
 - iii. Quşun qanı yandırılmırdı, lakin qurbangahın yan tərəfindən axıdılırdı.
- (7) Qurbanların ətinə dair qaydalar
- (a) buğa, a. 6
 - i. İnsan qurbanının dərisini soyurdu. Kahin dərisini saxlaya bilirdi (müq. et. 7:8)
 - ii. İnsan qurbanını parça-parça doğrayırdı
 - iii. Kahin qurbanlıq heyvanın parçalarını diri heyvana bənzər şəkildə qurbangaha düzürdü
 - iv. Budları və içəlatı ləyəndəki suyla yuyurdu
 - v. Kahin bunların hamısını qurbangahda tüstüləyib yandırırdu
- c. Yandırma qurbanı üçün münasibətlər
- (1) Çardaqlar bayramı
 - (2) Kəffarə günü
 - (3) Həftələr bayramı, Nübar və ya Əllinci Gün bayramı
 - (4) Şeypur çalınma bayramı
 - (5) İlk dərzin həsr olunması bayramı (Lev. 23)
 - (6) Mayasız Çörək bayramı, Pasxa
 - (7) Ayların başı, Yeni ay
 - (8) Şənbə günü
- d. Yandırma qurbanının mənası
- (1) Allaha verilən bəxşiş
 - (2) Ən dəyərli qurban sayılır.
 - (3) Görünür ki, ümumən günah anlayışı və ya şükür ilə əlaqəlidir.
 - (4) Qurbanlıq ideyasının ən kamil rəmzi.
 - (5) Bir adamın öz həyatını fəda etməsinin rəmzi

- (6) Bir adamın öz həyatını bütünlüklə Allah yolunda xidmətə həsr etməsinin rəmzi
 - (7) Müxtəlif qiymətdə təqdimlər
 - (a) buğa
 - (b) qoyun-keçi
 - (c) quş
 - (8) Bu onu göstərir ki, öz ruhani ehtiyacını dərk edən hər kəs Allaha yaxınlaşa bilərdi. Allah hər insana bu imkanı verdi.
- e. Kahinlərə dair xüsusi təlimatlar, 6:8-12
- (1) Yandırma qurbanları bütün gecə qurbangahdakı odda qalırdı
 - (2) Yandırma qurbanının altındakı od sönmədən yanmalı idi
 - (3) Kahinin geyiminə dair təlimatlar
 - (4) Külün yığışdırılması barədə təlimatlar

2. LEV. 2:1-16 (6:14-23)

a. Giriş

- (1) Bu fəsildə taxıl təqdimindən bəhs olunur
- (2) "Taxıl təqdimi" ifadəsinin kökü "bəxşiş" mənasına gəlir. Bu ifadə, heyvan deyil, bitki təqdimləri üçün işlənirdi.
- (3) Sürgündən sonra taxıl təqdimi, yandırma qurbanına və ünsiyyət qurbanına əlavə olaraq gətirilirdi; rabblərin dediyinə görə, çox yoxsul adamlar yalnız bu təqdimi gətirə bilərdi.
- (4) Say. 18:19 və 2Saln. 13:5-də həmçinin duz əhdindən bəhs olunur. Duz mayanın əksi sayılırdı. Korlanmadan uzun müddət qala bildiyinə görə Allahın əhdinin rəmzi idi.

b. Taxıl təqdimi, insanın öz əməyini Allaha verməsi idi.

- (1) Xalqın gündəlik çörəyindən Allaha verilən bəxşiş idi.
- (2) Ümumiyyətlə (ələlxüsus sürgündən sonrakı dövrdə) yandırma və ya ünsiyyət qurbanına əlavə olaraq gətirilirdi.
- (3) Qurban, kahinlər üçün Allahın təminatı idi. Bütünün yalnız kiçik bir parçası xatirə təqdimi olaraq yandırılırdı.
- (4) "Xatirə təqdimi", təqdimin yandırılan hissəsi, Rəbbin hüzurunda bütünü təmsil edən hissəsi idi.
- (5) Əhdi-Cədidə "yad etmək" üçün keçirilən Rəbbin Süfrəsi Əhdi-Ətiqdəki bu "xatirə təqdimi" anlayışını əks etdirir.
- (6) "Müqəddəs" və "ən müqəddəs" ifadələri arasındakı fərq:
 - (a) "müqəddəs" – kahin ailəsi ilə birgə pak olan hər yerdə onu yeyə bilərdi
 - (b) "ən müqəddəs" – yalnız kahinlər Hüzur çadırının həyətidə onu yeyə bilərdi

c. Növləri

- (1) Narın un (varlılar üçün), 2:1-3
- (2) Bişirilmiş kökəllər və ya qoğallar, 2:4-11
- (3) Təzə qarğıdalı və ya buğda sünbülləri (yoxsullar üçün), 2:12-16
 - (a) Narın un ən üstün təqdim idi. Buğda ununun ən yaxşı növü idi.
 - (b) Bişirilmiş qoğallar
 - i. zeytun yağı ilə bişirilirdi
 - ii. təndirdə bişən, a. 4.
 - iii. sacda bişən, a. 5.
 - iv. tavada bişən, a. 7.
 - (c) Təzə qarğıdalı və ya buğda sünbülləri

- i. qovurulurdu
 - ii. yarma halına salınmalı idi
 - iii. qonaqların qabağına qoyulan yemək kimi düzölməli idi
- d. İçindəkilər
- (1) Narın un qüsursuz heyvana uyğun gəlirdi
 - (2) Zeytun yağı firavanlığın və beləcə Allahın hüzurunun rəmzi idi
 - (a) Yemək, qurbanvermə, tibb və məsh üçün istifadə olunurdu
 - (b) Zeytun yağından, bəlkə, yağ təqdimini əvəz etmək üçün istifadə olunurdu
 - (3) Kündür Hindistan və ya Ərəbistandan idi
 - (a) Gözəl ətirli və pak bir şey sayılırdı
 - (b) Duaların və həmədlərin rəmzi idi
 - (4) Duz
 - (a) Həyatverici və qoruyucu xüsusiyyətləri
 - (b) Ehtimal ki, ən çox qorumaq üçün deyil, süfrə ünsiyyəti üçün idi
 - (5) İstisna edilən maddələr
 - (a) Maya istisna edilirdi, a. 11
 - i. güman ki, fermentləşmə səbəbindən
 - ii. maya korlanma ilə əlaqəli idi
 - iii. ilk məhsullarla kahinlərə təqdim edilə bilərdi
 - (b) Bal istisna edilirdi
 - i. şərbət baldan deyil, meyvədən idi
 - ii. bəlkə Kənan mərasimində istifadə etdiyinə görə
- e. Təqdim mərasimi
- (1) Təqdimi kahin gətirməli idi. Bütün mərasimi kahin keçirirdi (2:2, 9, 16)
 - (2) Təqdimin bir hissəsini müqəddəs yerdə kahin yeməli idi. Bu hissə, ən müqəddəs idi.
- f. Mənası
- (1) Kiçikdən böyüyə qədər hər kəsin iştirakı
 - (2) Təqdimin bir hissəsinin yandırılması adamın əməyinin bir hissəsinin Allaha həsr edilməsinin rəmzi idi
 - (3) Zahirı mənası
 - (a) Yandırma qurbanı – adamın öz həyatını həsr etməsinin rəmzi
 - (b) Yemək təqdimi – insanın gündəlik əməyini Rəbbə həsr etməsi
- g. Taxıl təqdimi üçün xüsusi təlimatlar, 6:14-23
- (1) Qurbangahın qabağında təqdim edilməlidir
 - (2) Allaha bəxşiş olaraq verilən bu təqdim əslində kahinlərə dəstək olurdu

3. LEV. 3:1-17 (7:13-34) ÜNSİYYƏT QURBANI

a. Giriş

- (1) Məqsədi
 - (a) şəriklik təqdimi
 - (b) əhd qurbanı
 - (c) kollektiv təqdim
 - (d) yekun qurbanı
- (2) Allahla, ailəylə və dostlarla ünsiyyətə görə Allaha minnətdarlığı bildirirdi.
- (3) Adətən barışmaq üçün gətirilən qurbanların sonuncusu idi.
- (4) Yandırma qurbanı itaətin böyük qiymətini, ünsiyyət qurbanı isə Allahla ünsiyyətin verdiyi sevinci ifadə edirdi.
- (5) Erkək və ya dişi, amma mütləq qüsursuz

- (6) Təqdimin növləri
 - (a) mal-qaradan; erkək və ya dişi
 - (b) qoyun və keçi arasındakı fərq, qoyunun quyruğundakı piy idi
 - i. qoyundan; erkək və ya dişi
 - ii. keçidən; erkək və ya dişi
- b. Mərasim
 - (1) Qurbanın təqdim edilməsi
 - (a) Əllərin qurbanlığın başına qoyulması
 - (b) Qurbanlığın Hüzur çadırının girişində kəsilməsi
 - (c) Bu qurbanın sahibi yandırma qurbanındakı kimi müəyyən olunurdu
 - (d) Qanı qurbangahın hər tərəfinə səpəlirdi
 - (e) Seçilmiş parçaları Allah üçün qurbangahda yandırılırdı
 - i. piy (qoyunun quyruğu) firavanlıq rəmzi idi
 - ii. böyrəklər, qaraciyərin quyruğa bənzər hissəsi insanın iradəsi və emosiyalarının rəmzi idi
 - iii. yandırma qurbanı və ya səhər gətirilən qoyun qurbanı üzərindəki piyli parçalar
 - (2) Təşəkkür ifadə edən ünsiyyət qurbanına bunlar daxil idi (7:11-14)
 - (a) zeytun yağı ilə yoğrulmuş mayasız kökələr
 - (b) üstünə zeytun yağı sürtülmüş mayasız qoğallar
 - (c) zeytun yağı ilə qarışdırılmış narın un
- c. Kahinin payı, 7:28-34
 - (1) Döş əti yellətmə təqdimi olaraq kahinə məxsus idi
 - (2) Yellətmə təqdimində qurbanlıq ətlər qurbanı təqdim edən şəxsin əlləri və kahinin əlləri üzərinə qoyulurdu. Beləcə adamın qurbanı Allaha təqdim etdiyi və kahin tərəfindən qəbul olunduğu göstərilirdi.
 - (3) sağ budu, mərasimi yerinə yetirən kahinə verilir
 - (4) Qaldırma təqdimi Allaha qaldırılır və kahin tərəfindən qəbul olunurdu
- d. Təqdim edən şəxsin payı, 7:15-18
 - (1) Təşəkkür ifadə edən ünsiyyət qurbanının əti qurban kəsilən gün yeyilməli idi, a. 15
 - (2) Verdiyi əhdə görə yaxud könüllü təqdim olaraq gətirilən qurbanın əti qurbanın kəsildiyi gün və ya sabahkı gün yeyilməli idi, a. 16
 - (3) Bu hissə, Allaha və Allahdan kahinə verilməyən hər şey idi
 - (4) Allah qurbanı təqdim edən şəxslə, ailəsi və dostları ilə birlikdə simvolik şəkildə yemək yeyirdi
 - (5) Bu təqdimdə ünsiyyətin bərpa olunduğu vurğulanır

4. LEV. 4:1-5:13 (6:24-30) GÜNAH QURBANI

- a. Giriş
 - (1) Bu, kəffarənin ön plana çıxdığı qurban idi.
 - (2) Bu qurban, insanla Allah arasındakı əhdin yenidən bağlanmasına xidmət edir. Ünsiyyəti bərpa edir.
 - (3) Bu qurbanın əhatə etdiyi günahlar:
 - (a) Bilmədən işlədilən günahlar
 - (b) Nəzərdən qaçan günahlar
 - (c) Ehtirasla işlədilən günahlar
 - (d) Ehtiyatsızlıqla işlədilən günahlar
 - (e) Bilərəkdən Allaha itaətsiz olan adamın işlətdiyi günahlar kəffarə edilməzdi. Qəsdən işlədilən günah küfr sayılırdı və belə günah üçün qurban gətirilə bilməzdi (müq. et. Say. 15:27-31).

b. Mənası

- (1) Bu qurban günahların təqsirini və cəzasını kəffarə edirdi.
- (2) Bunun üçün Allahın lütfü və insanın imanı vacib idi.
- (3) Qurban təqdim edildikdə ən önəmli olan, mərasim deyil, qurban təqdim edən şəxsin imanı idi.
- (4) Lakin qurban təqdim edən adamın özünü ifadə etməsi ilə iş bitmirdi – o adamın Allahla münasibəti bərpa olunurdu.
- (5) Mərasim insanın imanını əvəz etməzdi, ancaq geri qaytarma vasitəsi idi.
- (6) Allah imanla icra edilməyən dini mərasimdən nifrət edir, Yeş. 1:10-20; Amos 5:21-24; Mikeya 6:6-8.

c. Mərasim

(1) Baş kahin üçün

(a) Baş kahin – məsh edilmiş kahin

- i. Günah, insanları səhv istiqamətə apararı
- ii. Günah, şəxsi təbiəti ilə
- iii. Baş kahin, icmanın ruhani nümayəndəsi idi. O günah işlədirdisə, hamı onda günah işlədirdi. Bu, yəhudilərin kollektivlik anlayışı idi (müq. et. Yeşua 7; Rom. 5:12-dən sonrakı ayələr).

(b) Qaydalar

- i. Baş kahin qüsursuz bir buğanı qurbangaha gətirirdi.
- ii. Əlləri onun başına qoyurdu
- iii. Baş kahin heyvanı kəsirdi
- iv. Baş kahin qanı Müqəddəs yerin pərdəsi qabağında yeddi dəfə çiləyirdi
 - a) bununla o, Müqəddəs məskəni pak edirdi
 - b) simvolik şəkildə Allaha yolu açırdı
 - c) qan buxur qurbangahının buynuzlarına çəkilirdi
 - d) qalan qan, yandırma qurbanları üçün qurulan qurbangahın altlığına tökülürdü
- v. Qurbanlığın bütün piyi qurbangaha yerləşdirilib yandırılırdı
- vi. Heyvanın qalan hissəsi düşərgədən kənara çıxarılıb kül tökülən pak bir yerə atılırdı, a. 12. Orada heyvanın qalan hissəsi yandırılırdı.

(2) Xalq üçün, a. 13-21

(a) Onlar qanundakı əmrləri pozduqda günah edirdilər, a. 13-21.

(b) Qaydalar

- i. Ağsaqqallar qüsursuz bir buğanı qurbangaha gətirirdi.
- ii. Ağsaqqallar əllərini qurbanlığın başına qoyurdu.
- iii. Ağsaqqallar onu kəsirdi.
- iv. Baş kahin qanı Müqəddəs yerin pərdəsi qabağında yeddi dəfə çiləyirdi.
 - a) bununla o, Müqəddəs məskəni pak edirdi
 - b) simvolik şəkildə Allaha yolu açırdı
 - c) qan buxur qurbangahının buynuzlarına çəkilirdi
 - d) qalan qan, qurbangahın altlığına tökülürdü
- v. Bütün bu qurban qurbangahda təqdim olunurdu
- vi. Heyvanın qalan hissəsi düşərgədən kənara çıxarılıb kül tökülən pak bir yerə atılırdı, a. 12. Orada heyvanın qalan hissəsi yandırılırdı.

(3) Başçı üçün, a. 22-26

- (a) Başçı (rəhbər), a. 22-26
 - i. Qəbilə başçısı
 - ii. İcmada məsuliyyətli şəxs
 - iii. Ağsaqqal
- (b) Qaydalar
 - i. Başçı qurbangaha qüsursuz bir təkə gətirirdi.
 - ii. Başçı əlini onun başına qoyurdu.
 - iii. Başçı heyvanı kəsirdi.
 - iv. Baş kahin qurbanın qanından götürüb yandırma qurbanları üçün qurulan qurbangahın buynuzlarına çəkirdi; qalan qan, qurbangahın altlığına tökülürdü.
 - v. Bütün piy qurbangahda yandırılırdı.
 - vi. Kahinlər ətin qalan hissəsini yeyirdilər.
- (4) Bir nəfər üçün, a. 27-35
 - (a) Bir nəfər, işlətdiyi günah özünə aşkar olanda, bu qurbanı gətirməli idi
 - (b) Qaydalar
 - i. O, qüsursuz dişi keçi və ya dişi quzu gətirirdi.
 - ii. Əlləri onun başına qoyurdu.
 - iii. Heyvanı kəsirdi.
 - iv. Kahin qurbanın qanından götürüb qurbangahın buynuzlarına çəkirdi; qalan qanı qurbangahın altlığına tökürdü.
 - v. Bütün piyini qurbangahda yandırırdı.
 - vi. Kahinlər ətin qalan hissəsini yeyirdilər.
- (5) Günah qurbanının gətirilməsini tələb edən xüsusi hallar, 5:1-13 (Bu hallar, deyəsən, and içən adamın bilərək işlətdiyi günahla əlaqəli idi)
 - (a) Bir şahid şəhadət etmədikdə (xəbər verməmək), 5:1
 - (b) Murdar heyvana toxunmaq, 5:2
 - (c) Murdar insana toxunmaq, 5:3
 - (d) Ehtiyatsız şəkildə and içmək, 5:4
 - (e) yuxarıdakı günahlar üçün tələb olunan qurban:
 - i. Dişi qoyun ya da dişi keçi
 - ii. İki qumru quşu ya da iki göyərçin
 - iii. narın undan efanın onda biri
- (6) Günah qurbanı mərasimi, 6:24-30
 - (a) Qalan hissəsini kahin yeyə bilərdi.
 - (b) Qan geyimlərə sıçrasa, o geyim yuyulmalı idi.
 - (c) Qan saxsı qaba sıçrasa, o qab sındırılmalı idi.
 - (d) Qan tunc qaba sıçrasa, o qab yuyulmalı idi.
 - (e) Yandırma qurbanının qanı Müqəddəs yerə gətirilsə, ətini kahin yeməməli idi, lakin əti yandırılmalı idi.
- (7) Günah qurbanının mənası
 - (a) Qəsdən işlədilən günah üçün qurban yox idi; yalnız etinasızlıqla və ya bilmədən işlədilən günahlar üçün qurban gətirilirdi, 5:15, 18.
 - (b) Bağışlanmaq üçün:
 - i. İnsandan iman
 - ii. Allahdan mərhəmət lazım idi.

5. LEV. 5:14-19 TƏQSİR QURBANI

a. Giriş

- (1) Günah qurbanı, işlədilmiş günahın problemini həll edirdi, təqsir qurbanı isə başqa insana vurulan ziyanın bağışlanması və mümkünsə geri ödənməsi üçün nəzərdə tutulurdu.
- (2) Günah və təqsir qurbanları bir-birinə oxşar idi.
- (3) Fərdin hüquqları On Əmrdə ifadə olunmuşdur (Çıx. 20; Qanun. 5).
 - (a) ev
 - (b) mülk
 - (c) həyat
- (4) Bu qurban özgəyə qarşı günah işlədən insanın vurduğu ziyanı üstünə beşdə birini əlavə edərək geri ödəməsindən ibarətdir.

b. Qurban tələb edən günahlar

- (1) Allaha yaxud Allaha məxsus olan şeylərə qarşı
 - (a) nübar
 - (b) ilk doğulan, 14-16
 - (c) onda bir hissə
 - (d) düzgün şəkildə gətirilməyən qurban
 - (e) aşağı qiymətli bəxşislər
- (2) "Əgər bir nəfər günah işlədib etməməli olduğu halda Rəbbin bütün əmrlərindən birini pozarsa və bunu bilmədən edərsə, təqsirkar sayılıb cəzasını çəkməlidir".

F. Qədim qurbanlar bir neçə səbəbə görə gətirilirdi:

- a. qəzəbli bir tanrını razı salmaq üçün
- b. bir tanrını yedirtmək üçün
- c. bir tanrı ilə şəriklik üçün
- d. həmd etmək üçün
- e. bağışlanmağa və ya barışmağa ehtiyac duyması səbəbindən

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (kontekst)

A. QISA TƏSVİR:

1. Fə. 1-16 – Müqəddəs Allaha necə yaxınlaşmaq olar?
2. Fə. 17-26 – Müqəddəs Allahla ünsiyyətdə necə davam etmək olar?

B. Müəllifin tez-tez işlətdiyi giriş sözü: "Rəbb Musaya (ya da Musa ilə Haruna) belə dedi..."

1. Bunu elə anlamaq olar ki, bu vəhy müəyyən müddət ərzində hissə-hissə verilirdi.
2. Bu giriş sözü ilə rastlaşdığımız yerlər: 1:1-3:17; 4:1-5:13; 5:14-19; 5:20-26; 6:1-11; 6:12-16; 6:17-7:21; 7:22-38; 8:1-10:20; 11:1-47; 12:1-8; 13:1-59; 14:1-32; 14:33-57; 15:1-33; 16:1-34; 17:1-16; 18:1-3; 19:1-37; 20:1-27; 21:1-24; 22:1-16; 22:17-25; 22:26-33; 23:1-8; 23:9-22; 23:26-32; 23:33-44; 24:1-23; 25:1-26:46; 27:1-34;

C. GENİŞLƏNMİŞ TƏSVİR:

1. Murdarlığın aradan götürülməsi, fə. 1-16
 - a. Qurbanlara dair qanunlar, 1:1-7:38
 - (1) Yandırma qurbanı, 1:3-17 və 6:8-13
 - (2) Yemək təqdimi, 2:1-17 və 6:14-23
 - (3) Ünsiyyət qurbanı, 3:1-17; 7:33 və 7:11-21
 - (4) Günah qurbanı, 4:1; 5:13 və 6:24-30
 - (5) Təqsir qurbanı, 5:14-6:7; 7:1-10

- (a) YAHVE-nin əmrlərinə qarşı bilmədən işlədilən günah, 4:1-35; 5:14-19
- (b) And içən adamın bilərək işlətdiyi günah, 5:1-13; 6:1-7 (insanlar üçün 1-6:7; kahinlər üçün 6:8-7:36)
- b. Kahinlərin təqdis olunması, 8:1-10:20
 - (1) Məsh edilməyə hazırlıq, 8:1-5
 - (2) Yuyunma, geyinmə və məsh edilmə, 8:6-13
 - (3) Qurbanın məsh edilməsi, 8:14-32
 - (4) Musa Haruna təlimatlar verir, 9:1-7
 - (5) Harunla oğulları xidmətə başlayırlar, 9:8-21
 - (6) Harun xalqa xeyir-dua verir və YAHVE-yə həmd edir
 - (7) Nadavla Avihunun günahı, 10:1-3
 - (8) Onların aqibəti və məhv olunması, 10:4-7
 - (9) Xidmət edərkən şərabdan imtina etmək, 10:8-11
 - (10) Qurbanların kahinə məxsus hissələri, 10:12-20
- c. Halal (pak) və haram (murdar), fəs. 11-15
 - (1) Heyvanlar, fəs. 11 (müq. et. Qanun. 14:6-20)
 - (2) Doğum, fəs. 12
 - (3) Dəri xəstəlikləri, fəs. 13-14
 - (a) İnsanda, 13:1-46
 - (b) Paltarda, 13:47-59
 - (c) Paklanma, 14:1-32
 - (d) Evlərdə, 14:33-53
 - (e) Xülasə, 14:54
 - (4) Bədən axıntılarından paklanma (kişilər və qadınlar), fəs. 15
- d. Kəffarə günü (Yom Kippur), illik paklanma günü, fəs. 16 (Bu, 1-16-cı fəsillərin zirvəsidir)
 - (1) Kahinlərin hazırlığı, 16:1-4
 - (2) Baş kahin üçün günah qurbanı, 16:5-10
 - (3) Mərasimi, 16:23-28
 - (4) İllik icrası, 16:29-34
- 2. Müqəddəsliyin və Allahla ünsiyyətin bərpa olunması, chap. 17-26
 - a. Qurban qanı, 17:1-16
 - b. Dini və mənəvi-əxlaqi standart, 18:1-20:27
 - (1) Yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqə
 - (2) Cinsi günahlar
 - (3) Cəzaları, fəs. 20
 - c. Kahinlərin müqəddəsliyi, 21:1-22:33
 - d. İllik bayramların müqəddəsliyi, 23:1-24:23
 - (1) Şənbə günü, 23:1-3
 - (2) Pasxa və Mayasız Çörək, 23:5-8
 - (3) İlk dərzin həsr olunması, 23:9-14
 - (4) Biçin, 23:15-24
 - (5) Əllinci Gün, 23:23-25
 - (6) Kəffarə günü, 23:26-32 (yeganə oruc günü)
 - (7) Çardaqlar bayramı, 23:33-43
 - e. Xüsusi illər, 25:1-55
 - (1) Dinclik ili, a. 2-7
 - (2) Azadlıq ili, a. 8-55
 - (a) Qaydalar, a. 8-12
 - (b) Nəticələr, a. 13-34

- (c) Hər soydaşın dəyəri və azadlığı, a. 35-55
- f. Əhdə bağlı bərəkətlər və lənətlər, 26:1-46
- 3. Əlavə (əhdlər), 27:1-34
 - a. Adamlar, a. 1-8
 - b. Heyvanlar, a. 9-13
 - c. Evlər, a. 14-15
 - d. Tarla sahəsi, a. 16-25
 - e. İlk doğulanlar, a. 26-27
 - f. Həsr edilən şeylər, a. 28-39
 - g. Onda bir hissə, a. 30-34

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Levililər Kitabı, İsrail xalqının mülki və dini həyatının hüquqi əsasları və kahinliyin rolu haqqındadır. Bu Kitabda, Çıx. 25-40-cı fəsillərdə təsvir olunan Müqəddəs məskənə dair qayda-qanunlar verilir.
- B. Günahkar bir adamın müqəddəs Allaha necə yaxınlaşa bilməsi və ünsiyyətini necə davam etdirə bilməsi bunda təsvir olunur. Kitabın "açarı" müqəddəslikdir (müq. et. 11:44 [Mat. 5:48]).
- C. Ən böyük möcüzə – Allah istəyir ki, günahkar insan Onun yanına gəlsin və Allah qurbanvermə nizamı ilə buna yol açmışdır.
- D. YAHVE-nin xasiyyəti aşkarlanır:
 - 1. Qurbanvermə nizamını yaratmasında, müq. et. fəs. 1-7 (Lütf)
 - 2. Tarixi işlərində, müq. et. fəs. 8-10 (Ədalət)
 - 3. Daim xalqla birlikdə olmasında (Sədaqət)

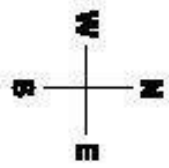
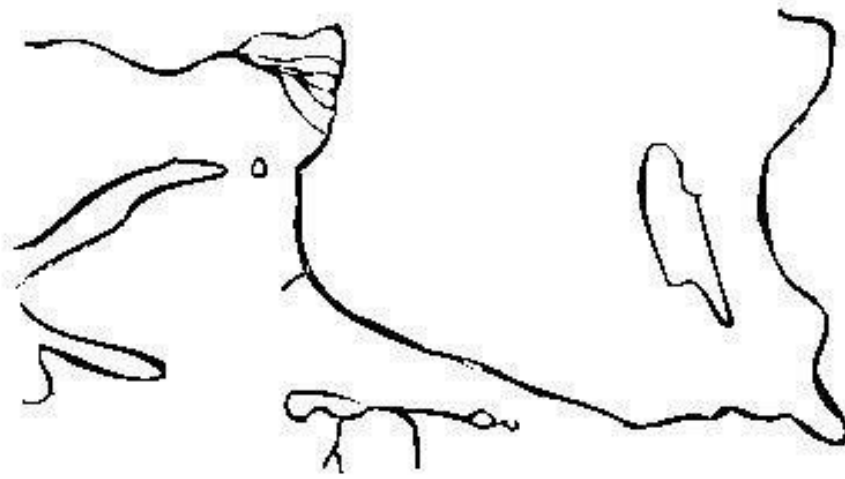
IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

- A. Sözlər və ifadələr
 - 1. kəffarə, 1:4; 4:26
 - 2. xoşuna gələn ətir, 1:9,13
 - 3. bilmədən, 4:1,22,27; 5:15-18; 22:14
 - 4. geri qaytarma, 6:5
 - 5. yellətmə təqdimi, 7:30
 - 6. müqəddəs (*kadoş*), 11:44
 - 7. cüzam, 13:1-dən sonrakı ayələr
 - 8. Azazel, 16:8
 - 9. təkə görkəmində bütlər, 17:7
 - 10. baxıcılıq, 19:26
 - 11. Azadlıq (yubiley), 25:30
- B. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər
 - 1. Nadav və Avihu, 10:1
 - 2. Azazel, 16:8, 10
 - 3. Molek, 18:21; 20:2

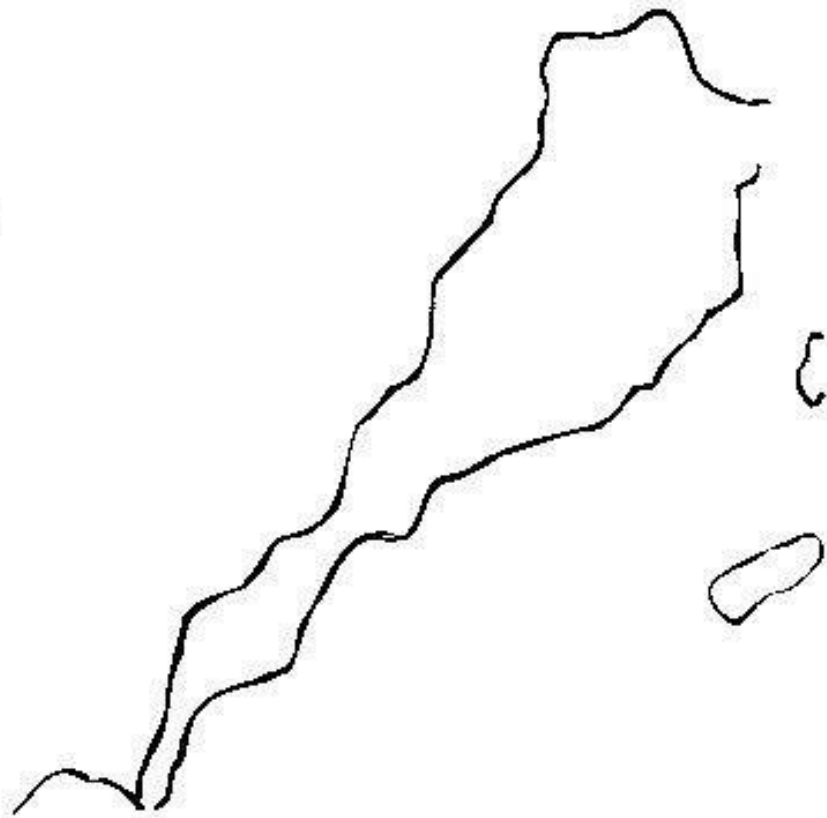
X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR – YOXDUR

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

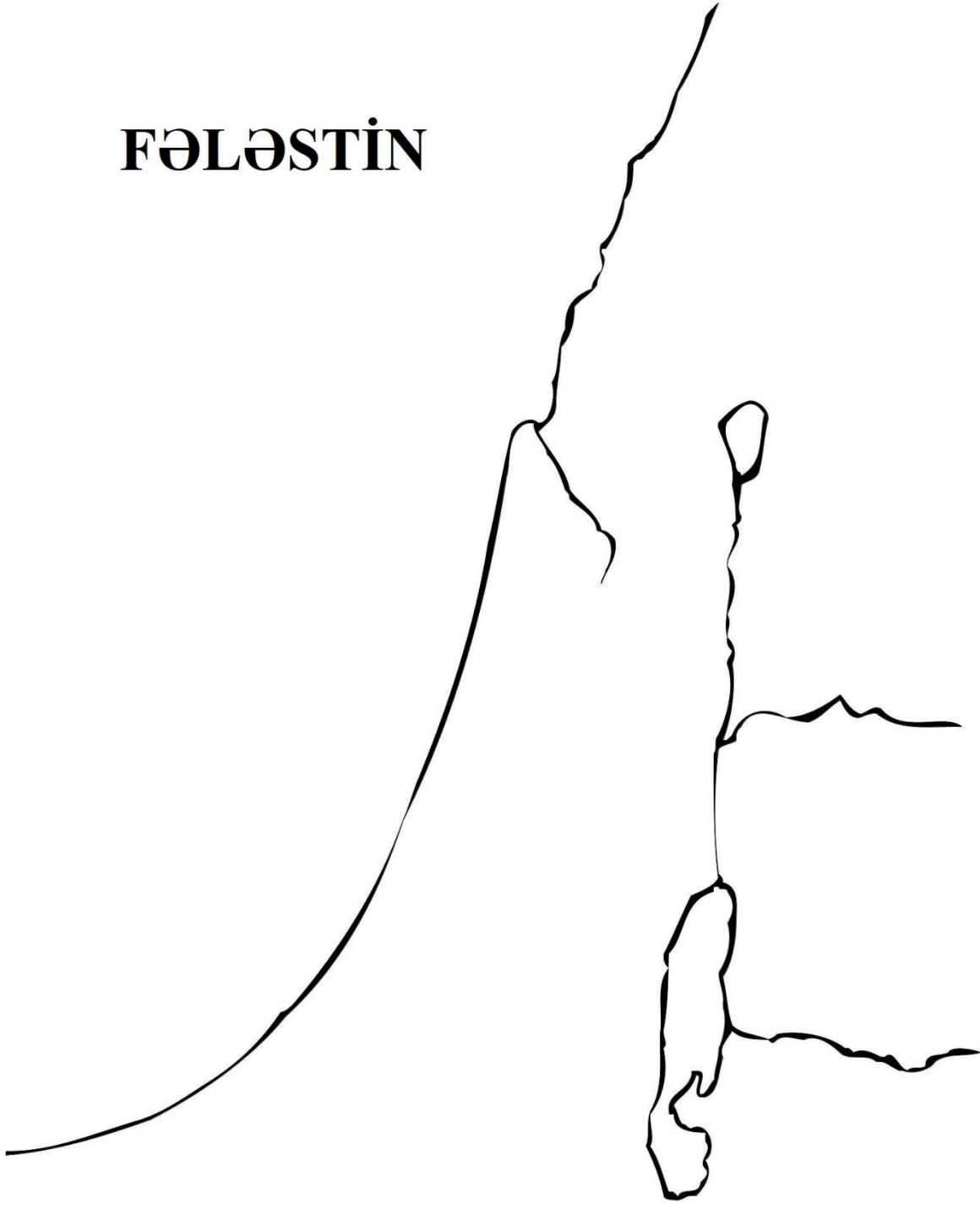
1. Qurbanvermə nizamı nəyin rəmzidir? "Qan"dan niyə bu qədər tez-tez bəhs olunur (3:17; 7:26; 17:11)?
2. Bir heyvanın ölümü insanın günahını necə bağışlada bilər?
3. Qurbanın beş növündən üçü niyə könüllüdür?
4. Harunun oğulları ölümə layiq olan işi niyə etdilər?
5. Halal (pak) və haram (murdar) heyvanlar arasında niyə fərq vardır?
6. İsrailin bütün bayramları arasında Kəffarə gününün unikal yeri nə ilə bağlıdır?
7. Dinclik ili və Azadlıq ili arxasında olan həqiqət nədir?

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

SAYLAR KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. İbrani mətnində (MT) bu kitabın adı "Səhrada"dır. Bu, kitabın birinci sözü deyildir, lakin birinci cümlədə işlədilən bir sözdür (beşinci söz).
- B. Septuaqintada (LXX) bu kitaba "Saylar" adı verilib, çünki 1-4-cü və həmçinin 26-cı fəsillərdə xalqın siyahıya alınması təsvir olunur.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, "Tora", "Tövrat", yaxud "təlim", "Qanun" mənasına gələn ibrani kanonunun birinci hissəsinə daxildir.
- B. Bu hissə Septuaqintada "Pentatük" (beş tumar) olaraq adlandırılır.
- C. Bəzən ona Musanın beş kitabı (tumarı) deyilir.
- D. Yaradılış Kitabından Qanunun Təkrarı Kitabına qədər olan bu hissə, Musanın dünyanın yaranması zamanından başlayan və Musanın həyatı ilə başa çatan ardıcıl bir hekayətdən ibarətdir.

III. JANR – Bu kitab ÇIXIŞ Kitabına çox bənzəyir. Burada tarixi hekayət və qanunvericiliklə yanaşı Bilamin qədim şairanə peyğəmbərlikləri yer alır (müq. et. Say. 23-24).

IV. MÜƏLLİF

- A. Tövratda ilk dəfə yazılı bir mənbəyə edilən istinad, Say. 21:14-15-dir ("Rəbbin Döyüşləri" kitabından sitat gətirilir). Bu açıq-aydın onu göstərir ki, Musa başqa yazılı sənədlərdən istifadə etmişdir.
- B. Saylar Kitabında deyilənə görə, Musa səhrada gəzib-dolaşma dövründəki hadisələri qələmə almışdır.
- C. Bu kitabda həmçinin açıq-aşkar redaktor əlavələri edilməsinə dair bir sıra misallar vardır (ehtimal ki, Yeşua və ya Şamuel tərəfindən):
 - 1. 12:1,3
 - 2. 13:22
 - 3. 15:22-23
 - 4. 21:14-15
 - 5. 32:33-dən sonrakı hissə
 - 6. 32:33-dən sonrakı hissə
- D. Vasitəsiz nitq istisna edilməklə, Musadan əksər hallarda III şəxsdə bəhs olunur. Bu göstərir ki, bu mətnlərin tərtib olunmasında Musaya başqa şəxslər kömək etmişlər.
- E. Maraqlıdır ki, Saylar Kitabına İsraildən kənar yaranmış iki ədəbi əsər daxil olub: (1) 21:27-30-də emorluların istehzalı şeiri (ehtimal ki, 30-cu ayə israililər tərəfindən əlavə olunub); və (2) 23-24-cü fəsillərdə Bilamin Moav padşahı Balaqla söhbətləri. Bunlar bu

kitabın tərtib edilməsi zamanı yazılı və ya şifahi mənbələrdən istifadə olunduğunu sübut edir (müq. et. "Rəbbin Döyüşləri" kitabı).

V. TARİX

A. Kitabın yazılma tarixi kitabın özündə verilir:

- 1:1; 10:10-da bildirilir ki, kitab Misirdən çıxışdan sonra 2-ci ilin 2-ci ayında yazılmışdır. Bundan sonra xalq 38 il səhrada gəzib-dolaşmışdır.
- 9:1-də bunun Misirdən çıxışdan sonra 2-ci ilin 1-ci ayında olduğu bildirilir.

B. Misirdən çıxış tarixi dəqiq bilinmir – ya e.ə. 1445-ci il, ya da e.ə. 1290-cı il.

VI. TARİXİ ZƏMİNİ DƏQİQLƏŞDİRƏN MƏNBƏLƏR

A. Saylar Kitabında Misir mədəniyyətini unikal şəkildə əks etdirən dörd şey vardır:

1. İbrani düşərgəsinin qəbilələr üzrə təşkili (Say. 2:1-31; 10:11-33) və qəbilələrin yürüş qaydası (Say. 1-7). Bunlar, Amarna mətnlərində təsvir olunan, II Ramsesin Suriya yürüşlərindəki təşkilinə, qaydasına tam uyğun gəlir. E.ə. 1300-cü ildə Kənanla yazılmış olan bu sənədlər Kənanla Misir arasındakı ictimai, siyasi və dini münasibətlərini təsvir edir. E.ə. I minilliyə aid olan Aşşur bəlyeflərindən öyrəndiyimiz kimi, Misirin bu təşkili və qaydasının dəyişməsi də çox mühümdür. Aşşur düşərgəsi dairə şəklində qurulurdu.
2. Saylar 10-cu fəsildə bəhs olunan gümüş kərənaylar Misir mənbəyini əks etdirir. Arxeoloqlar xüsusilə Tutanhamonun hakimiyyəti dövründə (təqr. e.ə. 1350-ci il) bunlardan bəhs olunduğunu kəşf etmişlər. Dini və dünyəvi məqsədlərlə istifadə olunan belə gümüş kərənaylar haqqında Amarna mətnlərində də tez-tez bəhs olunur.
3. Ata qoşulan arabaları Misirə XV və XVI Misir sülalələrinin sami hökəmrənləri olan *Hiksoslar* gətirmişlər. Öküzə qoşulan arabalardan da yalnız Misirdə istifadə olunurdu. Bunları III Tutmosun e.ə. 1470-ci il Suriya yürüşündə görmək olar. Kənan xalqı, ehtimal ki, Kənanın çətin keçilən təpələrdən ibarət olması üzündən bu arabalardan xəbərsiz idi. Yaqubu Misirə gətirmək üçün məhz belə arabalar göndərmişdir (Yar. 45:19, 21, 27). İbraniyə həmçinin Misirdən çıxış zamanı da bunlardan istifadə etmişlər (Say. 7:3, 6, 7).
4. İbraniyə Misirdən köçürdükləri son şey, kahinlərin bədənlərindəki bütün tüklərin qırılması idi (8:7).

B. 1-4-cü və 26-cı fəsildəki iki siyahıyaalınmanın bu paralelləri olmuşdur:

1. e.ə. 1700-cü ilin Mari kitabələri
2. e.ə. 2900-2300-cü illərə düşən Misirin qədim padşahlıq dövründən bir sənəd

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (kontekst)

A. Coğrafi yerlər əsasında qısa təsvir:

1. Sina dağında Vəd olunmuş torpağa yola çıxma hazırlıqları, 1:1-10:10.
2. Vəd olunmuş torpağa səyahət, 10:11-21:35
 - a. Qadeşə səyahət, 10:11-12:16
 - b. Qadeşdə, 13:1-20:13
 - c. Qadeşdən yola çıxma, 20:14-21:35
3. Moav düzənliyində baş vermiş hadisələr, 22:1-36:13

B. Ətraflı təsvir

1. R.K. Harrison, "Əhdi-Ətiqə giriş" (R.K. Harrison, *Introduction to the Old Testament*), ss. 614-615.
2. E.C. Yanq, "Əhdi-Ətiqə giriş" (E. J. Young, *An Introduction to the Old Testament*), ss. 84-90
3. "Dərs üçün NIV Müqəddəs Kitabı" (NIV Study Bible), ss. 187-188.

C. Saylar Kitabını təhlil etmənin çətin olmasının səbəblərindən biri, mətnin olduqca qeyri-adi təşkilidir; yəni qanunlar, hekayələr və digər növlü mətnlərin qarışmasıdır. Bu kitabın strukturu haqqında belə fərziyyələr irəli sürülür:

1. "J.E.D.P." sənəd fərziyyəsinin tərəfdarları bu kitabı nə tarixlə bağlı olan, nə də Musaya aid olan mənbələrdən götürülmüş çoxlu hissələrə bölürdü.
2. C.S. Rayt (J.S. Wright) fərz edir ki, Musa bu mətnləri ömrünün axırında ona kömək edən digər adamlarla məsləhətləşərək tərtib etmişdir. Saylar Kitabının bu cür qarışıq hissələrdən ibarət olması qeyd edilir, lakin bunların hamısının Musanın yaşadığı illərə aid olduğu fərz edilir.
3. Qordon Uenham, "Tindeyl Şərhləri" seriyasından "Saylar" kitabında (Gordon J. Wenham, *Tyndale Commentary on Numbers*, s. 14-18) ÇIXIŞ, Levililər və Saylar Kitablarındakı materiala əsasən üçlü paraleli irəli sürür. Bu üç kitabı üç səyahətlə əlaqələndirir: (1) Qırmızı dənizdən Sina dağına; (2) Sina dağından Qadeşə; (3) Qadeşdən Moava. Bu həm "yol getmə"lərlə, həm "dayanma"larla bağlı olan materiallara tətbiq edildikdə maraqlı paralellər görünməyə başlayır. Ondan sonra Uenham bu üçlü paralelizmi Yar. 1-11; Yar. 12-50 və Qanunun Təkrarı Kitabına da tətbiq edir. Bu tədqiqat çox məntiqli görünür və qədim Yaxın Şərq müəlliflərinin öz ədəbi mətnlərini yaradarkən biz, qərblilərin tamamilən xəbərsiz olduğu öz struktur və modelləri olduğunu göstərir.

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

A. Bu, Yaradılış kitabından başlanan tarixi hekayətin davamıdır. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, bu "qərbsayağı tarix" deyil, Yaxın Şərqə xas olan teoloji tarixdir. Hadisələr mütləq xronoloji qaydada verilməmiş, lakin Allahı tanımaq və İsrailin xasiyyətini göstərmək üçün seçilmişdir.

B. Bunlar Allahın xasiyyətini göstərir:

1. Buludda görünən Allahın hüuru:
 - a. Bulud Müqəddəs məskənin "Ən müqəddəs yeri" üzərində dayanmışdır, 9:15. Allah bunu və bununla bağlı qayda-qanunları Özü ilə insanların görüş yolu və yeri olaraq qəbul etmişdir!
 - b. Bulud xalqa yol göstərirdi, 9:17-23. Allah onlarla birlikdə idi və onlara Öz varlığı ilə yol göstərirdi.
 - c. Bulud, Musaya Özünü tanıdan Allahın hüurunun təcəssümü idi, 11:17, 25; 16:42-43.
 - d. Bulud, həm mühakimədə, həm də vəhydə Allahın hüurunun rəmzi olmuşdur, 12:1-8; 14:10.
 - e. Bulud, təkcə İsrail üçün deyil, ətrafındakı xalqlar üçün də Allahın hüurunun görünən bir simvolu idi, 14:14; 23:21.
 - f. Misirdən çıxış və səhrada gəzib-dolaşma müddətində Allahın hüurunun buludda zühur etməsi israililərin Vəd olunmuş torpağa girməsi ilə sona çatdı, lakin Allah Əhd sandığı vasitəsilə simvolik şəkildə hələ də onlarla birlikdə idi, 35:34.

2. Allahın lütfü və mərhəməti təzahür oldu:
 - a. Onların gileyilməsinə, öz rəhbərlərini rədd etməsinə baxmayaraq, davamlı olaraq onların arasında olmasında, 11:1; 14:2,27,29,36; 16:11,42; 17:5; 20:2; 21:5.
 - b. Səhrada onların ehtiyaclarını ödəməsində:
 - (1) su
 - (2) ərzaq
 - (a) manna (Şənbə günlərindən başqa hər gün)
 - (b) bildirçin (iki dəfə)
 - (3) dağılmayan paltar
 - (4) bulud:
 - (a) kölgə
 - (b) işıq
 - (c) istiqamətləndirmə
 - (d) vəhy
 - c. Musanın vəsatət dualarını eşitməsi:
 - (1) 11:2
 - (2) 12:13
 - (3) 14:13-20
 - (4) 16:20-24
 - (5) 21:7
3. Onun aşağıdakı hallarda aşkar olan ədaləti (müqəddəsliyi):
 - a. İsrailə 38 il səhrada gəzib-dolaşma cəzasının verilməsi (14).
 - b. Musanın Vəd olunmuş torpağa girməsinin qadağan olunması cəzası (20:1-13; 27:14; Qanun. 3:23-29).
 - c. Qorahın və Ruven başçılarının ölməsi (16:1-40).
 - d. Musanın və Harunun rəhbərliyini rədd edənlərin arasında vəbanın başlaması (16:41-50).
 - e. Şittimdə bütlərə səcdə edənlərin Levililər tərəfindən öldürülərək Allahdan cəza alması (25).

C. İsrail Sina dağında Allahla əhd bağlayandan sonra *YAHVE*-yə iman və Onun sözünə itaət əsas məsələlər oldu.

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

- A. Sözlər və ifadələr:
 1. Hüzur çadırı, 1:1
 2. satın alma, 3:46
 3. nəziri, 6:2
 4. yadelli, 9:14
 5. bulud, 9:15
 6. "Xalqın arasında olan alçaq yadellilər", 11:4
 7. "paltarlarını cırdılar", 14:6
 8. qotaz, 15:38
 9. *Şeol* ("ölülər diyarı"), 16:30
 10. qırmızı düyə, 19:2
 11. zəhərli ilanlar ("odlu ilanlar"), 21:6
 12. sığınacaq şəhər, 35:6
 13. tökülən qanın qisasını alan adam, 35:19,21

B. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər:

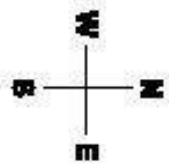
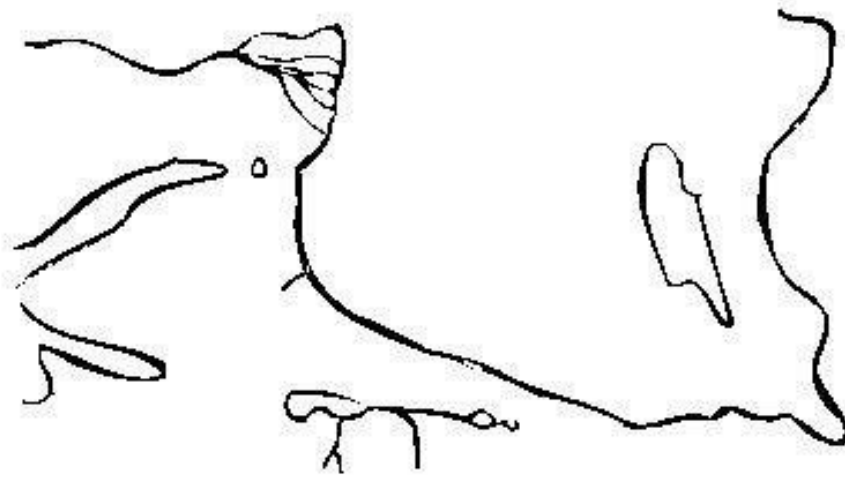
1. Kuşlu qadın, 12:1
2. Anaqlılar, 13:28,33
3. Yevuslular, 13:29
4. Qorah, 16:1
5. Bilam, 22:5
6. Baal, 22:41

X. Xəritədəki Coğrafi Yerlər (nömrələrə görə)

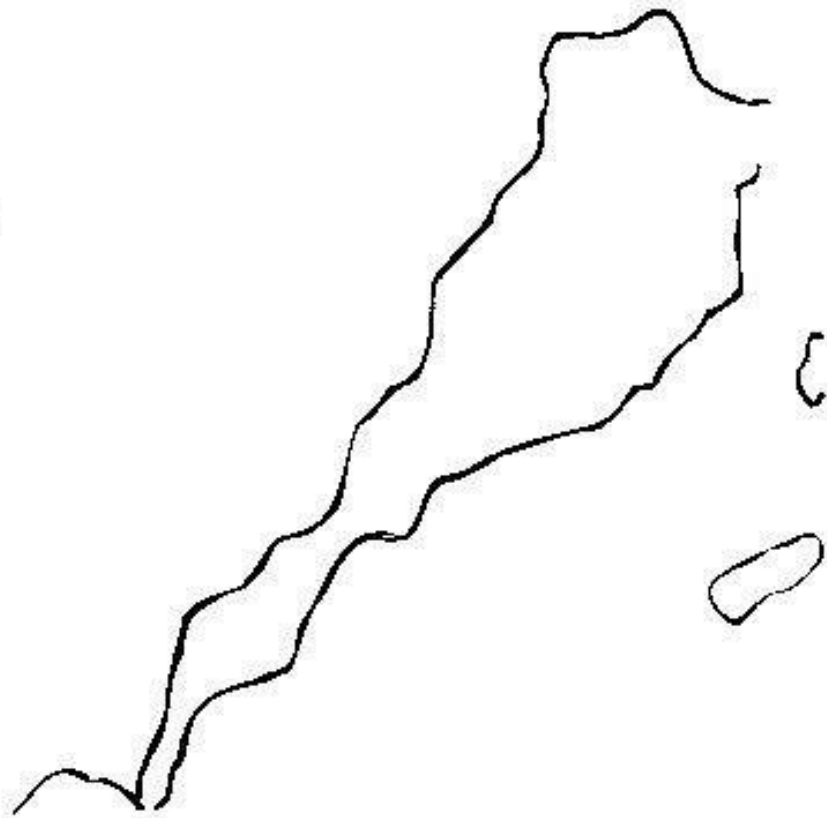
1. Eşkol vadisi, 13:23 (Xevronun şimalında)
2. Padşah yolu, 20:17
3. Pisqa dağı, 21:20
4. Arnon çayı, 21:24
5. Yabboq çayı, 21:24
6. Aşşurlular, 24:22
7. Şittim, 25:1
8. Kinneret gölü, 34:11

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

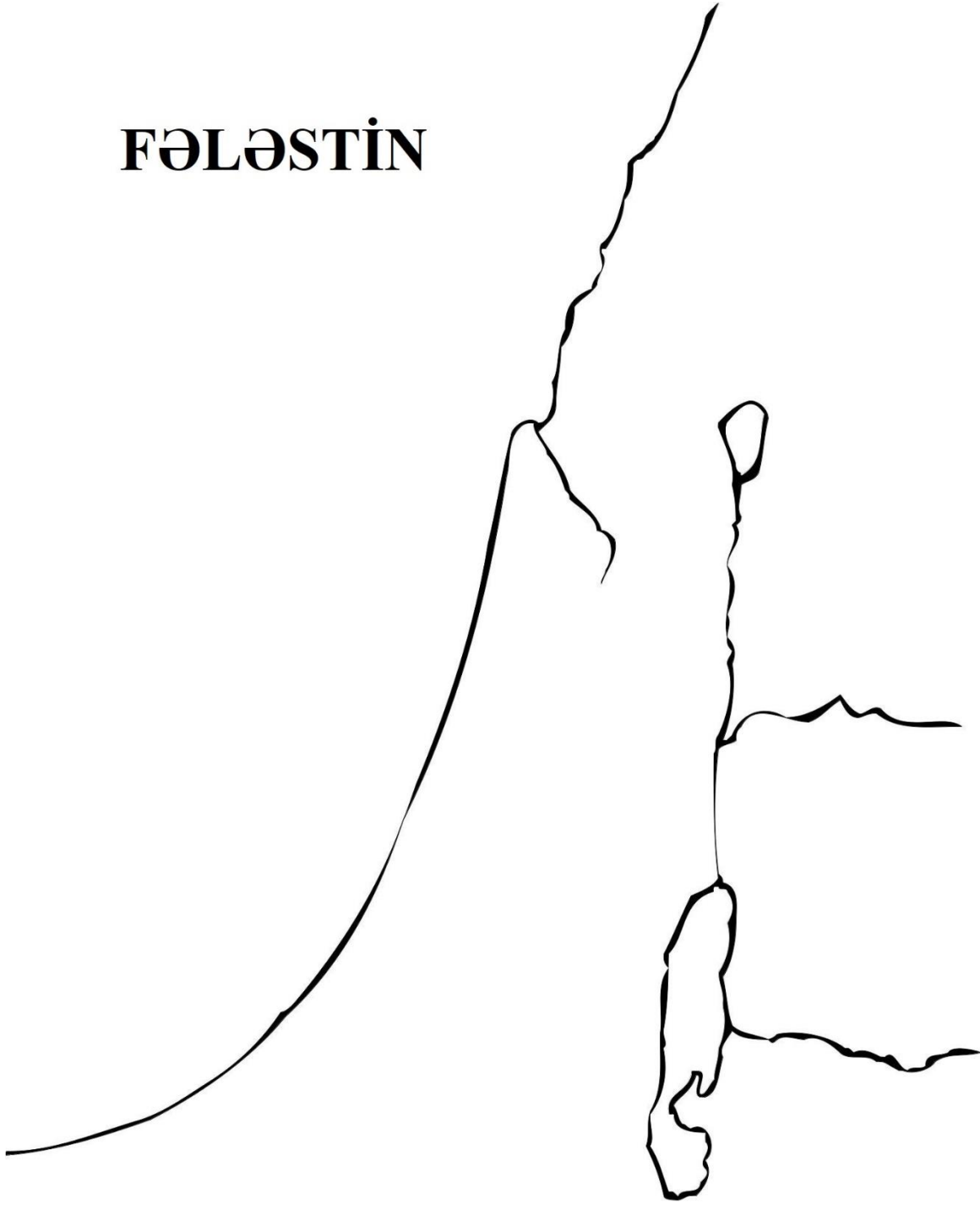
1. Levi o biri qəbilələrlə yanaşı niyə sayılmamışdır (1:49)?
2. Levililər illik doğulanlarla necə əlaqədirlər (3:12-13)?
3. Zina testini təsvir edin (5:16-dən sonrakı ayələr).
4. Nəzirlik andının tələblərini sadalayın (6:1-dən sonrakı ayələr).
5. 4:3 və 8:24-ü necə izah edəcəksiniz?
6. 12:3-ü yazan Musadırmı?
7. Allah xalqın səhrada gəzib-dolaşması üçün 40 illik müddəti niyə təyin etmişdir?
8. 15-ci fəsildə günah və qurban ilə əlaqədar olaraq işlədilən "bilmədən" sözü nə deməkdir?
9. 20-ci fəsildə Musanın günahı nə idi? Bunu nəticəsi nə idi?
10. Bilamın eşşəyi həqiqətən danışdı mı (22:28)? Bilam Balaqa İsraili məğlub etməsi üçün nə məsləhət verdi?

QƏDİM
YAXIN ŞƏRQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

QANUNUN TƏKRARI KİTABINA GİRİŞ

I. ƏHƏMİYYƏTİ

- A. Bu, Əhdi-Cədidə ən çox sitat gətirilən dörd Əhdi-Ətiq kitabından biridir (bunlar Yaradılış, Qanunun Təkrarı, Zəbur və Yeşaya Kitablarıdır). Qanunun Təkrarından Əhdi-Cədidə 83 dəfə sitat gətirilir.
- B. Çox güman ki, bu kitab İsanın ən çox sevdiyi Əhdi-Ətiq kitablarından biri idi.
1. İsa səhrada şeytan tərəfindən sınağa çəkildiyi zaman dəfələrlə bu kitabdən sitat gətirib (Mat. 4:1-16; Luka 4:1-13).
 2. Ehtimal ki, İsanın Mat. 5-7-ci fəsillərdəki Dağüstü vəzi eyni nümunəyə görə qurulub.
 3. İsa, Qanun. 6:5-dən sitat gətirdiyi əmri ən böyük əmr adlandırır, Mat. 22:34-40; Mark 12:28-34; Luka 10:25-28.
 4. O dövrün yəhudiləri Əhdi-Ətiqin "Tövrat" hissəsini (Yaradılışdan Qanunun Təkrarına qədər) kanonun ən səlahiyyətli hissəsi saydıqları üçün, İsa məhz Tövratdan ən çox sitat gətirirdi.
- C. Bu, Allahın əvvəlki dövrlərdə verdiyi vəhyinin yeni vəziyyətə görə şərh edilməsinə dair Müqəddəs Yazıda tapılan ən böyük misaldır. Bunun bir misalı, Çıx. 20 və Qanun. 5 arasındakı cüzi fərkdir. Çıx. 20 səhrada gəzib-dolaşma vaxtında yazılıb, Qanun. 5 isə Kənanda oturaq həyata başlamağa hazırlaşan xalqa ünvanlanıb.
- D. Qanunun Təkrarının özündə yazılıb ki, bu kitab Musanın aşağıdakı məqsədlərlə verdiyi bir neçə vəzdən ibarətdir:
1. Allahın İsrailə rəftarında necə sadıq olduğunu xatırlatmaq;
 2. Sina dağında verilmiş Qanunu bir daha təkrar etmək;
 3. Bu qanunu, xüsusilə xalqın Kənanda sürəcəyi oturaq həyata uyğun olaraq şərh etmək;
 4. Vəd olunmuş torpaqda əhdin yenilənməsi mərasiminə hazırlaşmaq (Yeşua);
 5. Musanın ölümünü və səlahiyyətin Yeşuaya keçdiyini qeyd etmək
- E. Qanunun Təkrarı Kitabının ədəbi təşəkkülü haqqında hal-hazırda ilahiyyatçılar arasında dialoq aparılır. Müasir ilahiyyatçıların Tövratın yazılması fərziyyələri ilə bağlı fikirləri ayrılır.

II. KİTABIN ADI

- A. Tövrata daxil olan beş kitabın ibrani başlıqları kitabın ilk cümləsindən götürülüb, hətta adətən kitabın birinci sözündən ibarətdir.
1. Yaradılış, "Başlanğıcda"
 2. Çıxış, "Adları bunlar idi"
 3. Levililər, "Və çağırıldı"
 4. Saylar, "Səhrada"
 5. Qanunun Təkrarı, "Sözlər bunlar idi"
- B. Talmudda (Mişna Hat-Tora, 17:18) bu kitab "qanunun təkrarı" olaraq adlanır.
- C. Əhdi-Ətiqin Septuaqinta (LXX) adındakı yunan tərcüməsində (təqr. e.ə. 250-ci il) 17:18 ayəsinin səhv tərcümə olunması səbəbindən buna "ikinci qanun" deyilib.

- D. Kitabın ingiliscə adı "Deuteronomy" İyeronimin latın tərcüməsi Vulqatadan götürülüb – İyeronim bunu "ikinci qanun" (Deutronomian) adlandırdı.
- III. KANONİZASIYA – Bu, ibrani kanonunun üç hissəsinin ilki olan Tövratın son kitabıdır
- A. Tövrat yaxud Qanun – Yaradılış-Qanununun Təkrarı
- B. Peyğəmbərlər:
1. Erkən dövr peyğəmbərləri – Yeşua-Padşahlar (Rut istisna olmaqla)
 2. Gec dövr peyğəmbərləri – Yeşaya-Malaki (Daniel və Mərsiyələr istisna olmaqla)
- C. Yazılar:
1. Meqillot (beş tumar):
 - a. Nəğmələr Nəğməsi
 - b. Vaiz
 - c. Rut
 - d. Mərsiyələr
 - e. Ester
 2. Daniel
 3. Hikmət ədəbiyyatı:
 - a. Əyyub
 - b. Zəbur
 - c. Süleymanın Məsəlləri
 4. 1 və 2 Salmələr
- IV. JANR
- A. Qanunun Təkrarı Kitabı, İsrail xalqı Vəd olunmuş torpağı ələ keçirməzdən əvvəl Musanın İordan çayının şərq sahilində verdiyi bir neçə vəzdən ibarətdir; kitab ümumi giriş hissəsindən başlayır və Musanın ölümünün təsvir olunması ilə başa çatır.
- B. Bu kitaba həmçinin Musanın qədim ilahisi / məzmunu daxildir, fəs. 31:30-32:43
- C. Yar. 49-da olduğu kimi, Qanun. 33-də də Yaqubun övladlarına dair peyğəmbərlik verilir.
- D. Kitabda həmçinin Musanın ölməsi nəql olunur, fəs. 34.
- V. MÜƏLLİF
- A. Yəhudi rəvayəti:
1. Qədim rəvayət bu kitabın müəllifinin Musa olduğunu yekdilliklə təsdiq edir.
 2. Bunu bildirən əsərlər:
 - a. Talmud - Baba Batra 14b
 - b. Mişna
 - c. Ben Sirax, "Ekkleziastikus" 24:23 (təqr. e.ə. 185-ci il)
 - d. İsgəndəriyyəli Filon
 - e. İosif Flaviy
 3. Müqəddəs Yazının özü:
 - a. Hak. 3:4 və Yeşua 8:31
 - b. "Musa dedi":
 - (1) Qanun. 1:1, 3

- (2) Qanun. 5:1, 3
- (3) Qanun. 27:1
- (4) Qanun. 29:2
- (5) Qanun. 31:1, 30
- (6) Qanun. 32:44
- (7) Qanun. 33:1
- c. "YAHVE Musaya dedi":
 - (1) Qanun. 5:4-5, 22
 - (2) Qanun. 6:1
 - (3) Qanun. 10:1
- d. "Musa yazdı":
 - (1) Qanun. 31:9, 22, 24
 - (2) Çıxış 17:14
 - (3) Çıxış 24:4, 12
 - (4) Çıxış 34:27-28
 - (5) Saylar 33:2
- e. İsa "Musa dedi/yaxdı" deyib, Qanunun Təkrarına istinad etmiş və ya ondan sitat gətirmişdir:
 - (1) Matta 19:7-9; Mark 10:4-5 - Qanun. 24:1-4
 - (2) Mark 7:10 - Qanun. 5:16
 - (3) Luka 16:31; 24:27, 44; Yəhya 5:46-47; 7:19, 23
- f. Paul bu yazıların müəllifinin Musa olduğunu təsdiq edir:
 - (1) Rom. 10:19 - Qanun. 32:21
 - (2) 1Kor. 9:9 - Qanun. 25:4
 - (3) Qal. 3:10 - Qanun. 27:26
 - (4) Həv. 26:22; 28:23
- g. Peter Əllinci Gün bayramında verdiyi vəzdə bu yazıların müəllifinin Musa olduğunu təsdiq edir – Həv. 3:22
- h. İbranilərə Məktubun müəllifi bu yazıların müəllifinin Musa olduğunu təsdiq edir – İbr. 10:28; Qanun. 17:2-6

B. Müasir ilahiyyatçılar

1. XVIII-XIX əsrlərdə Tövratın çoxlu müəlliflər tərəfindən yazılmasına (J.E.D.P.) dair Qraf-Uelhauzen (Graf-Wellhausen) nəzəriyyəsinə qəbul edən bir çox ilahiyyatçılar Qanunun Təkrarı Kitabının Yəhuda padşahı Yoşiyanın hakimiyyəti dövründə padşahın ruhani islahatlarına dəstək olmaq istəyən bir kahin/peyğəmbər tərəfindən yazıldığını söyləyirdi. Bu həqiqətdirsə, kitab e.ə. 621-ci ildə Musanın adından yazılıb.
2. Bu nəzəriyyəni müdafiə edən ilahiyyatçıların arqumentləri:
 - a. 2 Padşahlar 22:8; 2 Salnamələr 34:14-15. "Rəbbin məbədinə Qanun kitabını tapdım".
 - b. 12-ci fəsildə tək ibadət yerindən bəhs olunur (Müqəddəs məskən və sonra məbəd);
 - c. 17-ci fəsildə sonradan olacaq padşahdan bəhs olunur;
 - d. qədim Yaxın Şərqdə və yəhudilər arasında, həqiqətən, keçmişdə yaşamış məşhur şəxslərin adından kitablar yazılırdı;
 - e. Qanunun Təkrarının üslubi, leksik və qrammatik cəhətdən Yeşua, Padşahlar və Yeremya Kitablarına oxşar yerləri vardır;
 - f. Qanunun Təkrarında Musanın ölməsi nəql olunur, fəs. 34;
 - g. Tövratda redaktorların sonradan etdikləri əlavələr olduğu bəllidir:
 - (1) Qanunun Təkrarı 3:14
 - (2) Qanunun Təkrarı 34:6

- h. bəzən izah edilməsi çətin olan, eyni kontekstdə və tarixi dövrlərdə Allahın müxtəlif adlarının işlədilməsi: El, El Şadday, Elohim, YAHVE.

VI. TARİX

- A. Bu kitab Musa tərəfindən yazılıbsa, Misirdən çıxışın zamanı və müddəti ilə bağlı iki mümkün variant ola bilər:
 - 1. 1Pad. 6:1-i həqiqi mənada qəbul etsək, e.ə. 1445-ci ildə (XVIII Misir sülaləsi, III Tutmos və III Amenhotep):
 - a. Septuagintada "480 il" deyil, "440 il" deyə yazılmışdır.
 - b. Bu rəqəm illəri deyil, nəsilləri bildirə bilər (məcazi mənada).
 - 2. e.ə. 1290-cı ilə (XIX Misir sülaləsi) dair arxeoloji sübutlar:
 - a. I Seti (1390-1290) Misirin paytaxtını Tebedən Nilin deltasına – Soan/Tanise daşıyıb.
 - b. II Ramses (1290-1224):
 - (1) İbrani qulları tərəfindən inşa edilmiş şəhər onun adını daşıyır, Yar. 47:11; Çıx. 1:11;
 - (2) Onun 47 qızı var idi;
 - (3) Böyük oğlu onun xələfi olmamışdır.
 - c. Fələstinin bütün böyük surlu şəhərləri təqr. e.ə. 1250-ci ildə məhv edilib sürətlə yenidən inşa edilmişdir.
- B. Tövratin çoxlu müəlliflər tərəfindən yazılmasına dair müasir ilahiyyat nəzəriyyəsi:
 - 1. "J" (YAHVE) e.ə. 950-ci il
 - 2. "E" (Elohim) e.ə. 850-ci il
 - 3. "JE" (YAHVE-Elohim) e.ə. 750-ci il
 - 4. "D" (Qanunun Təkrarı) e.ə. 621-ci il
 - 5. "P" (Kahinlər) e.ə. 400-cü il

VII. TARİXİ ZƏMİNİ DƏQİQLƏŞDİRƏN MƏNBƏLƏR

- A. E.ə. II minilliyə aid olan xetli müqavilələri Qanunun Təkrarının (həmçinin Çıx.-Lev. və Yeşua 24) strukturunun eyni qədim dövrə aid olan tarixi paralelini təşkil edir. Bu müqavilə modeli e.ə. I minilliyə qədər dəyişmişdi. Bu, Qanunun Təkrarının tarixi etibarlılığını təsdiqləyir. Bu mövzuda əlavə olaraq bax: Q.E. Mendenhol, "İsraildə və qədim Yaxın Şərqdə qanunlar və əhdlər" (G.E. Mendenhall, *Law and Covenants in Israel and the Ancient Near East*).
- B. Xetli modeli və Qanunun Təkrarı Kitabındakı paralelləri:
 - 1. Preambula (Qanun. 1:1-5, giriş hissəsi, danışan şəxs, YAHVE-nin, sözü)
 - 2. Padşahın keçmiş işlərindən bəhs edən hissə (Qanun. 1:6-4:49, Allahın İsrail üçün etdiyi keçmiş işləri)
 - 3. Müqavilənin şərtləri (Qanun. 5-26):
 - a. Ümumi şərtlər (Qanun. 5-11)
 - b. Xüsusi şərtlər (Qanun. 12-26)
 - 4. Müqavilənin nəticələri (Qanun. 27-29):
 - a. Faydaları (Qanun. 28)
 - b. Pis nəticələri (Qanun. 27)
 - 5. İlahi varlığın şahidliyi (Qanun. 30:19; 31:19, həmçinin 32-cu fəsil, Musanın ilahisi şahidlik funksiyasını yerinə yetirir):
 - a. bir surəti ilahi varlığın məbəbindədir;

- b. bir surəti vassal hər il oxuyacaq;
- c. xetli müqavilələrinin unikalığı, onu sonrakı Aşşur və Suriya müqavilələrindən fərqləndirən cəhətləri:
 - (1) padşahın keçmiş işlərindən bəhs edən tarixi hissəsi;
 - (2) lənətlər hissəsi daha az barizdir.

VIII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (kontekst)

- A. Giriş, 1:1-5
- B. Birinci vəz, 1:6-4:43 (YAHVE-nin bu gün üçün önəmli olan keçmiş işləri):
- C. İkinci vəz, 4:44-26:19 (YAHVE-nin bu gün və hər zaman üçün önəmli olan qanunları):
 - 1. Ümumi qanunlar – On Əmr (5-11)
 - 2. Xüsusi nümunələri və tətbiqləri (12-26)
- D. Üçüncü vəz, 27-30 (YAHVE-nin gələcəyə dair Qanunu 27-29):
 - 1. Lənətlər (27)
 - 2. Bərəkətlər (28)
 - 3. Əhdin yenilənməsi (29-30)
- E. Musanın son sözləri, 31-33:
 - 1. "Vidalaşma" vəzi, 31:1-29
 - 2. Musanın ilahisi, 31:30-32:52
 - 3. Musanın xeyir-duası, 33:1-29
- F. Musanın ölümü, 34

IX. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Vəd olunmuş torpağa girməzdən əvvəl son hazırlıqlar. Allahın İbrahimlə bağladığı əhdə (Yar. 12:1-3) vəd olunan torpaq və "toxum" (nəsil). Əhdi-Ətiqədə torpaq barədəki vəd öne çıxır.
- B. Köçəri həyat tərzinə alışmış xalqı oturaq həyata hazırlayan Musa, Sinada bağlanmış əhdi Vəd olunmuş torpağa uyğunlaşdırır.
- C. Bu kitabda keçmişdə, indi və gələcəkdə Allahın sədaqəti vurğulanır. Əhd şərtlərə bağlıdır! İsrail xalqı Rəbbə iman, tövbə və itaət ilə cavab verməli və beləcə davam etməlidir. Əks təqdirdə onlar 27-29-cu fəsillərdəki lənətlərə düçar olacaqlar.

X. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN ŞƏXSLƏR, SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR

- A. Sözlər və ifadələr:
 - 1. "göyləri və yeri şahid tuturam", 4:26
 - 2. "ataların cəzasını üç-dörd nəslə qədər övladlarına çəkdirərəm", 5:9
 - 3. "...minlərlə nəslinə məhəbbət göstərəm...", 5:10
 - 4. "Dinlə" (*Şema*), 6:4
 - 5. "gözlərinin arasına alın bağı kimi" (filakteri), 6:8
 - 6. "qapı çərçivələrinə... yaz" (*mezuzə*) 6:9
 - 7. "Məhv edilməyə həsr edilən" (*xerem*), 13:17

8. "səma cisimləri", 17:3
9. "oda qurban verən", 18:10
10. cindar, 18:11
11. kəffarə et, 21:8
12. "sevmədiyi qadın", 21:15
13. "ağacda asılı", 21:23
14. "kişinin fahişəliklə qazandığı qazanc" 23:18
15. "talaq kağızı", 24:1
16. "yağ çəkə bilməyəcəksiniz", 28:40

B. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər:

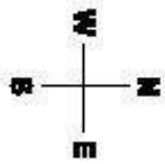
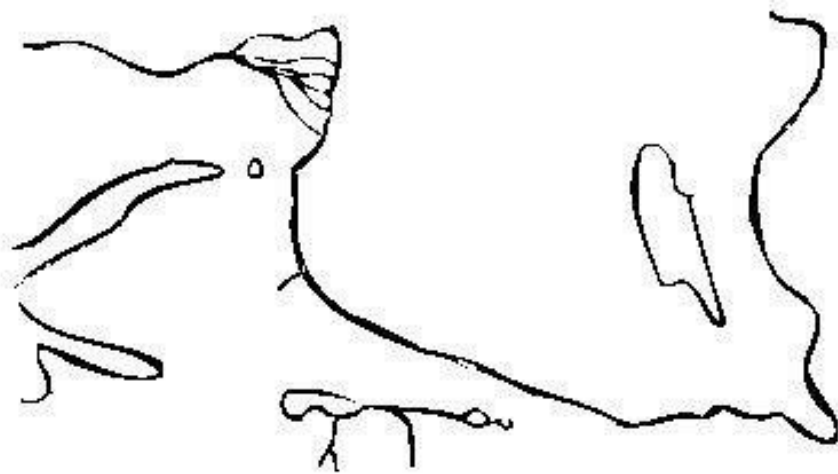
1. Anaqlılar, 1:28
2. Rafalılar, 3:11
3. Xetlilər, 7:1
4. Aşera bütləri, 7:5
5. Gələcək peyğəmbər, 18:15-22
6. Yeşurun, 32:15; 33:5, 26

XI. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR (nömrələrə görə)

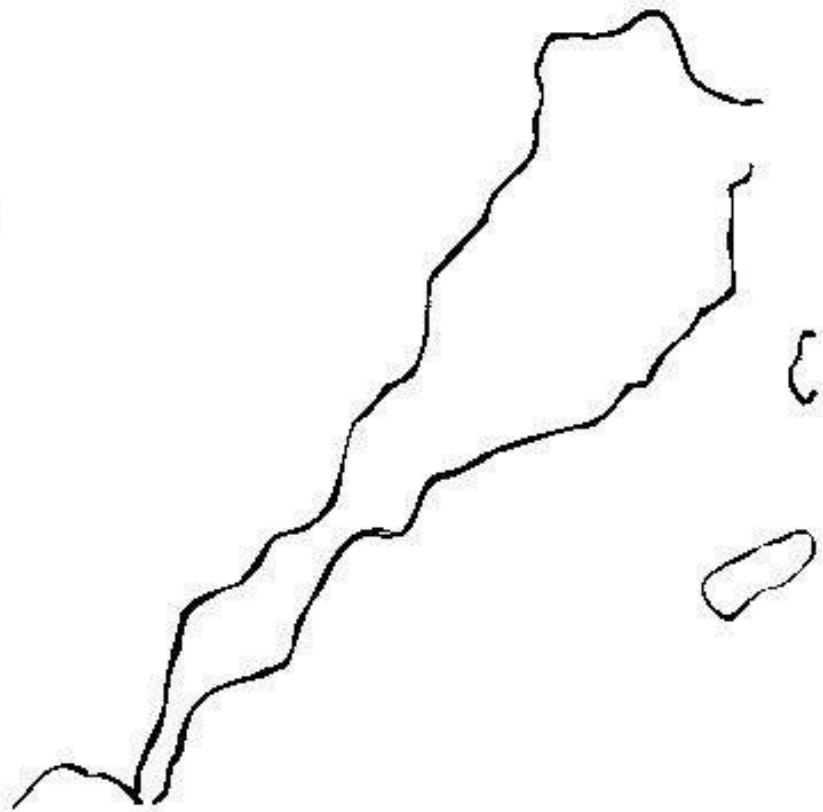
1. Xorev dağı, 1:2,6,19; 4:10,15
2. Seir dağı, 1:2,44; 2:1,4,5,8,12,22 (dağ silsiləsi)
3. Qadeş (yaxud "Qadeş-Barnea"), 1:46; 32:51
4. Başan, 1:4; 3:1,3,4,10,11,13; 4:43,47
5. Elat, 2:8 (Esyon-Gever)
6. Xermon dağı, 3:8,9; 4:48
7. Eval dağı, 11:29; 27:4,13
8. Gerizim dağı, 11:29; 27:12
9. Hor dağı, 32:50 (Cebel Harun)

XII. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

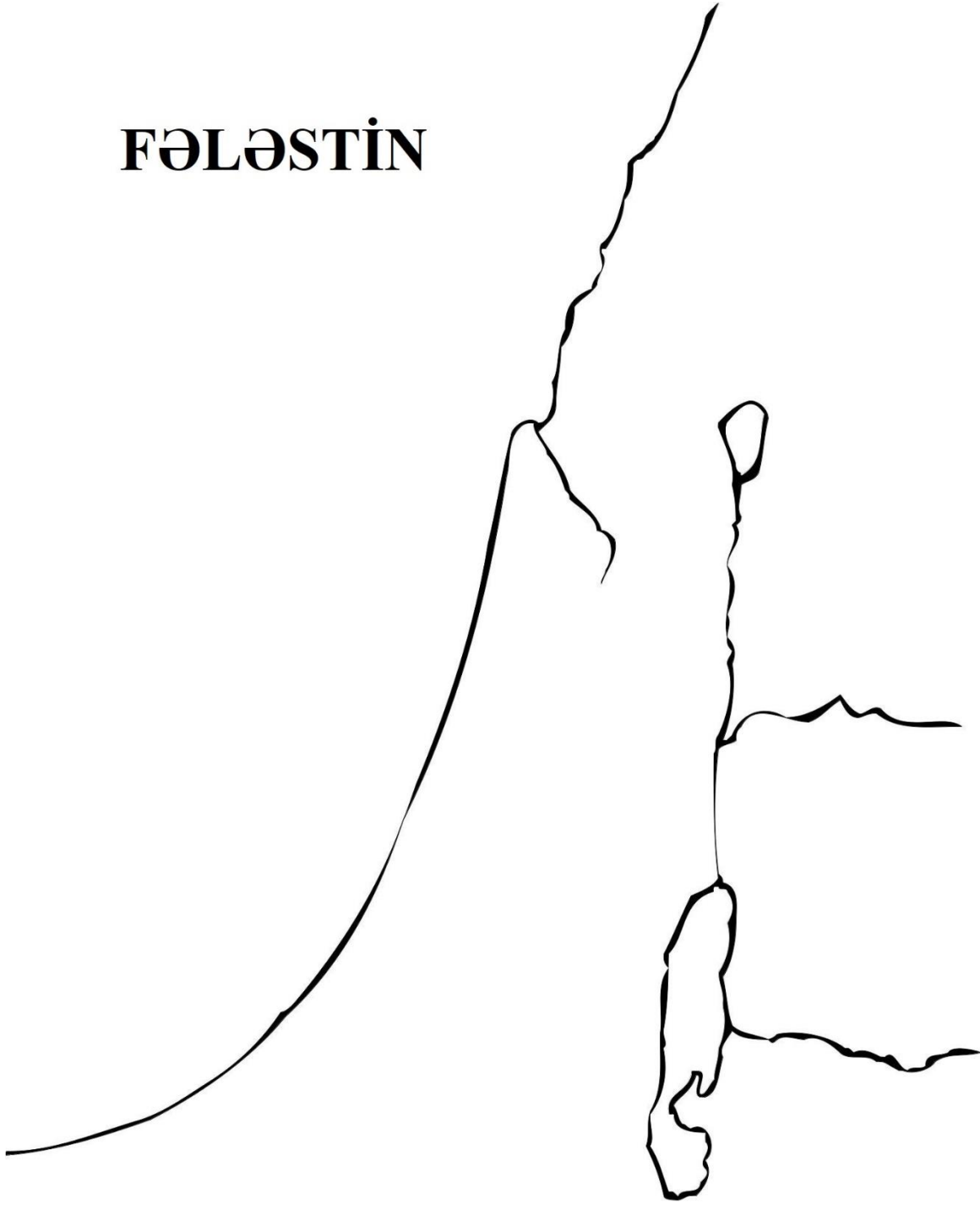
1. Qanunun Təkrarı Kitabı Çıxış və Saylar Kitablarından necə fərqlənir (janr)?
2. Musa Çıxış tarixçəsini niyə təkrar edir?
3. Övladlarınıza öyrətməkdən niyə bu qədər tez-tez bəhs olunur (4:9; 6:7, 20-25; 11:19; 32:46)?
4. On Əmrin Qanunun Təkrarı 5-ci fəsildəki variantı, Çıxış 5-ci fəsildəki variantından necə fərqlənir?
5. Onlara daş sütunlarını sındırmaları və ilahə Aşera bütələrini baltalamaları niyə əmr olunub (7:5)?
6. 10:12-21 mətni Qanunun Təkrarı Kitabını necə səciyyələndirir?
7. 27-29-cu fəsillər bütün Əhdi-Ətiqin şərh edilməsi baxımından niyə bu qədər əhəmiyyətlidir?
8. Musanın ölümü (34) haqqında kim yazmışdır?

QADIM
YAXIN ŞƏRQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

YEŞUA KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Bu kitabın adı, Musanın xələfi və kitabın baş personajı ilə bağlıdır.
- B. Onun adı iki ibrani sözündən düzəlmişdir.
 - 1. YAHVE ("Y" və bir sait)
 - 2. xilas (Huşə)
- C. İsanın ibrani adı eyni idi (Mat. 1:21).

II. KANONİZASIYA

- A. Yeşua, ibrani kanonunun "Peyğəmbər" bölməsinin birinci kitabıdır.
- B. Bu bölmə iki hissədən ibarətdir:
 - 1. erkən dövr peyğəmbərləri; bu, Yeşua Kitabından Padşahlar Kitablarına qədərki hissədir (Rut Kitabı istisna olmaqla).
 - 2. gec dövr peyğəmbərləri; bu, Yeşaya Kitabından Malaki Kitabına qədərki hissədir (Daniel və Mərsiyələr Kitabları istisna olmaqla).

III. JANR

- A. Yaradılış Kitabından başlayan Allahın xalqının tarixi bu kitablarda davam edir. Bunlarda tarix qərbə xas olan xronologiya ilə deyil, teoloji baxımdan mühüm olan seçilmiş hadisələrin təqdimi ilə yazılmışdır. Bu demək deyil ki, bu tarix doğru və ya dəqiq şəkildə yazılmayıb; lakin bu deməkdir ki, müəlliflər Allah, insan, günah, xilas və s. haqqında teoloji həqiqətləri öyrətmək üçün müəyyən hadisələri seçiblər. Bu baxımdan Əhdi-Ətiqin tarixi kitabları Əhdi-Cədidəki Müjdələrə və ya Həvarilərin İşlərinə bənzəyir.
- B. Yəhudilərin ətrafında yaşayan qonşu xalqlardan fərqli olaraq, yəhudilər üçün tarix təbiətin dövrlərinə əsaslan dövrəvi proses deyil, "teleoloji" bir proses idi. Tarixin bir hədəfi, bir məqsədi var idi. Allah əvvəlcədən təyin etdiyi bir hədəfə, yəni günahlı dünyanın xilasına doğru hərəkət edirdi (Yar. 3:15).

IV. MÜƏLLİF

- A. Ənənəyə görə bu kitabın müəllifi Yeşua idi:
 - 1. Onun əvvəlki adı Huşə idi (xilas), Say. 13:8.
 - 2. Musa onun adını Yeşua (YAHVE xilasdır) qoyub, Say. 13:16.
 - 3. məlum olmayan səbəblərə görə onun adının üç fərqli yazılışı vardır:
 - a. *yehoşu'a* (ən çox yayılmış) Yeşua 1:1, Qanun. 3:21
 - b. *hoşə'a*, Qanun. 32:44
 - c. *yeşu'a*, Neh. 8:17
- B. Baba Batra (14b) bu kitabın Yeşua tərəfindən yazıldığını və yalnız onun ölümü haqqındaki hissəni kahin Eleazar yazıb (24:29-30) və kitabın ən axırında Eleazarın ölümü

haqqındakı hissə (24:31-33) oğlu Pinxas tərəfindən yazılıb (Say. 25:7-13; 31:6-8; Yeşua 22:10-34).

C. Yeşua haqqında:

1. Misirdə əsarət dövründə anadan olub
2. on iki casuslardan biri; qayıdan casuslar içində imanla danışan ikicə adam Yeşua və Kalev idi (Say. 14:26-34)
3. Çıxış zamanı Musanın sadıq köməkçisi idi. Musa ilə birlikdə Sina dağına çıxan yeganə adam idi (o da yalnız yolun yarısına qədər çıxıb – Çıx. 24:13-14).
4. İsrail ordusunun komandiri idi (Çıx. 17:8-13)
5. Musanın xələfi kimi Kənanın fəthində rəhbərlik edirdi (Qanun. 31:23)

D. Bu kitabın müəllifinin Yeşua olduğuna dair bəzi sübutlar:

1. kitabda bildirilir ki, Yeşua Allahın xalqla bağladığı əhdi yazıb (24:26), buna görə onun oxuma-yazma bilən bir adam olduğunu bilirik.
2. bu kitabı yazan şəxsin təsvir etdiyi hadisələrin şahidi olduğu bəllidir:
 - a. "biz", 5:1 (əlyazma variantı)
 - b. "Yeşua onları sünnət etdi", 5:7-8
 - c. Yeşuanın Rəbbin mələyi ilə özəl qarşılaşması, 5:13-15
 - d. "Qadın (yəni Raxav) bu günə qədər də İsraililərin arasında yaşayır", 6:25 (Bu sonradan yazılmış redaktorun qeydi deyil, hadisəni öz gözləri ilə görmüş şahidin sözüdür)
3. bəzi yazılı mənbələrdən istifadə etmişdir:
 - a. Yaşar kitabı, 10:13 (2Şam. 1:18)
 - b. "təsvirini kitaba yazıb", 18:9
4. qədim şəhərlərin düzgün sıralaması mətnin sonrakı redaktor(lar) deyil, təsvir olunan hadisələrin müasiri olan bir şəxs tərəfindən yazıldığını göstərir:
 - a. Yerusəlimə Yevus deyilir, 15:8; 18:16, 28
 - b. Xevrona Qiryat-Arba deyilir, 14:15; 15:13,54; 20:7; 21:11
 - c. Qiryat-Yearimə Baala deyilir, 15:9, 10
 - d. Sonradan Finikiyanın baş şəhəri olan Surdan deyil, o dövrün baş şəhəri Sidondan Finikiyanın baş şəhəri olaraq bəhs olunur, 11:8; 19:28.
5. Tövratdakı kitablarda olduğu kimi, Yeşua Kitabında da bəzi redaktor əlavələri vardır:
 - a. Yeşuanın ölümü
 - b. daha sonrakı dövrə aid olan Xevronun fəthi, 14:6-15; 15:13-14
 - c. daha sonrakı dövrə aid olan Devirin fəthi, 15:15,49
 - d. Dan qəbiləsinin şimala köç etməsi, 19:47
 - e. "bu günə qədər" ifadəsinin dəfələrlə işlənməsi mətnin sonradan redaktə edildiyinə işarə edir, 4:9; 5:9; (6:25); 7:26 (iki dəfə); 8:28-29; 9:27; 10:27; 13:13; 14:14; 15:63; 16:10; 22:3

E. Müasir ilahiyyatçılar:

1. Tövrat ilə Yeşua Kitabı arasındakı oxşarlıqları qeyd edirlər:
 - a. üslub
 - b. işlədilən sözlər
2. "J, E, D, P" fərziyyəsinə görə bu kitab uzun müddət ərzində və çox müəlliflər tərəfindən yazılmışdır:
 - a. "J" mənbəyi, 1-12-ci fəsillərin fərdi döyüşlər haqqındakı hissələrini yazıb (e.ə. 950-850-ci illər).
 - b. "E" mənbəyi, 1-12-ci fəsillərin birləşmiş yürüş haqqındakı hissələrini yazıb (e.ə. 750-ci il).

- c. "J" və "E"-nin birləşməsi təqribən e.ə. 650-ci ildə baş verib və "J"-nin böyük hissəsi çıxarılıb.
 - d. Axırda kitab, Yoşyanın dövründə Qanunun Təkrarını yazan kahin/peyğəmbər tərəfindən təkrar redaktə edilib. Bu şəxs və ya qrup "Deutonomist" mənbəyi olaraq adlandırılır. Eyni "mənbə", 621-ci ildə Yerusəlimin yeganə həqiqi müqəddəs yer olduğunu vurğulayaraq Yoşyanın islahatlarını qüvvətləndirmək məqsədilə Qanunun Təkrarı Kitabı da yazıb.
 - e. "P" mənbəyi, e.ə. 400-cü illərdə 13-21-ci fəsilləri yazan kahinlər dəstəsi idi.
 - f. Daha çox əlavə e.ə. III əsrdə edilib.
3. Bu nəzəriyyənin əsaslandığı əvvəlcədən mənimsənilən qənaətlərə diqqət yetirin! Mətni özünün tarixi şəraiti və müəllifindən necə ayırdığına diqqət yetirin. Bu, müasir alimlərin qədim mətnləri müasir elmi nəzəriyyələr əsasında tədqiq etmə cəhdidir. Bununla belə, qeyd edək ki:
- a. Yeşua Kitabının müəllifi birmənalı şəkildə bildirilməyib.
 - b. Musanın kitablarında Musanın ölümü barədə yazıldığı kimi, Yeşua Kitabında Yeşuanın ölümü barədə yazılıb.
 - c. Əhdi-Ətiqdəki kitablar həqiqətən redaktə olunub.
 - d. Biz Əhdi-Ətiqin bu təşəkkül prosesini də Allahdan ilham almış olaraq qəbul edirik.
 - e. "Heksatük" (Yaradılış Kitabından Yeşua Kitabına qədər altı kitabların tək tumar olaraq oxunması) əleyhinə arqumentlər:
 - (1) Yəhudi rəvayətində Musanın beş kitabı ("Tövrət") və Yeşua Kitabı arasında açıq şəkildə xətt çəkilir (ibrani kanonunun "Peyğəmbərlər" bölməsi Yeşua Kitabından başlayır):
 - (a) Təqr. e.ə. 185-cil ildə yazılmış "Ekkleziastikus"un müəllifi Ben Sirax bu fərqi açıq şəkildə qeyd edir, 48:22-45:12.
 - (b) İosif Flaviy "Apionun əleyhinə" əsərində (1:7 və s.) bu fərqi təsdiqləyir.
 - (c) Tövrətin masoret mətn (MT) versiyasında əlyazma köçürən şəxsin yekunlaşdırıcı qeydi bu fərqi təsdiqləyir.
 - (d) "Xaftarot" adındakı həftəlik sinaqoq Yazı oxumaları bu fərqi təsdiqləyir.
 - (e) Samariyalılar Tövrəti Müqəddəs Yazı olaraq qəbul ediblər, Yeşua Kitabını isə rədd ediblər.
 - (2) daxili sübut (Yanq [Young], s. 158):
 - (a) Yeşua Kitabında şəxsi əvəzlərdən xüsusi istifadə, Tövrətdə yoxdur.
 - (b) Yerixon şəhərinin adının yazılışı fərqlidir.
 - (c) Allahın Yeşua Kitabında 14 dəfə işlədilən "İsrailin Allahı" adı Tövrətdə heç işlədilməyib.
 - f. Etiraf edək ki, bu Əhdi-Ətiq kitablarının indiki formaya qədər təşəkkülü haqqında çox məlumatımız yoxdur.

V. TARİX

- A. Bu kitab Vəd olunmuş torpağın fəthi ilə bağlıdır. Biz Misirdən çıxışın tarixini və səhrada gəzib-dolaşma dövrünün zamanını dəqiq bilmədiyimizə görə fəthin tarixi də bizə tam məlum deyildir:
- 1. 1445-1440 — təqr. e.ə. 1400-cü il (1Pad. 6:1)
 - 2. 1290-1240 — təqr. e.ə. 1250-ci il (arxeologiya)

- B. Yeşua hakimlər dövründə yazılıb və ya redaktə edilib; bəzi şəhərlərin fəthdən sonra adları dəyişib. Bir misal üçün, kənanlıların Sefat şəhərinin adı dəyişdirilib Xorma olmuşdur, Hak. 1:16-17. Lakin şəhərin sonrakı adından Yeşua Kitabında istifadə olunur, 12:14; 15:30; 19:4.
- C. R.K. Harrion güman edir ki, bu kitabı Davudun hakimiyyəti dövründə Şamuel yazıb və Şilodan gələn ənənənin mənbəyi də Şamuel ola bilər (bax: R. K. Harrison, "Əhdi-Ətiqə giriş" [*Introduction to the Old Testament*], s. 673).

VI. TARİXİ ZƏMİNİ DƏQİQLƏŞDİRƏN MƏNBƏLƏR

- A. Arxeoloqların verdiyi məlumatlara görə, Kənanın böyük surlu şəhərlərinin əksəriyyəti haradasa e.ə. 1250-ci ildə dağıdılıb tezliklə yenidən tikilmişdir:
 1. Hazor
 2. Laxiş
 3. Bet-El
 4. Devir (əvvəlcə Qeryot-Sefer və ya Qiryat-Sefer, 15:15)
- B. Arxeoloqlar Müqəddəs Kitabdakı Yerixonun süqutu hadisəsini nə təsdiq, nə də təkzib etməyə müvəffəq olublar. Bu, qədim şəhərin yerinin çox pis vəziyyəti ilə bağlıdır:
 1. hava şəraiti/yerləşməsi
 2. qədim yerlərin üzərində köhnə materiallarla yeni tikililərin inşa edilməsi
 3. layların hansı dövrə aid olması ilə bağlı qeyri-müəyyənlik
- C. Arxeoloqların Eval dağında kəşf etdikləri bir qurbangah, Yeşua 8:30-31 (Qanun. 27:2-9) ilə əlaqəli olması istisna edilmir. Bu, *Mişna*-da (Talmud) təsvir olunan qurbangaha çox bənzəyir.
- D. Uqariddə kəşf olunmuş Ras Şamra mətnlərində e.ə. 1400-cü illərin Kənan həyatı və dini təsvir olunur:
 1. politeist təbiətə sitayiş (məhsuldarlıq kultu)
 2. El baş tanrı idi
 3. Elin həyat yoldaşı Aşera idi (sonradan o, Baalın həyat yoldaşı olub)
 4. onların oğlu Baal (Haddad) idi, fırtına tanrısı
 5. Baal, Kənan panteonunun "ali tanrısı" olub; onun həyat yoldaşı Anat idi.
 6. mərasimlər Misirdəki İsisə və Osirisə sitayişin mərasimlərinə bənzəyirdi
 7. Baala sitayişin mərkəzi yeri, "yüksək yerlər" və ya daş platformalar idi (kult fahişəliyi).
 8. Baalın rəmzi yüksələn daş sütun (fallik simvol) idi, Aşera yaxud Astartanın rəmzi isə "həyat ağacı"nı təmsil edən ağac idi.
- E. Arxeoloqlar təsdiq ediblər ki, o bölgədəki böyük imperiyalar (Xet, Misir və Mesopotamiya) son tunc dövrə (e.ə. 1550-1200-cü illər) Fələstində təsir göstərə bilməyiblər.
- F. Qədim şəhərlərin düzgün sıralaması mətnin sonrakı redaktor(lar) deyil, təsvir olunan hadisələrin müasiri olan bir şəxs tərəfindən yazıldığını göstərir:
 1. Yerusəlimə Yevus deyilir, 15:8; 18:16,28 (15:63-də yevusluların Yerusəlimin bir hissəsində hələ qaldıqları deyilir)
 2. Xevrona Qiryat-Arba deyilir, 14:15; 15:13,54; 20:7; 21:11
 3. Qiryat-Yearimə Baala deyilir, 15:9,10

4. Devirə Qiryat-Sanna deyilir, 15:49
5. Sonradan Finikiyanın baş şəhəri olan Surdan deyil, o dövrün baş şəhəri Sidondan Finikiyanın baş şəhəri olaraq bəhs olunur, 11:8; 13:6; 19:28.

G. Yeşua 24-cü fəsil (Qanunun Təkrarı kimi) e.ə. II minillikdə Xetli müqavilələrinə tam uyğun gəlir.

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (kontekst)

A. Kitab coğrafi hərəkətlərlə təşkil olunur:

1. Moav düzənliyindən başlayır, 1-2
2. İordan çayını keçərək Yerixonun yaxınlığındakı Qılqala gəlir, 3-4
3. Kənanın mərkəzdən edilən yürüş, 5:1-10:15
4. Kənanın cənubdan edilən yürüş, 10:16-43
5. Kənanın şimaldan edilən yürüş, 11:1-23
6. torpağın qəbilələr arasında bölünməsi, 12-21

B. Qısa təsvir:

1. Kənanın fəthi, 1-11
2. Vəd olunmuş torpağın qəbilələr arasında bölünməsi, 12-21
3. Yeşuanın son sözləri və ölümü, 22-24

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

A. Allahın İbrahimə vəd etdiyi (Yar. 12:1-3) torpağı (Yar. 15:16) verməyə qadir olduğunu və sədaqətini göstərmək.

B. Kitab Yaradılışdan başlayan tarixi davam etdirərək yeni dövrü təsvir edir. Bu dövrdə əsas birləşdirici amil, qəbilələrin könüllü ittifaqları idi. Mərkəzi hökumət yox idi.

C. "Müqəddəs müharibə" (*xerem* – "məhv edilməyə həsr olunan") anlayışı bizə çox qəddar gəlir, lakin Allah israililərə kənanlıların günahları barədə xəbərdarlıq edib. Allah kənanlıları günahlarına görə o torpaqdan uzaqlaşdırdığı kimi, yəhudiləri də eyni günahlarına görə uzaqlaşdıracaq (sürgün, Aşşur və Babil əsarəti).

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr:

1. İordan çayının keçidi, 2:7
2. çaxmaq daşından bıçaqlar, 5:2
3. "süd və bal axan torpaq", 5:6
4. "çarığını ayağından çıxart", 5:15
5. "müqəddəs" (*kadoş*), 5:15
6. "məhv edilməyə həsr olunmuş" (*xerem*), 6:17
7. "Dayan, ey günəş, Gibeon üzərində", 10:12
8. "ayaqlarınızı bu padşahların boynuna qoyun", 10:24
9. (Levililərə verilən şəhərlər), 21:1-3 ("Rəbb Musa vasitəsilə bizə yaşamaq üçün şəhərlər... verməyi əmr edib")
10. "Rəbbin qulu", 24:29

B. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər:

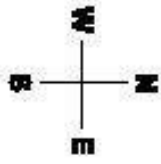
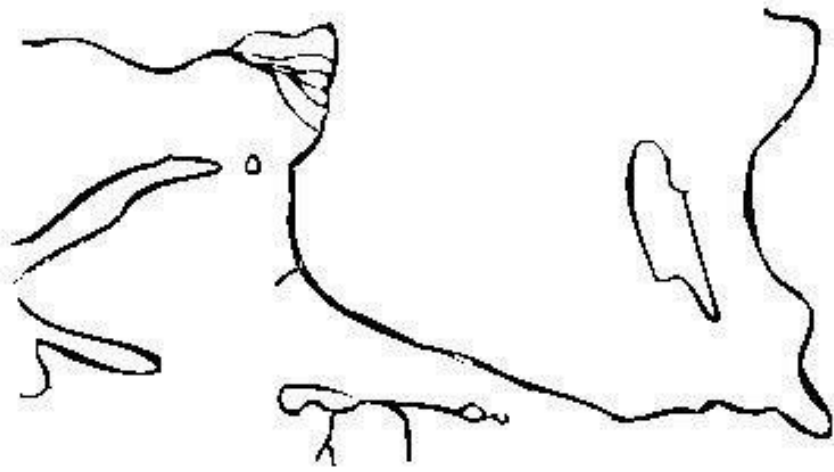
1. Raxav, 2:1
2. "Rəbbin ordusunun başçısı", 5:14
3. Akan, 7:1
4. Selofxad, 17:3
5. Pinxas, 22:12

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR (nömrələrə görə)

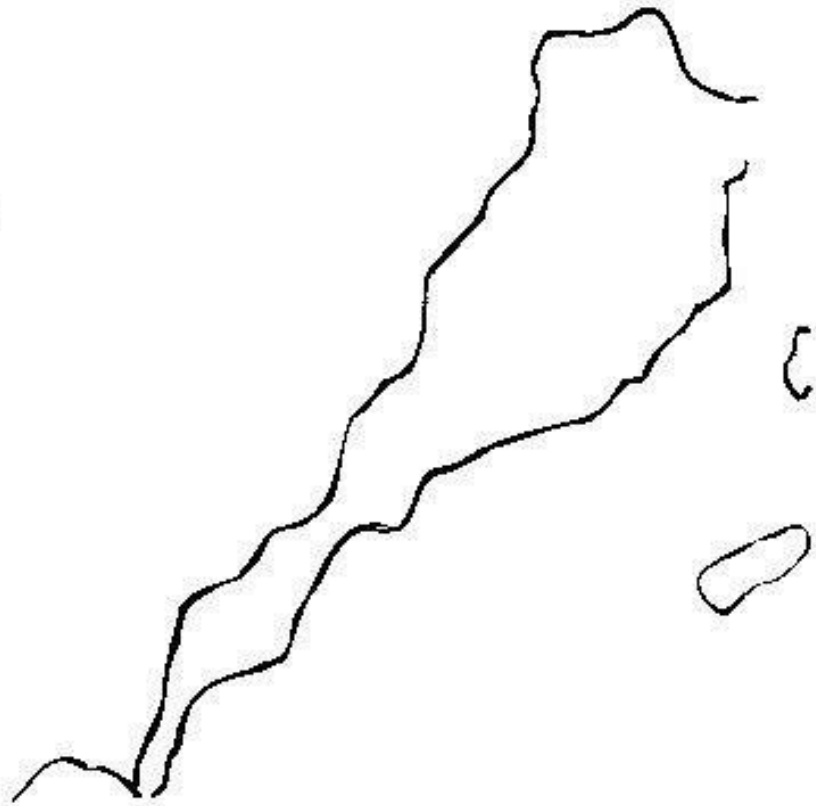
1. Böyük dəniz, 1:4
2. Şittim, 2:1
3. Adam, 3:16
4. Ay, 7:2
5. Giveon, 9:3
6. Negev, 11:16
7. Arava, 11:17
8. Xeşbon, 12:5
9. Misir vadisi (*Vadi Əl-Ariş*), 15:4
10. Ben-Hinnom vadisi, 15:8
11. Şekem, 17:7
12. Megiddo, 17:11
13. Şilo, 18:1
14. Beer-Şeva, 19:2

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

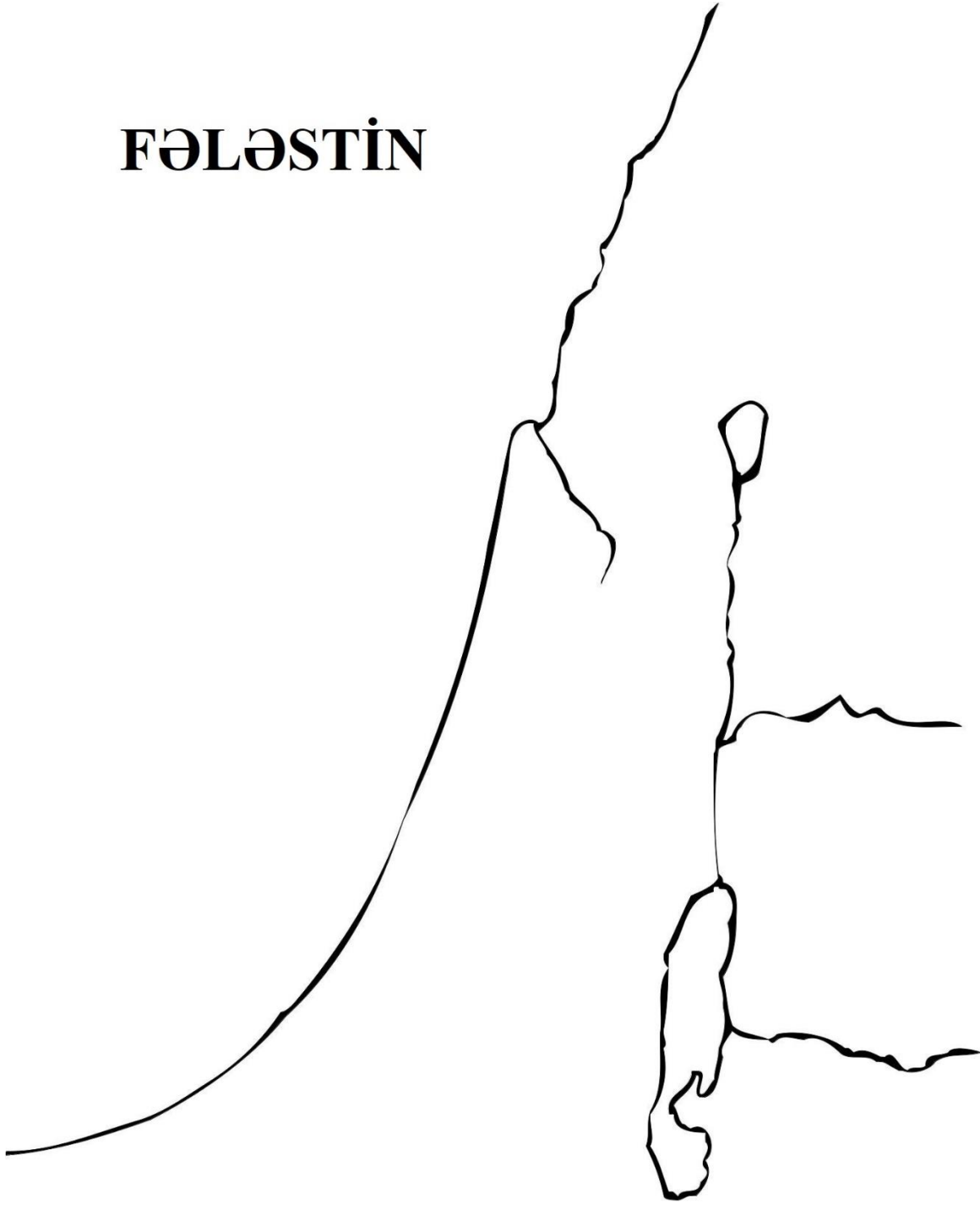
1. Allah Musanı ruhlandırdığı kimi Yeşuanı necə ruhlandırır (1:1-dən sonrakı ayələr; 5:13-15)?
2. İsraililərin imanla İordan çayını necə keçməli olduqlarını izah edin (3).
3. Manna niyə kəsilib?
4. İsrail ordusu Ay şəhərində niyə məğlub olub?
5. Giveon Yeşuanı necə aldadıb?
6. 10-cu fəsildə nəql olunmuş hadisənin bir möcüzə olduğu yəqindir? Niyə yaxud niyə deyildir?
7. Levililərə verilən şəhərlər və sığınacaq şəhərlər arasındakı əlaqəni izah edin.
8. 22-ci fəsildə meydana gələn məsələ nə idi?

QADIM
YAXIN ŞƏRQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

HAKİMLƏR KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Kitabın adı "münaqişəni həll etmək" mənasına gələn ibrancə "şofetim" sözündən irəli gəlir. Bu ibrani sözü aşağıdakılara bənzəyir:
1. Finikiya dilində "peşman olmaq"
 2. akkadca "hökmdar"
 3. Karfagen dilində "hakim"
- B. Septuaqintada (LXX) "*krital*" yaxud Hakimlər olaraq tərcümə olunmuşdur.
- C. Kitabın ingiliscə adı "Judges" (məhkəmədəki hakimlər) latınca Vulqata Bibliyasındakı adı "*judicum*"-dan götürülmüşdür.
- D. "Hakimlər" dediyimiz o adamların heç də məhkəmədə qərar verən vəzifəli şəxslər deyil idi, lakin Allah tərəfindən təyin olunan, Allahın Ruhu ilə qüvvətlənən fəal yerli başçılar idi (3:10; 6:34; 11:29; 14:6,19; 15:14) ki, bu hakimlər konkret olaraq Allahın xalqını zülmkarlardan qurtarmaq məqsədilə göndəriliblər (müq. et. 2:16). Bəlkə də "Qurtarıcılar" adı bu kitaba daha uyğun gələrdi.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu, ibrani kanonunun "Peyğəmbər" adındakı ikinci bölməsinin ikinci kitabıdır.
- B. "Peyğəmbərlər" bölməsi iki hissədən ibarətdir:
1. erkən dövr peyğəmbərləri – biz bunlara tarixi kitablar deyirik: Yeşua - Padşahlar (Rut istisna olmaqla)
 2. gec dövr peyğəmbərləri – biz bunlara peyğəmbərlər deyirik: Yeşaya - Malaki (Daniel və Mərsiyələr istisna olmaqla)

III. JANR – Bu kitab başlıca olaraq tarixi hekayət janrında yazılmışdır

IV. MÜƏLLİF

- A. Müqəddəs Kitabın özündə bu barədə heç məlumat verilmir
- B. Baba Batra (14b) bildirir ki, Şamuel Kitablarını, Hakimlər Kitabını və Rut Kitabını Şamuel peyğəmbər yazmışdır
- C. Hakimlər Kitabında xeyli uzun müddətin tarixi nəql olunduğuna görə, təsvir olunan bütün hadisələri öz gözü ilə görən bir şahid tərəfindən yazılması qeyri-mümkündür
- D. Ehtimal ki, bu kitab aşağıdakı mənbələrdən tərtib olunub:
1. bir sıra yazılı mənbələr:
 - a. "Rəbbin Döyüşləri" kitabı – Say. 21:14-də adı çəkilən tarixi mənbələrdən biri
 - b. "Yaşar kitabı" – Yeşua 10:13 və 2Şam. 1:18-də adı çəkilən başqa bir tarixi mənbə
 2. ehtimal ki, bir neçə şifahi mənbə. Yazı ləvazimatlarının çox bahalı və daşımaq üçün ağır olduğu qədim Yaxın Şərqdə tarix adətən şifahi yolla dəqiq ötürülürdü. Bir misal:

- a. "Padşah Davudun əvvəldən axıra qədər bütün işləri görücü Şamuelin kitabında, peyğəmbər Natanın kitabında və görücü Qadın kitabında yazılmışdır", 1Saln. 29:29
- E. Görünür ki, orijinal mətnin tərtibçisi Birləşmiş padşahlığın erkən dövründə yazmışdır:
1. Bet-Lexem adının tez-tez işlədilməsi böyük ehtimalla Davudun dövrünə işarə edir (müq. et. 17:7,8,9; 19:1,2,18 [iki dəfə]).
 2. "O dövrdə İsraildə padşah yox idi" frazası mətnin padşahlıq dövründə yazıldığına işarə edir (müq. et. 17:6; 18:1; 19:1; 21:25). Bütün qonşu xalqlarda padşahlar var idi, yalnız İsraildə yox idi.
- F. Mətnin sonradan redaktə edildiyinə dair sübut vardır:
1. 18:30-də əks olunanlar:
 - a. e.ə. 722-ci ildə on on şimali qəbilənin Aşşura sürgün edilməsi.
 - b. bəlkə də Elinin dövründə Əhd sandığının filistililər tərəfindən aparılması, 1Şam. 1-7.
 2. Yəhudi rəvayətinə görə, Yeremya və/və ya ilahiyyatçı Ezra Əhdi-Ətiqin bəzi hissələrini redaktə edib. Əhdi-Ətiqin necə təşəkkül tapıb indiki hala gəldiyi bizə məlum deyildir. Lakin bu Əhdi-Ətiqdəki mətnlərin Allahdan ilham almış yazılar olması həqiqətini dəyişdirməz.

V. TARİX

- A. Bu kitabın böyük ehtimalla Davudun hakimiyyəti zamanındakı bir tərtibçi tərəfindən qələmə alınması, orada təsvir olunan tarixi hadisələrin bunları öz gözləri ilə görmüş şahidlərdən qaynaqlanmasını heç də istisna etmir. Bunun iki dənə yaxşı misalı vardır:
1. 1:21-də yevusluların "bu günə qədər" Yevusun (daha sonra Yerusəlim) iç qalasında yaşadıkları deyilir. Bu qala yalnız 2Şam. 5:6-dan sonra Davud əlinə keçir.
 2. 3:3-də Finikiyanın ən böyük şəhəri kimi Surun deyil, Sidonun adı çəkilir.
- B. Kitab Yeşuanın fəthindən başlayır və Şamuelin anadan olmasına qədər olan dövrü əhatə edir. Hadisələrin başlanğıc tarixi Misirdən çıxışın tarixlənməsindən (e.ə. 1445-ci və ya 1290-cı illər) asılı olaraq ya e.ə. 1350-ci, ya da 1200-cü ildir. Hadisələrin son tarixi təqribən e.ə. 1020-ci il, Şaulun hakimiyyətə gəldiyi ildir (Brayt [Bright]).
- C. Hakimlər Kitabındakı tarixi olayların hamısını hesablasaq, təqribən 390-410 il çıxar. Bunu xronoloji olaraq qəbul etmək olmaz, çünki 1Pad. 6:1-də bildirilir ki, Misirdən Çıxış və Süleymanın məbədinin inşa edilməsi (e.ə. 965-ci il) arasında 480 il keçmişdi. Bu deməkdir ki, hakimlər başlıca olaraq yerli başçılar olub və onların başçılıq etdiyi dövrlər üst-üstə düşürdü.

VI. TARİXİ ŞƏRAİT

- A. Hakimlər Kitabının ilk fəsilləri Yeşuanın fəthinin nə qədər məhdud olduğunu göstərir. Yeşua əsasən kənanlıların böyük surlu şəhərlərini məğlub edib, hərbi qüvvətlərini darmadağın etmişdir. Allah hər qəbiləyə fəthin çətin işini öz ərazisində tamamlamağı buyurmuşdur, 2:6. Bu strategiya, israillilərin çıxış və fəth möcüzələrinin şahidi olmayan yeni nəslinin sınaqması üçün idi, 2:1-10; 3:1.
- B. Yeni nəsil sınaqdan keçə bilmirdi, 2:11 və s.; 3:7,12; 4:1; 6:1; 10:6; 13:1. Onların günahına cavabən Allah Öz xalqına yadelli zülmkarları göndərərək cəza verirdi. Xalq

tövbə edib, Allahı köməyə çağırırdı. Allah bir "qurtarıcı" göndərirdi. Ondan sonra ölkədə bir neçə il əmin-amanlıq hökm sürürdü. Hakimlər kitabındakı olaylar bu ardıcılıqla baş verirdi, 2:6-16:31. ("günah, tövbə, fəryad, xilas")

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

A. Göründüyü kimi, Hakimlər dövrü teoloji olaraq üç cəhətdən təsvir olunur. Bu üç cəhət kitabın üç hissəsini təşkil edir:

1. Yeşuanın fəthinin nəticələri
2. qurtarıcılara olan ehtiyac
3. imandan dönməyə dair misallar

B. Kitabın qısa təsviri:

1. Fəthin qısa hekayəsi, 1:1-2:5
2. Allahın xalqının günahı, cəzası və xilas, 2:6-16:31
3. Allahın xalqının o dövrün mənəvi ab-havasını müəyyən edən günahlarından üç misal:
 - a. Mikeyanın bütperəstliyi, 17
 - b. Dan qəbiləsinin köçməsi, 18
 - c. Givada baş verən əxlaqsızlıq, 19-21

C. Çox əhəmiyyətli hakimlər və onların düşmənləri:

AD	MƏTN	DÜŞMƏN	ƏMİN-AMANLIQ DÖVRÜ (1) və ya HAKİMLİK DÖVRÜ (2)
1. Otniel	3:7-11	Mesopotamiya (Kuşan-Rişatayim)	40 il (1)
2. Ehud	3:12-30	Moav (Eqlon)	80 il (1)
3. Devora (Baraq)	4:1-24 (nəsr) 5:1-31 (nəzm)	Kənanlılar (Yavin və Sisra)	40 il (1)
4. Gideon	6 - 8	Midyanlılar və Amaleqlilər	40 il (1)
5. İftah	10:17-12:7	Ammon övladları (və Efrayim)	6 il (2)
6. Şimşon	13 – 16	Filistlilər	20 il (2)

D. Az əhəmiyyətli hakimlər:

<u>Ad</u>	<u>Mətn</u>	<u>Düşmən</u>	<u>Hakimlik dövrü</u>
1. Şamqar	3:31	Filistlilər	?
2. Tola	10:1-2	?	23 il
3. Yair	10:3-5	?	22 il
4. İvsan	12:8-10	?	7 il
5. Elon	12:11-12	?	10 il
6. Avdon	12:13-15	?	8 il

E. Avimelek, 9:1-57:

1. O, Gideonun bir cariyəsindən olan oğlu idi
2. o yalnız bir şəhərə – Şekem şəhərinə təsir göstərüb
3. digər hakimlərdən fərqlənirdi

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Bu kitab günaha batmanın davam edən nəticələrini açıq şəkildə göstərir:
1. Hər sonrakı nəsil Allahın əhdini pozur və Kənanın məhsuldarlıq tanrılarının dalınca gedirdi.
 2. Hətta Vəd olunmuş torpaqda məskunlaşandan sonra belə, Dan qəbiləsi Allaha ümid bağlayıb fəliştiləri məğlub etmək əvəzinə şimala köçmək qərarına gəlib.
- B. Allah Öz xalqını mühakimə etmək üçün bütprəst xalqlardan (daha sonra Suriya, Aşşur və Babildən) istifadə edib. Bu, Qanun. 27-29-cu fəsillərin lənət hissələrini əks etdirir.
- C. Bu kitab, birləşmiş qəbilələrə başçılıq edəcək saleh bir padşaha olan ehtiyacı göstərir.
- D. Yaradılış Kitabından başlayan yəhudi xalqının tarixi bu kitabda davam edir.

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

- A. Sözlər və ifadələr:
1. əl və ayaqlarının baş barmaqları kəsilmiş, 1:7
 2. şeypur çaldı, 3:27
 3. öküz payası, 3:31
 4. peyğəmbər (qadın), 4:4
 5. üzüm başaqları, 8:2
 6. "Gələcəyidəyənlər paldı", 9:37
 7. şibbolet, 12:6
 8. "hərə öz gözündə doğru görünən işi edirdi", 17:6; 18:1; 19:1; 21:25
 9. "ev bütlləri (*terafim*), 18:17
 10. "yaramaz adam(lar)" (*beliyya'al*), 19:22

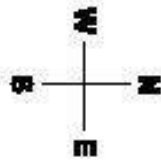
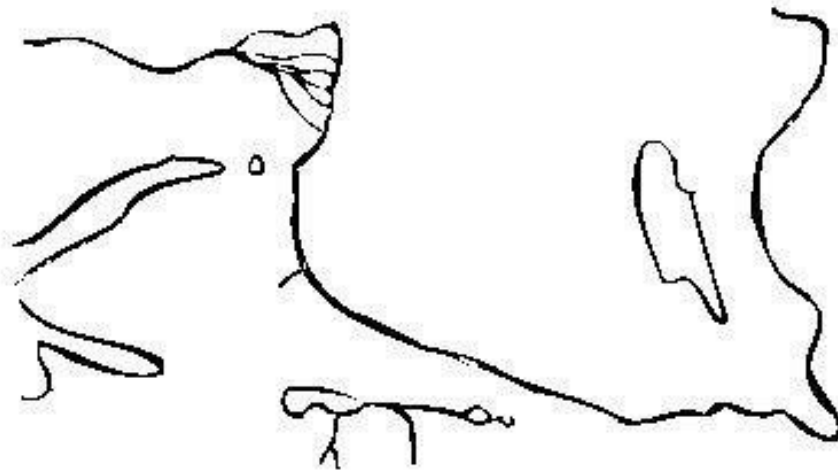
- B. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər:
1. Sisra, 4:2	5. Avimelek, 9:1
2. Baraq, 4:6	6. Kemoş, 11:24
3. Yael, 4:17	7. Daqon, 16:23
4. Yerub-Baal, 6:32; 7:1	

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR (nömrələrə görə)

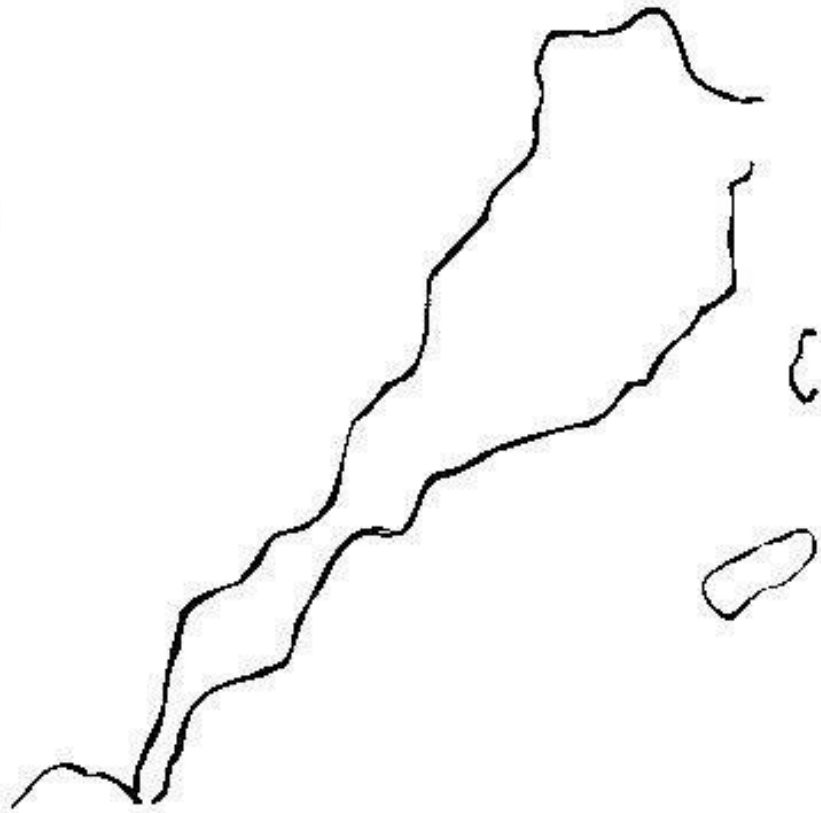
1. Xurma şəhəri, 1:16; 3:13	12. Şekem, 9:1
2. Arad, 1:16	13. Mispa, 10:17
3. Bet-El, 1:22	14. Arnon çayı, 11:13
4. Megiddo, 1:27	15. Yabboq çayı, 11:13
5. Gezer, 1:29	16. Timna, 14:1
6. Akko, 1:31	17. Aşqelon, 14:19
7. Xasor, 4:2	18. Qəzzə, 16:1
8. Rama, 4:5	19. Şilo, 18:31
9. Tavor dağı, 4:6	20. Yevus, 19:10
10. Qişon çayı, 4:7	21. Givea, 19:12
11. İzreel vadisi, 6:33	

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

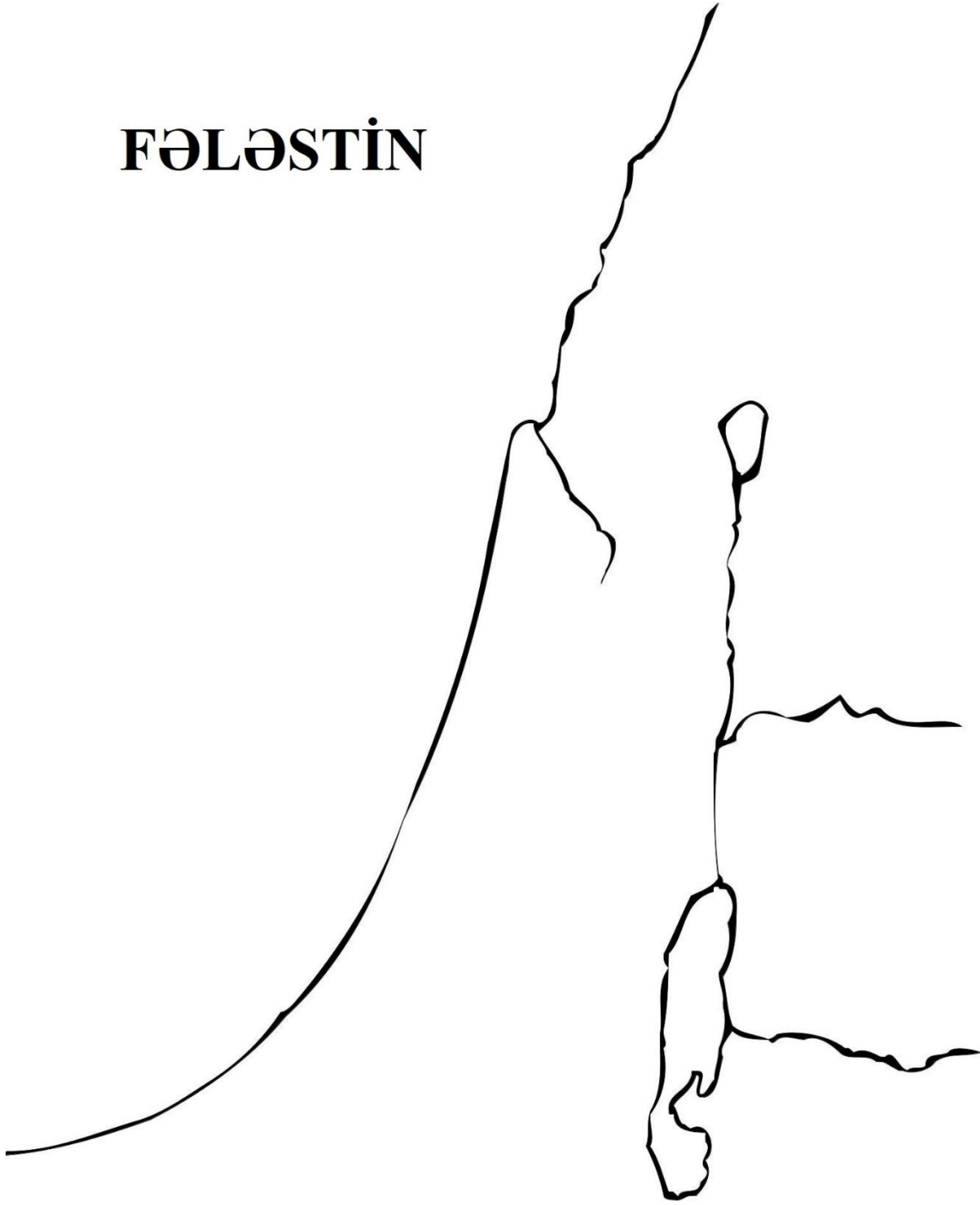
1. Yeşua 1-12-ci fəsillərdəki fəth hekayələri, Hakimlər 1-2-ci fəsillərdəkindən niyə bu qədər fərqlidir?
2. İsrailin qəbilələri niyə bütün kənanlıları öldürməli və onlarla əhd bağlamamalı idi?
3. Niyə bəzi hakimlərə çox əhəmiyyətli, digərlərinə isə az əhəmiyyətli deyilir?
4. 4-5-ci fəsillərdə Allahın rəhbər olan qadıncıdan istifadə etməsi haqda nə öyrədilir?
5. Allah 7-ci fəsildə Gideondan niyə döyüşçülərin sayını azaltmasını istəyib?
6. İftah öz qızını Allaha qurban gətiribmi (11:30-40)?
7. Allah Şimşon kimi şəhvətli bir adamdan necə istifadə edə bilər?
8. Dan qəbiləsinin başqa yerə köçməsi nə üçün böyük bir günah sayılır?

**QADİM
YAXIN ŞƏRQ**

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

RUT KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

Bu kitab, baş personajlarından biri olan, Davudun və İsanın ulu nənəsi (Mat. 1:5) moavlı Rutun adını daşıyır.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, ibrani kanonunun "Yazılar" adlı üçüncü hissəsinə daxildir.
- B. O həmçinin beş kiçik kitabdan ibarət olan və "Meqillot" ya da "Beş tumar" olaraq adlandırılan xüsusi bir topluya daxildir. Bu beş kitabdan (Rut, Ester, Vaiz, Nəğmələr Nəğməsi və Mərsiyələr) hər biri ayrı bir bayramda oxunur. Rut Əllinci Gün yaxud Həftələr bayramında oxunur.
- C. Septuaqintada Rut Hakimlərdən sonra gəlir. İosif Flaviyin "Apionun əleyhinə" əsərində (1:8) dediyinə görə, Əhdi-Ətiqə yalnız 22 kitab daxil idi. Buna əsasən, Hakimlər və Rut tək kitab olaraq qəbul olunurdu. Buna görə də Rut kitabı "Yazılar" bölməsinə daha gec dövrdə daxil olmuşdur (İyeronim).

III. JANR

- A. Bu kitab, dialoqlar vasitəsilə nəql olunan tarixi hekayətdir. Kitab 85 ayədən ibarətdir; bunlardan 50-si dialoqdadır. Kitabın müəllifi hekayəti məharətlə danışmağı bacaran bir adam idi.
- B. Bəzi ilahiyyatçılar bu əsərin tarixi deyil, dram olduğunu düşünürlər. Bunun səbəbləri belədir:
 1. personajların adlarının rəmzi mənası
 - a. Maxlon = xəstəlik
 - b. Kilyon = israf
 - c. Orpa = dikbaş
 - d. Naomi = xoş
 2. bütün personajların qeyri-tipik bir şəkildə çox alicənab olması
 3. personajların Hakimlər dövründə nümayiş etdikləri güclü dini inanc, 1:1

IV. MÜƏLLİF

- A. Əhdi-Ətiq kitablarının çoxu kimi, bu kitabın da müəllifi məlum deyildir.
- B. Baba Batra (14b) bildirir ki, Şamuel peyğəmbər öz adını daşıyan kitabları, eləcə də Hakimlər və Rut Kitablarını yazmışdır. Rut 4:17,22-də Davudun tanınmış bir şəxs olması səbəbindən bu ehtimal azalır, lakin hələ də qalır.
- C. Rut 4:7-də "Qədim zamanlarda İsraildə belə bir adət var idi" frazası mətnin daha gec dövrdə yazıldığına və ya redaktə edildiyinə işarə edir.

V. TARİX

- A. Əhvalat Hakimlər dövründə (e.ə. 1350-ci və ya 1200-c ildən e.ə. 1020-ci ilədək) baş verir, 1:1. Bu kitabın Septuaqintada Hakimlər Kitabından sonra yerləşdirilməsi, yəqin ki, bununla bağlıdır.
- B. Əhvalat İsrailə Moavın sülh dövründə baş verir:
 - 1. Hak. 3:12-30-a baxanda bu fakt təəccüblü gəlir.
 - 2. Lakin bu iki xalqın, yəqin ki, sülh içində yaşadığı dövrlər də olub, 1Şam. 22:3-4 (Şaul).
- C. Bu kitab nə vaxt yazılmışdır?:
 - 1. Kitabın Davudun hakimiyyəti zamanı yazıldığı aşkardır, 4:17,22. Hekayənin tarixi dəqiqliyi onunla sübut edilir ki, Davudun soyunda moavlı bir qadının olması heç də müsbət qarşılanmırdı! (müq. et. Qanun. 23:3)
 - 2. Rut Kitabının üslubu və mətndə işlədilən sözlər Şamuel Kitablarına bənzəyir, ancaq Salnamələr Kitablarından fərqlidir

VI. TARİXİ ZƏMİNİ DƏQİQLƏŞDİRƏN MƏNBƏLƏR – bu kitabın arxeoloji kəşflərdə əks olunan tək cəhəti, miras haqlarının ötürülməsinin hüquqi əlaməti olaraq çarığın verilməsi idi. Nuzi lövhələrində buna bənzər adət aşkar edilmişdir. Bunlar, akkadca mixi yazı ilə yazılmış və Əcdadlar (Patriarxlar) dövrü dediyimiz e.ə. II minilliyə aid olan lövhələrdir.

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (Kontekst)

- A. İsrailin üzərinə gələn Allahın cəzasından qaçan Naominin ailəsi Moava köçür və orada bütün kişilər ölürlər, 1:1-5
- B. Naomi moavlı gəlini ilə birlikdə Bet-Lexemə qayıdır, 1:6-22
- C. Rut arpa biçinində Boazla tanış olur. Boaz onunla xoş rəftar edir, 2:1-23
- D. Naomi və Rut Boazı tovlamaq üçün plan qururlar və bunu başarırlar, 3:1-18
- E. Boaz Naominin gəlini Rutun qəyyumu olmaq üçün "qoel" olmağa təşəbbüs göstərir, 4:1-22

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Başqa millətdən olan imanlının mömin xasiyyəti, 1:16-17;
- B. Qadınların – həm yəhudi, həm də başqa millətdən olan – mömin xasiyyəti;
- C. Padşah Davudun və Padşah Məsihin nəsil şəcərəsində yadelli qadınlar vardır (Mat. 1:5, Luka 3:32) və bu, Allahın planıdır.

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

- A. Sözlər və ifadələr:
 - 1. Efratlılar, 1:2; 4:11
 - 2. Mara, 1:20

3. Külli-İxtiyar (*El Şadday*), 1:20
4. "qanadı altına sığınmaq üçün gəldiyin", 2:12
5. efa, 2:17
6. yaxın qəyyum (*qo'el*), 2:20; 3:9; 4:14
7. (qardaşının nəslini yaşatmaq üçün nikah), Qanun. 25:5-10
8. "ayaqlarının üstünü açmaq" və "ayaqlarının yanında uzanmaq/yatmaq", 3:4,7-8,14
9. "biri öz çarığını çıxarıb başqasına verərdi", 4:7

B. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər:

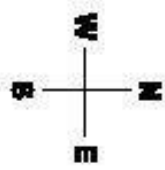
1. Elimelek, 1:2
2. Yessey, 4:22

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR (nömrələrə görə)

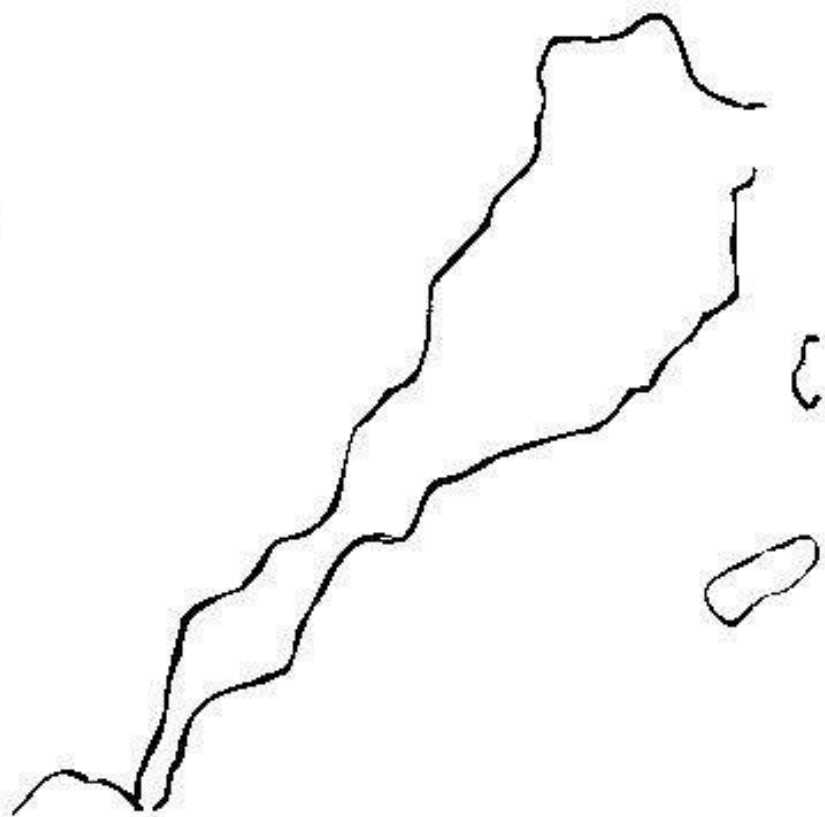
1. Moav, 1:1
2. Bet-Lexem, 1:2

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

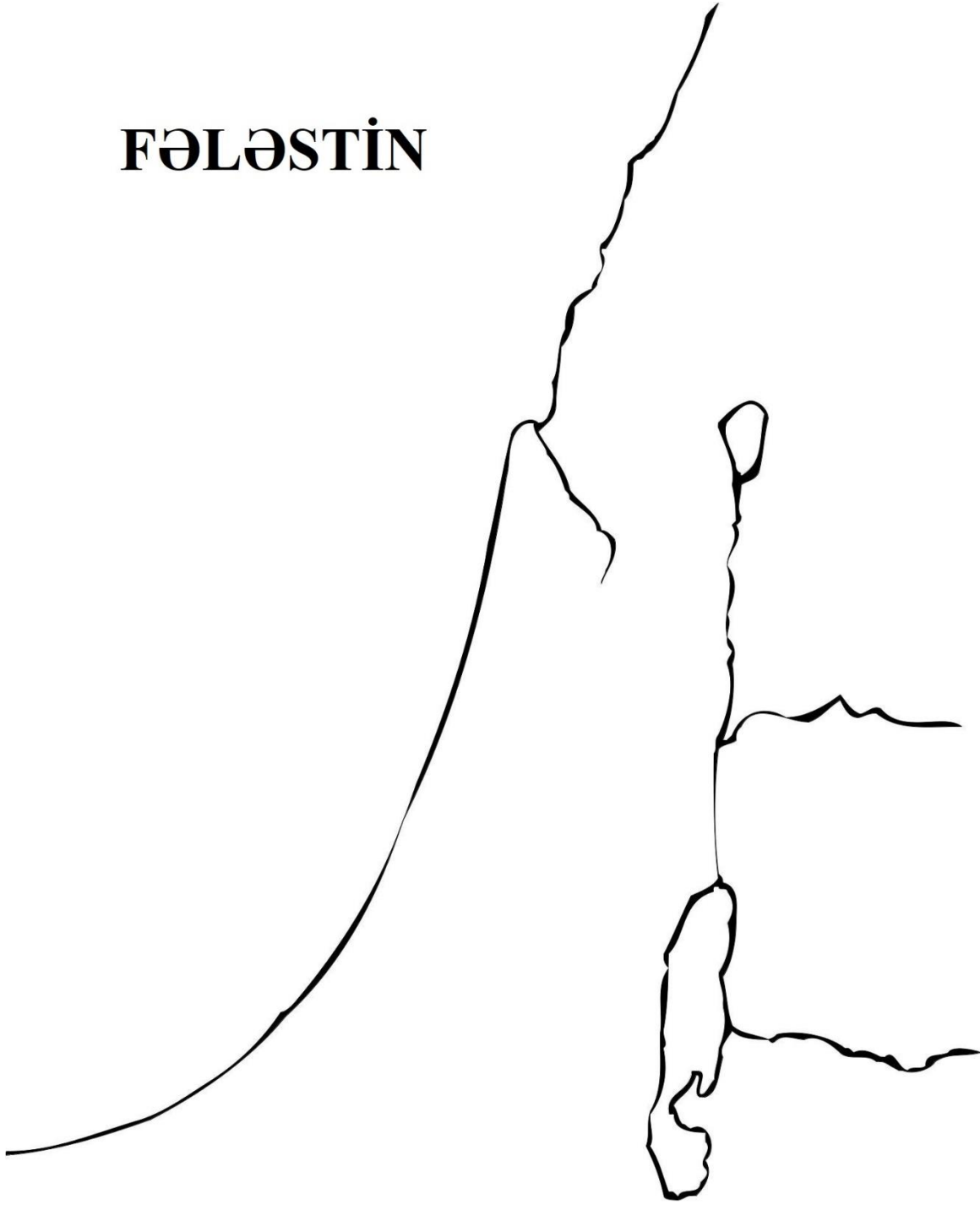
1. Bu kitabın ibrani kanonunda məqsədi nə idi?
2. Bu ailə İsraili niyə tərk etdi?
3. *Qo'el* (qəyyum) sözünün qardaşının nəslini yaşatmaq üçün nikah adətinə necə aid olduğunu izah edin.
4. Niyə bu kitab bir anlamda Davud eyib gətirirdi?

**QADIM
YAXIN ŞƏRQ**

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

1 VƏ 2 ŞAMUEL KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

A. Bu kitab, baş personajı Şamuelin adını daşıyır. Adının mənası:

1. "Onun adı El-dir" (şem ad deməkdir)
2. "El tərəfindən eşidildi" (müq. et. 1Şam. 1:20)

B. Şamuel:

1. bir hakim idi – 1Şam. 7:6, 15-17
2. bir peyğəmbər idi – 1Şam. 3:20 (peyğəmbərlər əvvəllər "görücü" olaraq adlandırılmışlar, 1Şam. 9:9; 1Saln. 29:29)
3. bir keşiş idi – 1Şam. 10:8; 16:5

II. KANONİZASIYA

A. Bu kitab, ibrani kanonunun "Peyğəmbərlər" adlı ikinci hissəsinə daxildir. Bu bölmə iki hissədən ibarətdir:

1. erkən dövr peyğəmbərləri; bu, Yeşua Kitabından Padşahlar Kitablarına qədərki hissədir (Rut Kitabı istisna olmaqla)
2. gec dövr peyğəmbərləri; bu, Yeşaya Kitabından Malaki Kitabına qədərki hissədir (Daniel və Mərsiyələr Kitabları istisna olmaqla)

B. Əvvəllər 1 və 2 Şamuel ibrani kanonunda tək kitab idi:

1. Baba Batra, 14b (masoret mətnində yekunlaşdırıcı qeyd yalnız 2 Şamuel Kitabının sonunda yer alır)
2. Yevseviyin "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi", VII:25:2

C. Septuaqintada bu kitab, bəlkə də uzunluğuna görə, iki hissəyə bölünmüşdür. Bundan əlavə, tarixi kitablar Septuaqintada belə adlandırılmışdır:

1. 1 Şamuel - 1 Padşahlıqlar (Vulqatada 1 Padşahlar)
2. 2 Şamuel - 2 Padşahlıqlar (Vulqatada 2 Padşahlar)
3. 1 Padşahlar - 3 Padşahlıqlar (Vulqatada 3 Padşahlar)
4. 2 Padşahlar - 4 Padşahlıqlar (Vulqatada 4 Padşahlar)

III. JANR

A. Bu kitab başlıca olaraq bioqrafiya üzərində fokuslaşan tarixi hekayətdən ibarətdir.

B. Bu deməkdir ki, bu kitabda təsvir olunan bütün adətlər və tarixi hadisələr heç də həmişə imanlılar üçün nümunə olmaz!

C. Bu, müasir qərbi tarix deyil, qədim Yaxın Şərq tarixidir. Burada teoloji həqiqətlərin öyrədilməsi məqsədilə seçilmiş hadisələr xüsusilə nəql olunur. Buna görə bu kitab Əhdi-Cədidəki Müjdələrə və ya Həvarilərin İşlərinə bənzəyir. Bu kitab: (1) seçim; (2) adaptasiya; (3) nizam işığında və (4) ilhamla şərh edilməlidir.

Lakin həmçinin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ibraniyə və xetlilər ən dəqiq tarixçilər idi. Digər qədim xalqlar öz qələbələrini mübaliğə edər, məğlubiyyətlərindən isə heç bəhs etməzdi.

- D. Müasir arxeologiya sayəsində hal-hazırda alimlərin əlində olan Yaxın Şərqi ədəbiyyatının çoxsaylı mətnləri Şamuel kitabının, ələlxüsus 1Şam. 15-dən 2Şam. 8-ə qədərki hissəsinin janrının dərk edilməsinin açarı ola bilər. Xüsusilə e.ə. 1200-cü illərdə xetlilərin "Xattuşili müdafiəsi" sənədi, Şamuel Kitabına çox cəhətdən bənzəyir. Bu sənəd əsasən yeni bir sülaləni müdafiə edir və yeni hökmdarın başqa birinin qanuni səlahiyyətlərini qəsb etməklə təqsirləndirilməməsi üçün yazılmışdır ("Zondervanın Şəkili Müqəddəs Kitab ensiklopediyası" [*Zondervan Pictorial Encyclopedia*], Cild 5, s. 259-260):
1. yeni padşahın taxta çıxmasına səbəb olmuş hadisələri vurğulayır
 2. çox vaxt hadisələrin ciddi xronologiyaları əvəzinə xülasələrini verir
 3. erkən hökmdarların bacarıqsızlığını açıq şəkildə göstərir
 4. yeni hökmdarın hərbi qələbələrini göstərir
 5. yeni hökmdarın artan şöhrətini aşkarlayır
 6. yeni hökmdarın siyasi cəhətdən mühüm olan nikahlarını sənədləşdirir
 7. yeni hökmdarın dini canfəşanlılığını və milli şüurunu vurğulayır
 8. yeni padşahın ilahi xeyir-duaları və inzibati müvəffəqiyyətləri ilə hökmranlığını xülasə edir

IV. MÜƏLLİF

- A. Yəhudi rəvayəti həmişə bu kitabın Şamuel tərəfindən yazılmasını müdafiə etmişdir:
1. Baba Batra (14b) bildirir ki, Şamuel Kitablarını və eləcə də Hakimlər və Rut Kitablarının müəllifi Şamuel olmuşdur.
 2. Kitabın özündə Şamuel tərəfindən yazıldığı təsdiq olunur (müq. et. 1Şam. 10:25).
 3. Daha sonra yəhudi ilahiyyatçıları başa düşüblər ki, Qanunun Təkrarı və Yeşua Kitablarında olduğu kimi, bu kitabda da baş personajın ölümü təsvir olunur (1Şam. 25:1; 28:3) və hətta onun ölümündən sonra baş verən hadisələr belə nəql olunur. Buna görə onlar deyiblər ki:
 - a. böyük ehtimalla kitabı başa çatdıran mirzə Seraya olub (2Şam. 8:17)
 - b. ola bilsin, kahin Evyatar kitabı başa çatdırıb
 - c. bəlkə də Natan peyğəmbərin oğlu Zavud onu tərtib edib (müq. et. 1Pad. 4:5)
- B. Müasir ilahiyyatçılar:
1. Bu kitablarda nəql olunan hadisələrin şahidlərin şəhadətinə əsaslandığı təsdiq olunur (Brayt [Bright]).
 2. Həmçinin istifadə olunmuş bəzi mənbələr təsdiq olunur:
 - a. "Yaşar kitabı", 2Şam. 1:18
 - b. Şamuelin salnamələri, 1Şam. 10:25; 1Saln. 29:29
 - c. peyğəmbər Natanın və peyğəmbər Qadın salnamələri, 1Saln. 29:29
 - d. o dövrün digər salnamələri, 1Saln. 27:24
 - e. bir çox müasir ilahiyyatçı belə fikri irəli sürürlər ki, Şamuel, Natan və Qad (1Saln. 29:29) üç hekayətin müəllifləri idi və saray sənədlərini də oxuya bilən Natan oğlu Zavud (1Pad. 4:5) həmin üç hekayəti birləşdirib.
 3. "Bu günə qədər" frazası (müq. et. 1Şam. 5:5; 6:18; 27:6; 30:25; 2Şam. 4:3; 6:8; 18:18) mətnin Şamuelin dövründən sonra redaktə edildiyini sübut edir.
 4. Bu redaktəni yerinə yetirən şəxslərin e.ə. 922-ci ildə (Brayt [Bright]), 930-cu ildə (Harrison və NIV) və ya 933-cü ildə (Yanq [Young]) Birləşmiş padşahlığın İsrail, Efrayim və ya Samariya adlandırılan on şimali qəbilə və Yəhuda adlandırılan üç cənubi qəbilə olmaqla iki hissəyə bölünməsindən sonra yaşayıb-yaratdıqlarına dair sübut vardır (müq. et. 1Şam. 11:8; 17:52; 18:16; 27:6; 2Şam. 5:5; 24:1).
 5. Şamuel Kitabı, müasir tənqidçi ilahiyyatçıların "qarıxıq ədəbiyyat" dedikləri bir mətnin yaxşı nümunəsidir:

- a. Elinin ailəsinin kahinliyinin sonu:
 - (1) 1 Şamuel 2:31 və s.
 - (2) 1 Şamuel 3:1 və s.
 - b. Şaulun məsh edilməsi:
 - (1) gizli, 1 Şamuel 9:26-10:1
 - (2) açıq (iki dəfə), 13:14; 15:23
 - c. Davudun Şaula təqdim edilməsi:
 - (1) 1 Şamuel 16:21
 - (2) 1 Şamuel 17:58
 - d. Davud Şaulun sarayından qaçır:
 - (1) 1 Şamuel 24:3
 - (2) 1 Şamuel 26:5
 - e. Davud və Yonatanın əhdləri:
 - (1) 1 Şamuel 18:3
 - (2) 1 Şamuel 20:16, 42
 - (3) 1 Şamuel 23:18
 - f. Davud Qata gedir:
 - (1) 1 Şamuel 21:10
 - (2) 1 Şamuel 27:1
 - g. Davud Qolyatı öldürür:
 - (1) Davud - 1 Şamuel 17:51
 - (2) Elxanan - 2 Şamuel 21:19
 - (3) 1Saln. 20:5-də sanki Qolyatdan və qardaşından (Laxmi) eyni zamanda bəhs olunur
 - h. Davud Şaulu əsirgəyir:
 - (1) 1 Şamuel 24:3 və s.
 - (2) 1 Şamuel 26:5 və s.
 - i. Fərz edilən paralellər və/və ya dubletlər barəsində R.K. Harrison deyir ki, "Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, Müqəddəs Kitab hekayələrindəki guya uyğunsuzluqların çoxu kitabın diqqətsiz oxunmasının və ya ibrani mətninin qəsdən səhv şərh olunmasının birbaşa nəticəsidir... əslində, bu yalnız tənqidçinin təxəyyülüdür" ("Əhdi-Ətiqə giriş" [*Introduction to the Old Testament*], s. 703).
6. Bu kitabın müəllifinin naməlum olduğunu və tərtib edilməsi prosesi haqqında heç bir məlumat olmadığını qəbul etməliyəm (E.C. Yanq [E.J. Young]). Bununla belə, biz təsdiq edirik ki,
- a. bu prosesi Allah idarə edib;
 - b. nəql olunan hadisələr tarixidir, uydurma deyildir;
 - c. hadisələrin teoloji mənası vardır.

V. TARİX

A. Əhvalatlar nə zaman baş verdi

1. 1 Şamuel Kitabı, Şamuelin anadan olmasından (e.ə. 1105-ci il, NIV) Şaulun vəfatına (e.ə. 1011-1010-cu illər, Harrison və NIV; 1013-cü il, Young; 1000-ci il, Bright) qədər olan dövrü əhatə edir.
2. 2 Şamuel Kitabı, Şaulun vəfatından (təq. e.ə. 1011-ci il) Davudun hakimiyyətinin sonuna (e.ə. 971-970-ci illər, Harrison; 973-cü il, Young; 961-ci il, Bright) qədər olan dövrü əhatə edir. Süleymanın hökmranlığı e.ə. 969-cu ildə başlamışdır.

B. Kitab nə zaman yazıldı

1. 1 Şamuel 11:8 və 27:6 göstərir ki, indiki halı ilə bu kitabın ən azından bir hissəsi, e.ə. 922-ci və ya 930-cu ildə Birləşmiş padşahlığın ikiye bölünməsindən sonra yazılıb.
2. "Bu günə qədər" frazasının təkrar olunması göstərir ki:
 - a. kitabın bir qismi orada təsvir olunan hadisələrdən xeyli sonra yazılıb: 1Şam. 5:5; 6:18; 27:6; 30:25; 2Şam. 4:3; 6:8; 18:18.
 - b. istifadə olunmuş mənbələrdə bu fraza artıq var idi.
3. Bu dövrün tarixlənməsi ilə bağlı bir məsələ, 1Şam. 13:1-dir; bu mətndə Şaulun hökmranlığının tarixləri verilir, lakin bu mətn köçürülərkən bir rəqəmin buraxıldığı aydındır.

VI. TARİXİ ŞƏRAİT

- A. Hakimler dövrünün anarxiyası və mənəvi-əxlaqi tənəzzülün tarixi, 1 Şamuel Kitabında davam edir.
 1. günah, istila, əfv üçün dua, və Allahdan gələn xilas Hakimler 1-17-ci fəsillərini səciyyələndirir
 2. mənəvi-əxlaqi tənəzzülün üç misalı Hakimler 18-21-ci fəsillərdə təsvir olunur
- B. O dövrdə iki böyük imperiyanın – Mesopotamiyanın və Misirin ekspansiyası genişlənmirdi:
 1. Misir:
 - a. XX sülalənin son etnik Misir padşahı (e.ə. 1180-1065-ci illər, Bright) XI Ramses idi.
 - b. "Tanit" adlandırılan XXI sülalə (qeyri-misri) təqribən e.ə. 1065-935-cü illərdə idi (Bright)
 2. Aşşur I Tiqlat-Pileserdən sonra tənəzzül edirdi (e.ə. 1118-1078-ci illər, Bright)
- C. Filiştililər təqribən e.ə. 1300-cü ildə çoxsaylı qoşunları (Egey dənizi xalqları) ilə Misiri işğal etməyə cəhd edib, lakin darmadağın olublar. Haradasa e.ə. 1250-ci ildə Fələstinin cənub-qərbi bölgəsində məskən salıblar. Xetlilərdən dəmir dövrü texnologiyasını götürüb beş şəhərdə – Aşqelon, Aşdod, Eqron, Qat və Qəzzədə – öz mövqelərini möhkəmlətməyə müvəffəq olublar. Bu şəhərlər yunan şəhər dövlətləri kimi təşkil olunub və hər şəhərin öz padşahı var idi. İsrail padşahlığının ilk zamanlarında onlar israililərin ən böyük düşmənləri olublar.

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (Kontekst)

- A. Əsas personajlar üzrə kitabın qısa təsviri:
 1. Eli və Şamuel, 1Şam. 1-7
 2. Şamuel və Şaul, 1Şam. 8-15
 3. Şaul və Davud, 1Şam. 16 -2Şam. 1
 4. Davudun hökmranlığı, 2Şam. 2-12
 5. Davud və xələflik, 2Şam. 13-20
 6. Davud və hökmranlığı ilə bağlı müxtəlif olaylar, 2Şam. 21-24
- B. Göründüyü kimi, 1 və 2 Şamuel Kitabı müəllifin/redaktorun yekun bəyanatlarına görə bölünə bilər:
 1. 1 Şamuel 7:15-17
 2. 1 Şamuel 14:49-51
 3. 2 Şamuel 8:15-18
 4. 2 Şamuel 20:23-26

C. Ətraflı təsvir:

1. bax: R.K. Harrison, "Əhdi-Ətiqə giriş" (R.K. Harrison, *Introduction to the Old Testament*), s. 695-696
2. bax: E.C. Yanq, "Əhdi-Ətiqə giriş" (E.J. Young, *An Introduction to the Old Testament*), ss. 180-187
3. bax: "Dərs üçün NIV Müqəddəs Kitabı" (NIV Study Bible), s. 373 və 422

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

A. Musa millətin təşəkkülünün zəminini tapdığı kimi, Şamuel padşahlığın (monarxiyanın) zəminini hazırlayır.

1. Musa saleh padşahın etməli olduğu işləri və etməməli olduğu işlərdən bəhs etdiyi Qanun. 17:14-20-də İsrailin padşahı olacağını əvvəlcədən bildirmişdi.
2. 1 Şamueldə padşahla əlaqədar olan bir gərginlik vardır.
 - a. mənfi cəhətlər:
 - (1) onlar *YAHVE*-ni padşah olaraq rədd ediblər – 1Şam. 8:7; 10:19
 - (2) onlar "digər millətlərdə olduğu kimi" bir padşah istədilər, 1Şam. 8:5; 12:19-20
 - (3) bu Şamuelin xoşuna gəlmədi; Şamuel özünü rədd olunmuş hiss etdi, 1Şam. 8:6
 - b. müsbət cəhətlər:
 - (1) *YAHVE* padşahı onlara verməklə Qanunun Təkrarında verdiyi vədi yerinə yetirdi, 1Şam. 8:7,9,22, "xalqın sözünə qulaq as"
 - (2) yeni padşaha ilahi qanunların bildirilməsi, 1Şam. 8:9 (Qanun. 17:14-20)
 - (3) padşah öz xalqını xilas edəcək, 1Şam. 9:16 (necə ki hakimlər xalqın dualarına görə xilas edirdi, müq. et. 1Şam. 12:13)

B. Şamuel ruhani səlahiyyətin Baş kahindən və Müqəddəs məskəndən yeni meydana gələn peyğəmbərlərə keçdiyini qeydə alır. Bu, aşağıdakılara cavabən baş verə bilər:

1. Allahın Elini və ailəsini mühakimə etməsi, 1Şam. 2:22-3:18
2. bir yandan kahinlərin önə çıxan forma və ritualı, digər yandan peyğəmbərlərin fokusunda olan şəxsi ürək imanını arasındakı balansın vacibliyi
3. həm kahinlər, həm də peyğəmbərlər Allahla əhd bağlamış xalqın (bir bütöv olaraq) vasitəçiləridir
4. Şaul Allahın iradəsini dəqiq bilək üçün Şamueldə, Davud isə Natana və Qada baxırdı.

C. 2 Şamueldə bunlar sənədləşdirilmişdir:

1. Allahın Davuda qarşı xeyirxahlığı
2. Davudun güclü və zəif cəhətləri
3. Allahın Davudu günahına görə mühakimə etməsi; çünki Davudun günahı təsir etmişdir:
 - a. xalqa
 - b. Uriyanın ailəsinə
 - c. Bat-Şevanın övladına
 - d. Davudun övladlarına

D. Yaradılış Kitabından başlayan Allahın xalqının tarixi 1 və 2 Şamuel Kitabında davam edir.

IX. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR, İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr:

1. 1 Şamuel:

- a. kətan efod, 2:18,28
- b. "buynuzum yüksəlir", 2:1, 10
- c. "Dandan Beer-Şevaya qədər", 3:20
- d. "Keruvlar arasında taxt qurmuş Ordular Rəbbi", 4:4
- e. "hamısı öz çadırına qaçdı", 4:10
- f. qızıl şiş, 6:4
- g. Even-Ezer, 7:12
- h. "Öz ürəyinə yatan bir adam", 13:14
- i. "Bütün İsrail ölkəsində bir nəfər də olsun dəmirçi yox idi", 13:19
- j. "itaət etmək qurbandan... daha yaxşıdır", 15:22
- k. "Rəbb... peşman olmuşdu", 15:35
- l. "Rəbbin izni ilə şər bir ruh ona əzab verirdi", 16:14 (hərf. "Rəbdən olan şər bir ruh ona əzab verirdi")
- m. "ağzının suyunu saqqalına axıtdı", 21:13

2. 2 Şamuel:

- a. Yaşar kitabı, 1:18
- b. Millo, 5:9 (Azərbaycan dilinə tərcümədə: "qala yamacından içəriyə doğru olan sahə")
- c. ayaq vətərini kəsdi, 8:4

B. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər:

1. 1 Şamuel:

a. Xanna, 1:1	h. Qolyat, 17:4
b. Xofni və Pinxas, 1:3	i. Doeq, 21:7
c. İkavod, 4:21	j. Evyatar, 22:20
d. Qiş, 9:1	k. En-Dorlu cindar qadın,
28:7
e. Yonatan, 14:1; 19:1	l. Aviqail, 30:5
f. Mikal, 14:49	
g. Avner, 14:50	

2. 2 Şamuel:

a. İş-Boşet, 2:8	g. Uzza, 6:3
b. Yoav, 2:13	h. Uriya, 11:3
c. Amnon, 3:2	i. Tamar, 13:5
d. Avşalom, 3:3	j. Sadoq, 15:24
e. Adoniya, 3:4	k. Şimey, 16:5
f. Mefiboşet, 4:4	

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR (nömrələrə görə)

A. 1 Şamuel:

1. Qiryat-Yearim, 6:21
2. Rama, 7:17
3. Beer-Şeva, 8:2
4. Yaveş-Gilead, 11:1
5. Adullam mağarası, 22:1
6. Nov, 21:1

7. En-Gedi, 23:29
8. Ziqılaq, 30:1
9. Gilboa dađı, 31:8

B. 2 Şamuel:

1. Aşqelon, 1:20
2. Xevron, 2:3
3. İzreel, 2:9
4. Gezer, 5:25
5. Dəməşq, 8:5
6. Rabba, 12:27
7. Teqoa, 14:2
8. Yevuslu Aravnanın xırmanı, 24:16 (Yerusəlim)

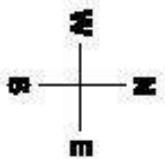
XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

A. 1 ŞAMUEL:

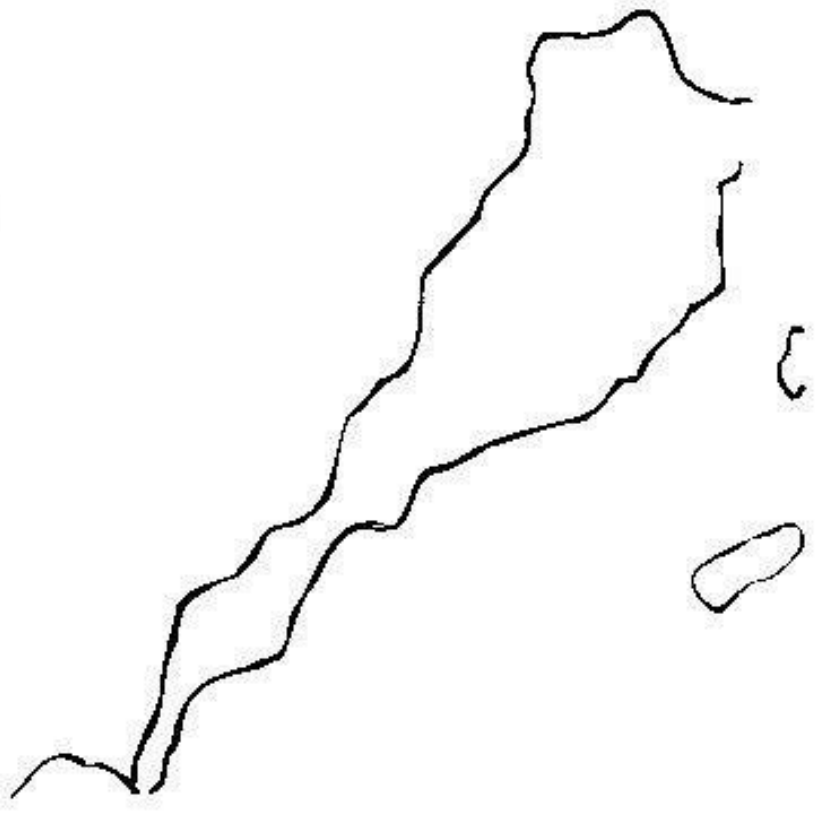
1. Niyə Şaulun yaxud Davudun deyil, Şamuelin anadan olması haqqında yazılmışdır?
2. Allah Elini və ailəsini niyə rədd etdi?
3. Pinxas və Xofni niyə Əhd sandığını müharibəyə apardılar?
4. Xalqın bir padşah istəməyinə Şamuelin niyə acığına gəldi?
5. Niyə Şaul padşah olaraq rədd edildi?
6. "Rəbdən olan şər bir ruh" frazasının mənasını izah edin.
7. Niyə Şaul Davudu öldürməyə çalışdı?
8. Şaul En-Dorlu cindar qadının yanına nə üçün getdi?
9. Şaul necə öldü?

B. 2 ŞAMUEL:

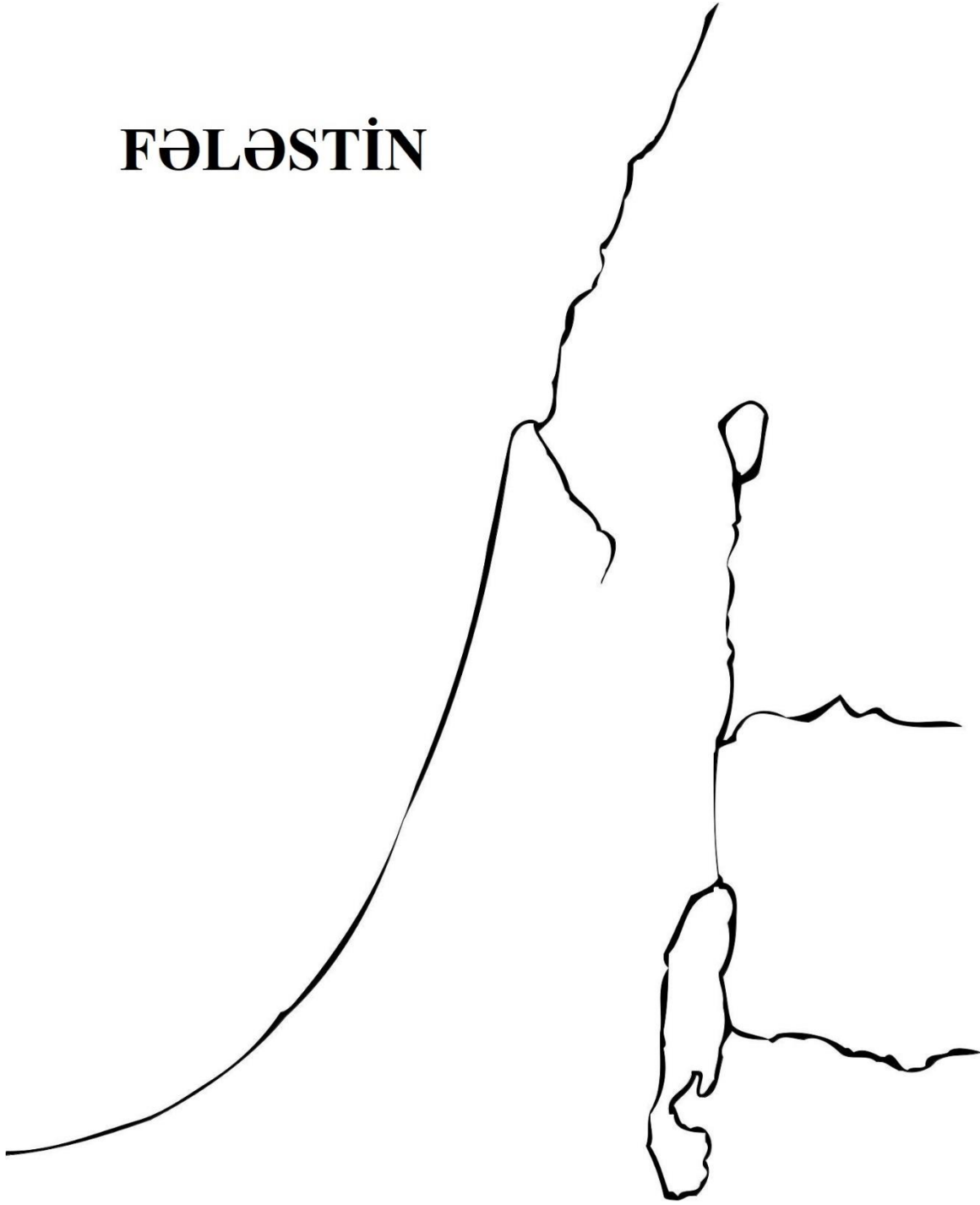
1. İş-Boşetin ölümü niyə Davudu acıqlandırdı?
2. Avnerin ölümü niyə Davudu acıqlandırdı?
3. Davud Mefiboşetə niyə köməklik göstərdi?
4. Allah niyə Uzzanı öldürdü?
5. 7-ci fəsildə bəhs olunan Allahın Davuda verdiyi vədlər niyə o qədər mühümdür?
6. Davudun Bat-Şeva ilə işlətdiyi günahın ailəsinə təsiri necə oldu?
7. Sadoq ilə Evyatarın arasındakı fərqi izah edin.
8. Allah Davudun xalqı siyahıya almasına niyə qəzəbləndi?

QƏDİM
YAXIN ŞƏRQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

1 VƏ 2 PADŞAHLAR KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. 1 və 2 Şamuel və 1 və 2 Salnamələr olduğu kimi, 1 və 2 Padşahlar ibrani dilində əvvəllərdə tək kitab idi. Adı "*Melakim*", yəni "Padşahlar" idi. Bu ad, kitabın Yəhuda və İsrail padşahlarının tarixini əhatə etməsi ilə bağlıdır.
- B. 1 və 2 Şamuel və 1 və 2 Salnamələr olduğu kimi, 1 və 2 Padşahlar ilk dəfə Septuaqintada ikiye bölünmüşdür. Yəqin ki, bunun səbəbi kitabın uzunluğu idi. Kitab sadəcə olaraq tək perqament tumarına sığmırdı, çünki perqamentin materialı (dərisi) ağır və qalın idi. Bu kitabın iki ayrı kitab olaraq verildiyi ilk ibranicə mətn b.ə. 1448-ci ildə meydana gəlmişdir.
- C. Bu iki kitabın adı belə idi:
1. ibranicə – "Padşahlar"
 2. Septuaqintada – 3 və 4 Padşahlıqlar
 3. Vulqatada – 3 və 4 Padşahlar (1 və 2 Şamuel Kitabları 1 və 2 Padşahlıqlar və Padşahlar idi)

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitablar, ibrani kanonunun "Peyğəmbərlər" adlı ikinci hissəsinə daxildir.
- B. Bu bölmə iki hissədən ibarətdir:
1. erkən dövr peyğəmbərləri; bu, Yeşua Kitabından Padşahlar Kitablarına qədərki hissədir (Rut Kitabı istisna olmaqla)
 2. gec dövr peyğəmbərləri; bu, Yeşaya Kitabından Malaki Kitabına qədərki hissədir (Daniel və Mərsiyələr Kitabları istisna olmaqla)
- C. Əhdi-Ətiqin ibranicə versiyasında kitabların siyahısı böyük ehtimalla ibrani mistisizminin təsiri altında təşkil olunub. İbrani əlifbasında 22 hərf vardır. Bir neçə kitabın birləşdirilməsi ilə 22 kitab alınır:
1. Hakimlər və Rut
 2. Şamuel
 3. Padşahlar
 4. Salnamələr
 5. Ezra - Nehemya
 6. Yeremya və Mərsiyələr
 7. "On İkilər" (Kiçik Peyğəmbərlər).

III. JANR

- A. Bu kitablar əsasən tarixi hekayətdən ibarətdir və tez-tez bunlar sitatlar gətirilir:
1. saray qeydləri
 2. peyğəmbərlərin sözləri
- B. Şamuel, Padşahlar və Salnamələr Kitablarını qarşılaşdıranda tarixi hekayətin müxtəlif növlərini görürük:
1. Şamuel Kitabı əsasən bioqrafikdir. Baş personajların həyatı üzərində fokuslaşır:

- a. Şamuel
 - b. Şaul
 - c. Davud
2. Padşahlar Kitabı əsasən saray qeydləri və peyğəmbərlərin həyat tarixçələrindən ibarətdir.
- a. saray qeydləri:
 - (1) "Süleymanın əməlləri kitabı", 1Pad. 11:41
 - (2) "Yəhuda padşahlarının salnamələr kitabı", 1Pad. 14:29; 15:7,23
 - (3) "İsrail padşahlarının salnamələr kitabı", 1Pad. 14:19; 15:31.
 - b. peyğəmbərlərin həyat tarixçələri:
 - (1) İlyas
 - (2) Elişa
 - (3) Yeşaya (fəs. 36-39)
 - (4) peyğəmbərlik və tarix qeydlərinə dair sübut Salnamələr Kitabında açıq-aşkar görünür:
 - (a) 1 Salnamələr 29:29
 - (b) 2 Salnamələr 9:29
 - (c) 2 Salnamələr 12:15
 - (d) 2 Salnamələr 13:22
 - (e) 2 Salnamələr 26:22
3. Salnamələr Kitabı əsasən padşahları teoloji cəhətdən müsbət təqdim edən seçilmiş hadisələri nəql edir:
- a. Birləşmiş padşahlığın padşahları.
 - b. Yəhuda padşahları.

IV. MÜƏLLİF

- A. Müqəddəs Kitabda erkən dövr peyğəmbərləri kitablarının əksəriyyəti kimi 1 və 2 Padşahlar Kitabının müəllifi barədə də məlumat verilmir.
- B. Baba Batra (15a) deyir ki, Yeremya öz adını daşıyan kitabı və eləcə də Padşahlar və Mərsiyələr Kitablarını qələmə almışdır:
 1. Bunun ehtimalı yüksəkdir, çünki 2 Padşahların sonu (24:18-25:30) ibrani orijinalda Yeremya 52-ci fəslə çox bənzəyir.
 2. Müəllifin Yerusəlimin süqutunu öz gözləri ilə gördüyü aşkardır.
- C. Həqiqətdə bu kitablar, müəllifin deyil, tərtibçinin əsəridir.
- D. Qeyd edək ki, tərtibçi bir neçə mənbədən istifadə etmişdir:
 1. Birinci mənbə Müqəddəs Yazı idi. O tez-tez Qanunun Təkrarı Kitabından və ya bəzi peyğəmbərlərdən sitat gətirir yaxud onlara istinad edir.
 2. Bir neçə yazılı mənbə konkret bildirilir:
 - a. "Süleymanın əməlləri kitabı", 1Pad. 11:41
 - b. "Yəhuda padşahlarının salnamələr kitabı", 1Pad. 14:29; 15:7,23
 - c. "İsrail padşahlarının salnamələr kitabı", 1Pad. 14:19; 15:31
 - d. 1Saln. 29:29-da həmçinin peyğəmbərlərin – Şamuelin, Natanın və Qadın – yazılarından bəhs olunur. Bu onu göstərir ki, şifahi rəvayətlər qələmə alınmışdır.
- E. 1 və 2 Padşahlarda bir sıra redaktor qeydlərinə rast gəlinir, yaxud tərtibçi "bu günə qədər" frazasını istifadə etdiyi mənbələrdən sitat gətirir:
 1. 1 Padşahlar 8:8

2. 1 Padşahlar 9:21
3. 1 Padşahlar 12:19
4. 2 Padşahlar 8:22

V. TARİX

A. Kitabda nəql olunan hadisələrin aid olduğu dövr:

1. Davudun vəfatı və Süleymanın hökmranlıq etməyə başladığı zamandan:
 - a. Brayt (Bright) - e.ə. 961-ci il
 - b. Harrison - e.ə. 971/970-ci illər
 - c. Yanq (Young) - e.ə. 973-cü il
 - d. NIV - e.ə. 970-ci il
2. Babil padşahı Evil-Merodakın (başqa adı Amel-Marduk, e.ə. 562-560-cı illər) hakimiyyəti zamanına qədər (Brayt [Bright])
3. Lakin 2 Padşahlar Kitabında ordusu e.ə. 539-cu ildə Babil şəhərini darmadağın etmiş Midiya-Fars padşahı "Böyük" Kirin adı çəkilmir.

B. Kitab Babil sürgünü zamanı və ya bundan qısa müddət sonra yazılmış yaxud tərtib edilmişdir.

C. Padşahların hakimiyyət illəri toplananda, kitabın əhatə etdiyi müddətdən çox daha uzun bir müddət alınır. Bu məsələnin bir sıra həll yolları təklif olunmuşdur:

1. İki padşahın eyni zamanda hökmranlıq etdiyi illər nəzərə alınmayıb.
2. İki fərqli təqvimdən istifadə olunub:
 - a. Müqəddəs təqvim payızda başlayırdı.
 - b. Dini təqvim yazda başlayırdı.
3. Padşahlarda və Salnamələrdə olan rəqəmlər müqayisə edildikdə, mətni köçürənlərin bəzi səhvlərə yol verdikləri aşkar olur.

VI. TARİXİ ZƏMİNİ DƏQİQLƏŞDİRƏN MƏNBƏLƏR

A. Arxeoloji sübut:

1. Meşa sütununda (həmçinin Moav daşı olaraq bilinir) Moav padşahı Meşanın padşah Omridən dərhal sonra İsrailə qarşı üsyan qaldırdığı barədə yazılmışdır (e.ə. 876-869-cu illər, Brayt [Bright]; 874-873-cü illər, Harrison [müq. et. 2Pad. 3:4]).
2. Aşşur padşahı III Şalmaneserin Qara Obeliski (e.ə. 859-824-cü illər, Brayt və Harrison [Bright & Harrison]):
 - a. E.ə. 853-cü ildə Qarqar döyüşü Asi çayında baş vermişdir. III Şalmaneserin Qara Obeliskindəki mətnə İsrail padşahı Axavın adı çəkilir və onun güclü hərbi qüvvəsindən bəhs edir (Suriya ilə birlikdə, müq. et. 1Pad. 22:1). Bu döyüş Əhdi-Ətiqdə qeydə alınmayıb.
 - b. İsrailin sonrakı padşahı Yehunun (e.ə. 842-815-ci illər, Brayt [Bright]; [müq. et. 2Pad. 9-10]) Aşşura xərac verdiyi və sədaqət andı içdiyini bildirilir. Bu da Əhdi-Ətiqdə qeydə alınmayıb.
3. Megiddoda tapılmış, II Yarovamın dövrünə (e.ə. 786-746-cı illər, Brayt [Bright]; 782-753-cü illər, Harrison) aid olan bir yaşəm möhründə Yarovamın adı yazılmışdır.
4. Xorsabad annallarında II Sarqonun hakimiyyəti (e.ə. 722-705-ci illər) və 722-ci ildə Samariyanın süqutu (müq. et. 2Pad. 17) təsvir olunmuşdur.
5. Sanxerivin e.ə. 701-ci ildə, Xizqiyanın hakimiyyəti dövründə, Yerusəlimi mühasirəyə alması əhvalatı (e.ə. 715-687-ci il, Brayt [Bright]; [müq. et. 2Pad. 18:13-19:37, Yeş. 36-39]).

6. Padşahlar Kitabında nəql olunmuş hadisələr Aşşur sənədlərində və Əhdi-Ətiqdə verilmiş tarixlərlə təsdiqlənir: (1) Qarqar döyüşü (III Şalmaneserin İsrailə və Suriyaya qarşı döyüşü) – e.ə. 853-cü il; (2) günəş tutulması (Aşşur padşahlarının eponim siyahısı İşdi-Saqale, e.ə. 763-cü il); (3) Yehunun III Şalmaneserə xərac verməsi (e.ə. 841-ci il).

B. Mesopotamiyanın hökmdarlığı tarixinə qısa baxış (tarixlənməsi başlıca olaraq Con Braytın "İsrailin tarixi" nə [John Bright, *A History of Israel*] əsaslanır, s. 462 və s.):

1. Aşşur imperiyası (Yar. 10:11):

a. Dininə və mədəniyyətinə Şumer/Babilistan imperiyası böyük təsir göstərmişdir.

b. Hökmdarların təxmini siyahısı və təqribi tarixləri:

(1) 1354-1318 I Aşşur-Uballit:

(a) xetlilərin Karkemiş şəhərini fəth etdi

(b) xetlilərin təsirini azaltdı və Aşşurun inkişafına təkan verdi

(2) 1297-1266 I Adad-Nirari (güclü padşah)

(3) 1265-1235 I Şalmaneser (güclü padşah)

(4) 1234-1197 I Tukulti-Ninurta

- Babilistan imperiyasının cənubda ilk fəthi

(5) 1118-1078 I Tiqlat-Pileser

- Aşşur Mesopotamiyada ən güclü dövlətə çevrilir

(6) 1012- 972 II Aşur-Rabi

(7) 972- 967 II Aşur-Reş-İşi

(8) 966- 934 II Tiqlat-Pileser

(9) 934- 912 II Aşur-Dan

(10) 912- 890 II Adad-Nirari

(11) 890- 884 II Tukulti-Ninurta

(12) 883- 859 II Aşşur-Nəsir-Apal

(13) 859- 824 III Şalmaneser

853-cü ildə Qarqar döyüşü

(14) 824-811 V Şamşi-Adad

(15) 811-783 III Adad-Nirari

(16) 781-772 IV Şalmaneser

(17) 772-754 III Aşur-Dan

(18) 754-745 V Aşur-Nirari

(19) 745-727 III Tiqlat-Pileser:

(a) 2 Padşahlar 15:19-da başqa adı ilə keçir – Pul

(b) çox güclü padşah

(c) fəth edilən xalqları sürgün etmə siyasətinin tətbiqinə başlayır

(d) E.ə. 735-ci ildə "Siro-Eframatik Birlik" formalaşmağa başlayır; bu, İordən çayının o biri tayında, Fəratdan Misirə qədər yaşayan bütün millətlərin yüksələn Aşşurun hərbi qüvvətini aradan qaldırmaq məqsədilə öz hərbi resurslarını birləşdirmə cəhdi idi. Bu birliyə qoşulmaq istəmədiyinə görə İsrail və Suriya tərəfindən işğal edilən Yəhudanın padşahı Axaz, Yeşayanın məsləhətinə məhəl qoymayaraq, III Tiqlat-Pileserdən kömək istəyir (müq. et. 2Pad. 16; Yeş. 7-12).

(e) 732-ci ildə III Tiqlat-Pileser Suriya və İsraili işğal edərək İsrailin taxtına vassal padşah Huşeni oturdur (732-722). Şimali Padşahlıqdan minlərlə yəhudi Midiyaya sürgün edilir (müq. et. 2 Padşahlar 15).

(20) 727-722 V Şalmaneser

- (a) Huşə Misirlə ittifaq bağlayır və Aşşur tərəfindən işğal olunur (müq. et. 2Pad. 17)
- (b) e.ə. 724-cü ildə Samariyanı mühasirəyə almışdır
- (21) 722-705 II Sarqon:
 - (a) V Şalmaneserdən başlayan üç illik mühasirədən sonra xələfi II Sarqon İsrailin paytaxtı Samariyanı fəth edir. 27000-dən artıq adam Midiyaya sürgün edilir.
 - (b) Xet imperiyası da fəth edilir.
 - (c) 714-711-ci illərdə İordanın o biri tayındakı millətlərlə Misirin başqa bir ittifaqı Aşşura qarşı üsyan edir. Bu ittifaq "Aşdod üsyanı" olaraq bilinir. Hətta Yəhuda padşahı Xizqiya ilk vaxtlarda buna qoşulmuşdu. Aşşur fəliştililərin bəzi şəhərlərini işğal edib dağıtmışdır.
- (22) 705-681 Sanxeriv:
 - (a) 705-ci ildə, II Sarqonun vəfatından sonra, İordanın o biri tayındakı millətlərlə Misirin başqa bir ittifaqı üsyan edir. Xizqiya bu üsyana tam dəstək olur Sanxeriv 701-ci ildə hücum edir Üsyan basdırılır, lakin Yerusəlim yalnız Allahın müdaxiləsi ilə xilas olur (müq. et. Yeş. 36-39 və 2Pad. 18-19).
 - (b) Sanxeriv həmçinin Elamda və Babilistanda qalxan üsyanları basdırır.
- (23) 681-669 Esarhaddon:
 - (a) Misirə hücum edib onu fəth edən ilk Aşşur hökmdarı
 - (b) Babilistana rəğbətlə yanaşır və paytaxtını bərpa edir
- (24) 669-663 Aşşurbanipal:
 - (a) Ezra 4:10-da həmçinin Osnappar olaraq adlandırılır
 - (b) Qardaşı Şamaş-şum-ukin Babilistan padşahı olmuşdur. Beləcə Aşşur və Babilistan arasında bir neçə il sülh olub, lakin 652-ci ildə qardaşı müstəqillik siyasəti aparmağa başlayıb.
 - (c) Tebesin süqutu, e.ə. 663-cü il
 - (d) Elamı məğlub etməsi, e.ə. 653-cü, 645-ci illər
- (25) 633-629 Aşşur-Etil-İlani
- (26) 629-612 Sin-Şar-İşkun
- (27) 612-609 II Aşşur-Uballit:
 - e.ə. 614-cü ildə Aşşurun və 612-ci ildə Ninevanın süqutundan sonra Xaranda sürgündə padşah edilir
- 2. Yeni Babilistan imperiyası:
 - a. 703-? Merodak-Baladan
 - Aşşur hakimiyyətinə qarşı bir neçə dəfə üsyan qaldırır
 - b. 652 Şamaş-Şum-Ukin:
 - (1) Esarhaddonun oğlu və Aşşurbanipalın qardaşı
 - (2) Aşşura qarşı üsyan qaldırır, lakin məğlub olub
 - c. 626-605 Nəbopalassar:
 - (1) Yeni Babilistan imperiyasının ilk hökmdarı idi
 - (2) Midiya padşahı Kiaksar Aşşura şimal-şərqdən hücum edərkən, o cənubdan hücum edib
 - (3) Aşşurun qədim paytaxtı Aşşur e.ə. 614-cü ildə süqut edib, qüdrətli yeni paytaxtı Nineva 612-ci ildə süqut edib.
 - (4) Aşşur ordusundan sağ qalanlar Xarana geri çəkiliblər. Hətta öz padşahları olub.

- (5) 608-ci ildə firon II Neko (müq. et. 2Pad. 23:29) şimala doğru hərəkət edib, Babilistanın artan qüdrətinə qarşı bufer zonası yaratmaq məqsədilə Aşşur ordusunun qalan hissəsinə köməklik göstərib. Mömin Yəhuda padşahı Yoşiya (müq. et. 2 Padşahlar 23) Misir ordusunun Fələstindən hərəkət etməsinə qarşı çıxıb. Megiddoda bir az toqquşmalar olub. Yoşiya yaralanaraq vəfat olub (2Pad. 23:29-30). Oğlu Yehoaxaz padşah olub. Firon II Neko çox gec gəlib çıxıb və Xarandakı Aşşur qüvvələrinin məhv edilməsinə mane ola bilməyib. Vəliəhd II Navuxodonosorun başçılığı altında olan Babil qüvvələrinə qarşı savaşıb və e.ə. 605-ci ildə Fərat çayı sahilindəki Karkemişdə darmadağın edilib.
- Misirə geri qayıdarkən Yerusəlimi talan edib. Üç ay sonra Yehoaxazı sürgün edərək Yoşiyanın başqa oğlunu, Yehoyaqimi taxta oturdub (müq. et. 2Pad. 23:31-35).
- (6) Misir ordusunu cənuba doğru təqib edən II Navuxodonosor Fələstindən keçib, lakin atasının vəfat etdiyini eşitdiyinə görə Babilistana qayıdıb. Daha sonra eyni ildə Fələstinə qayıdıb. Yehoyaqimi Yəhudanın taxtında qoyub, amma bir neçə min aparıcı vətəndaşı və padşah ailəsinin bir neçə üzvünü sürgün edib. Daniel və dostları da bu sürgünə düşüblər.
- d. 605-562 II Navuxodonosor:
- (1) 597-538-ci illərdə Babilistan Fələstini tam nəzarətində saxlayırdı.
 - (2) 597-ci ildə Yehoyaqimin Misirlə ittifaqı üzündən Yerusəlimdən başqa bir qrup sürgün edilib (2Pad. 24). Yehoyaqim II Navuxodonosor gəlməmişdən əvvəl ölmüşdü. Oğlu Yehoyakin yalnız üç ay padşahlıq edəndən sonra Babilə sürgün edilib. Yezekeel daxil olmaqla on min vətəndaş Babil şəhərinə yaxın, Kebar kanalının yanında məskunlaşdırılıb.
 - (3) 586-cı ildə, Misirlə mütəmadi flirt edəndən sonra, Yerusəlim şəhəri darmadağın edilib (2Pad. 25) və əhalisi kütləvi şəkildə sürgün edilib. Yehoyakini əvəz etmiş Sidqiya da sürgün edilib və Gedalya vali qoyulub.
 - (4) Gedalya dönük yəhudi döyüşçülər tərəfindən qətlə yetirilib. O döyüşçülər Misirə qaçışlar və Yeremyanı özləri ilə birlikdə qaçmağa məcbur ediblər. Navuxodonosor dördüncü dəfə hücum edib (605, 596, 586, 582) və tapa bildiyi sağ qalan yəhudilərin hamısını sürgün edib.
- e. 562-560 Evil-Merodak (həmçinin Amel-Marduk adı ilə tanınır) – O Yehoyaqimi zindandan azad edib, lakin Babilistanda qalmağa məcbur edib (müq. et. 2Pad. 25:27-30; Yer. 52:31).
- f. 560-556 Neriglissar
- O, Navuxodonosorun Yerusəlimi darmadağın edən generalı olub.
- g. 556- Labaski-Marduk
- O, Neriglissarın oğlu idi, lakin doqquz aydan sonra qətlə yetirilib.
- h. 556-539 Nabonid:
- (1) Padşah ailəsindən olmayan Nabonid, II Navuxodonosorun qızı ilə evlənib.
 - (2) Vaxtının böyük hissəsini Teymə şəhərində ay tanrısı "Sin" üçün məbəd inşa etməyə sərf edən bu padşah bu tanrıçanın baş kahini olan qadının oğlu idi. Bu səbəbdən Babilin baş tanrısı Mardukun kahinləri ona düşmən olublar.
 - (3) Nabonid vaxtının böyük hissəsini üsyanları basdırmaqla və padşahlığında sabitlik yaratmaqla keçirib.
 - (4) Teyməyə köçərək dövlət işlərini paytaxt Babildə olan oğlu Belşassara buraxıb (müq. et. Dan. 5).
- i. ? - 539 Belşassar (birgə hökmranlıq)

- Babil şəhəri, Fərat sularını döndərüb şəhərə girən Kutu Qobrinin başçılığı ilə Fars ordusunun qarşısında tez süqut edib. Kahinlər və şəhər əhalisi farsları Marduku bərpa edən qurtarıcılar kimi qəbul ediblər. II Kir Qobrini Babil valisi qoyub. Ehtimal ki, Qobri Dan. 5:31; 6:1-dəki Midiyalı Dara idi. "Dara" sözü "şah" deməkdir.

3. Midiya-Fars imperiyası: II Kirin yüksəlməsinin qısa təsviri (Yeş. 44:28; 45:1-7):
 - a. 625-585 Kiaksar, Babilin Aşşuru məğlub etməsinə kömək edən Midiya padşahı idi.
 - b. 585-550 Astiaq Midiya hökmdarı idi. Kir onun nəvəsi idi, qızı Mandananın oğlu idi.
 - c. 550-530 Anşanlı II Kir, üsyan qaldıran vassal hökmdar idi:
 - (1) Babil padşahı Nabonid Kiri dəstəkləyib.
 - (2) II Kir Astiaqı taxtdan endirib.
 - (3) Siyasi müvazinəti bərpa etmək istəyən Nabonid:
 - (a) Misir və
 - (b) (Kiçik Asiyadakı) Lidiya dövlətinin padşahı Krez ilə ittifaqa girib
 - (4) 547- II Kir Lidiyanın paytaxtı Sarda hücum edib.
 - (5) 539- 2 noyabrda Kutu Qobri Kirin ordusu ilə birgə Babilistanı müqavimətsiz ələ keçirib. Qobri Babil valisi qoyulub.
 - (6) 539- oktyabrda II Kir ("Böyük" Kir) qurtarıcı kimi şəxsən şəhərə daxil olub. Onun etnik qruplara qarşı mülayim siyasəti uzun illər müddətində sürgün siyasətini əvəz edib.
 - (7) 538- yəhudilərin və digər etnik qrupların öz doğma yerlərinə qayıtmasına və öz məbədlərini bərpa etməsinə icazə verilib.
 - (8) 530- Kirin yerinə oğlu II Kambiz taxta keçib.
 - d. 530-522 II Kambizin hökmranlığı.
 - (1) e.ə. 525-ci ildə Midiya-Fars imperiyasına Misiri birləşdirmişdir;
 - (2) hökmranlığı qısa sürüb:
 - (a) bəziləri onun intihar etdiyini deyirlər;
 - (b) Herodot deyir ki, o atına minərkən öz qılıncı ilə yaralanıb və qanına keçən infeksiyadan ölüb.
 - (3) Yalançı Smerdisin qısa hökmranlığı - 522
 - e. 522-486 I Daranın (Histapis) hökmranlığı
 - (1) O, padşah soyundan deyil idi, lakin hərbi komandir idi.
 - (2) Kirin satraplar üçün planına görə Fars imperiyasını təşkil etdi (müq. et. Ezra 1-6; Haqqay; Zəkəriyyə).
 - (3) O, Lidiyadakı kimi, pul zərbi təşkil etdi.
 - f. 486-465 I Kserksin hökmranlığı:
 - (1) Misir üsyanını basdırdı
 - (2) farsların Yunanıstanı istila etmək arzusunu yerinə yetirməyə cəhd etdi, lakin e.ə. 480-ci ildə Termopoli döyüşü və 479-cu ildə Salamis döyüşündə məğlub oldu.
 - (3) Müqəddəs Kitabda Axaşveroş olaraq adlandırılan, Esterlə evlənmiş olan bu padşah e.ə. 465-ci ildə qətlə yetirildi.
 - g. 465-424 I Artakserksin ("Uzunqullu") hökmranlığı (müq. et. Ezra 7-10; Nehemya; Malaki):
 - (1) yunanlar Peloponnes vətəndaş müharibələrinə qədər irəliləməkdə davam etdilər
 - (2) Yunanıstan bölündü (Afina - Peloponnes)
 - (3) yunanların vətəndaş müharibələri haradasa 20 il davam etdi
 - (4) bu müddət ərzində yəhudi icması qüvvətləndi

- (5) II Kserksin və Soqidian - 423
- h. 423-404 II Daranın (Notos) hökmranlığı
- i. 404-358 II Artakserksin (Mnemon) hökmranlığı
- j. 358-338 III Artakserksin (Ochos) hökmranlığı
- k. 338-336 Arsesin hökmranlığı
- l. 336-331 III Daranın (Kodomannus) hökmranlığı
- 4. Misirə qısa baxış:
 - a. Hiksos (Çoban-padşahlar – sami hökmdarlar)-1720/10-1550
 - b. XVIII sülalə (1570-1310):
 - (1) 1570-1546 Amosis
 - (a) Tebesi paytaxt etdi
 - (b) cənubi Kənanı işğal etdi
 - (2) 1546-1525 I Amenofis (I Amenhotep)
 - (3) 1525-1494 I Tutmos
 - (4) 1494-1490 II Tutmos – I Tutmosun qızı Hatşepsut ilə evləndi
 - (5) 1490-1435 III Tutmos (Hatşepsutun qardaşı oğlu)
 - (6) 1435-1414 II Amenofis (II Amenhotep)
 - (7) 1414-1406 IV Tutmos
 - (8) 1406-1370 III Amenofis (III Amenhotep)
 - (9) 1370-1353 IV Amenofis (Ehnaton)
 - (a) günəşə (Aton) səcdə edirdi
 - (b) bir növ ali tanrı ibadətini qurdu (təkallahlılıq)
 - (c) Tel-El-Amarna məktubları bu dövrə aiddir
 - (10) ? Smenxkara
 - (11) ? Tutanxamon (Tutanxaten)
 - (12) ? Eye
 - (13) 1340-1310 Horemheb
 - c. XIX sülalə (1310-1200):
 - (1) ? I Ramses (Ramzes)
 - (2) (2) 1309-1290 I Seti (Setos)
 - (3) (3) 1290-1224 II Ramses (II Ramzes)
 - (a) arxeoloji kəşflərə görə bu fironun Çıxışdakı firon olması ehtimalı ən yüksəkdir
 - (b) Habiru (çox güman ki, sami xalqlar və ya ibrənilər) kölələrinin gücü ilə Avaris, Pitom və Ramses şəhərlərini qurdu
 - (4) (4) 1224-1216 Merneptah (Merneptax)
 - (5) ? Amenmess
 - (6) ? II Seti
 - (7) ? Siptah
 - (8) ? Tausret
 - d. XX sülalə (1180-1065):
 - (1) 1175-1144 III Ramses
 - (2) 1144-1065 IV-XI Ramses
 - e. XXI sülalə (1065-935):
 - (1) ? Smendes
 - (2) ? Herihor
 - f. XXII sülalə (935-725 - Liviyalı):
 - (1) 935-914 Şeşonk (I Şeşonk və ya I Şoşenk)
 - (a) Süleymanın ölümünə qədər I Yarovamı qorudu
 - (b) təqr. 925-ci ildə Fələstini fəth etdi (müq. et. 1Pad. 14-25; 2Saln. 12)

- (2) (2) 914-874 I Osorkon
- (3) ? II Osorkon
- (4) ? II Şeşonk
- g. XXIII sülalə (759-715 - Liviyalı)
- h. XXIV sülalə (725-709)
- i. XXV sülalə (716/15-663 – Həbəşli/Nubyalı):
 - (1) 710/09-696/95 Şabaka
 - (2) 696/95-685/84 Şabataka
 - (3) 690/689, 685/84-664 Taxarka
 - (4) ? Tanuatamon
- j. XXVI sülalə (663-525 - Saitik):
 - (1) 663-609 I Psammetix (Psamtik)
 - (2) 609-593 II Nexo (Neko)
 - (3) 593-588 II Psammetix (Psamtik)
 - (4) 588-569 Apriy (Hofra)
 - (5) 569-525 Amasis
 - (6) ? III Psammetix (Psamtik)
- k. XXVII sülalə (525-401 - Fars):
 - (1) 530-522 II Kambiz (II Kirin oğlu)
 - (2) 522-486 I Dara
 - (3) 486-465 I Kserks
 - (4) 465-424 I Artakserks
 - (5) 423-404 II Dara

*fərqli xronologiya üçün bax: "Zondervanın şəkilli Müqəddəs Kitab ensiklopediyası" (*Zondervan's Pictorial Bible Encyclopedia*), Cild 2, s. 231.

5. Yunanıstana qısa baxış:

- a. 359-336 Makedoniyalı II Filip
 - (1) Yunanıstanı inkişaf etdirdi
 - (2) e.ə. 336-cı ildə qətlə yetirildi
- b. 336-323 "Böyük" II İsgəndər (Filipin oğlu):
 - (1) İss döyüşündə Fars padşahı II Daramı darmadağın etdi
 - (2) E.ə. 323-cü ildə Babilistanda 32/33 yaşlarında qızdırmadan öldü
 - (3) İsgəndərin ölümündən sonra hərbi komandirləri imperiyasını böldülər:
 - (a) Kassandr - Makedoniya və Yunanıstan
 - (b) Lisimax - Trakiya
 - (c) I Selevk - Suriya və Babilistan
 - (d) Ptolemey - Misir və Fələstin
 - (e) Antiqon - Kiçik Asiya (o uzun yaşamadı)
- c. Selevkilərin və ptolemeylərin Fələstin üzərindəki nəzarəti:
 - (1) Suriya (selevki hökmdarları)
 - (a) 312-280 I Selevk
 - (b) 280-261 I Antiox Soter
 - (c) 261-146 II Antiox Teus
 - (d) 246-226 II Selevk Kallinik
 - (e) 226-223 III Selevk Keravn
 - (f) 223-187 Böyük III Antiox
 - (g) 187-175 IV Selevk Filon
 - (h) 175-163 IV Antiox Epifan
 - (i) 163-162 V Antiox
 - (j) 162-150 I Demetri
 - (2) Misir (Ptolemey hökmdarları):

- (a) 327-285 I Ptolemey Soter
- (b) 285-246 II Ptolemey Filadelf
- (c) 246-221 III Ptolemey Eveqet
- (d) 221-203 IV Ptolemey Filon
- (e) 203-181 V Ptolemey Epifan
- (f) 181-146 VI Ptolemey Filometor

(3) Qısa təsvir:

- (a) 301- Fələstin 181 il boyunca Ptolemeylərin hakimiyyəti altında qalır.
 - (b) 175-163 IV Antiox Epifan, səkkizinci selevki hökmdar, lazım olsa, yəhudiləri zorla ellinləşdirmək istəyirdi:
 - i. gimnaziyalar inşa etdi
 - ii. olimpiyalı Zevsin büt-pərəst qurbangahlarını məbəddə qoydu
 - (c) 168 - 13 dekabr - IV Antiox Epifan Yerusəlimdəki qurbangahda donuz kəsdi. Bəzilərinin fikrincə, bu, Daniel 8-ci fəsildə bəhs olunan "viranəlik gətirən qanunsuzluq" idi.
 - (d) 167 - Modində kahin Mattatiya oğulları ilə birlikdə üsyan edir. Oğullarının ən məşhur olanı, Yəhuda Makkavey, yaxud "Çəkic Yəhuda" idi.
 - (e) 165 - 25 dekabr - Məbəd təzədən təqdis olunur. Buna *Hanuka*, yəni "işıqlar bayramı" deyilir.
6. Tarixləmə məsələləri, prosesi və əsasları barədə bax: "Şərhcinin Müqəddəs Kitab Təfsiri" (*The Expositors Bible Commentary*, Cild 4, ss. 10-17).

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (Kontekst)

- A. Müəllif şimali və cənubi padşahlığını hər padşahı barədə açıq-aşkar bir modelə əsasən məlumat verir. Adətən Yəhuda padşahları barədəki məlumatlar daha dolğundur (d-r Hyuqinin [Dr. Huey] SWBTS dərs konspektindən götürülüb):
1. padşahların hökmranlığının tarixi, müvafiq cənubi və ya şimali padşaha uyğun olaraq bildirilir;
 2. padşahın adı;
 3. atasının adı;
 4. taxta çıxdığı zaman yaşı;
 5. hökmranlığının müddəti;
 6. iqamətgahının yeri;
 7. anasının adı;
 8. hökmranlığı barədə bəzi məlumatlar;
 9. həyatın dair yekun bəyanat;
 10. ölümü və dəfn edilməsi haqqında məlumat;
 11. İsrail padşahlarından bəhs olunduqda №4 və №7 tez-tez buraxılır
- B. Bu uzun tarixi materialı qısaca təsvir etmənin bir neçə yolu vardır:
1. baş personajlara görə:
 - a. Davud/Süleyman
 - b. Rexavam/I Yarovam
 - c. Axav (İzevel)/İlyas
 - d. İlyas/Elişə
 - e. Xizqiya/Yeşaya
 - f. Yoşiya/firon Nexo
 - g. Yehoyaqim/Yehoyakin/Navuxodonosor

2. bəhs olunan millətlərə görə:
 - a. Birləşmiş padşahlıq
 - b. İsrail/Yəhuda
 - c. Suriya
 - d. Aşşur
 - e. Babilistan

C. Ətraflı təsvir üçün bax:

1. E.C. Yanq, "Əhdi-Ətiqə giriş" (E.J. Young, *An Introduction to the Old Testament*), ss. 190-200
2. R.K. Harrison, "Əhdi-Ətiqə giriş" (R.K. Harrison, *Introduction to the Old Testament*), ss. 720-721
3. "Dərs üçün NIV Müqəddəs Kitabı" (NIV Study Bible), ss. 468-469

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

A. Bu, qərbi tarix deyil, qədim Yaxın Şərq teoloji tarixidir:

1. I Yarovam *YAHVE*-ni təmsil edəcək qızıl danalar düzəltdiyinə görə şimali padşahların hamısı məhkum olunur.
2. Ən güclü iki şimali padşah Omri və II Yarovam haqqında çox qısa məlumat verilir, siyasi və hərbi nailiyyətlərindən heç biri bildirilmir.
3. Haqqında ən çox məlumat verilən iki cənubi padşah Xizqiya və Yoşiyadır. Onlar Musa ilə bağlanmış əhdə sadıq qaldıqlarına və ruhani islahat aparmağa cəhd etdiklərinə görə ucaldırlar.
4. Onlardan başqa haqqında çox məlumat verilən yeganə padşah Xizqiya oğlu Menaşşedir, çünki o, atasının tam əksi olaraq hərəkət edir və xalqı günaha sürükləyir.

B. Şamuel Kitabından başlayan mövzu Padşahlar Kitabında davam etdirilir. Bu kitablar o dövrün vahid tarixini təşkil edir. Peyğəmbərlərin kahinlərin üstünə yüksəlməsi davam edir. Kitab yazmayan peyğəmbərlər İlyas və Elişa 1 və 2 Padşahlar Kitabının üçdə bir hissəsini tuturlar!

C. Padşahlar Kitabı Allahın xalqının Musayla bağlanmış əhddən təcridən uzaqlaşmasını göstərir. Bunu son nəticəsi, Samariyanın süqutu (e.ə. 722-ci il) və Yerusəlimin süqutu (e.ə. 586-cı il). Bu, *YAHVE* gücsüz olduğu üçün deyil, xalq və başçılar günah etdiyi üçün baş verdi! Əhdə sədaqət ən mühüm məsələ idi. *YAHVE* sadıq idi! Süleyman, Yəhuda və İsrail isə sadıq deyil idilər!

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. 1 PADŞAHLAR:

1. Sözlər və ifadələr:
 - a. "Rəbbə and olsun ki", 1:29
 - b. "mənim qatırma mindirib", 1:33
 - c. "qurbangahın buynuzlarından yapışdı", 1:50; 2:28
 - d. Yakin... Boaz, 7:21
 - e. "əllərini göyə açıb", 8:22
 - f. "Mənim kiçik barmağım atamın belindən yoğundur", 12:10
 - g. qızıl dana, 12:28
 - h. "qurbangahın ətrafında gəzərək atılıb-düşdülər... özlərini yaraladılar", 18:26,28
 - i. "Axşam qurbanı təqdim edilən vaxt", 18:36

- j. "xəfif bir meh səsi", 19:12
- 2. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər:
 - a. Avişaq, 1:3
 - b. Şimey, 2:8
 - c. Xiram, 5:1, 7:13
 - d. Səba mələkəsi, 10:10
 - e. Aştoret, 11:5
 - f. Molek, 11:7
 - g. Sisaq, 11:40
 - h. Omri, 16:16
 - i. Navot, 21:1
 - j. Mikeya, 22:24

B. 2 PADŞAHLAR

- 1. Sözlər və ifadələr:
 - a. "odlu bir araba və odlu atlar", 2:11; 6:17
 - b. "Rəbbin gözündə pis olan işlər etdi", 3:2
 - c. "Belini qurşa", 4:29
 - d. "bir kabın dördə biri qədər göyərçin peyini", 6:25
 - e. "Musanın düzəltdiyi tunc ilan" (*Nexuştan*), 18:4
 - f. "hovuz və su kəməri düzəldib", 20:20
 - g. "səma cisimləri", 21:3
 - h. "Qanun kitabı", 22:8
 - i. Tofet, 23:10
 - j. "tunc hovuz", 25:13
- 2. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər:
 - a. Gehazi, 4:11
 - b. Naaman, 5:1
 - c. Atalya, 11:1, 3
 - d. Pul, 15:19
 - e. Sanxeriv, 18:13
 - f. Menaşşe, 21:1
 - g. Xulda, 22:14
 - h. Neko, 23:29
 - i. Yehoyakin, 24:8
 - j. Seraya, 25:18
 - k. Gedalya, 25:22

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR (nömrələrə görə)

A. 1 Padşahlar:

- 1. En-Rogel, 1:9 (Yerusəlim)
- 2. Gixon, 1:33 (Yerusəlim)
- 3. Anatot, 2:26
- 4. Misir vadisi, 8:65
- 5. Megiddo, 9:15
- 6. Esyon-Gever, 9:26
- 7. Şekem, 12:1
- 8. Penuel, 12:25
- 9. Qidron vadisi, 15:13
- 10. Kinneret, 15:20

11. Samariya, 16:24
12. Karmel dağı, 18:20
13. Qişon vadisi, 18:40
14. İzreel, 18:45

B. 2 Padşahlar:

1. Eqron, 1:2
2. Avana və Parpar (çayları), 5:12
3. Dotan, 6:13
4. Sela, 14:7
5. Elat, 14:22
6. Laxış, 18:14
7. Ben-Hinnom vadisi, 23:10
8. Megiddo, 23:30
9. Rivla, 25:6

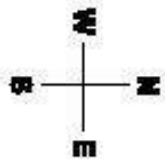
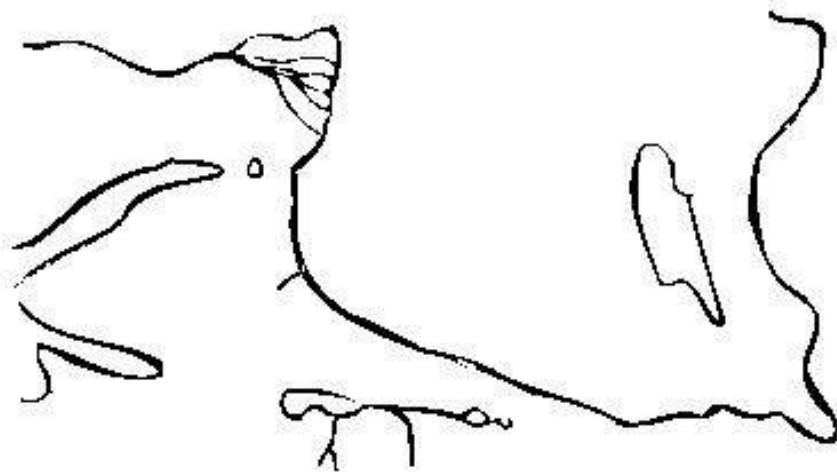
XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

A. 1 PADŞAHLAR:

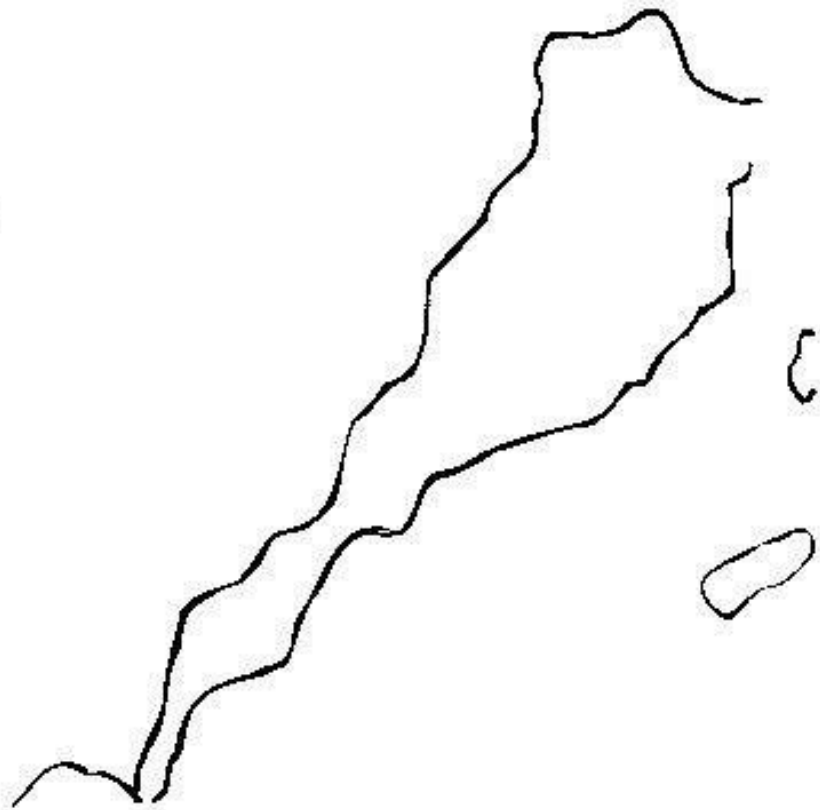
1. Davudun ailəsində bu qədər çox qarmaqarışlıq olmasının bəzi səbəblərini sadalayın.
2. Süleymanın niyə bu qədər çox arvadı var idi? Arvadlar ona qocalığında necə təsir etdilər?
3. Niyə məbəd bu qədər ətraflı şəkildə təsvir olunur?
4. Birləşmiş padşahlıq niyə parçalandı?
5. Baala/Aşeraya sitayışı təsvir edin.
6. 22:18-23-dən teoloji cəhətdən hansı nəticələr çıxarmaq olar?

B. 2 PADŞAHLAR:

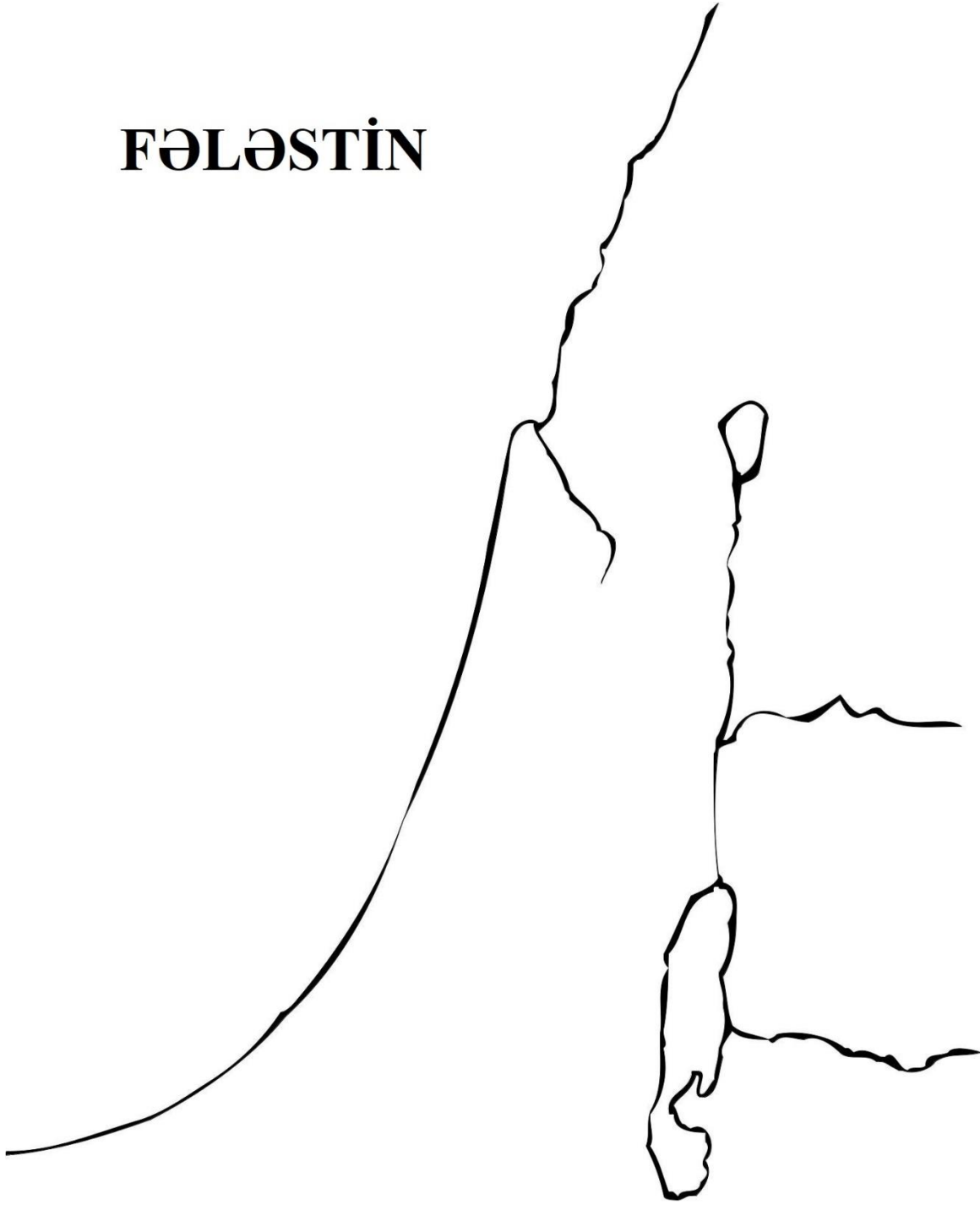
1. 5:15-18-dən çıxarıla biləcək nəticələri izah edin.
2. 19:19-dan çıxarıla biləcək nəticələri izah edin.
3. Xizqiyanın güclü cəhətlərini və Menaşşenin günahlarını sadalayın.
4. "Qanun kitabını tapdım" (22:8) deyildikdə nə nəzərdə tutulur?
5. *YAHVE*-nin əhdi şərtli yoxsa şərtsiz idi?

QADIM
YAXIN ŞƏRQ

FƏLƏSTİN

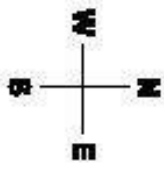
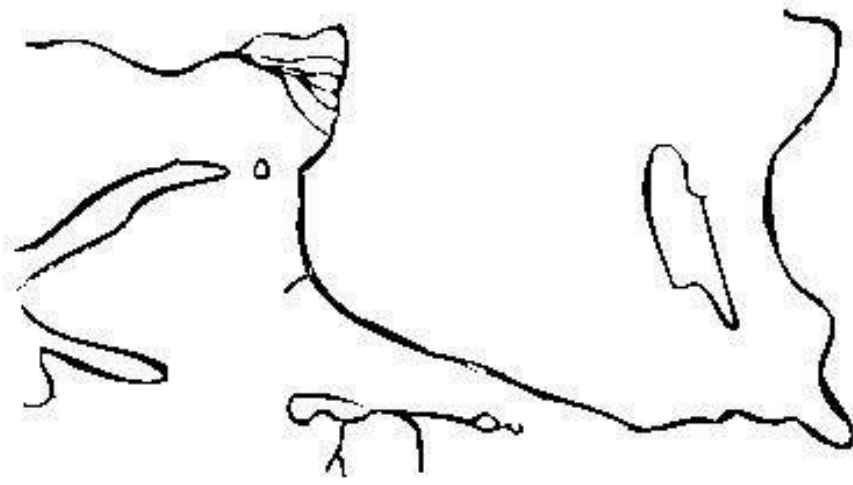
0 10 20 30 40 mil

BÖLÜNMÜŞ PADŞAHIQ DÖVRÜNÜN PADŞAHLARI

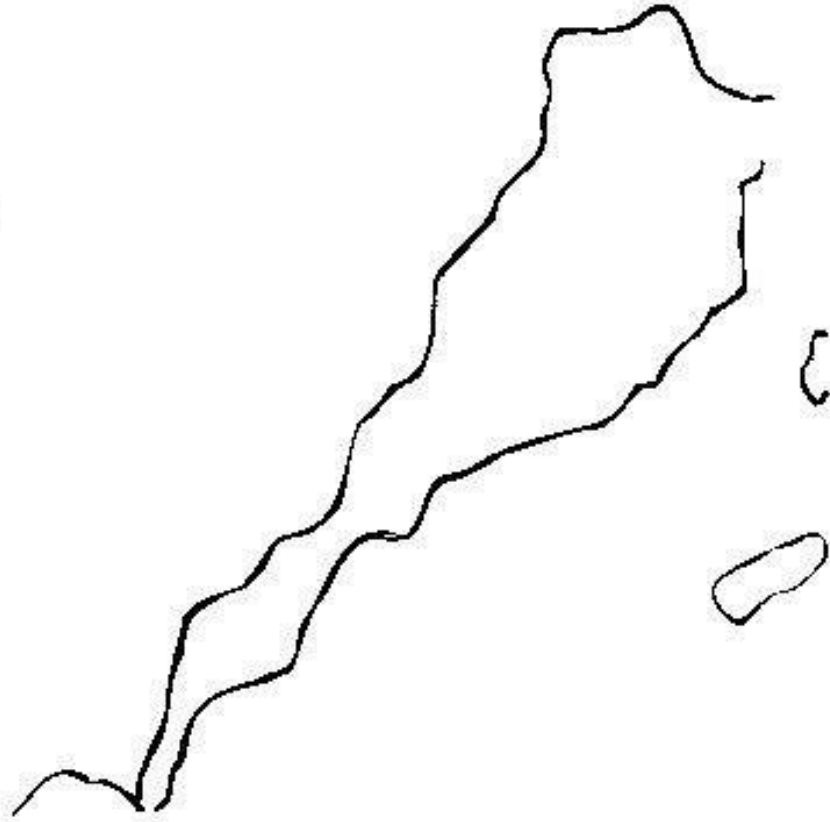
YƏHUDA PADŞAHLARI (ISALN. 3:1-16; MAT. 1:6-11)					İSRİL PADŞAHLARI				
ADLAR VƏ TARİXLƏR	(BRAYT [BRIGHT])	(YANQ [YOUNG])	HARRISON	MÜQƏDDƏS KİTAB MƏTNLƏRİ	ADLAR VƏ TARİXLƏR	(BRAYT [BRIGHT])	(YANQ [YOUNG])	HARRISON	MÜQƏDDƏS KİTAB MƏTNLƏRİ
Rexavam	922-915	933-917	931/30-913	1Pad. 11:43-12:27; 14:21-31 2Saln. 9:31-12:16	I Yarovam	922-901	933-912	931/30-910/09	1Pad. 11:26-40; 12:12-14:20
Aviya	915-914	916-914	913-911/10	1Pad. 14:31-15:8 2Saln. 11:20,22					
Asa	913-873	913-873	911/10-870/69	1Pad. 15:8-30; 16:8,10, 23,29; 22:41,43,46 Yer. 41:9	Nadav Başa	901-900 900-877	912-911 911-888	910/09-909/08 909/08-886/85	1Pad. 14:20; 15:25-31 1Pad. 15:16-16:7; 2Pad. 9:9 2Saln. 16:1-6 Yer. 41:9
Yehoşafat	873-849	873-849	870/69-848	1Pad. 15:24; 22:1-51 2Pad. 3:1-12; 8:16-19 1Saln. 3:10 2Saln. 17:1-21:1	Ela	877-876	888-887	886/85-885/84	1Pad. 16:8-14
(Yehoramla şəriklikdə hökmranlıq edir)	-----	-----	853-848	1Pad. 22:50 2Pad. 1:17; 8:16; 12:18	Zimri (ordu komandiri) Omri (ordu komandiri)	876 876-869	887 887-877	885/84-874/73	1Pad. 16:9-20 2Pad. 9:31 1Pad. 16:15-28 2Pad. 8:26 Mikeya 6:16
Yehoram	849-842	849-842	848-841	2Saln. 21:1-20 Matta 1:8					
Axazya	842	842	-----	2Pad. 8:24-9:29 2Saln. 22:1-9	Axav Axazya	869-850 850-849	876-854 854-853	874/73-853 853-852	1Pad. 16:29-22:40 1Pad. 22:40,41, 49,51-53 2Saln. 18:1-3,19
Atalya (mələkə)	842-837	842-836	841-835	2Pad. 8:26; 11:1-20 2Saln. 22:2-23:21	Yehoram	849-842	853-842	852-841	2Pad. 1:17; 3:1-27; 8:16-9:29

YƏHUDA PADŞAHLARI (ISALN. 3:1-16; MAT. 1:6-11) [davamı]					İSRAİL PADŞAHLARI [davamı]				
ADLAR VƏ TARİXLƏR	(BRAYT [BRIGHT])	(YANQ [YOUNG])	HARRISON	MÜQƏDDƏS KİTAB MƏTNLƏRİ	ADLAR VƏ TARİXLƏR	(BRAYT [BRIGHT])	(YANQ [YOUNG])	HARRISON	MÜQƏDDƏS KİTAB MƏTNLƏRİ
Yoaş	837-800	836-797	835-796	2Pad. 11:2-3; 12:1-21 2Saln. 22:11-12; 24:1-27	Yehu (ordu komandiri)	842-815	842-815	841-814/13	1Pad. 19:16-17 2Pad. 9:1-10:36; 15:12 2Saln. 22:7-9 Huşə 1:4
Amasya	800-783	797-779	796-767	2Pad. 12:21; 14:1-22 2Saln. 25:1-28					
(Uzziya ilə şəriklikdə hökmranlıq edir)	-----	-----	791/90-767	2Pad. 14:21; 15:1-7	Yehoaxaz	815-801	814-798	814/13-798	2Pad. 10:35; 13:1-9
Uzziya	783-742	779-740	767-740/39	2Saln. 26:1-23 Huşə 1:1; Amos 1:1 Zəkəriyyə 14:5	Yoaş	801-786	798-783	798-782/81	2Pad. 13:9-13:25 2Saln. 25:17-25 Huşə 1:1; Amos 1:1
(Yotamla şəriklikdə hökmranlıq edir)	750-742	-----	750-740/39	2Pad. 15:7,32-38	(II Yarovamla şəriklikdə hökmranlıq edir)	-----	-----	793/92-782/81	2Pad. 13:13; 14:16,23-29 Huşə 1:1
Yotam	742-735	740-736	740/39-732/31	1Saln. 5:17 2Saln. 26:23-27:9 Yeş. 1:1; 7:1 Huşə 1:1; Mikəya 1:1	II Yarovam Zəkəriyyə	786-746 746-745	783-743 743	782/81-753 753-752	Amos 1:1; 7:9-11 2Pad. 15:8-12
(Axazla şəriklikdə hökmranlıq edir)	-----	-----	744/43-732/31	2Pad. 15:30-16:20 2Saln. 27:9-28:27	Şallum	745	743	752	2Pad. 15:10,13-15
Axaz	735-715	736-728	732/31-716/15	Yeş. 1:1; 7:1 və s. a.; 14:28; 38:8 Huşə 1:1; Mikəya 1:1	Menaxem	745-738	743-737	752-742/41	2Pad. 15:14,16-22

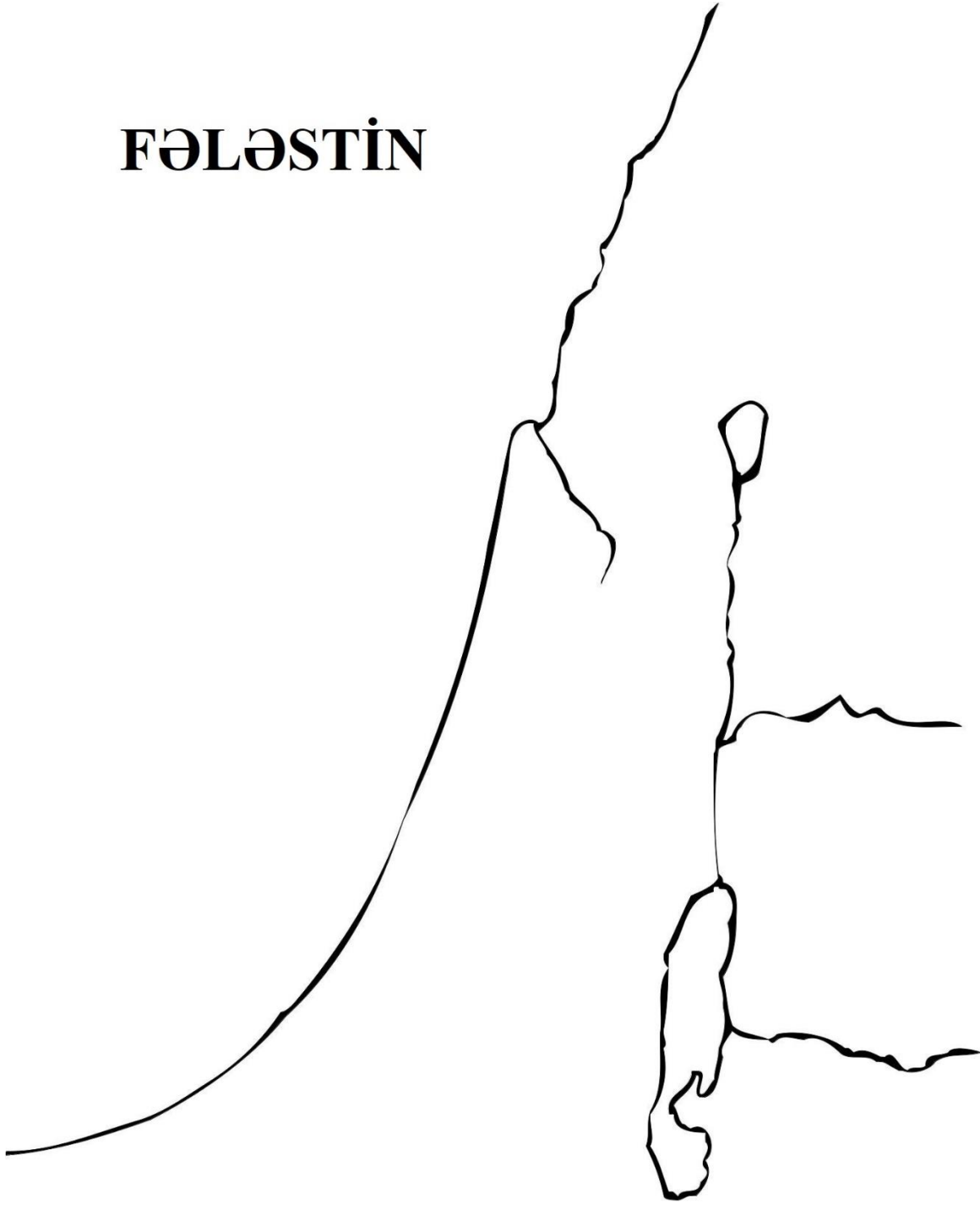
YƏHUDA PADŞAHLARI [davamı]					İSRAİL PADŞAHLARI [davamı]				
ADLAR VƏ TARİXLƏR	(BRAYT [BRIGHT])	(YANQ [YOUNG])	HARRISON	MÜQƏDDƏS KİTAB MƏTNLƏRİ	ADLAR VƏ TARİXLƏR	(BRAYT [BRIGHT])	(YANQ [YOUNG])	HARRISON	MÜQƏDDƏS KİTAB MƏTNLƏRİ
(Xizqiya ilə şəriklikdə hökmranlıq edir)	-----	-----	729-716/15	2Pad. 16:20; 18:1-20,21 2Saln. 28:27-32:33 Sül. 25:1	Peqahya	738-737	737-736	742/41-740/39	2Pad. 15:23-26
Xizqiya	715-687	727-699	716/15-687/86	Yeş. 1:1; 36:1-39:8 Huşə 1:1; Mikəya 1:1 Mat. 1:9-10	Peqah	737-732	736-730	740/39-732/31	2Pad. 15:27-31; 16:5 2Saln. 28:6; Yeş. 7:1
(Menaşşə ilə şəriklikdə hökmranlıq edir)	-----	-----	696/95-687/86	2Pad. 20:21-21:18; 23:12,26; 24:2	Huşə	732-724	730-722	732/31-723/22	2Pad. 17:1-18
Menaşşə	687/86-642	698-643	687/86-642/41	2Saln. 32:33-33:20 Yer. 15:4 və s. a.; 2Pad. 21:18-26	Samariyanın süqutu Aşşur tərəfindən	724	722	722	
Amon	642-640	643-641	642/41-640/39	2Saln. 33:20-25 Yer. 1:2; Sef. 1:1 1Pad. 13:2-3					
Yoşiya	610-609	640-609	640/39-609	2Pad. 21:24; 22:1-23:30 2Saln. 33:25-35:27 Yer. 1:2; Sef. 1:1 Mat. 1:10-11					
Yehoaxaz	609 (3 ay)	609	609	2Pad. 23:30-34 2Saln. 36:1-4					

QADIM
YAXIN ŞƏRQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

1 VƏ 2 SALNAMƏLƏR KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Kitabın ibrancə adı "günlərin (illərin) sözləri (hadisələri)"dir. Bu ifadə böyük ehtimalla salnamə mənasını verir. 1 Padşahlarda yazılı mənbələr olaraq qeyd olunan bir neçə kitabın adlarında da eyni sözlər işlənmişdir, 1Pad. 14:19,29; 15:7,23,31; 16:5,14,20,27; 22:46. 1 və 2 Padşahlarda bu ifadə otuz dəfədən artıq işlənmiş və adətən "salnamələr" olaraq tərcümə olunmuşdur.
- B. Septuaqintada bu kitabın adı "buraxılmış şeylər"dir (yəni Yəhuda padşahları haqqında buraxılmış məlumatlar). Bu onu göstərir ki, Yəhya Müjdəsi Sinoptik Müjdələr üçün nədirsə, Salnamələr Kitabı Şamuel və Padşahlar Kitablari üçün odur.
- C. İyeronim latınca tərcüməsi Vulqatada bu kitabı "Bütün müqəddəs tarixin salnaməsi" olaraq adlandırdı, çünki oradakı nəsil şəcərəsi Adəmə gedib çıxır və onun yanındaki Ezra/Nehemya Kitablari sürgündən sonrakı dövrdən bəhs edir.
- D. Şamuel və Padşahlar Kitablari kimi, 1 və 2 Salnamələr də ibrani dilində əvvəllərdə tək kitab idi və Septuaqintada ikiyə bölündü.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu, ibrani kanonunun "Yazılar" bölməsinin son kitabıdır. Bu deməkdir ki, bu kitab ibrani Müqəddəs Kitabının ən sonunda yerləşir.
- B. Onun ibrani kanonundakı yeri:
1. gec dövrdə tərtib edildiyinə;
 2. yekunlaşdırıcı xarakter daşdığına;
 3. əlavə olaraq dərk edildiyinə;
 4. kanona gec qəbul olunduğuna işarə edir.
- C. Septuaqintada bu kitab Padşahlardan sonra və Ezradan əvvəl yerləşir. Ezra/Nehemya Kitabının Salnamələr Kitabından əvvəl qoyulması təəccüblüdür; bəlkə buna səbəb, Salnamələrin yekunlaşdırıcı xarakteri və ya müsbət şəkildə başa çatmasıdır.

III. JANR

- A. Bu kitab tarixi hekayətdir, lakin burada teoloji baxımdan mühüm olan seçilmiş hadisələr təqdim olunur.
- B. Bu padşahların hökmranlığının mənfi cəhətlərinin çoxundan bəhs olunur:
1. Davud
 2. Süleyman
 3. "mömin" Yəhuda padşahları:
 - a. Asa
 - b. Yehoşafat
 - c. Uzziya
 - d. Xizqiya
 - e. Yoşiya

IV. MÜƏLLİF

- A. Müqəddəs Kitabda bu Kitabın müəllifi barədə məlumat verilmir.
- B. Baba Batra (15a) deyir ki, Ezra Salnamələr Kitabının nəsil şəcərəsini "özünə qədər" yazıb. Bunu iki cür izah başa düşmək olar:
1. Salnamələr Kitabını Ezra yazıb
 2. Ezra Salnamələr Kitabında başlayan tarixi öz dövrü ilə başa çatdırıb
- C. Ezra 1:1-4 və 2 Salnamələr 36:22-23-ün ibrani mətnləri bir-birinə oxşayır. Həm Yanq (Young), həm Harrison Salnamələr Kitabının öncə yazıldığını deyirlər. Babilli mirzələrin bir "keçid cümləsi" və ya "kolofon" ilə iki mətni birləşdirmə üsulu da bunu qismən təsdiqləyir. Rabbinik yazılarda bu üsuldən istifadə olunduğunu görmürük. Bu halda Ezra Salnamələr Kitabından öz kitabının tarixi müqəddiməsi olaraq istifadə edirdi, çünki onun kitabı da yəhudi xalqının tarixini davam etdirirdi.
- D. Salnamələr və Ezra/Nehemya Kitablarının müəllif(lər)i eyni teoloji məqsədə və baxışa malikdirlər.
1. məbəd və kahinlik (ələlxüsus levililərin siyahısı) üzərində fokuslaşırırlar
 2. statistik qeydlərdən və nəsil şəcərələrindən geniş istifadə edirlər
 3. işlətdikləri sözlər və ədəbi üslubları bir-birinə bənzəyir
 4. bunların fərqli cəhətlərini də qeyd etmək lazımdır:
 - a. adların yazılışı fərqlənir
 - b. Salnamələrdə Davudun padşahlıq nəslə, Ezra/Nehemyada isə Musa ilə bağlanan əhd önə çıxır
- E. Uilyam Olbrayt (William Albright) düşünür ki, Salnamələrin müəllifi Ezra olub və kitabı e.ə. 428-397-ci illər arasında yazıb. Ezra 7-10-cu fəsillərdə bəhs olunan islahat e.ə. 458-457-ci illərdə I Artakserksin dövründə baş verib.
- F. Salnamələrdə çoxlu mənbələrdən istifadə olunur:
1. daha öncə yazılmış Müqəddəs Yazıdan:
 - a. Salnamələrdə təxminən Şamuel və Padşahlar Kitablarının yarısından, yaxud heç olmasa eyni mənbələrdən istifadə olunur.
 - b. 1 Salnamələr Kitabını yazan şəxs bəzi Əhdi-Ətiq mətnlərini konkret bildiyi aydındır:
 - (1) Yar. 35:22 – 5:1
 - (2) Yar. 38:7 – 2:3
 - (3) Yar. 38:30 – 2:4,6
 - (4) Yar. 46:10 – 4:24
 - (5) Yar. 46:11 – 6:16
 - (6) Yar. 46:13 – 7:1
 - (7) Yar. 46:21 – 7:6,12
 - (8) Yar. 46:24 – 7:13
 - (9) Rut 4:18-21 – 2:11-13
 - (10) 1Şam. 27:10 – 2:9, 25-26
 - (11) 1Şam. 31:1-6 – 10:1-12
 - c. "Dərs üçün NIV Müqəddəs Kitabı"nın (NIV Study Bible) Salnamələr Kitabına Giriş hissəsində aşağıdakı mənbələr göstərilir:
 - (1) Tövrət
 - (2) Hakimlər

- (3) Rut
 - (4) 1 Şamuel
 - (5) Padşahlar
 - (6) Zəbur
 - (7) Yeşaya
 - (8) Yeremya
 - (9) Mərsiyələr
 - (10) Zəkəriyyə
2. bölünmüş padşahlıqdan yazılı tarixi sənədlər.
- a. ehtimal ki, rəsmi saray sənədləri:
 - (1) Padşah Davudun salnamələri, 1Saln. 27:24
 - (2) Yəhuda və İsrail padşahları kitabı, 2Saln. 16:11; 25:26; 28:26; 32:32
 - (3) İsrail və Yəhuda padşahları kitabı, 2Saln. 27:7; 35:27; 36:8
 - (4) İsrail padşahları kitabı, 1Saln. 9:1; 2Saln. 20:34
 - (5) İsrail padşahlarının sözləri, 2Saln. 24:27; 33:18
 - b. peyğəmbərlər:
 - (1) Padşah Davudun işləri, 1Saln. 29:29:
 - (a) Görücü Şamuelin salnamələri
 - (b) Peyğəmbər Natanın salnamələri
 - (c) Görücü Qadın salnamələri
 - (2) Süleymanın işləri, 2Saln. 9:29:
 - (a) Peyğəmbər Natanın tarix kitabı
 - (b) Şilolu Axiyanın peyğəmbərliyi
 - (3) Görücü İddonun vəhylərində I Yarovamın işləri, 2Saln. 9:29
 - (4) Rexavamın işləri, 2Saln. 12:15:
 - (a) Peyğəmbər Şemayanın tarix kitabı
 - (b) Görücü İddonun tarix kitabı
 - (5) 2Saln. 13:22-də İddonun yazdığı Aviyanın işləri
 - (6) 2Saln. 20:34-də Xanani oğlu Yehunun işləri
 - (7) 2Saln. 33:19-da Xuzayın (Septuaqintada "görücünün", Azərbaycan dilinə tərcüməsində "görücülərin") yazdığı Menaşşenin işləri
 - c. qəbilələrin nəsil şəcərələri:
 - (1) Şimeon, 1Saln. 4:33
 - (2) Qad, 1Saln. 5:17
 - (3) Benyamin, 7:9
 - (4) Aşer, 7:40
 - (5) Bütün İsrail, 9:1
 - (6) Levili astana keşikçiləri, 9:22 (nəzərdə tutulur ki, hər levili bölməsinin öz qeydləri var idi [müq. et. 1Saln. 23:1 və s.a.; 28:13; 2Saln. 35:4]).
 - d. əcnəbi mənbələr:
 - (1) Sanxerivin məktubları, 2Saln. 32:17-70
 - (2) Kirin fərmanı, 2Saln. 36:22-23
- G. Ezra-Nehemyada olduğu kimi, Salnamələrdə bir neçə nəfərin nəsil şəcərələri verilir. Bundan bəzisi dörd-altı nəsildən sonra gələcəyə uzadılır. Bu məsələnin həllinin iki yolu vardır:
1. redaktorlar tərəfindən əlavələr edilib;
 2. bunlar nəsil şəcərələri deyil, o vaxt yaşayan ailələrin siyahıları.

V. TARİX

A. Salnamələr Kitabında kitabın sürgündən sonra yazıldığına işarə edən iki mətn vardır:

1. 1 Salnamələr 3:19-21. Bu, Zerubbabilin oğullarının siyahısı:
 - a. bəzilərinin dediyinə görə, altıncı nəslinə qədər
 - b. başqalarının dediyinə görə, yalnız iki nəslinə aiddir, bundan sonra Zerubbabilin nəslindən olan Pelatya və Yeşayanın müasirləri olan, Davudun soyundan gələn dörd ailənin siyahısı verilir (Yanq və Harrison [Young & Harrison])
 - c. Septuaqintada Zerubbabilin oğullarının siyahısı genişləndirilmiş, on birinci nəslinə qədər uzadılmışdır (Bu, redaktorun işini göstərir)
2. 1 Salnamələr 3:22-24 – bu, 21-ci ayədə bəhs olunan Xananyanın nəsilinin siyahısıdır:
 - a. bəzilərinin dediyinə görə, bu siyahı dörd nəslə əhatə edir ("Dərs üçün NIV Müqəddəs Kitabı" [NIV Study Bible])
 - b. əgər bu həqiqətdirsə, onda müəllifin (redaktorun) verdiyi tarix, 3:19-21-dəki Zerubbabilin nəsil şəcərəsindəkindən daha geniş olacaqdır
3. 2Saln. 36:22-23:
 - a. burada II Kirdən və yəhudilər daxil olmaqla sürgün edilmiş bütün xalqların öz doğma ölkələrinə qayıtmasına yol açan fərmanından bəhs olunur.
 - b. II Kirin fərmanı e.ə. 538-ci ildə verildi. Birinci qrup dərhal qayıtdı və bu qrupun başçısı, Şeşbassar adlı yəhudi şahzadə vali qoyuldu. Şeşbassar məbədi bərpa etməyə başladı, amma sona qədər bərpa etmədi. Daha sonra, Fars padşahı I Daranın hakimiyyəti zamanında, Davudun soyundan olan Zerubbabilin və baş kahinin nəslindən olan Yeşuanın başçılığı altında başqaları da qayıtmağa başladılar. Nəhayət, e.ə. 516-cı ildə peyğəmbərlər Haqqay və Zəkəriyyənin rühlandırması ilə məbədin inşasını başa çatdırdılar.

B. Kitabdakı nəsil şəcərələrinə əsasən, tərtibçinin e.ə. 500-423-cü illərdə yaşadığı görünür. Bu tarixlər, deyəsən, Əhdi-Ətiqdə ən son tarixi istinad olduğuna görə göstərilir. II Dara təq. e.ə. 428-ci ildə taxta çıxdı. Nehemya 12:22-də onun adı çəkildi. Bundan əlavə, rəvayətə görə, Əhdi-Ətiq kanonu haradasa o zamanlarda tamamlandı.

C. 1 Salnamələr Kitabı, 1 və 2 Şamuel Kitabı ilə eyni dövrü əhatə edir, lakin buradakı nəsil şəcərələri Adəmə qədər gedib çıxır. 2 Salnamələr Kitabı, 1 və Padşahlar Kitabı ilə eyni dövrü əhatə edir, demək olar ki, II Kirin dövrünə qədər.

VI. TARİXİ ZƏMİNİ DƏQİQLƏŞDİRƏN MƏNBƏLƏR

A. Şamuel və Padşahlar Kitablarında tarixin təqdim olunması, Salnamələr Kitabından xeyli fərqlənir:

1. Salnamələrdə rəqəmlər daha böyükdür (Yanq [Young], s. 394-400)
 - a. Bu ümumiyyətlə doğrudur; 1Saln. 21:5-i və 2Saln. 24:9-u müqayisə edin
 - b. Salnamələrdə adətən daha kiçik rəqəmlər keçir; 1Pad. 4:26-nı və 1Saln. 9:29-u müqayisə edin
 - c. rəqəmlərlə bağlı məsələlərin çoxu həmçinin Septuaqintada yer alır; bu deməkdir ki, həmin problemlər e.ə. 250-ci ildən əvvəl də var idi.
 - d. E.R. Thiele, "İbrani padşahlarının sirlə rəqəmləri" kitabında (E.R. Thiele, *The Mysterious Numbers of the Hebrew Kings*, 1954, 1965) bu fərqləri:
 - (1) hakimiyyət müddətinin iki tarixlənmə sistemi:
 - (a) taxta çıxma ilini hesablamaqla;
 - (b) taxta çıxma ilini hesablamaqla.

- (2) eyni zamanda hökmranlıq etmə
2. Salnamələrdə Davudun soyundan gələn Yəhuda padşahlarının müsbət cəhətləri vurğulanır
 3. Davud və Süleyman haqqında mənfi məlumatların çoxu Salnamələrdə buraxılır. Ancaq Yanqın (Young) qeyd etdiyi kimi (ss. 395-398), burada onların şəxsi həyatının təkcə mənfi cəhətləri deyil, bəzi müsbət cəhətləri də buraxılır.
 4. Salnamələr Kitabında həmçinin Şimali padşahlıqdan heç bəhs edilmir. Bunun səbəbi aydın deyildir. Çoxları düşünür ki, şimali padşahlar Danda və Bet-Eldə qızıl danaların qoyulduğu üçün məhkum ediliblər. Sadiq və həqiqi Davud ("məsihi") soyunun yeganə yeri Cənubi padşahlıq sayılırdı.
- B. Salnamələr Kitabındakı tarixin dəqiqliyi bunlarla təsdiqlənir:
1. nəsil şəcərələri; aşağıdakı mənbələrdə bunların paralelləri vardır:
 - a. Şamuel Kitabı
 - b. Ölü dəniz tumarları
 - c. Septuaqinta
 2. Tövratin masoret mətnində Yaradılış və Saylar Kitablarında və Samariya Tövratında Salnamələr Kitabındakı nəsil şəcərələrinin paralelləri olması bu kitabın tarixi dəqiqliyini təsdiqləyir

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (kontekst)

- A. Qısa təsvir:
1. Adəmdən Şaula qədər nəsil, 1Saln. 1:1-9:44
 2. Davudun hökmranlığı, 1Saln. 10:1-29:30
 3. Süleymanın hökmranlığı, 2Saln. 1:1-9:31
 4. Sürgünə qədər və Kirin hökmranlığına qədər digər Yəhuda padşahlarının hökmranlığı, 2Saln. 10:1-36:23
- B. Ətraflı təsvir üçün bax:
1. E.C. Yanq, "Əhdi-Ətiqə giriş" (E.J. Young, *An Introduction to the Old Testament*), ss. 401-402
 2. R.K. Harrison, "Əhdi-Ətiqə giriş" (R.K. Harrison, *Introduction to the Old Testament*), ss. 1152-1153
 3. "Dərs üçün NIV Müqəddəs Kitabı" (NIV Study Bible), ss. 581-582

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Bu, Yahudanın tarixidir, ancaq bu tarix 1 və 2 Şamuel, 1 və 2 Padşahlar Kitablarının paralel hekayələrindən istifadə olunaraq, teoloji baxımdan mühüm hadisələr seçilərək yazılmışdır.
- B. Bu Kitab sürgündən sonrakı xalq üçün yazılmışdır, əcdadları ilə əhd bağlamış Allahın hələ də onların Allahı olduğunu bilməyə kəskin ehtiyac duyan bir icma üçün nəzərdə tutulmuşdur. Allahla yenidən bağlanmış əhdin mərkəzi məbəd idi (çünki padşah yox idi). Əhd hələ də şərti idi, Allahın Musaya verdiyi qaydalara riayətdən asılı idi.
- C. Başlıca olaraq 2 Şamuel 7-ci fəsildə Allahın Davudla nəslinə verdiyi vədlər üzərində fokuslaşır:
1. müstəsna olaraq Davudun oğullarına və son nəticədə Padşah Məsihə aiddir
 2. Davudun, Süleymanın və "mömin" Yəhuda padşahlarının hökmranlıqları barədə müsbət məlumat verir

3. II Kirin yəhudiləri Yerusəlimə qaytarmasını qeydə alır, 36:22-23
 4. Davudun nəslindən gələcək olan Padşah (Məsih) üzərində xüsusi aksent edir. Bunu həyata keçirmənin bir yolu, Davudun, Süleymanın və "mömin" Yəhuda padşahlarının "Allaha məqbul" olan hökmranlıqları barədə məlumat verməkdən ibarətdir. Bu "məsihi gözlənti" həmçinin Zəkəriyyə və Malaki Kitablarında ifadə edilib.
- D. Üstəlik, Allahın bütün xalqının birləşməsi üzərində aksent edilir. Bu, toplu mənəli "bütün İsrail"dir (müq. et. 1Saln. 9:1; 11:1-3,4; 12:38; 16:3; 18:14; 21:1-5; 28:1-8; 29:21,23,25; 2Saln. 1:2; 2:8; 9:30; 10:1,16; 12:1; 18:16; 28:23; 29:24; 30:1,6,25-26; 34:7,9,33).
- E. Nəsil şəcərələrindən istifadə olunur:
1. Ezra və Nehemya Kitablarındakı kimi, bərpa olunmuş İsrailin qədim İsrailin qanuni davamçısı olduğunu göstərmək üçün
 2. İbranalərin Adəmə qədər tarixini yekunlaşdırmaq üçün

*1 və 2 Salnamələrdə nəql olunan hadisələr, 1 və 2 Şamuel və 1 və 2 Padşahlar Kitablarında nəql olunanlarla eyni olduğuna görə, bu iki kitaba dair ayrı söz və ifadələr, xəritələr və suallar verilmir!

EZRA KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Ezra və Nehemya ibrani kanonunda (MT) tək kitabdır. Baba Batrada (15a) bunu "Ezra" adlandırır.
1. Bu qeyri-adidir, çünki hər iki kitabda eyni nəsil siyahısı verilir: Ezra 2:1-dən başlayan mətn və Nehemya 7:6-20.
 2. Bu siyahılar, aralarında cüzi fərqlər olmasına baxmayaraq, əsasən eynidir; bu, bunların başlanğıcda iki ayrı kitab olduğuna işarə edir.
 3. Nehemya Kitabında və Ezra 7-10-cu fəsillərdə I şəxsin təkindən ("mən") istifadə bunu tədsiqləyir.
- B. Ehtimal ki, bu iki kitab ona görə birləşdirilmişdi ki, Ezranın xidməti (Ezra 7-10) Nehemya 8-10-cu fəsillərdə davam etdirilir.
- C. Ezra və Nehemya adları qədim tərcümələrdə fərqli olur:

Septuaqinta	Vulqata	Uiklifin və Kaverdeylin (Wycliffe & Coverdale) ingiliscə tərcümələri	Müasir ingiliscə tərcümələr
Esdra B (Beta)	Esdras I	I Ezra	Ezra
Esdra C (Qamma)	Esdras II	II Ezra	Nehemya
Esdra A (Alfa)	Esdras III	----	I Esdras (qeyri-kanonik)
----	Esdras IV	----	II Esdras (qeyri-kanonik)

- D. Bu kitabların ayrı iki kitab olaraq verildiyi ilk ibrancə mətn, masoret mətnin (MT) b.e. 1448-ci il nəşri idi.

II. KANONİZASIYA

- A. Ezra Kitabı, ibrani kanonunun "Yazılar" adlı üçüncü hissəsinə daxildir.
- B. MT-də bu kitab Salnamələrdən əvvəl yerləşir. Belə ardıcılıq qeyri-adi idi. Xronoloji ardıcılıqla öncə Salnamələr, sonra Ezra/Nehemya gəlməlidir. Bu barədə bir neçə fərziyyə vardır (müq. et. Nehemya, II. B).

III. JANR

- A. Nəsrə yazılmış tarixi hekayələr
- B. Ona digər sənədlərdən çoxlu sitatlar daxildir:
1. Fars
 2. Yəhudi

IV. MÜƏLLİF

- A. Baba Batra (15a), Ezranın öz kitabını yazdığını deyir, ancaq bu demək deyil ki, o həmçinin Nehemya Kitabının müəllifi olub. Əslində, digər yəhudi mənbələrə (Qemara) görə, bunu Nehemya başa çatdırıb (Ezra - Nehemya). Masoret mətninin son qeydləri yalnız Nehemya Kitabının sonunda vardır.
- B. Bu kitabın Ezra tərəfindən yazıldığını həm İosif Flaviy "Apionun əleyhinə" əsərində (1:8) bildirir, həm də Yevseviyin "İmanlılar cəmiyyətinin tarixi"ndə (IV:26) verilən sitata əsasən, Sardlı Melito təsdiqləyir.
- C. Ezra Kitabının İlahiyyatçı Ezranın həyatı ilə bağlı olan hissəsi (fə. 7-10) I şəxsin təkində yazılmışdır, 7:27-28; 8:1-34; 9:1-dən başlayan mətn. Ezra, Sadoqun soyundan bir kahin və ilahiyyatçı olmuşdur və I Artakserksin (e.ə. 465-424-cü illər) padşah sarayında qulluq etmişdir.
- D. Ezra/Nehemya və Salnamələr Kitabları arasında çox bənzərlik vardır:
1. 2 Salnamələrin sonluğu (36:22-23) ibrani dilində demək olar ki, Ezra 1:1-4-lə eynidir
 2. onların hər ikisinin teoloji baxışı eynidir:
 - a. məbəd və kahinlik (ələlxüsus levililərin siyahısı) üzərində fokuslaşma
 - b. statistik qeydlərdən və nəsil şəcərələrindən geniş istifadə
 3. işlədilmiş sözlər və ədəbi üslublar bir-birinə bənzəyir
 4. hər iki kitabda gec dövrə xas olan ibrani dilindən istifadə olunub
 5. bununla belə, gözə çarpan fərqlər olduğunu da qeyd edək:
 - a. padşah adlarının yazılışında;
 - b. Ezra və Nehemyanın diqqət mərkəzində Musa ilə bağlanmış əhd durur, 1 və 2 Salnamələrdə isə Davudla bağlanmış əhd ön plana çıxır.
- E. Bu kitabı Ezra və Nehemya olaraq ikiye bölən ilk adam, isgəndəriyyəli məsihi ilahiyyatçı Origen (b.e. 185-253-cü illər) idi. İyeronim latınca Vulqatasında eyni şeyi etdi.
- F. Bu kitabın iki ayrı kitab olaraq təqdim olunduğu ilk ibrancə əlyazma, b.ə. 1448-ci ildə meydana gəldi. Görünür ki, yəhudilər o vaxt Əhdi-Ətiqin ibrani əlifbasının 22 hərfinə uyğun olaraq 22 kitabdan ibarət olmasını artıq arzulamırdı.
- G. Müəllif/tərtibçi çoxlu mənbələrdən istifadə etdi:
1. Fars sənədləri
 2. Yəhudi qeydləri:
 - a. *YAHVE-nin* məbədinə məxsus olan, Babilistanda saxlanan qabların siyahısı, 1:9-11; 7:19-20
 - b. sürgündən qayıdan yəhudilərin siyahısı
 - c. Ezranın nəsil şəcərəsi, 7:1-5
 - d. qarışıq nikah bağlamış adamların siyahısı, 10:18-43

V. TARİX

- A. Ezra, Sadoqun nəslindən bir kahin (7:2) və I Artakserksin (e.ə. 465-424-cü illər) dövründə ilahiyyatçı olub:
1. Ezra, I Artakserksin hakimiyyətinin yeddinci ilində (e.ə. 458-ci il), sürgündən qayıdan yəhudilərin üçüncü qrupu ilə birlikdə Yerusəlimə gəldi.

2. Nehemya, I Artakserksin hakimiyyətinin iyirminci ilində (e.ə. 445-ci il) Fars hökumətinin nümayəndəsi olaraq Yerusəlimə gəldi.
- B. Ezra/Nehemyanın nəsil şəcərələrindən elə görünür ki, müəllif və ya tərtibçi e.ə. V əsrdə yaşayıb:
1. əgər 1Saln. 3:15-24-də Zerubbabildən sonra altı yox, dörd nəslin siyahısının verildiyini güman etsək;
 2. əgər Neh. 12:10-11-də bəhs olunan Yaddua haqqında bunları güman etsək:
 - a. Makedoniyalı İsgəndərin (e.ə. 336-323-cü illər) dövründə yaşayan və İosif Flaviyin əsərlərində adı çəkilən Yaddua o deyil idi;
 - b. yaxud bu nəsil şəcərəsi sonradan – orijinal kitab yazıldıqdan sonra – məlumatın yenilənməsi üçün redaktor tərəfindən əlavə edilib;
 - c. ya da bu Yaddua Nehemyanın dövründə çox gənc olub və İsgəndərin dövrünə qədər yaşayıb.
- C. Bu halda bu kitabların yazılma tarixləri belə olacaq:
1. Ezra – e.ə. 440-cı il
 2. Nehemya – e.ə. 430-cü il
 3. Salnamələr – e.ə. 400-cü il

VI. TARİXİ ZƏMİNİ DƏQİQLƏŞDİRƏN MƏNBƏLƏR

- A. Ezra Kitabındakı sənədlərin forması Fars dövrünün rəsmi sənədlərinin strukturuna və üslubuna uyğun gəlir:
1. Kirin fərmanı (İbrancə tərcüməsi), 1:2-4. (Yerusəlimə qayıdış və məbəd haqqında)
 2. Rexumun I Artakserksə yazdığı ittiham məktubu, 4:7-16. (Yerusəlimin divarları haqqında)
 3. I Artakserksin cavabı, 4:17-22
 4. Tattenayın I Daraya yazdığı ittiham məktubu, 5:6-17
 5. I Daranın cavabı (məbəd haqqında):
 - a. Kirin fərmanının sitat gətirilməsi, 6:2-5
 - b. Daranın Tattenaya şəxsən verdiyi cavab, 6:6-12,13
 6. I Artakserksin Ezraya bildirişi, 7:12-26
- B. Elefantın papirusları (e.ə. 408-ci il) Ezra/Nehemyanın tarixi dəqiqliyini təsdiq edir; bunlarda Sanballatın adı çəkilir (Babil dilində Sin-Uballit), Neh. 2:10,19; 4:1. Həmin papiruslarda imperiyada istifadə olunan aramicə üslubu nümayiş etdirilir.
- C. Suktotda tapılmış bir neçə gümüş qabın üzərində "Qeşemin oğlu Qainu" yazısı vardır; bu, Ezra/Nehemyada adı çəkilmiş Kedar padşahlığında hökmranlıq edən Ərəb Qeşemin həqiqi tarixi şəxsiyyət olduğunu göstərir (müq. et. Neh. 2:19; 6:1,6).

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (kontekst)

- A. Sürgündən Yerusəlimə birinci qayıdanlar, 1:1-2:70
1. Kirin hökmranlığı dövründə (e.ə. 550-530-cu illər) Şeşbassar vali qoyulur, 5:14. O, Yəhuda rəhbəri (1:8), bəlkə Yehoyakinin oğlu idi. O, məbədə məxsus olan xəzinələrlə Yerusəlimə qayıdır, 1:1-11. Məbədin təməlini qoysa da, inşasını başa çatdırma bilmir, 5:13-17.

2. Kirin və I Daranın hökmranlığı dövründə (4:5, e.ə. 522-486-cı il) Davudun soyundan olan Zerubbabil vali qoyulur. O, son baş kahinin soyundan olan Yeşua ilə birlikdə Yerusəlimə qayıdır, 2:1-70.
- B. Zerubbabil və Yeşua Yerusəlimdə Musanın nizamına görə *YAHVE* ibadətini bərpa edirlər, 3:1-6:22
1. Çardaqlar bayramı keçirilir və qurbanlar müntəzəm olaraq təqdim edilməyə başlayır, 3:1-13
 2. İnşaat layihələrinin başa çatdırılmasına mane olan siyasi məsələlər, 4:1-24:
 - a. məbəd, 1-5, 24
 - b. Yerusəlimin divarları, 6-23
 3. Peyğəmbərlər xalqı məbədi bərpa etməyə ruhlandırır, lakin Fars hökumətinin rəsmi razılığını gözləməyə məcbur olurlar, 5:1-17
 4. Kirin fərmanı tapılır və məbədin bərpa edilməsi üçün rəsmi icazə alınır, 6:1-22
- C. İlahiyyətçi Ezranın başçılığı ilə sürgündən qayıdan üçüncü qrup, 7:1-10:44
1. Ezranın nəsil şəcərəsi və Yerusəlimə qayıdışı, 7:1-10
 2. I Artakserksin Ezraya yazdığı məktub, 7:11-26; Ezranın şükran duası, 7:27-28
 3. Qayıdış, 8:1-36
 4. Qarışıq nikahlarla bağlı məsələ, 9:1-10:44

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Sürgündən sonrakı Fars dövrünün tarixi 2 Salmələr Kitabında bitdiyi yerdən Ezra/Nehemyada davam edir
- B. Sürgündən qayıdanların milli mənsubiyyətini göstərir:
1. qəbilələrin nəsil şəcərələri geniş verilir;
 2. levililərin nəsiləri geniş verilir;
 3. sürgündən qayıdanların onları əhatə edən digər millətlərlə münasibətdə dini müstəsnaqları.
- C. Allah Yaqubun nəslə ilə əhdə yenidən bağladı
- D. Yerli sinaqoq və ilahiyyətçilər üzərində cəmləşən yeni ibadət tərzinin meydana gəldiyini göstərir. Bu, əlbəttə, Yerusəlimdəki məbəddə ibadəti istisna etmirdi.

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

- A. Sözlər və ifadələr:
1. "(Rəbbin) Yeremyanın dili ilə dediyi sözü yerinə yetirmək üçün", 1:1
 2. "Göylərin Allahı", 1:2
 3. "Allahın ruhlandığı bütün adamlar", 1:5
 4. "Rəbbin Yerusəlimdəki məbədidən... əşyaları", 1:7
 5. Urim və Tummin, 2:63
 6. "Fərat çayının qərb torpaqlarında", 4:16
 7. "qulac", 6:4
 8. "Musanın Kitabı", 6:18
 9. "ilahiyyətçi", 7:6
 10. Netinim, 7:24 ("Allah evinin qapıçıları... qulluqçuları")

B. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər:

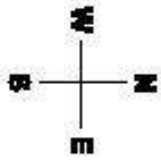
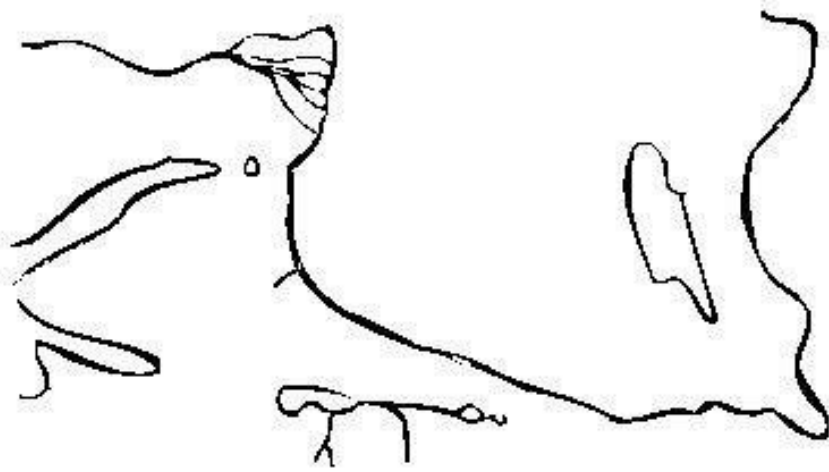
1. Kir, 1:1
2. Mitredat, 1:8; 4:17
3. Şeşbassar, 1:8,11; 5:14
4. Zerubbabil, 2:2
5. Yeşua, 2:2
6. Axaşveroş, 4:6 (Kserks)
7. Osnappar, 4:10 (Aşurbanipal)

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR (nömrələrə görə)

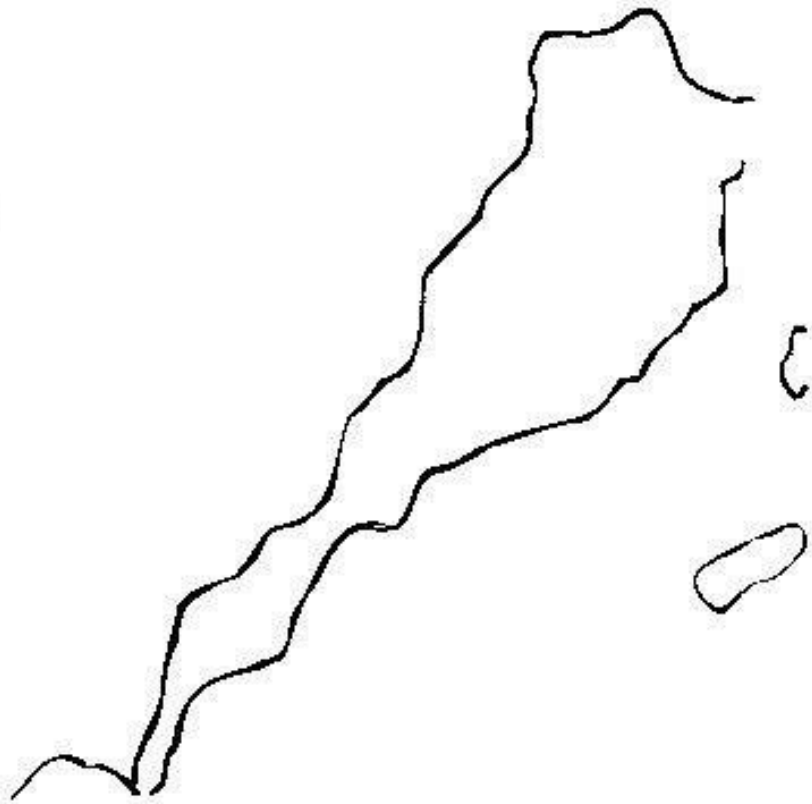
1. Fərat çayı
2. Yerusəlim
3. Samariya
4. Ekbatana, 6:2

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

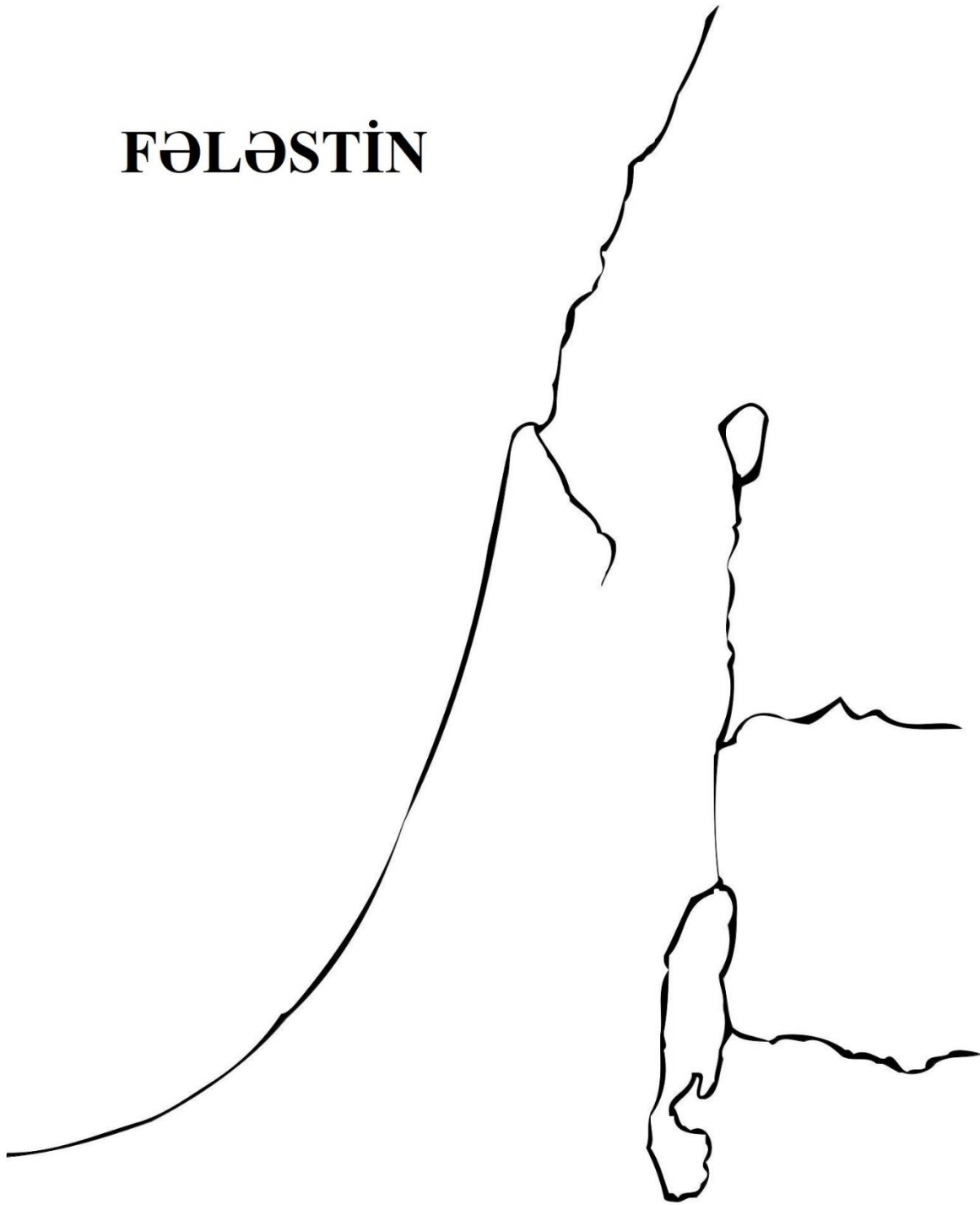
1. Şeşbassar və Zerubbabil arasındakı əlaqə nədir?
2. 3:6 və 5:16 bir-birinə ziddirmi?
3. Ezra 2-dəki siyahı Neh. 7-də niyə təkrar verilir?
4. Sürgündən sonrakı dövrə aid olan kitablarda *YAHVE*-yə dair işlənən farslara xas ilahi ad nədir?
5. 5:1-də adları çəkilən peyğəmbərlər Haqqay və Zəkəriyyə xalqı nə etməyə ruhlandırırlar?
6. Niyə Kirin fərmanı yəhudilər üçün bu qədər mühüm idi?
7. "Qarışıq nikahlar" nə idi? Onlar Ezra və Nehemya üçün niyə bu qədər mühüm idi?

**QADIM
YAXIN ŞƏRQ**

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

NEHEMYA KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Ezra və Nehemya masoret mətnində (MT) tək kitabdır və "Ezra" adlanır. Masoret mətninin son qeydləri yalnız Nehemya Kitabının sonunda vardır.
- B. Bu kitabın Septuaqintada və Vulqatada olan müxtəlif adları haqqında daha geniş məlumat üçün bax: "Ezra Kitabına Giriş, I".
- C. Nehemya adının mənası, "YAHVE təsəlli verdi".

II. KANONİZASIYA

- A. Ezra-Nehemya Kitabı, ibrani kanonunun "Yazılar" adlı üçüncü hissəsinə daxildir.
- B. Kitabın "Salnamələr"dən əvvəl yerləşməsi təəccüblüdür, çünki tarixi-xronoloji baxımdan bu kitab Salnamələrin davamıdır. Buna verilən izahatlar:
 1. Salnamələr, Adəmdən Kirə qədər olan tarixin xülasəsidir.
 2. Ezra-Nehemya kanonik olaraq daha öncə qəbul olunub.
 3. Salnamələr sona yerləşdirilib, çünki yəhudilər kanonun müsbət şəkildə başa çatmasını istəyirdi (Kirin fərmanı).
 4. İbrani kanonunun "Yazılar" bölməsinin formalaşma meyarlarını və ya məntiqini heç kəs bilmir.
- C. Onların iki ayrı kitab olaraq verildiyi ilk ibrancə nəşri b.e. 1448-ci ilə aiddir.
- D. Lakin bunların başlanğıcda iki ayrı kitab olduğuna dair daxili sübutlar mövcuddur:
 1. Ezra 2-nin geniş nəsil şəcərəsi, Neh. 7:6-70-də təkrarlanır. Adların yazılışı bir qədər fərqlənir;
 2. Ezra 7:27-28; 8:1-34; 9:1 və s.a.-də I şəxsin təkindən ("mən") istifadə olunduğu kimi, Nehemya Kitabı da I şəxsin təkindən yazılıb.
- E. Bunlar niyə birləşdirilmişdi?
 1. Bunlar vahid tarixi təşkil edir.
 2. Güman edilir ki, Ezra-Nehemyanın ibrani kanonunda birləşdirilməsi, Əhdi-Ətiqdəki kitabların ibrani əlifbasının hərflərinə müvafiq olması məqsədi ilə bağlıdır. Buna görə aşağıdakı kitablar birləşdirilmişdi:
 - a. Həkimlər və Rut
 - b. Şamuel
 - c. Padşahlar
 - d. Salnamələr
 - e. Ezra - Nehemya
 - f. Yeremya - Mərsiyələr
 - g. on iki Kiçik Peyğəmbərlər
 3. Ezra 7-10-da başlayan Ezranın xidməti, Neh. 8-10-da davam etdirilir.

- F. Onların iki ayrı kitab olaraq verildiyi ilk ibranicə nəşri b.e. 1448-ci ilə aiddir.
- G. Maraqlıdır ki, ilk Suriya kanonu və Mopsuestiyalı Teodor (Antakya şərh məktəbinin rəhbəri) Salnamələr, Ezra və Nehemya Kitablarını Allahdan ilham almış kitablar siyahısından çıxartmışdı.

III. JANR

- A. Bax: Ezra IV, D (Ezra - Nehemya və Salnamələr arasındakı bənzərliklər)
- B. Bax: Ezra IV, G (sənədlərdən istifadə)

IV. MÜƏLLİF

- A. Baba Batranın (15a) dediyinə görə, Ezra-Nehemya tək kitabdır və müəllifi Ezradır.
- B. Qemarada deyilir ki, Nehemya bu kitabı (Ezra/Nehemya) yazmaqda kömək olmuşdur.

V. TARİX

- A. B.e. XIX əsr - XX əsrin əvvəllərində alimlər düşünüb ki, Ezra-Nehemya və Salnamələr Kitabları e.ə. IV əsrdə yazılmışdı, çünki:
 1. Baş kahin Yeşuanın nəslindən olan Yaddua sürgündən qayıdan ikinci qrupda (Kirin dövründə) Zerubbabili müşayiət etmişdir; Neh. 12:10-11, 22-də bu adamın adı çəkilir.
 2. O alimlər güman ediblər ki, İosif Flaviyin "Qədim yəhudi tarixi" (XI:302-7) kitabında bəhs etdiyi, Makedoniyalı İsgəndərin Fələstin istilas zamanı (e.ə. 333-332-ci illər) baş kahin olan (e.ə. 351-331-ci illər) adam məhz o Yaddua olmuşdu;
 3. Bu, 1Saln. 3:19-24-də sadalanan Zerubbabilin altı nəslilə əlaqələndirilir;
 4. Bu alimlərin çoxu həmçinin belə fikri irəli sürüblər ki, Ezra II Artakserksin (e.ə. 404-358-ci illər), Nehemya isə I Artakserksin (e.ə. 465-424-cü illər) dövründə qayıdıb;
 5. Neh. 12:26, 47-də kitabın sonradan redaktə/tərtib edildiyini göstərir.
- B. Daha sonra XX əsrin mühafizəkar ilahiyyatçıları bu üç kitabın e.ə. V əsrdə yazıldığını irəli sürüblər, çünki:
 1. ehtimal ki, Neh. 12:10-11,22-də adı çəkilən Yaddua:
 - a. o vaxt çox gənc idi və ömrü çox uzun olub. Nehemya Kitabındakı baş kahinlər siyahısında onun adı çəkilməyib;
 - b. o eyni Yaddua deyil idi, amma onun adını daşıyan bir nəvəsi idi (müq. et. "Şərhcinin Müqəddəs Kitab Təfsiri" [*Expositor's Bible Commentary*], Cild 4, ss. 596-586);
 - c. İosif Flaviy Fars dövrünü səhvən qısaltmışdır, çünki e.ə. V və IV əsrlərdə Fars hökmdarlarının adları təkrarlanır:
 - (1) Artakserks
 - (2) Dara
 2. 1Saln. 3:19-24-də Zerubbabilin nəsil şəcərəsi yalnız:
 - a. iki nəslə (Yanq və Harrison [Young & Harrison])
 - b. dörd nəslə
 qədər gedib çıxır.
 3. e.ə. IV əsrdə Fələstinə təsir göstərmiş böyük tarixi hadisələrə istinad edilmir:
 - a. Makedoniyalı İsgəndərin istilas (e.ə. 333-332-ci illər)
 - b. III Atrakserksin basdırdığı üsyan (e.ə. 358-338-ci illər)

4. həтта ola bilsin, bu Yaddua həqiqətən Makedoniyalı İsgəndərin müasiri olubsa, onun adı sonradan bir redaktor tərəfindən levililər siyahısına əlavə edilsin (Yanq [Young]). Ehtimal ki, "Nehemyanın günlərində" frazası (Neh. 12:26,47) redaktorun işinə işarə edir.
5. Ezra və Nehemyanın Yerusəlimdə birlikdə olduğu bildirilir;
 - a. qanunun oxunması, Neh. 8:9;
 - b. Yerusəlim divarlarının təqdis edilməsi, Neh. 12:26,36.

VI. TARİXİ ZƏMİNİ DƏQİQLƏŞDİRƏN MƏNBƏLƏR

- A. Elefantın papiruslarında (e.ə. 408-ci il) Ezra/Nehemyada bəhs olunan bir neçə adamın adları çəkilir:
 1. Samariya valisi Sanballat, Neh. 2:10,19; 4:1;
 2. Baş kahin Elyəşivin nəvəsi Yonatan, Neh. 12:10-11, 22, 23;
 3. Bu adamların konkret adlarının çəkilməsi təsdiq edir ki, Ezra və Nehemya I Artakserksin (e.ə. 465-424-cü illər) dövründə yaşayıb, fəaliyyət göstərirlər.
- B. Samariya papiruslarında Xoronlu Sanballatdan başlayan cə şəhərin e.ə. 332-ci ildə Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən məhv edilməsinə qədər olan Samariya valilərinin siyahısı verilir. Orada həmçinin bildirilir ki, Neh. 13:28-də təsvir olunan hadisələr və İosif Flaviyin III Sanballatın dövründə təsvir etdiyi bənzər hadisələr eyni deyildir.

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (kontekst)

- A. Nehemya Yerusəlim divarlarını bərpa edir (şəhəri kiçildir), 1:1-7:73:
 1. I şəxsin təkində giriş, 1:1-2:20;
 2. divar 52 gündə bərpa edilir, 3:1-6:19;
 3. Nehemyanın qardaşı Xanani şəhərin başçılığına təyin olunur, 7:1-73.
- B. Ezranın ruhani islahatları (Ezra 7-10-un davamı), 8:1-10:39:
 1. Ezra Qanunu oxuyur və xalq cavab verir, 8:1-9:4;
 2. YAHVE-nin yəhudilər üçün etdikləri nəzərdən keçirilir, 9:5-31;
 3. Xalq YAHVE-yə ibadət etmək və Onun məbədini dəstəkləmək üçün and içir (əhdin yenilənməsi) 9:32-10:39.
- C. Nehemyanın inzibati islahatları, 11-13:
 1. Nehemyanın Yerusəlimə birinci qayıdışı, 11-12:
 - a. Yerusəlimin əhalisinin müəyyən edilməsi, 11:1-36;
 - b. kahinlər və levililər siyahıları, 12:1-26, 44-47;
 - c. Yerusəlim divarlarının təqdis edilməsi, Neh. 12:27-43.
 2. Nehemyanın Yerusəlimə ikinci qayıdışı, 13:1-31
 - a. əhdi pozma halları, 13:1-5
 - b. islahatlar, 13:6-31:
 - (1) Toviya məbədin anbarlarından uzaqlaşdırılır, 13:4-5, 8-9;
 - (2) Məbədə verilən ianələr, 13:10-14;
 - (3) qarışıq nikahlar, 13:1-3, 23-29;
 - (4) Məbədin təminatı, 13:30-31.

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Ezra Kitabından başlayan tarix bu kitabda davam edir. Hər iki kitabda Allahla əhd bağlamış icmanın Vəd olunmuş torpaqda yenidən yerləşməsi sənədləşdirilir.
- B. Ezra yeni icmanın ruhani həyatı üçün çalışdığı kimi, Nehemya bunlar üçün çalışdı:
 - 1. şəhərin qoruyucu divarları;
 - 2. şəhərin inzibati cəhəti.
- C. Həm Ezra, həm də Nehemya əhdə (Musa ilə bağlanmış əhdə) sədaqət üçün çalışdı. Allahın xalqının günahları, bütperəstlik istisna olmaqla, sürgündən sonrakı icmada davam edir.

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

- A. Sözlər və ifadələr:
 - 1. saqi, 1:11
 - 2. Nisan, 2:1
 - 3. "Əgər tikdikləri daş divarın üstünə bir tülkü çıxarsa, ora dağılacaq", 4:3
 - 4. "Artıq qızlarımızdan bəziləri belə, satıldı", 5:5
 - 5. "ətəyimi silkələyib dedim", 5:13
 - 6. "bulud dirəyi", 9:12
 - 7. təqdim çörəkləri, 10:33
 - 8. daimi..., 10:33
 - 9. ilk məhsul, 10:35
 - 10. püşk atdı ki, hər on nəfərdən biri müqəddəs Yerusəlim şəhərinə yaşamağa getsin, 11:1
 - 11. "Musanın kitabı", 13:1
- B. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər:
 - 1. Xanani, 1:2
 - 2. Ammonlu Toviya, 2:10,19
 - 3. Xoronlu Sanballat, 2:10,19
 - 4. Ərəb Geşem, 2:19
 - 5. Asəf, 11:17
 - 6. Yedutun, 11:17
 - 7. Artaxşasta, 13:6 (I Artakserks)

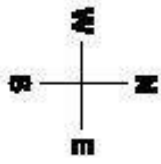
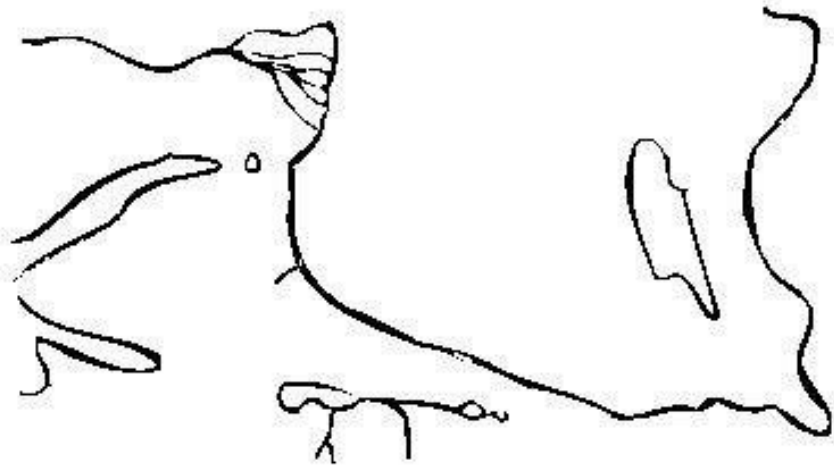
X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

- 1. Şuşan, 1:1
- 2. Aşdod, 4:7
- 3. "Ono düzənliyindəki kəndlər", 6:2

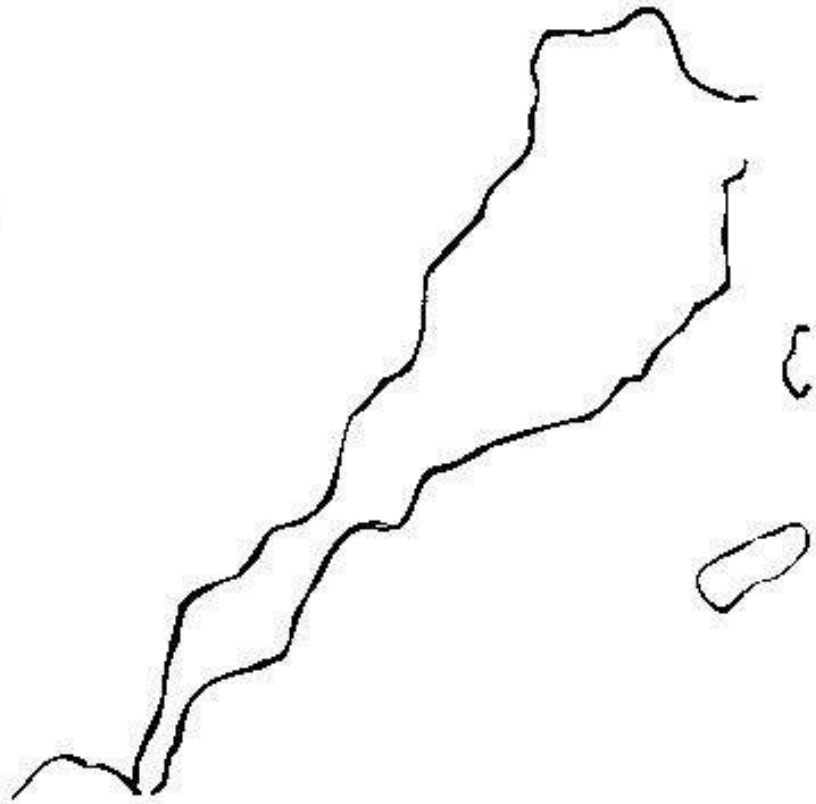
XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

- 1. Nehemya niyə bu qədər kədərli idi?
- 2. O öz kədərini necə göstərdi?
- 3. Niyə Nehemya, fars əsgərlərinin müşayiətindən imtina edən Ezradan fərqli olaraq, ordu zabitlərinin onunla birgə getməsinə razı oldu (2:9)?
- 4. Nehemyanın başlıca vəzifəsi nə idi?
- 5. Yoxsul yəhudilər dövlətli yəhudilərə niyə bu qədər qəzəbləndilər (fəs. 5)?
- 6. 9-cu fəslə Allahın yəhudi xalqı üçün etdiyi işlər baxımından qısaca təsvir edin.

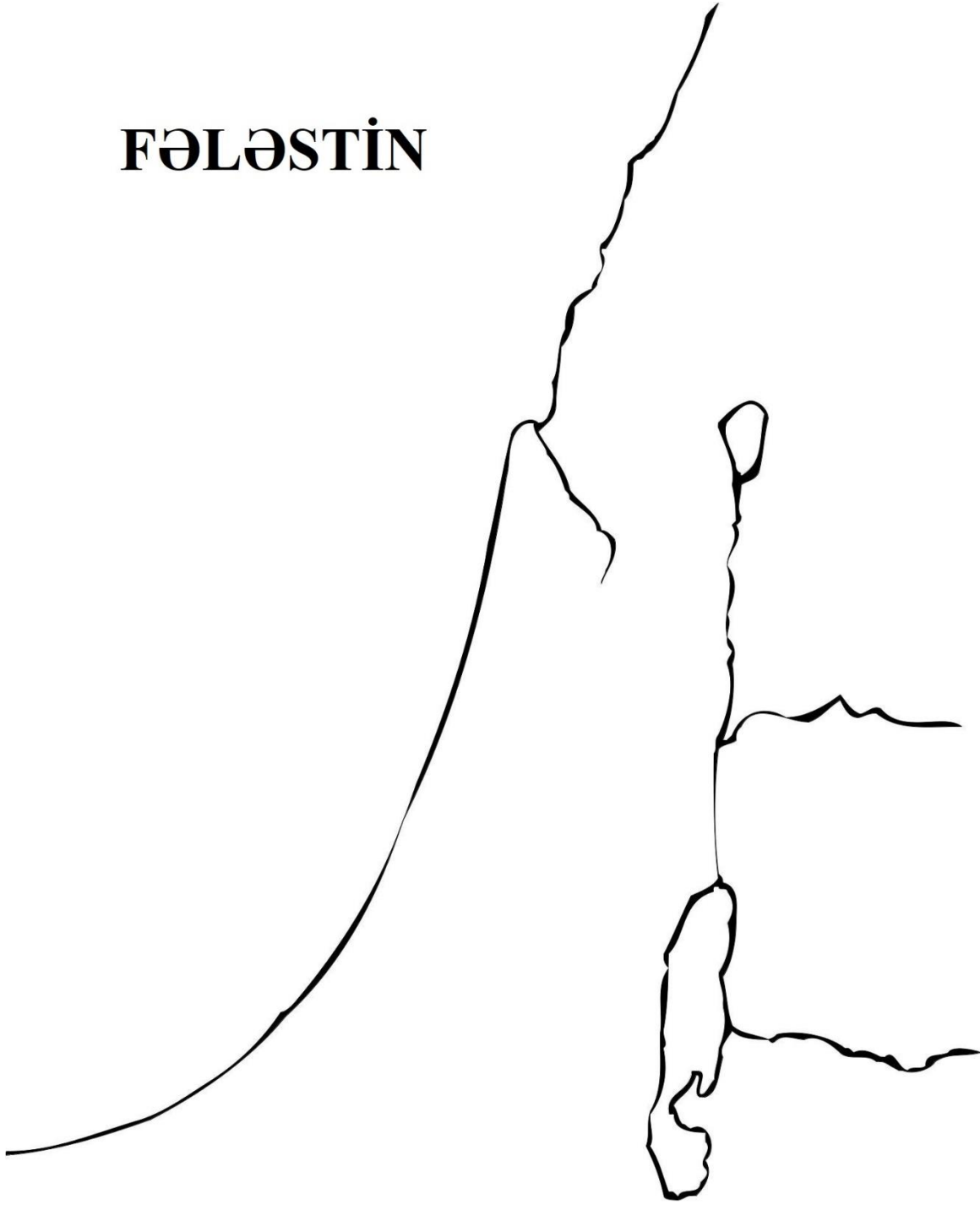
7. 9:17-də bəyan edilən Allahın xüsusiyyətlərini sadalayıb qısaca izah edin.
8. Niyə heç kəs Yerusəlimdə yaşamaq istəmirdi (fəs. 11)?
9. Nehemya qarışıq nikahlara görə niyə bu qədər kədərləndi?

**QADIM
YAXIN ŞƏRQ**

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

ESTER KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Bu kitabın Fars mələkəsinin adını daşıyır.
- B. Esterin İbranicə adı Hadassa idi; Haddasa, mərsin mənasına gəlir (2:7). Bu bitki yəhudilər üçün sevinc rəmzidir (Zək. 1:8).
- C. Farsca adı (Ester) "ulduz" mənasına gəlir.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitabın ibrani kanonuna daxil olması çətin idi:
 - 1. çox güman ki, bunun səbəbləri:
 - a. kitabda Allahın heç bir adının çəkilməməsi;
 - b. məbəddən;
 - c. Musanın Qanunundan;
 - d. qurbandan;
 - e. Yerusəlimdən;
 - f. duadan bəhs etməməsi (duaya yalnız eyham edilir).
 - 2. 1947-ci ildə tapılmış Ölü dəniz tumarlarında Əhdi-Ətiqin hər kitabının surətləri (tamamən və ya qismən) vardır, bircə Esterin kitabının heç bir surəti yoxdur
 - 3. Rut Kitabı kimi, Esterdən də Əhdi-Cədidə sitat gətirilməyib
 - 4. şərhçilər bu kitab haqqında fərqli fikirlər söyləyiblər:
 - a. Yerusəlim Talmudunda (Meqilla 7a) deyilir ki, ibrani kanonunun "Peyğəmbər" və "Yazılar" bölmələri aradan qalxa bilər, ancaq Tövrat və Ester əsla aradan qalxmıyacaq (E.C. Yanqdan [E. J. Young] götürülüb);
 - b. Orta Əsrlərdə yaşamış yəhudi şərhçisi Maymonid (b.e. 1204-cü il) deyib ki, bu kitab əhəmiyyətə Musanın Qanunundan sonra gəlir;
 - c. Protestant islahatçı Martin Lüterin dediyinə görə, bu kitab həddən artıq yəhudi milliyyətçi olduğuna görə kanondan çıxarılmalıdır (Lüter həmçinin Yaqubun Məktubu və Vəhy Kitabının da çıxarılmasını istəyirdi).
 - 5. bu, farisəylərin b.e. 70-ci ildə Yavne şəhərində müzakirə etdikləri mübahisəli kitablardan biri idi.
 - 6. həmçinin "Ben Siraxın hikməti" adı ilə bilinən "Ekkleziastikus" kitabının təqr. e.ə. 180-ci ildə yaşamış müəllifi Ester Kitabının heç bir dəfə adını çəkmir.
 - 7. görünür ki, bu kitab Musa ilə əlaqəsi olmayan Purim bayramının necə meydana gəldiyini izah etmək üçün yəhudi qanununa daxil edilib (9:28-31). 2Mak. 15:36-da Purim "Mordokay günü" adlandırılıb.
- B. Ester Kitabı beş tumardan ibarət olan *Meqillot* adındakı xüsusi topluya daxildir. Bu beş kiçik kitab – Rut, Vaiz, Nəğmələr Nəğməsi, Mərsiyələr və Ester – ibrani kanonunun "Yazılar" bölməsinə daxildir. Onlardan hərəsi fərqli illik bayramlarda oxunur. Ester Purim bayramında oxunur.
- C. Esterin masoret mətn və Septuaqinta versiyaları bir-birindən xeyli fərqlənir. Septuaqinta versiyası daha uzundur, burada Mordokay və Esterin duaları verilir. Ehtimal ki, bunlar kitabın yəhudi kanonuna daha asan qəbul edilməsi üçün əlavə olunub.

- D. Hippo Regiusdakı kilsə məclisi (b.e. 393-cü il) və Karfagen kilsə məclisi (b.e. 397-ci il) Ester Kitabının məsihçi Müqəddəs Kitabında yerini sabitləmişdir.

III. JANR

- A. Bu tarixi hekayətdir (10:2-də oxucuya Mordokayın tarixəsi haqda Midiya və Fars padşahlarının salnamələr kitabında oxumaq məsləhət görülür).
- B. Bəzilərinin fikrincə, ruhani həqiqəti öyrədən tarixi romandır
1. ironiyadan istifadə olunur
 2. yaxşı işlənmiş süjet xətti
 3. baş personajlar tarixdən bilinmir

IV. MÜƏLLİF

- A. Bu anonim kitabın müəllifi barədə çoxlu fərziyyələr vardır:
1. Rəbbi Azaryanın dediyinə görə, bu kitabı baş kahin Yoyakim I Daranın hakimiyyəti dövründə, VI əsrin sonlarında yazmışdır;
 2. Talmudda (Baba Batra 15a) bildirilir ki, Esteri Böyük sinaqoqun adamları yazmışlar. Bunlar, yəqin ki, Ezranın Yerusəlimdə əsasını qoyduğu, sonra Sinedrionu meydana gətirmiş rəhbərlər qrupu idi. "Yazmışlar" dediyi halda, bu sözün mənası "redaktə etmək", "tərtib etmək" və ya "toplamaq" ola bilər;
 3. İbn Ezra, İsgəndəriyyəli Klement və İosif Flaviy ("Qədim yəhudi tarixi", 11:6:1) bu kitabın Mordokay tərəfindən yazıldığını deyirlər, lakin Ester 10:3 buna zidd gəlir (əgər bu ayə sonradan redaktorlar tərəfindən əlavə olunmayıbsa);
 4. İsidor və Avqustin Ezranın bunu yazdığını deyirlər.
- B. Heç kəsin bu kitabın müəllifini dəqiq bilmədiyi aşkardır. Onun Persiyaya sürgün edilmiş və Fars sarayına bələd olan bir yəhudi olduğunu əminliklə söyləmək olar.
- C. Bu naməlum müəllifin istifadə etdiyi mənbələr:
1. Mordokayın xatirələri, 9:20;
 2. Farsların tarixi sənədləri, 2:23; 3:14; 4:8; 6:1; 8:13; 10:2;
 3. ehtimal ki, şifahi rəvayətlər, ələlxüsus vilayətlərdə baş verən hadisələr barədə;
 4. 9:32-də bəhs olunan "kitab"ın nə olduğu aydın deyildir.

V. TARİX

- A. Kitabda farsca "güclü adam" mənasına gələn Axaşveroş adındakı Fars padşahından söhbət gedir. Əksər alimlər onun tarixi mənbələrdə yunan adı ilə I Kserks (e.ə. 486-465-ci illər) olaraq tanınan padşah olduğunu fikirləşirlər.
- B. Ancaq Septuaqintada və İosif Flaviyin əsərlərində bu padşah "Artakserks" adlandırılır, beləcə onun I Kserksin xələfi I Artakserks (e.ə. 465-424-cü illər) olduğu deyilir.
- C. Ester Kitabının 1-ci fəslində farsların Yunanıstanı istila etmə planlarının əks edildiyi istisna olunmur. Tarixçi Herodotdan bildiyimiz kimi (2:8), e.ə. 480-ci ildə Yunanıstana hücum edən farslar geri çəkilməyə məcbur oldular. Herodot bildirir ki, Fars padşahı öz vətəninə qayıdıb hərəmi ilə daha çox vaxt keçirdi (9:108).

- D. Müqəddəs Kitab xronologiyasına əsasən, Ester kitabı Ezra 6-cı və 7-cə fəsillər arasında yer alır. Bu fəsillər arasında Ezranın hekayətində 57 illik boşluq vardır. Ezranın özü yalnız 7-ci fəsildə təqdim olunur.
- E. Ester 10:1-3-ə görə, əhvalat I Kserksin ölümündən sonrakı dövrdə baş verir. I Kserks e.ə. 465-cü ildə qətlə yetirildi.
- F. E.ə. V əsrin axırları inandırıcı gəlir, çünki:
 - 1. Esterin ibranicə üslubu Salmələrin, Ezranın və Nehemyanın üslubuna bənzəyir;
 - 2. farscadan alınma sözlərə rast gəlinir;
 - 3. müəllif fars adət-ənənələrinə və saray həyatına bələddir. Bunun bir misalı, 1:6-8, 10-dur.

VI. TARİXİ ZƏMİNİ DƏQİQLƏŞDİRƏN MƏNBƏLƏR

- A. Nippurda tapılmış, I Artakserksin (e.ə. 465-424-cü illər) hakimiyyəti dövründə yazılmış mixi yazılı kitabələr II Kirin e.ə. 538-ci ildə yəhudilərin qayıtmasına icazə verməsindən sonra Mesopotamiyada çoxsaylı yəhudi əhalisi olduğunu təsdiqləyir.
- B. Herodotun tarixi:
 - 1. Herodotun tarixində I Kserks haqqında verilən məlumatlar Ester Kitabının süjetinə uyğun gəlir:
 - a. o, Yunanıstanın istilasının planlaşdırılması üçün toplantı keçirir;
 - b. məğlubiyyətindən sonra öz hərəmi ilə daha çox vaxt keçirir;
 - c. Kserks şiltaq, zalım, şəhvətli kişi olaraq təsvir olunur.
 - 2. Lakin bunun başqa tərəfi də vardır. Herodot həmçinin I Kserksin arvadı barədə məlumat verir. Adı Amestrisdir və o, "yeddiilərin ailəsindən" olmalı idi. Fars padşahının yeddi yaxın məsləhətçisi var idi (1:14). Herodotun bildirdiyinə görə, I Kserksin Yunanıstan yürüşündə Amestris onun yanında idi.
- C. Persepolis kitabələrində (I Dara və I Kserksin dövründən) Mordokayın saray darvazasında vəzifəli olduğunu bildirir.

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (kontekst)

- A. "Dərs üçün NIV Müqəddəs Kitabı" (NIV Study Bible) Ester Kitabını üç ziyafət/bayrama görə üç hissəyə bölərək süjet xəttinin izlənməsini asanlaşdırır:
 - 1. Padşahın ziyafəti, 1:1-2:18;
 - 2. Esterin ziyafəti, 2:19-7:10;
 - 3. Purim bayramı, 8-10.
- B. Ətraflı təsvir üçün bax:
 - 1. "Dərs üçün NIV Müqəddəs Kitabı" (NIV Study Bible), s. 719
 - 2. "Şərhinin Müqəddəs Kitab Təfsiri" (*Expositor's Bible Commentary*), Cild 4, s. 796

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Aydınır ki, kitabda Musa ilə əlaqəsi olmayan Purim bayramının necə meydana gəldiyi izah olunur (9:28-32). Bundan başqa Musa ilə əlaqəsi olmayan yeganə yəhudi bayramı Hanukadır. "Dərs üçün NIV Müqəddəs Kitabı"nın (NIV Study Bible) 176-cı səhifəsində yaxşı bir cədvəl vardır.

- B. Bu kitab, xüsusilə sürgündə qalanları təqiblər zamanı Allaha sadıq qalmağa ruhlandırır.
- C. Allahın nəinki İsrailin tarixində, Persiyanın tarixində də Allahın fəal olduğunu, tarixi gedişatı istiqamətləndirdiyini açıqca göstərir. Allahın adının heç çəkilməməsi və yəhudilərin (oruc istisna olmaqla) ruhani işlərindən bəhs olunmaması, Allahın bütün bəşəriyyətin tarixinə gizli olaraq təsir etdiyini və tarixi idarə etdiyini vurğulamaq üçün istifadə olunan ədəbi üsul idi (4:14).
- D. Bəzilərinin qeyd etdiyinə görə, bu kitab şeytanın Allahla əhd bağlamış icmanı və nəticə etibarilə Məsihi növbəti məhv etmə cəhdindən bəhs edir! Bu cəhdlər belə idi:
1. Adəmin günaha batması;
 2. Mələklərin insanlarla qarışması (Yar. 6);
 3. İbrahimin və İshaqın öz arvadlarını başqa kişilərə vermələri;
 4. Ester Kitabında yəhudi xalqının məhv edilmə təhlükəsi.

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr:

1. "yeddi hərəmağası", 1:10
2. "Fars-Midiya padşahlığının yeddi rəisi", 1:14
3. "bu əmr Farsların və Midiyalıların qanunları arasına yazılsın və dəyişdirilməsin", 1:19
4. "cariyələr", 2:14
5. Aqaqlı, 3:1, 10; 8:5
6. pur, 3:7; 9:24
7. möhür üzüyü, 3:10; 8:2
8. canişin, 3:12
9. "qızıl əsası", 4:11; 5:2
10. "Hündürlüyü əlli qulac olan bir dar ağacı", 5:14; 7:9-10
11. "bu Purim günləri", 9:28-32

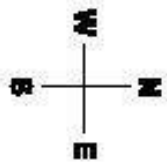
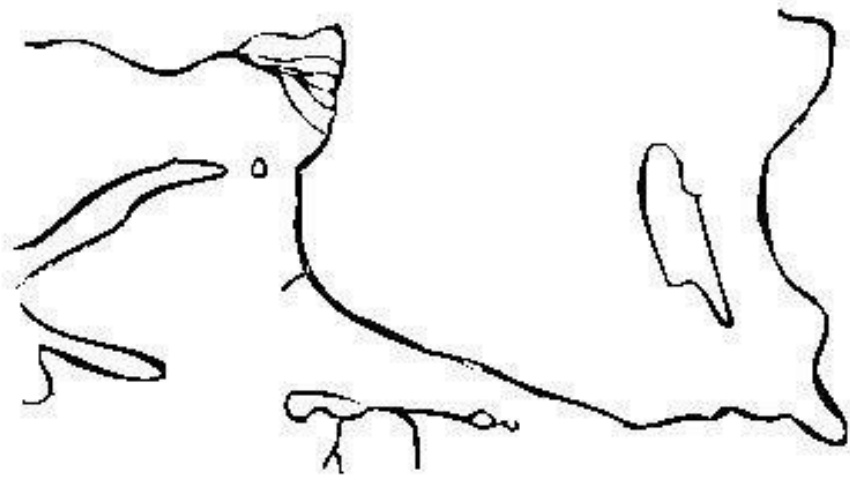
B. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər:

1. Axaşveroş, 1:1 (Kserks)
2. Vaştı, 1:9
3. Mordokay, 2:5
4. Aqaqlı Haman, 3:1

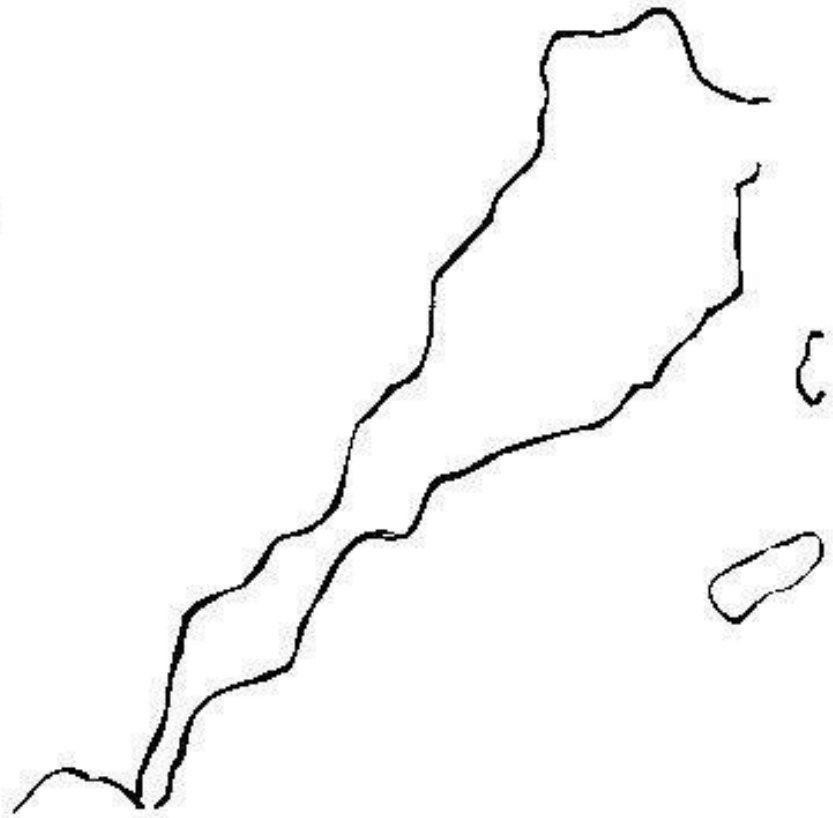
X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR – xəritə yoxdur

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

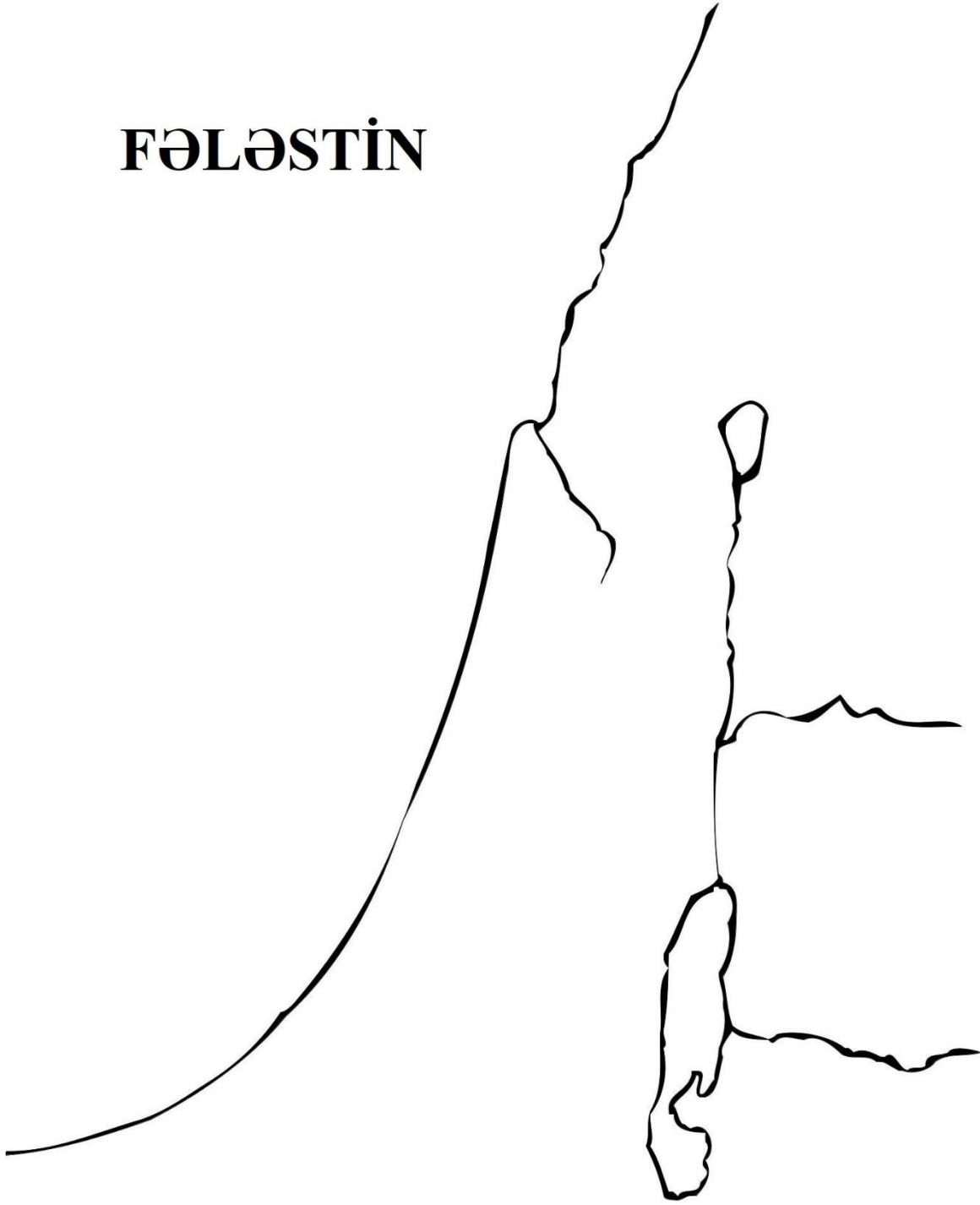
1. Padşahın məsləhətçiləri Vaştinin imtinasına görə niyə bu qədər narahat oldular (1:16-22)?
2. Mordokay niyə Hamana baş əyərək təzim etməirdi?
3. Bir yəhudinin özünə baş əyərək təzim etmədiyi halda Haman niyə bütün yəhudiləri yox etmək istəyirdi?
4. Haman padşaha yəhudilərin nə üçün yox edilməsinin vacib olduğunu deyir (fəs. 3)?
5. 4:1-3-də təsvir olunan, yəhudilərə məxsus olan yas tutma mərasimlərini sadalayın.
6. Allahın təminatına dair teoloji təlim 4:14 ilə necə əlaqəlidir?
7. 8:17 kitabın məqsədinə necə uyğun gələ bilər?

QADIM
YAXIN ŞƏRQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

HİKMƏT ƏDƏBİYYATINA GİRİŞ

I. JANR

A. Yaxın Şərqdə geniş yayılmış ədəbi janr

1. Mesopotamiya (1Pad. 4:30; Yeş. 47:10; Dan. 2:2)
 - a. Şumerlərin həm məsəl, həm epos olaraq inkişaf etmiş bir hikmət ənənəsi var idi (NİPPUR).
 - b. Babilistanın məsəl hikməti kahinlər/cadugərlər ilə əlaqəli idi. Əxlaq mərkəzli deyil idi. İsraildəkindən fərqli olaraq, inkişaf etmiş bir janr deyil idi.
 - c. Aşşurun da öz hikmət ənənəsi var idi – Ahiqarın təlimləri. Ahiqar, Sanxerivin (e.ə. 704-681-ci illər) məsləhətçisi olub.
2. Misir (1Pad. 4:30)
 - a. "Ptah-hotepin təlimləri", təqr. e.ə. 2450-ci ildə yazılıb. Onun təlimləri məsəl deyil, paraqraflar şəklində idi. Atanın öz oğluna öyrətdiyi təlim kimi təşkil olunub; təqr. e.ə. 2200-cü ilin "Padşah Meri-ka-re təlimləri" də elə təşkil olunub.
 - b. "Amen-em-opet-in hikməti", təqr. e.ə. 1200-cü ildə yazılıb, Sül. 22:17-24:22-yə çox bənzəyir.
3. Finikiya
 - a. Uqaritdəki kəşflər Finikiya hikməti ilə ibrani hikməti arasındakı yaxın əlaqəni, xüsusən ölçü oxşarlığını təsdiqləyir. Müqəddəs Kitabdakı hikmət ədəbiyyatının qeyri-adi formalarının və nadir sözlərinin çoxu artıq Ras Şamradakı (Uqarit) arxeoloji kəşflər sayəsində anlaşıla bilər.
 - b. Nəğmələr Nəğməsi, təqr. e.ə. 600-cü ildə yazılmış bir Finikiya toy mahnısına çox bənzəyir.
4. Kənan (Yer. 49:7; Avd. 8) – Olbrayt (Albright) ibrani hikmət ədəbiyyatı və Kənan hikmət ədəbiyyatı, xüsusilə təqr. e.ə. XV əsrdə Uqaritdə yazılmış Ras Şamra mətnləri arasında oxşarlığı təsbit etmişdir.
 - a. eyni sözlər tez-tez birgə işlədilir
 - b. xiazm bədii üsulundan istifadə olunur
 - c. birinci sətirdə kitab təqdim olunur
 - d. musiqi qeydlər verilir
5. Müqəddəs Kitabdakı hikmət ədəbiyyatına israili olmayan bir neçə nəfərin əsərləri daxildir:
 - a. Edomlu Əyyub
 - b. Massalı Aqur (Massa, Səudiyyə Ərəbistanında bir İsrail padşahlığı idi; müq. et. Yar. 25:14 və 1Saln. 1:30)
 - c. Massalı Lemuel

B. Ədəbi xüsusiyyətləri

1. Bu ədəbiyyatın başlıca iki növü vardır
 - a. məsəl (başlangıçda şifahi)
 - (1) qısa
 - (2) konkret mədəniyyətdə asan anlaşılan (müştərək təcrübə)
 - (3) düşündürücü – həqiqətin diqqət cəlb edən və yadda qalan ifadəsi
 - (4) adətən qarşılaşdırmadan istifadə olunur
 - (5) ümumən doğru, lakin hər konkret vəziyyətə aid deyil
 - b. Əyyub, Vaiz, Yunus Kitabları kimi daha uzun ədəbi əsərlər (adətən yazılı)
 - (1) monoloqlar

- (2) dialoqlar
 - (3) esselər
 - (4) həyatın ən mühüm sualları və sirləri ilə bağlı
 - (5) hikmətli adamlar teoloji "status-kvo"ya meydan oxumağa hazır idilər!
- c. hikmətin şəxsləşdirilməsi (həmişə qadın olaraq). "Hikmət" sözü qadın cinsində idi.
- (1) Süleymanın Məsəllərində hikmət tez-tez bir qadın olaraq təsvir olunur
 - (a) müsbət:
 - 1) 1:20-33
 - 2) 8:1-36
 - 3) 9:1-6
 - (b) mənfi:
 - 1) 7:6-27
 - 2) 9:13-18
 - (2) Sül. 8:22-31-də Allahın hər şeyi hikmət vasitəsilə yaratdığı deyilir və hikmət, bütün yaradılış üzərində ilk doğulan olaraq şəxsləşdirilir (3:19-20). Görünür ki, bu, Yəh. 1:1-də Yəhyanın Məsih İsayə aid olaraq işlətdiyi "loqos" (kəlam) sözünün zəminidir.
 - (3) "Ekkleziastikus"un 24-cü fəslində də bunu görmək mümkündür.
2. Bu ədəbiyyat xalqa deyil fərdə ünvanlanması ilə Qanundan və Peyğəmbərlərdən fərqlənir. Burada tarixdən və ya ibadətdən bəhs olunmur. Bu ədəbiyyatda fərdin uğurlu, sevincli, əxlaqlı gündəlik həyatı önə çıxır.
 3. Müqəddəs Kitabdakı hikmət ədəbiyyatı qonşu xalqların hikmət ədəbiyyatına strukturca bənzəyir, lakin məzmunca ondan fərqlənir. Müqəddəs Kitabdakı hikmət ədəbiyyatının təməli yalnız yeganə həqiqi Allahdır (müq. et. Əyy. 12:13; 28:28; Sül. 1:7; 9:10; Zəb. 111:10). (Babilistanda Apsu, Ea və ya Marduk idi. Misirdə Tor idi)
 4. İbrani hikməti olduqca əməli idi. Xüsusi vəhyə deyil, təcrübəyə əsaslanırdı. Fərdin öz həyatında (həm ruhani, həm də dünyəvi həyatında) uğurlu olması üzərində fokuslaşırdı. Bu, ilahi "sağlam düşüncə"dir.
 5. Hikmət ədəbiyyatı insan məntiqinə, təcrübəsinə və müşahidəsinə əsaslandığına görə beynəlxalq idi və ümumbəşəri xarakter daşıyırdı. İsrailin hikmətinin vəhyə daxil olması, çox vaxt açıqca ifadə olunmayan monoteist dini dünyagörüşü ilə bağlıdır.

II. MÜMKÜN MƏNBƏLƏR

- A. Hikmət ədəbiyyatı İsraildə vəhyin digər formalarının alternativini ya da balansını olaraq formalaşmışdır. (Yer. 18:18; Yez. 7:26)
 1. kahin - qanun - forma (kollektiv)
 2. peyğəmbər - elan - motiv (kollektiv)
 3. müdrik adam - hikmət - praktiki uğurlu gündəlik həyat (fərd)
 4. İsraildə peyğəmbər qadınlar olduğu kimi, müdrik qadınlar da var idi (müq. et. 2Şam. 14:1-21; 20:14-22).
- B. Bu ədəbiyyat növü, yəqin ki, belə təşəkkül tapmışdır:
 1. tonqalın ətrafında danışılan xalq rəvayətləri olaraq
 2. oğlan uşaqlarına ötürülən ailə ənənələri olaraq
 3. padşah sarayında yazılan və sarayın dəstəyi ilə yayılan:
 - a. Davud Zəburla əlaqələndirilir
 - b. Süleyman Məsəllər Kitabı ilə əlaqələndirilir (1Pad. 4:29-34; Zəb. 72 və 127)
 - c. Xizqiya hikmət ədəbiyyatının redaktə edilməsi ilə əlaqələndirilir.

III. MƏQSƏD

- A. Bu ədəbiyyatın fokusunda əsasən xoşbəxtlik və uğur durur. Əsərlər başlıca olaraq fərdə ünvanlanır. Bunların əsası:
 - 1. əvvəlki nəsillərin təcrübəsi,
 - 2. həyatda səbəb-nəticə əlaqəsi.
- B. Cəmiyyətdə həqiqətin ötürülməsi, rəhbərlərin və vətəndaşların gələcək nəslinə öyrədilməsi bu yolla həyata keçirilirdi.
- C. Əhdi-Ətiq hikməti, hər zaman açıqca ifadə etməsə də, bütün həyatın arxasında Allaha görünür.
- D. Bunlar, ənənəvi teologiyayı sınaqdan keçirən və balanslaşdıran mətnlər idi. Müdrik adamlar, dərslərdəki həqiqətlərin həddləri içində qala bilməyən azad fikirli insanlar idi; "Niyə?", "Necə?", "Əgər belə olsaydı, nə olardı?" kimi sualları verməyə cürət edən insanlar idi.

IV. ŞƏRH ETMƏNİN AÇARLARI

- A. Məsəlvari qısa kəlamlar
 - 1. həqiqəti ifadə etmək üçün istifadə olunan həyat gerçəkliklərini axtarın.
 - 2. əsas həqiqəti sadə deklarativ cümlə ilə ifadə edin.
 - 3. kontekst kömək etməyəcəyi üçün eyni mövzuya dair paralel yerləri axtarın.
- B. Daha uzun ədəbi mətnlər
 - 1. mütləq bütün mətnin əsas həqiqətini müəyyən edin.
 - 2. ayələri kontekstdən çıxarmayın.
 - 3. kitabın yazılmasına səbəb olmuş tarixi hadisəni və ya yazılma məqsədini aydınlaşdırın.
- C. Ümumi səhv şərhlərinin bəzisi (Fi və Styuart, "Müqəddəs Kitabı necə oxumaq lazımdır" [Fee & Stuart, *How to Read the Bible for All It Is Worth*], s. 207)
 - 1. İnsanlar bir hikmət kitabını (Əyyub və ya Vaiz kimi) bütövlükdə oxumaq və əsas həqiqətini müəyyən etmək əvəzinə ayrı-ayrı hissələrini kontekstdən çıxarıb həqiqi mənalarda şərh edərək müasir həyata tətbiq edirlər.
 - 2. İnsanlar bu ədəbi janrın misilsizliyini dərk etmirlər. Bu, qədim Yaxın Şərqlə xas olan son dərəcə yığcam və məcazi ədəbiyyatdır.
 - 3. Məsələrdə ümumi həqiqətlər elan olunur. Bunlar hər vaxt, hər konkret vəziyyətdə doğru olan xüsusi həqiqətlər deyil, geniş və ümumi bəyanlardır.

V. MÜQƏDDƏS KİTABDAN NÜMUNƏLƏR

- A. Əhdi-Ətiq
 - 1. Əyyub
 - 2. Zəbur 1, 19, 32, 34, 37, 49, 73, 104, 107, 110, 112, 61, 62, 68, 133, 147, 121, 125, 130, 140, 146
 - 3. Süleymanın Məsəlləri
 - 4. Vaiz
 - 5. Nəğmələr Nəğməsi
 - 6. Mərsiyələr

7. Yunus

B. Kanona daxil olmayan əsərlər

1. Tovit
2. Ben Siraxın hikməti (Ekkleziastikus)
3. Süleymanın hikməti (Hikmət kitabı)
4. IV Makkaveylər

C. Əhdi-Cədid

1. İsanın məsəlləri
2. Yaqubun Məktubu

İBRANİ POEZİYASI

I. GİRİŞ

- A. Bu ədəbiyyat növünə aid olan mətnlər Əhdi-Ətiqin üçdə bir hissəsini təşkil edir. Bunlara ən çox ibrani kanonunun "Peyğəmbərlər" və "Yazılar" bölmələrində rast gəlmək olar.
- B. Bu poeziya ingilis poeziyasından xeyli fərqlənir. İngilis poeziyası yunan və latın poeziyası əsasında yaranmışdır. İbrani poeziyası Kənan poeziyasına daha yaxındır. Yaxın Şərq poeziyasında vurğulanan misralar, ölçü və qafiyə yoxdur.
- C. İsrailin şimalında, Uqaritdə arxeoloqların kəşf etdiyi Ras Şamra, ilahiyyətçilərin Əhdi-Ətiq poeziyasını anlamasına kömək etmişdir. E.ə. XV əsrə aid olan bu poeziyanın Müqəddəs Kitabdakı poeziya ilə açıq-aşkar bədii əlaqəsi var idi.

II. POEZİYANIN ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

- A. Poeziya olduqca yığcamdır.
- B. Həqiqəti, duyğuları və ya təcrübələri obrazlarla ifadə etməyə çalışır.
- C. Başlıca olaraq yazılıdır, şifahi deyildir. Son dərəcə nizamlıdır (strukturludur). Strukturu ifadə olunur:
 1. balanslaşdırılmış misralarda (paralelizm)
 2. kəlmə oyununda

III. STRUKTUR

- A. Yepiskop Robert Lout, "İbranalərin müqəddəs poeziyası haqqında mühazirələr" kitabında (Robert Lowth, *Lectures on the Sacred Poetry of the Hebrews*, 1753-cü il) Müqəddəs Kitab poeziyasını ilk dəfə "düşüncənin balanslaşdırılmış misraları" olaraq səciyyələndirmişdir. Müasir ingiliscə tərcümələrin çoxunda poetik mətnin misraları müvafiq formatda verilir.
 1. sinonimik - misralar eyni həqiqəti fərqli sözlərlə ifadə edir:
 - a. Zəbur 3:1; 49:1; 83:14; 103:3
 - b. Sül. 20:1
 - c. Yeş. 1:3
 - d. Amos 5:24
 2. antitetik - misralar qarşılaşdırma yolu ilə ya da müsbət olanı və mənfi olanı söyləməklə bir-birinə zidd olan fikirləri ifadə edir:
 - e. Zəbur 1:6; 90:6
 - f. Sül. 1:6,29; 10:1,12; 15:1; 19:4
 3. sintetik - növbəti iki-üç misra fikri davam etdirir – Zəb. 1:1-2; 19:7-9; 29:1-2
- B. A. Briqz, "Müqəddəs Yazının tədqiq edilməsinə ümumi giriş" kitabında (A. Briggs, *General Introduction to the Study of Holy Scripture*, 1899-cü il) ibrani poeziyasının analizinin növbəti mərhələsini işləmişdir:
 1. emblematik - birinci cümlə həqiqi, ikincisi məcazi mənada işlənir, Zəb. 42:1; 103:3.

2. tədrici və ya pilləli - cümlələr həqiqəti tədrici şəkildə açır, Zəb. 19:7-14; 29:1-2; 103:20-22.
3. xiaстик (xiazma əsaslanan) - bir-birinə bağlı olan bir neçə cümlə, adətən ən azından dörd cümlə; bunlarda 1-cü misra 4-cü misra ilə, 2-ci misra isə 3-cü misra ilə əlaqəli olur – Zəb. 30:8-10a

C. Q.B. Qrey, "İbrani poeziyasının formaları" kitabında (G.B. Gray, *The Forms of Hebrew Poetry*, 1915) balanslaşdırılmış misralar anlayışını daha da işləmişdir:

1. tam balans - birinci misradakı hər sözün ikinci misrada qarşılığı vardır – Zəb. 83:14 və Yeş. 1:3
2. qismi balans - cümlələr eyni uzunluqda deyildir – Zəb. 59:16; 75:6

D. səs modellərinin növü

1. əlifbaya əsaslanan (akrostix)
2. samitlərə əsaslanan (alliterasiya)
3. saitlərə əsaslanan (assonans)
4. sözlərin təkrarlanmasına əsaslanan (paronomasiya)
5. bənzər səslənən sözlərə əsaslanan (onomatopoeya)
6. xüsusi başlanğıc və son (inklyuziya)

E. Əhdi-Ətiqdə poeziyanın bir neçə növünə rast gəlinir. Onlardan bəzisi mövzuyla bağlı, bəzisi formayla bağlıdır:

1. təqdis nəğməsi – Say. 21:17-18
2. iş nəğməsi – (Hak. 9:27-də ondan bəhs olunur, amma onun mətni yazılmayıb); Yeş. 16:10; Yer. 25:30; 48:33
3. balladalar – Say. 21:27-30; Yeş. 23:16
4. içki mahnıları – mənfi, Yeş. 5:11-13; Amos 6:4-7; və müsbət, Yeş. 22:13
5. məhəbbət şeirləri – Nəğmələr Nəğməsi, toy tapmacası – Hak. 14:10-18, toy nəğməsi – Zəb. 45
6. mərsiyə/ağı – (2Şam. 1:17 və 2Saln. 35:25-də ondan bəhs olunur, lakin onun mətni yazılmayıb) 2Şam. 3:33; Zəb. 27, 28; Yer. 9:17-22; Mərs.; Yez. 19:1-14; 26:17-18; Nah. 3:15-19
7. müharibə mahnıları – Yar. 4:23-24; Çıx. 15:1-18; Say. 16:35-36; Yeşua 10:13; Hak. 5:1-31; 11:34; 1Şam. 18:6; 2Şam. 1:18; Yeş. 47:1-15; 37:21
8. başçıların xüsusi xeyir-duaları – Yar. 49; Say. 6:24-26; Qanun. 32; 2Şam. 23:1-7
9. cadu mətnləri – Bilam, Say. 24:3-9
10. müqəddəs şeirlər – Zəbur (Məzmurlar)
11. akrostix şeirlər – Zəb. 9,34,37,119; Sül. 31:10 və s.a. və Mərs. 1-4
12. lənətləmələr – Say. 21:22-30
13. istehzalı şeirlər – Yeş. 14:1-22; 47:1-15; Yez. 28:1-23

IV. İBRANİ POEZİYASINI ŞƏRH ETMƏ QAYDALARI

- A. Bir bəndin əsas həqiqətini müəyyən etməyə çalışın (nəsrə abzaslar kimi).
- B. Məcəzaları müəyyən edin və nəsr ilə ifadə edin. Bu ədəbiyyat növünün olduqca yığcam olduğunu yadda saxlayın; çox şeyin oxucular tərəfindən tamamlanacağı gözlənilir.
- C. Mövzu yönümlü daha uzun şeirlərin ədəbi kontekstini və tarixi şəraitini mütləq nəzərə alın.

- D. Hakimler 4-cü və 5-ci fəsillər poeziyanın tarixi necə ifadə etdiyini görmək üçün çox faydalıdır. Hak. 4 nəsrlə yazılmış mətndir, Hak. 5-də isə eyni əhvalat poeziya ilə nəql olunur.
- E. İstifadə olunan paralelizmin növünü müəyyən etməyə çalışın: sinonimik, antitetik, yaxud sintetik. Bu çox mühümdür.

ƏYYUB KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Kitab baş personajının adını daşıyır. Əyyub adı geniş yayılmışdı. Mənası belə ola bilər:
1. "Ata haradadır"
 2. "düşmən"
 3. "tövbə edən adam"
- B. Bu, qüdrətli, son dərəcə bədii və mənalı kitabdır:
1. Lüter dedi ki, bu kitab "Müqəddəs Yazının bütün kitabları arasında ən əzəmətli və möhtəşəmdir".
 2. Britaniyalı şair Alfred Tennyson bunu "qədim və müasir bütün poemaların ən ucusu" adlandırdı.
 3. Şotlandiyalı yazıçı Tomas Karlayl dedi: "Müqəddəs Kitabda və ya ondan kənarında bundan daha qiymətli heç nə yazılmamışdır".

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab ibrani kanonunun "Yazılar" bölməsindədir.
- B. Bəzi ibrani əlyazmalarında Qanunun Təkrarı Kitabından sonra gəlir, çünki Əyyub və İbrahim eyni tarixi dövrdə yaşayıblar.
- C. Əyyub Kitabının poetik kitabların arasında yer tutması Vulqatadan başlayıb və Trent kilsə məclisində kitabın bu yeri təsdiq olunub.

III. JANR

- A. Əyyub Kitabı, qədim Yaxın Şərqdə geniş yayılmış "hikmət ədəbiyyatı" adındakı janra aiddir.
- B. Kitabın çoxu mənzum, yalnız giriş (1-2) və son (42) hissələrinin mənsur olması səbəbindən onun janrı bəzəndə ilahiyyatçılar arasında çoxlu mübahisələr gedir:
1. tarixi hekayət
 2. fəlsəfi/teoloji bir mövzunun dram şəklində təqdimi
 3. məsəl
- C. Əyyub Kitabı ədəbi cəhətdən (amma teoloji cəhətdən yox) bu əsərlərə bənzəyir:
1. şümlərin e.ə. 2000-ci ilə aid olan "Şumerli Əyyub" əsəri.
 - a. I şəxsin təkində şikayət
 - b. haqsız yerə izzət çəkdiyindən
 - c. tanrı tərəfindən tərki edildiyindən
 - d. məhkəmədə özünü müdafiə etmək istəyir
 - e. günah aşkar edilir
 2. babillilərin "Hikmət Rəbbinə alqış edəcəyəm" adındakı əsəri. Bəzən "Babilli Əyyub" olaraq adlandırılan bu əsər təqribən e.ə. 1300-1100-cü illərə aiddir.
 - a. I şəxsin təkində monoloq
 - b. tanrılar baş personajı tərki edir, dostlar ondan uzaqlaşır

- c. axırda sağlamlığı və varı-dövləti bərpa olunur
3. babillilərin "Bəşəriyyətin əzabları haqqında dialoq" adındakı əsəri. Bəzən "Babil teodiseyası" olaraq adlandırılan bu əsər təqribən e.ə. 1000-ci ilə aiddir.
 - a. əzablar haqqında akrostix şəklində bir dialoq
 - b. əzab çəkən şəxs və dostu arasında
 - c. dostu ənənəvi fikirləri müdafiə edir, əzab çəkən şəxs isə pislərin uğur qazanmaları kimi açıq-aşkar problemlərdən bəhs edir
 - d. bütün problemlər son nəticədə insanın gücsüzlüyündən irəli gəlir
4. misirlilərin "Bəlağətli kəndlilin etirazları" adındakı əsəri.
5. misirlilərin "Həyatından bezmiş adamın öz ruhu ilə mübahisəsi" adındakı əsəri. Bu əsər həmçinin "İntihar haqqında mübahisə" adlandırılır.

D. Bir neçə janrın istifadə edildiyi bu kitab heç bir konkret janra aid deyildir.

1. monoloq
2. dialoq
 - a. dostlar
 - b. YAHVE
3. nəsrə yazılmış giriş və son hissələri

IV. MÜƏLLİF

A. Əyyub Kitabının müəllifi anonimdir.

B. Baba Batrada (14b) Musanın bu kitabı yazdığı deyilir. Bəzi ibrani əlyazmalarında, süryani tərcümələrində və Peşittada bu kitab Qanunun Təkrarından sonra gəlir.

C. Ehtimal var ki, yəhudi bir filosof Əyyubun tarixçəsini bədii şəkildə yazaraq, fəlsəfi, teoloji bir həqiqəti öyrətmək üçün ondan istifadə edib.

D. Bəzi alimlər fərz edirlər ki, poetik fəsillər (3-41) qədim bir müəllif tərəfindən yazılıb, proloq (1-2) və epiloq (42) isə sonradan bir redaktor tərəfindən əlavə edilib.

Ancaq yadda saxlamaq lazımdır ki, müasir qərbi mədəniyyətə mənsub olan bizlər qədim Yaxın Şərqi yazma ənənələrini və üsullarını tam anlamırıq. Hammurapi qanunları nəsrə yazılıb, ancaq giriş və son hissələri mənzumdur.

E. Əyyubun şəxsiyyəti

1. Əyyub qədim bir tarixi şəxsiyyətdir, çünki:
 - a. Yez. 14:14,20-də və Yaq. 5:1-də onun adı çəkilmişdir
 - b. Amarna mətnlərində, Misir lənətləmə mətnlərində, Mari mətnlərində və Uqarit mətnlərində, konkret bu adama aid olmasa da, bu ad yazılmışdır
 - c. 42:11-dəki pul vahidi, *kesita*, yalnız Yar. 33:19-da və Yeşua 24:32-də tapılır
2. Əyyubun bir yəhudi olmadığı bəllidir
 - a. Əyyub və dostları öz söhbətlərində Allah üçün ümumi adlar işlədirlər
 1. *Elohim* (Allah) fəs. 1-2 və 20, 28, 32, 34, 38
 2. *El* (Allah) dəfələrlə
 3. *Şadday* (Külli-İxtiyar) dəfələrlə
 - b. görünür ki, Edomdan müdrik bir adam idi
 1. Us (Yar. 36:28; Yer. 25:20; Mərs. 4:21)
 2. Teman (Yar. 36:11)
 3. "şərqdə yaşayanlar" ilə müqayisə olunur (Əyy. 1:3; Hak. 6:3,33; Yeş. 11:14; Yez. 25:4,10)

V. TARİX

- A. Kitabın tarixi zəmini, e.ə. II minilliyin əcdadlar (patriarxlar) dövrünə uyğun gəlir. Bəzi misallar:
1. Əyyub öz ailəsinin kahini olaraq hərəkət edir (1:5)
 2. Əyyub uzun yaşayır – 140+ il (42:16)
 3. yarı köçəri həyat sürür, ev heyvanlarını otarır
 4. xaldeyli və səbəli soyğunçular dəstələri (1:15,17)
 5. Əyyub ilin bir yarısını şəhərdə keçirir, digər yarısında sürülərinin yanında qalırdı.
- B. Janra görə, kitab hikmət ədəbiyyatının yazıldığı dövrə, yəni Davuddan Yəhuda padşahlarına, ələlxüsus Xizqiya qədərki zamana aiddir.
- C. R.K. Harrisonun (R.K. Harrison) qənaətinə, bu kitabın ən gec e.ə. V əsrin sonları ilə tarixlənməsi üçün sübutlar mövcuddur.

VI. TARİXİ ŞƏRAİT

- A. Us ölkəsinin yeri tam məlum deyildir. Bu barədə iki başlıca fərziyyə vardır:
1. Edom torpağında
 - a. oranın müdrik adamları məşhur idi, Yer. 49:7
 - b. üç dostdan biri Teman şəhərində idi, bu şəhərsə Edomda idi Şəhərin adı, Esavın nəslindən olan bir adamın adı ilə bağlıdır, Yar. 36:15.
 - c. Us, Xorlu Seirin oğullarından biri idi, müq. et. Yar. 36:20-30. Bu insanlar Edom bölgəsi ilə əlaqəli idilər.
 - d. Mərs. 4:21-də Usa Edomla əlaqələndirilir.
 2. Aram bölgəsində
 - a. Arami üslub və sözlər Əyyubda üstünlük təşkil edir
 - b. 1:17-də xaldeyli soyğunçulardan bəhs olunur.
 - c. Yar. 10:23-də Us Aram ilə əlaqələndirilir, müq. et. Yar. 22:20-22.
 3. Ehtimal var ki, Us adı Fələstinin şərqində məşkunlaşmış, şimalda Aramdan cənubda Edoma qədər yaşayan bir neçə qəbiləyə məxsus idi.

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

- A. Mənsur proloq (səmavi şura), 1-2
- B. Əyyubun dostları, 3-37
1. Əyyubun gileyi, 3
 2. üç dialoq dövrü, 4-31
 - a. birinci dövr, 4-14
 - (1) Elifaz, 4-5
 - (2) Əyyub, 6-7
 - (3) Bildad, 8
 - (4) Əyyub, 9-10
 - (5) Sofar, 11
 - (6) Əyyub, 12-14
 - b. ikinci dövr, 15-21
 1. Elifaz, 15
 2. Əyyub, 16-17
 3. Bildad, 18

4. Əyyub, 19
5. Sofar, 20
6. Əyyub, 21
- c. üçüncü dövr, 22-31
 1. Elifaz, 22
 2. Əyyub, 23-24
 3. Bildad, 25
 4. Əyyub, 26
 5. Əyyubun yekun sözü, 27
 6. müəllifin şərhı (hikmətin mədhi və sirri), 28
 7. Əyyubun monoloqları, 29-31
3. Elihunun şərhləri, 32-37
 - a. nəsr, 32:1-5
 - b. nəzm, 32:6-37:24
- C. Allahın Əyyuba cavabı, 38:1-42:6
 1. Allahın Yaradan olaraq cavabı, 38-39
 2. Allahın Hakim olaraq cavabı, 40:1-2,6-41:34
 3. Əyyubun tövbəsi, 40:3-5 və 42:1-6
- D. Mənsur epiloq, 42:7-17

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Bu kitab, salehlərin bu həyatda xeyir-dua aldığını, pislərinə burada cəza çəkdiyini öyrədən ənənəvi əhd teologiyasını (Qanun. 27-29) balanslaşdırmaq üçün yazılıb. Bu ənənəvi yəhudi teologiyası Əyyubun üç dostunun dedikləri ilə ifadə olunur. Ənənəvi fikirlərə meydan oxuyan və həm Əyyubun, həm də özündən yaşlı olan üç dostunun dediklərini açıqca təkzib edən və düzəldən gənc Elihunun xüsusi rolunu da qeyd etmək maraqlıdır.
- B. Kitab öyrədir ki, Allah ədalətlidir və axırda – ya dünyada (Əyyubun bərpa olunması, 42:10-17), ya da axirətdə (14:7-17; 19:23-27) hər şeyi düzəldəcəkdir.
- C. İnsanın çəkdiyi iztirab heç də həmişə onun öz günahının nəticəsi olmur, Əyyubun üç dostunun düşündüyündən fərqli olaraq (müq. et. 4:7-11; 8:3-7; 11:13-15; 15:12-16; 22:21-30). Bu dünya ədalətsizdir, günaha batmış fani dünyadır. Burada pislər bəzən uğur qazanırlar (Zəb. 73). Salehlər çox vaxt iztirab çəkirlər. Şeytan Əyyubu öz mənfəəti üçün iman etməkdə günahlandırdı.
- D. Bu kitab bizə ruhani aləmin içində baxmaq imkanı verir. İnsanın əleyhinə olan bir ittihamçı vardır. Şeytan Əhdi-Ətiqdə Allahın quludur, ittiham edən mələkdir (müq. et. A.B. Davidson, "Əhdi-Ətiq teologiyası" [A.B. Davidson, *An Old Testament Theology*, T & T Clark], ss. 300-306). Şeytan sözünün müəyyənlik artikli ilə işlənməsinin səbəbini müəyyən etmək çətindir. Bu, addan daha çox funksiyanı bildirən söz ola bilər. Müxtəlif subyektlər "düşmən" və ya "ittihamçı" olaraq adlandırılır.
 1. insanlar
 - a. 1Şam. 29:4
 - b. 2Şam. 19:22
 - c. 1Pad. 5:4
 - d. 1Pad. 11:14-22, 23-25

- e. Zəb. 71:13
- f. Zəb. 109:6, 20, 29
- 2. mələklər
 - a. Rəbbin mələyi – Say. 22:21
 - b. Şeytan – Əyy. 1-2, 1Saln. 21:13; Zək. 3:1-2

E. Allah Əyyuba çəkdiyi iztirabın səbəbini heç bildirmir. Həyat bir sirdir. Allaha güvənmək, məlumat almaqdan daha vacibdir!

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr:

1. kamil, 1:1; 2:3
2. ilahi varlıqlar, 1:6; 2:1 (hərf. "Allah oğulları")
3. saxsı parçası, 2:8
4. Ölümlər diyarı, 7:9; 11:8 (hərf. "Şeol")
5. qamış, 8:11
6. Rahav, 9:13; 26:12-13
7. Həlak yeri, 26:6; 28:22; 31:12 (hərf. "Avaddon")
8. kəffarə, 33:24; 36:18
9. Livyatan, 3:8; 41:1
10. behemot, 40:15
11. teodiseya

B. Şəxslər

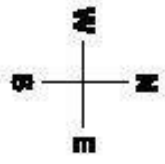
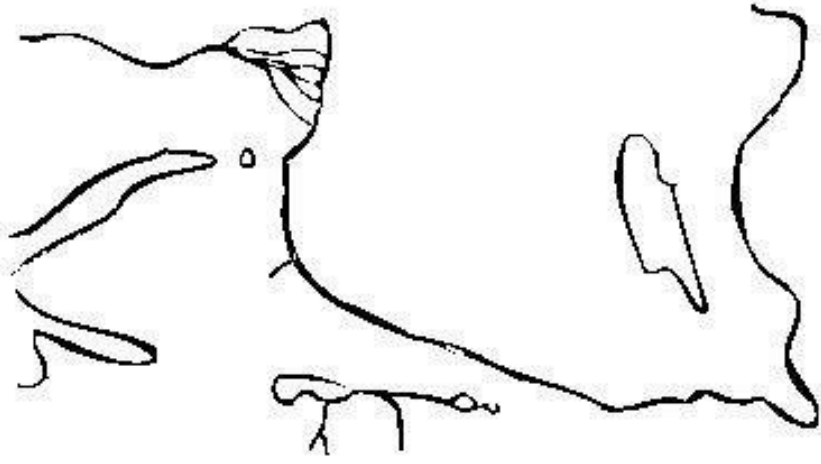
1. "şərqdə yaşayanlar", 1:3
2. Şeytan, 1:6
3. Səbahılar, 1:15
4. Xaldeylilər, 1:17
5. Külli-İxtiyar (*Şadday*), 6:4,14; 13:3; 22:3,26
6. Elihu, 32:2

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

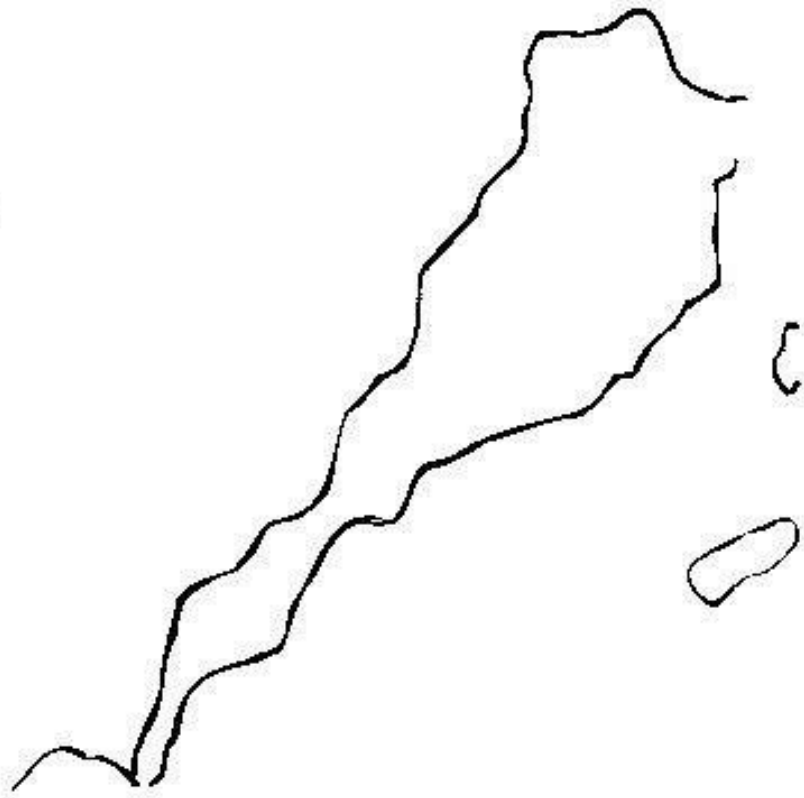
1. Us, 1:1
2. Teman, 4:1
3. Edom

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

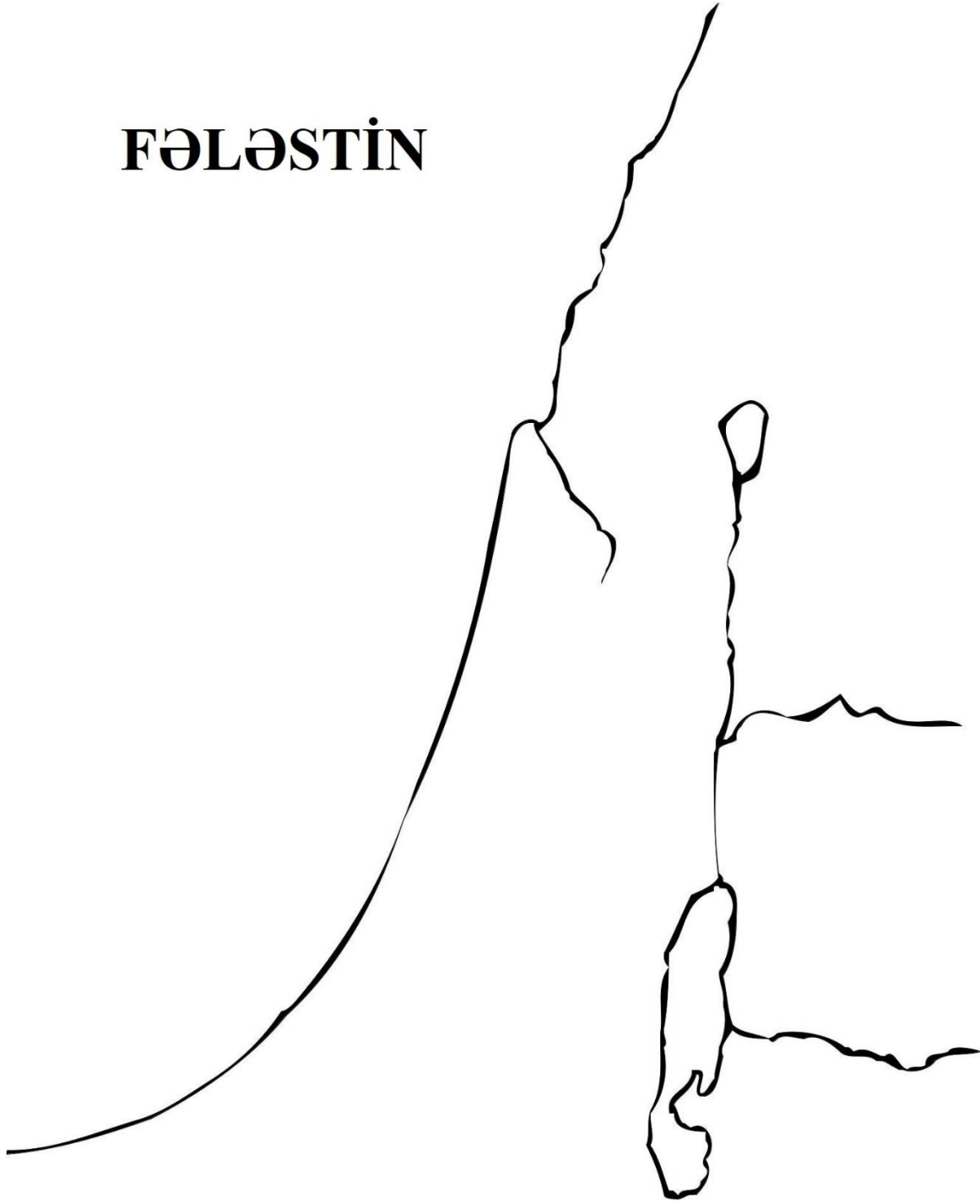
1. Allahdan qorxmaq nə deməkdir? 1:1,9; 28:28
2. Əyyub günahsız idimi (qüsursuz, kamil)? 1:1,8,22
3. Şərqdə yaşayanlar kimlər idi? 1:1
4. Əyyubun öz ailəsinin kahini kimi hərəkət etməsi kitabın tarixlənməsinə necə təsir edir? 1:5
5. Şeytanın göydə Allahın hüzurunda olmasından nə nəticə çıxarmaq olar? 1:6-12
6. Şeytan Əyyubu Allahın hüzurunda necə ittiham edir? 1:6-12; 2:1-6
7. 14:7-17 və 19:23-29 bədənin dirilməsini öyrədirmi? Niyə və ya niyə yox?
8. Allah Əyyubun suallarına cavab verirmi?
9. Əyyub günah etdiyini etiraf edirmi? 40:3-5; 42:1-6
10. Allah Əyyubun üç dostuna nə buyurur? (42)
11. Əyyubun özünə haqq qazandırması Allahın xasiyyətinə necə təsir edir? 40:8

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

ZƏBUR KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Kitabın ibrani adı "Həmd nəğmələri" və ya "Həmdlər" (*Tehillim*). Bu ad təəccüblüdür, çünki Zəburdakı məzmunların çoxu giley və ya şikayət ifadə edir.
- B. Septuaqintada kitabın adı "simli çalğı alətində çalmaq" mənasına gələn "*psalmos*"dur. Luka 20:42; 24:44 və Həv. 1:20-də Zəbura dair bu yunan sözü işlənmişdir. Qeyd edək ki, bütün məzmunlar musiqi alətlərinin müşayiəti ilə oxunmaq üçün yazılmasa da, Septuaqintada kitabın ümumi adı bu olmuşdur.

II. KANONİZASIYA

- A. Zəbur, ibrani kanonunun "Yazılar" adlı üçüncü hissəsinə daxildir. İbrani kanonunun bu bölməsinin tərkib hissələri bunlardır:
 - 1. hikmət ədəbiyyatı
 - a. Əyyub
 - b. Zəbur
 - c. Süleymanın Məsəlləri
 - 2. bayramlar üçün nəzərdə tutulan kitablar (*Meqilloth*)
 - a. Rut
 - b. Vaiz
 - c. Nəğmələr Nəğməsi
 - d. Mərsiyələr
 - e. Ester
 - 3. tarixi kitablar
 - a. Daniel
 - b. Ezra
 - c. Nehemya
 - d. Salmələr
- B. Zəbur, məzmunlar toplusu olaraq, Septuaqintada və Ölü dəniz tumarlarında yer alır.
- C. Zəbur, Əhdi-Ətiqin Əhdi-Cədidə ən çox sitat gətirilən kitabıdır.

III. JANR

- A. Bu ədəbi forma qədim Yaxın Şərqdə geniş yayılmışdır. Zəburdakı məzmunlar formaca Babilistan, Misir və Kənan ilahilərinə bənzəyir. Alimlər aşağıdakıların arasında yaxın əlaqəni təsbit etmişlər:
 - 1. Zəbur 104:20-30 və Atona oxunan Misir ilahisi (e.ə. XIV əsr)
 - 2. 29-cu məzmun Baala oxunan Uqarit şeiri ilə demək olar ki eynidir, təkcə tanrının adı fərqlənir.
- B. Arxeoloqların Uqarit şəhərində kəşf etdikləri Ras Şamra mətnləri, Kənan poeziyası ilə Zəbur arasındakı bənzərliyini aşkarlayır.

C. Bu ədəbi janr İsraildə qədimdən var idi:

1. Musanın ilahisi, Çıx. 15:1-17
2. Məryəmin ilahisi, Çıx. 15:21
3. İsrailin ilahisi, Say. 21:17-18
4. Devoranın ilahisi, Hak. 5
5. Xannanın ilahisi, 1Şam. 2:1-10
6. Yaşar kitabından "Oxatan yay" nəğməsi, 2Şam. 1:17-27

D. Üç başlıca forma:

1. həmd məzmuları – "Rəbbə həmd edin!" kimi əmrlərlə başlayır
2. şikayət məzmuları – "Ya Rəbb" kimi ifadələrlə başlayır, şikayət yaxud yalvarış ilə davam edir
3. hikmət məzmuları – hikmət ədəbiyyatına bənzər kateqoriyalar

IV. MÜƏLLİF

A. Bir çox məzmuların başlığında və ya ilk sətirində müəllifləri bildirilir. Belə başlıqlara iki yanaşma vardır:

1. bunlar ibrani mətninə daxil olduğu üçün kanonikdir. Ancaq Ölü dəniz tumarlarındakı Zəburda bu başlıqlar və ilk sətirlər yoxdur.
2. bunlar orijinal mətnə yox idi, buna görə də Allahdan ilham almış Yazının bir hissəsi deyil, qədim ənənənin bir hissəsi sayılmalıdır. Görünür ki, ən azından iki məzmunun başlığı başqa kanonik mətnlərə ziddir:
 - a. 34-cü məzmunun başlığı 1Şam. 21:10-dan başlayan mətnə ziddir
 - b. 56-cı məzmunun başlığı 1Şam. 21:10-a ziddir
3. başqa bir məsələ ondan ibarətdir ki, ibrani dilində "filankəsin məzmunu" ifadəsi bir neçə mənada başa düşülə bilər:
 - a. "filankəs tərəfindən yazılmış"
 - b. "filankəs üçün yazılmış"
 - c. "filankəsə ünvanlanmış"
 - d. "filankəsin dövrünə aid olan"
 - e. "filankəsin rəhbərliyi ilə"

B. masoret mətnə (MT) görə müəlliflər:

1. Davud, (1Şam. 16:16-18), (MT) Zəb. 73-ün müəllifi; (Septuaqinta) 84; (Vulqata) 53
2. Anonim – 50 məzmur: 1, 2, 10, 33, 43, 71, 91, 93-97, 104-107, 118-119, 135, 137, 146-150
3. Davudun xor rəhbəri Asəf (1Saln. 15:16-17; 16:5) 12 məzmur: 50, 73-83
4. Qorah övladları, levili musiqiçilərin ailəsi (1Saln. 9:19; 15:17) 11 məzmur: 42-49 (43 istisna olmaqla), 84-88 (86 istisna olmaqla)
5. Yedutun, levili xor rəhbəri (1Saln. 16:41-42; 25:1-3; 2Saln. 5:12) 3 məzmur: 39, 62, 77
6. Süleyman, 2 məzmur: 72, 127. "...tərəfindən yazılmış", "...üçün yazılmış", "...ə ünvanlanmış", "...dövründə yazılmış" və ya "rəhbərliyi ilə yazılmış".
7. Musa, 1 məzmur: 90
8. Ezrahlı (1Saln. 6:33; 15:17)
 - a. Etan, Zəb. 89 (bəzilərinin fikrincə, İbrahim) 1Saln. 15:17,19
 - b. Heman, Zəb. 88 (həmçinin Qorah övladlarından biri) 1Pad. 4:31; 1Saln. 4:31; 15:19

- C. Yəhudi əsərlərinə görə müəlliflərlə bağlı ənənələr
1. Baba Batra 14b - "Zəbur Kitabını Davud yazdı və on nəfər ağsaqqal ona yardım etdi: ilk insan Adəm, Melkisedeq, İbrahim, Musa, Heman, Yedutun, Asəf və Qorahın üç oğlu"
 2. Sinedrion 38b (Talmud), 139-cu məzmunun Adəm, 110-cu məzmunun isə Melkisedeq tərəfindən yazıldığını bildirir
- D. Septuaqintaya görə, Yeremya, Yezekeel, Haqqay və Zəkəriyyə məzmurlar yazıblar (112, 126, 127, 137, 146-149)

V. TARİX

- A. Zəbur Kitabının tarixlənməsi iki səbəbə görə çətinidir:
1. ayrı-ayrı məzmurlar xüsusi hadisələrin münasibətilə yazılmışdır
 2. məzmurlar redaktə prosesində beş kitab olaraq toplanmışdır
- B. Zəbura İsrailin bütün tarixi dövrlərindən olan nəğmələr daxil olmuşdur:
1. Yəhudi rəvayətinə görə:
 - a. 139-cu məzmunun müəllifi Adəmdir
 - b. 110-cu məzmunun müəllifi Melkisedeqdir
 - c. 89-cu məzmunun müəllifi İbrahimdir
 - d. 90-cı məzmunun müəllifi Musadır
 2. müasir alimlər məzmurları üç başlıca dövr üzrə ayırmışlar:
 - a. sürgündən əvvəlki dövr (I, II və IV kitablar)
 - b. sürgün dövrü (III kitab)
 - c. sürgündən sonrakı dövr (V kitab)
- C. Bir çox məzmurların Davuda aid edildiyi bəllidir:
1. Davud bəstəkar, çalğıçı və müğənni idi, 1Şam. 16:16-18
 2. Levili musiqi qrupları və ya məbəddə oxuyanları yaradan və təşkil edən o idi, 1Saln. 15:1-16:43, 25:1-31; 2Saln. 29:25-30
 3. Zəburun ilk iki kitabı ona aid edilir, Zəb. 72:20
 4. Davudun məzmurları Zəburun kitablarının beşində də vardır

VI. ZƏBURUN STRUKTURU

- A. Ümumi bir mövzu ya da model yoxdur. Ancaq bunlar vardır:
1. ümumi müqəddimə (saleh insanın xüsusiyyətləri) – Zəb. 1 və bəlkə də Zəb. 2
 2. Zəbura daxil olan beş kitabın hər biri həmd sözləri ilə yekunlaşır, 41:13; 72:18-19; 89:52; 106:48
 3. ümumi yekun (həmd ilahisi) – Zəbur 150
- B. Beş kitabın xüsusiyyətləri
1. 1-ci Kitab – Zəb. 1-41
 - a. 4 məzmurdan başqa hamısı Davuda aid edilir (1, 2, 10, 33)
 - b. Allahın YAHVE adı daha çox işlənir: YAHVE 273 dəfə, Elohim 15 dəfə
 - c. ehtimal ki, Davudun Şaul tərəfindən təqib olunduğu illərə aiddir
 2. 2-ci Kitab – Zəb. 42-72 (72:20-də redaktor özünü göstərir)
 - a. Zəb. 42-49 Qorah övladlarıdır (43 istisna olmaqla)
 - b. Allahın Elohim adı daha çox işlənir: Elohim 164 dəfə, YAHVE isə 30 dəfə
 - c. ehtimal ki, Davudun padşah olduğu dövrdə yazılıb

3. 3-cü Kitab – Zəb. 73-89
 - a. Zəb. 73-83 Asəfindir
 - b. Zəb. 84-88 Qorah övladlarının (86 istisna olmaqla)
 - c. 26 məzmur Davuda aid edilir
 - d. Allahın YAHVE adı 44 dəfə, Elohim adı da 43 dəfə işlənir
 - e. Aşşur böhranı zamanında yazılmış ola bilər
4. 4-cü Kitab – Zəb. 90-106
 - a. Zəb. 101 və 103 Davudundur
 - b. Zəb. 90 Musanıdır
 - c. Qalan məzurlar anonimdir
 - d. YAHVE 104 dəfə, Elohim isə 7 dəfə işlənmişdir
 - e. Babil böhranı zamanında yazılmış ola bilər
5. 5-ci Kitab – Zəb. 107-150
 - a. Zəb. 119 Allahın kəlamı haqqındadır, geniş akrostix şəklində yazılmışdır
 - b. YAHVE 236 dəfə, Elohim isə 7 dəfə işlənmişdir
 - c. Zəb. 146-150, hər biri "Rəbbə həmd edin!" nidası ilə başlayan həmd məzurlarıdır
 - d. ehtimal ki, Allahın gələcək xeyir-dualarına olan ümidi ifadə edir

C. Məzurların nömrələnməsi fərqlənir

1. MT əlyazmaları
 - a. Beraxot 9b – Zəb. 1 və 2 bir məzmur olaraq sayılır
 - b. Şəbbat 16 – məzurların cəmi 147 idi, Yaqubun həyatının illərinə uyğun olaraq
2. Septuaqinta
 - a. Zəb. 9 və 10 birləşərək vahid bir akrostixi təşkil edir
 - b. Zəb. 114 və 115 birləşir, hər ikisi "Hallel məzmunu"dur
 - c. Zəb. 116 və 147 hərəsi ikiye bölünür
3. Məzurların sayı, erkən dövr sinaqoqunda illik Müqəddəs Yazı oxuma təqvimini ilə bağlı ola bilər

D. Məzurların təsnifləndirilmə yolları:

1. mövzular üzrə
 - a. həmd ilahiləri
 - (1) Yaradan Allaha, 8, 19, 104, 139, 148
 - (2) ümumiyyətlə Allaha, 33, 103, 113, 117, 134-136, 145-147
 - b. şükran ilahiləri, 9-10, 11, 16, 30, 32, 34, 92, 116, 138
 - c. mərsiyə/ağrı/şikayət
 - (1) kollektiv, 12, 14, 44, 53, 58, 60, 74, 49, 80, 83, 85, 89, 90, 94, 106, 123, 126, 137
 - (2) fərdi, 3-7, 13, 17, 22, 25-28, 31, 35, 38-43, 69-71, 86, 88, 102, 109, 120, 130, 139-143
 - d. padşahlıq ilahiləri
 - (1) Padşah olaraq Allah, 47, 93, 96-99
 - (2) İsrail padşahı ya da Məsih, 2, 18, 20, 21, 45, 72, 89, 101, 110
 - e. Sion haqqında ilahilər, 46, 48, 76, 84, 87, 122
 - f. liturgiya ilahiləri
 - (1) əhdin yenilənməsi, 50, 81
 - (2) kahinlik xeyir-duası, 134
 - (3) Məbəd haqqında, 15, 24, 68
 - g. hikmət haqqında ilahilər, 36, 37, 49, 73, 111, 112, 127, 128, 133
 - h. YAHVE-nin sədaqəti haqqında ilahilər, 11, 16, 23, 62, 63, 91, 121, 131

- i. yalançı tanrıların və büt-pərəstliyin məhkum edilməsi, 82, 115
2. müəlliflər və ya oxuyan şəxslər üzrə
 - a. Davudun Allaha ən çox YAHVE dediyi məzmları, Zəb. 1-41
 - b. Davudun Allaha ən çox Elohim dediyi məzmları, Zəb. 51-72
 - c. Davudun levili musiqiçiləri və müğənnilərinin ilahiləri
 - (1) Qorah və oğulları, Zəb. 42-49, 84-88
 - (2) Asəf və oğulları, Zəb. 73-83
 - d. həmd edənlərin ilahiləri, Zəb. 111-118, 140-150
 - e. bir bayramda ibadət üçün Yerusəlimə gələn ziyarətçilərin ilahiləri, Zəb. 120-134
3. məzmunun başlığına və ya məzmununa əsasən İsrailin tarixindəki hadisələr üzrə, Zəb. 14, 44, 46-48, 53, 66, 68, 74, 76, 79, 80, 83, 85, 87, 108, 122, 124-126 və 129

E. Əlaqəli məzmlar

1. Zəb. 14 və 53 eynidir, yalnız Allahın adı fərqlənir
 - a. Zəb. 14-də YAHVE işlənir
 - b. Zəb. 53-də Elohim işlənir
2. Zəb. 103 və 104 əlaqəlidir:
 - a. başlanğıcı və sonu eynidir
 - b. Zəb. 103-də YAHVE Xilaskardır
 - c. Zəb. 104-də Elohim Yaradan və Yaşadandır
3. Zəb. 32 və 51 hər ikisi Davudun Bat-Şeva ilə işlətdiyi günaha aiddir
4. Zəb. 57:7-11 və 60:5-12-nin birləşməsi ilə Zəb. 108 əmələ gəlir
5. Zəb. 18 2Şam. 21:1-51-də təkrar olunur

F. Niyə 150 məzmur və niyə 5 kitabda

1. ehtimal ki, Qanunun (Tövrətin) şənbə günləri sinaqoqda oxumaq üçün bölündüyü 150 hissəyə paralel olaraq məzmların sayı da 150 idi.
2. ehtimal ki, Zəburun beş kitabı Musanın beş kitabına paralel idi.

VII. ZƏBURDAKI MUSİQİ TERMİNLƏRİ

- #### A. məzmların müxtəlif növlərini bildiren, başlıqlarda işlədilen musiqi terminləri
1. *MİZMOR*, "simli çalğı alətində çalmaq" mənasına gəlir. Bunlar, musiqi çalğı alətlərinin müşayiəti ilə oxunmaq üçün nəzərdə tutulan məzmlar idi. Belə məzmların sayı 57-dir.
 2. *ŞİR* hər növ nəğmə deməkdir. Bunların sayı 30-dur.
 3. *MASXİL* ya da *MASKİL*, xüsusi bacarıq tələb edən və ya təlim öyrədən ilahilərin adıdır. Bunların sayı 30-dur.
 4. *MİXTAM* ya da *MİKTAM* - bu terminin mənası aydın deyildir. İbrani kökünün mənası "qızıl" yaxud "çox qiymətli"; akkad kökünün mənası "gizli" ya da "nəşr olunmamış"; ərəb kökünün mənası "kəffarə edən" ya da "əfv edən" ola bilər. Bunların sayı 6-dır.
 5. *PALAL*, dua deməkdir. I və II kitablarda Davudun məzmları üçün işlənən bu söz (müq. et. Zəb. 72:20) həmçinin Zəb. 17, 86, 90, 102, 142 və bəlkə də 122-nin başlıqlarında işlənir.
- #### B. Məzmunun çalışmasını yaxud oxunmasını təsvir edən musiqi terminləri
1. *SELAH* 39 məzmurda 71 dəfə və eləcə də Hab. 3:3, 9, 13-də işlənir. Mənası aydın deyildir. Buna dair bir neçə fərziyyə vardır:
 - a. Septuaqintadan, düşünmək və ya dramatik təsir etmək üçün "pauza"
 - b. ibranicə "qaldırmaq" kökündən, yəni forte

- c. rabbilərin dediyinə görə, bu söz "Amin" kimi təsdiqləmədir və "əbədi olaraq" mənasına gəlir.
2. *ŞİQQAYON* və ya *ŞİQYONOT*, Zəb. 7 və Hab. 3-də işlənir. Kədər ifadə edən mərziyə və ya ağıdır. Son dərəcə emosional şeir növüdür.
3. *NEQINOT* - Zəburda 6 dəfə və həmçinin Hab. 3:19-da işlənən bu söz "simli alətlərin müşayiəti ilə" mənasını verir.
4. *ŞEMINIT* iki dəfə işlənir. "Oktavada" ya da "səkkizdə" mənasına gələ bilər. Alamot-un antonimi olduğuna görə, güman ki, kişi səslərinə dair işlənir (müq. et. 1Saln. 15:21).
5. *ALAMOT*, 4 dəfə işlənir. Qadın soprano səslərini bildirir (müq. et. 1Saln. 15:20).
6. *MEXİLOT*, bir dəfə işlənir və "nəfəsli alətlərin müşayiəti ilə" mənasına gəlir.
7. *GİTTİT*, 3 dəfə işlənir. "Liranın müşayiəti ilə" mənasına gəlir.
8. Bir sıra məzmularda melodiyaaların xüsusi adları verilir, Zəb. 9, 22, 45, 53, 56, 57-59, 60, 62, 69, 75, 77, 80 və 88

VIII. ZƏBURUN MƏQSƏDİ

- A. İsrail bütün həyatın əhdlə Allaha bağlı olduğuna inanırdı. Zəbur, insanın ən dərin hisslərində Allaha açılmasıdır.
- B. İsrail tək və vahid bir şəxs olan qayğıkeş Allaha iman edirdi. İman təkə liturgiya və əqidə ilə deyil, insanın şəxsi gündəlik həyatı ilə bağlı idi. Zəburun poetik forması bizə Allaha yaxınlaşarkən özümüzü ifadə etməkdə kömək edir. Əhdi-Ətiqin baş personajı Allahdır!
- C. Məzmuların hamısı, böyük ehtimalla, şəxsi imanın fərdi ifadəsi olaraq başlayıb və sonra imanlılar cəmiyyəti tərəfindən istifadə olunub (müq. et. Zəb. 23; 139 və s.).

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

- A. Sözlər və ifadələr:
 1. "ayırıb" (*kadoş*), 4:3
 2. "güvənin" (*emet*), 4:5
 3. "Öz yolunu qarşımda düzəlt", 5:8
 4. "məhəbbət" (*xesed*), 6:4
 5. "yolundan dönməzsə", 7:12 (yaxud "tövbə etməzsə")
 6. "Bəşər oğlu", 8:4
 7. "xilas", 9:14
 8. "quyu", 9:15
 9. "kasa", 11:6; 75:8
 10. "əməlisaleh", 15:2 (yaxud "salehlik")
 11. "keruv", 18:10
 12. "maral ayaqları kimi", 18:33
 13. "Satınalan", 19:14
 14. "püşk", 22:18
 15. "ölüm kölgəsinin dərəsi", 23:4
 16. "qanadlarının altına", 57:1; 91:4 (hərf. "qanadlarının kölgəsi altına")
 17. "çul", 69:11
 18. "həyat kitabı", 69:28; 139:16
 19. "sürüşkən yer", 73:18
 20. "pis adamların buynuzları", 75:10

21. "səcdəgahlar", 78:58 (hərf. "yüksək yerlər")
22. "Rahav", 89:10
23. "onları qırdım", 118:10,11,12
24. "guşədaşı", 118:22
25. "qurbangahın buynuzları", 118:27

B. Şəxslər

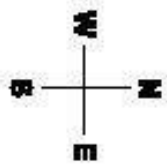
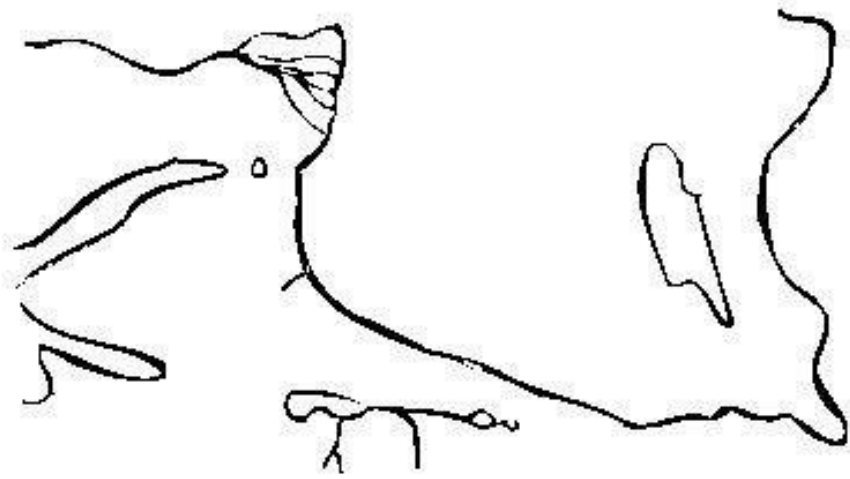
1. Ordular Rəbbi (YAHVE Tsebaot), 24:10
2. Yedutun, 62 başlıq (NASB & NIV)
3. İsmaililər, 83:6
4. Melkisedeq, 110:4

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

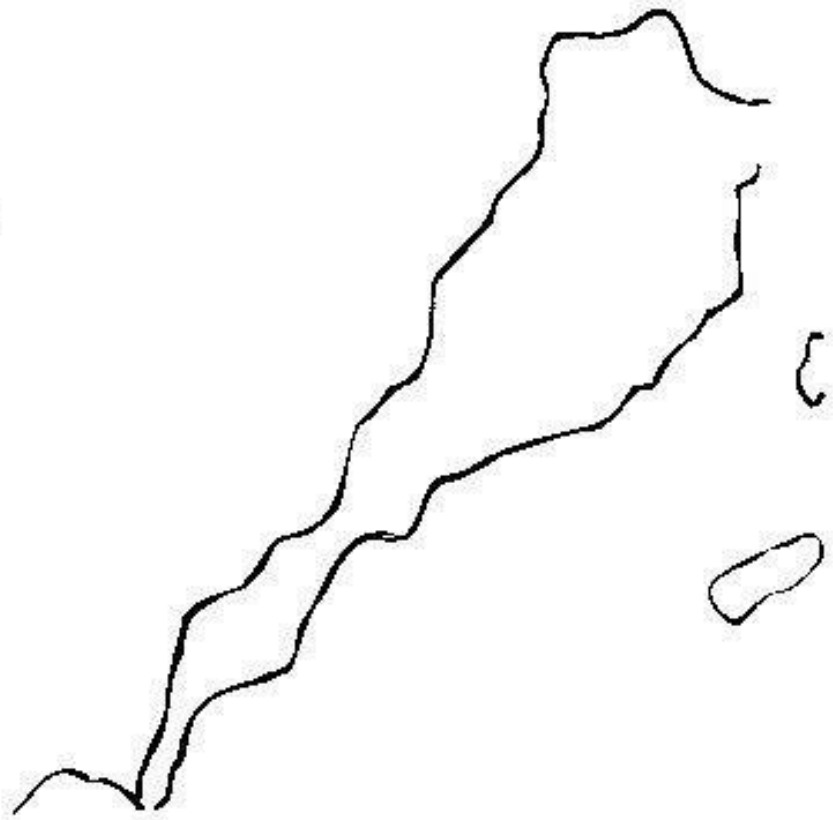
1. Sion, Zəb. 2:6
2. Başan, 22:12
3. Qadəş-Barnea, 29:8
4. Xermon, 42:6
5. Şilo, 78:60
6. Tavor, 89:12
7. Peor, 106:28 (yaxud "Baal-Peor")

XI. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

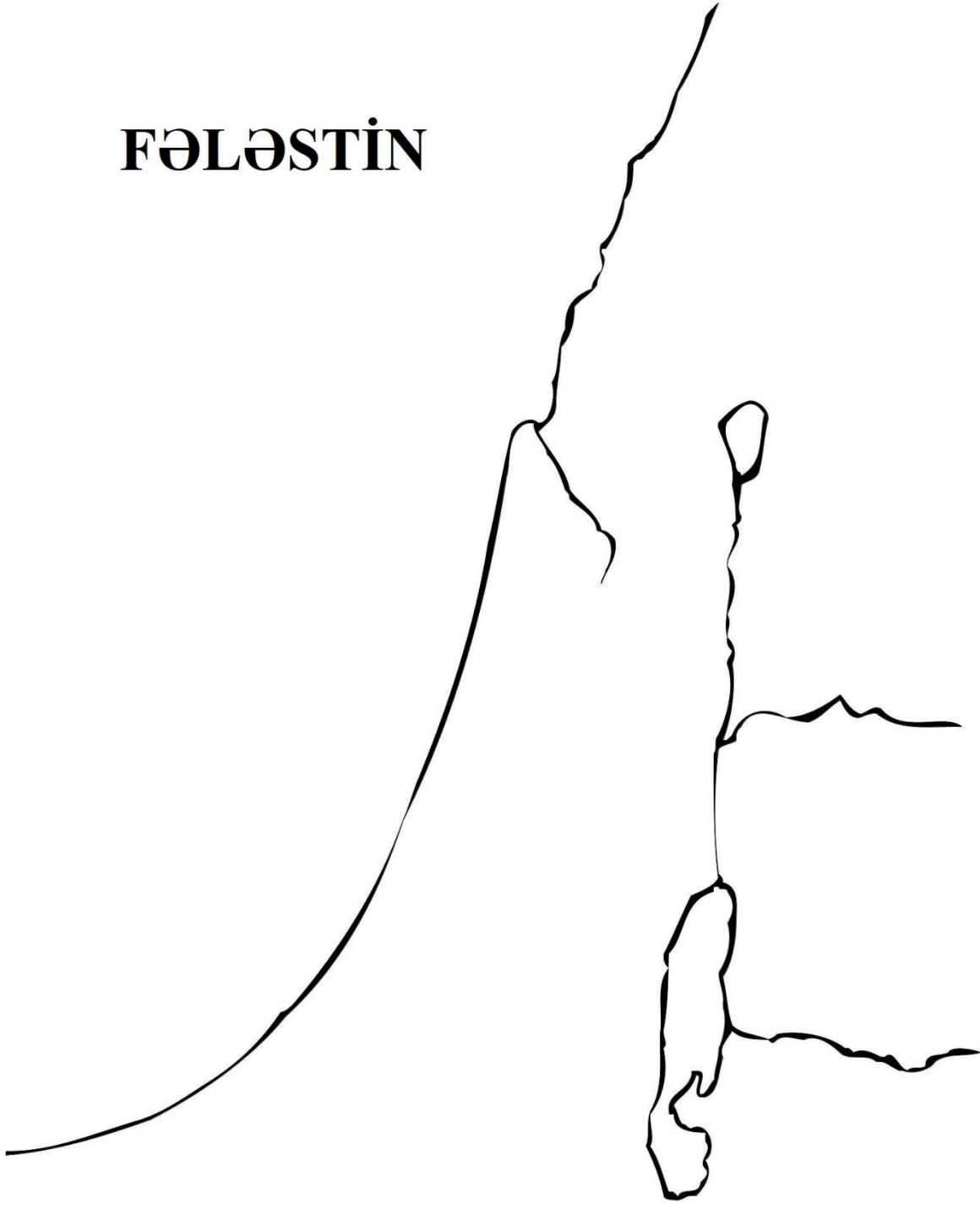
1. Zəb. 2 niyə ümumdünya, məsihi məzmur sayılır?
2. Zəb. 18:1-2-də Allaha dair işlədilən müxtəlif metaforaları təsvir edin.
3. Zəb. 19-da bəhs olunan iki vəhy növünü söyləyin və izah edin.
4. Zəb. 22-də peyğəmbərlik anlamında nə təsvir olunur?
5. Zəb. 32 və 51-in tarixi zəminini izah edin.
6. Zəb. 38-də nədən söhbət gedir? (öz sözlərinizlə təsvir edin)
7. Zəb. 42:1-də istifadə olunan metaforanı izah edin.
8. 51:11-12-də nədən bəhs edildiyini izah edin.
9. Rəbdən qorxmaq nə deməkdir? 67:7
10. Zəb. 73-də hansı mövzuya toxunulur?
11. Zəb. 119-un strukturu hansı cəhətdən qeyri-adidir? Ümumi mövzusu nədir?
12. Zəb. 139-da hansı mövzuya toxunulur?

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

SÜLEYMANIN MƏSƏLLƏRİ KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Kitabın ibrani başlığı, 1-ci ayədir və mövzusu ilk 7 ayədə təqdim olunur.
- B. Septuaqintada kitabın adı "Süleymanın Məsəlləri"dir.
- C. Vulqatada buna "Məsəllər Kitabı" adı verilir.
- D. "Süleymanın Məsəlləri" adı "bənzəmək" mənasına gələn ibrancə "*maşal*" sözündən irəli gəlir. Məsəllər qısa və düşündürücü kəlamlar idi, adətən iki misradan ibarət idi.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, ibrani kanonunun "Yazılar" adlı üçüncü hissəsinə daxildir.
- B. Talmudda (Baba Batra 14b) bildirilir ki, hikmət kitablarının sırası belə idi: Zəbur, Əyyub, Süleymanın Məsəlləri. Bu kitabların müəllifləri haqqında belə məlumat verilir:
 1. Əyyub Kitabının müəllifi Musadır
 2. Zəburun müəllifi Davuddur
 3. Süleymanın Məsəllərinin müəllifi Xizqiyadır
- C. Rəbbilər, hikməti ilə şöhrət qazanmış Süleymanın üç kitab yazdığını irəli sürüblər:
 1. Nəğmələr Nəğməsi, gənc yaşlarında
 2. Süleymanın Məsəlləri, orta yaşlarında
 3. Vaiz, qocalığında. Bu rəvayətin əsasında bu üç kitab Septuaqintada yan-yan yerləşdirilib.

III. JANR

- A. Süleymanın Məsəlləri, hikmət ədəbiyyatının xüsusi növünə aiddir.
- B. Əhdi-Ətiqdə məsəllərin bir neçə növünə rast gəlinir (müq. et. Klayd Fransisko, "Əhdi-Ətiqin təqdimi" [Clyde Francisco, *Introducing the Old Testament*], s. 265).
 1. tarixi məsəllər – keçmişdən günümüzə gələn məşhur, geniş yayılmış deyimlər.
 2. metaforik məsəllər – iki misradan ibarət olan və müqayisəyə əsaslanan deyimlər:
 - a. "kimi" və ya "tək" sözləri ilə düzələn
 - b. təzaddan istifadə edən
 3. sirlər – tapmacalar və ya başsındıran suallar.
 4. parabolik məsəllər – daha uzun və mürəkkəb müqayisələr və ya qarşılaşdırmalar.
 5. didaktik məsəllər – gənc adamların hökumət işinə yaxud rəhbərliyə hazırlaşdırmaq üçün öyrədilən həqiqətlər.
- C. Süleymanın Məsəllərində, Zəburda olduğu kimi, paralelizmdən istifadə olunur:
 1. sinonimik paralel – Sül. 8:1
 2. antitetik paralel – Sül. 28:1
 3. sintetik paralel – Sül. 26:1

IV. MÜƏLLİF

- A. Bu kitab ənənəvi olaraq Süleymana aid edilir, Zəbur Davuda aid edildiyi kimi. Çünki Süleyman hikməti sayəsində şöhrət qazanmış (müq. et. 1Pad. 3:12; 4:29-34; 10:1) və həmçinin Sül. 1:1; 10:1 və 25:1-də Süleymanın adı çəkilir.
- B. Süleymanın Məsəlləri, Zəbur kimi, redaktorlar tərəfindən tərtib olunmuşdur. Bir neçə müəllifin adı çəkilir:
1. Süleyman – 1:1; 10:1; 25:1
 2. hikmətlilər (müdrək adamlar) – 22:17; 24:23
 3. Aqur – 30:1
 4. Lemuel – 31:1
- C. Süleymanın Məsəllərində redaktə prosesini 25:1-də görmək olar; burada padşah Xizqiyanın saray adamlarının Süleymanın məsəllərini tərtib etdikləri bildirilir. Çox güman ki, bundan əvvəl onların çoxu şifahi olaraq qalırdı.
- D. Fəs. 30 və 31 Massadan olan adamlar tərəfindən yazılıb. "Massa" sözünün mənası haqqında tərcüməçilər ayrı fikirdədirlər. Müasir ingiliscə tərcümələrin çoxunda bu söz "oracle" ("kəlam", Azərbaycan dilinə tərcümədə məhz "kəlam" sözü işlənilib) və ya "burden" ("yük") olaraq tərcümə olunur. "Amerika Yəhudi Nəşretmə Cəmiyyəti" (Jewish Publication Society of America) bunu bir yer adı olaraq tərcümə edir. MASSA sözü, Səudiyyə Ərəbistanında ismaililərin bir padşahlığına işarə edir (müq. et. Yar. 25:14 və 1Saln. 1:30).
- E. Sül. 22:17-24:22-dəki "Hikmətlilərin sözləri" və Misirin e.ə. 1200-cü ilə aid olan "Amenemopun təlimləri" arasındakı bənzərlik aşkardır. Bu bərdə daha ətraflı məlumat üçün bax: Con Uolton, "Mədəni kontekstində qədim İsrail ədəbiyyatı" (John H. Walton, *Ancient Israelite Literature in Its Cultural Context*, Grand Rapids: Zondervan, 1990, ss. 192-197).

V. TARİX

- A. Bu kitabın tarixlənməsi Zəburunkü kimi problemlidir. İki tarix nəzərə alınmalıdır:
1. ayrı-ayrı məsəllərin yazılma tarixi,
 2. onların bizim əlimizdəki kanonik kitaba toplanmasının tarixi.
- B. Məsəllərin çoxu Süleymanın dövrün gedib çıxır, xüsusən 10:1-22:16 və 25:1-29:27.
- C. 30-cu fəsildəki Aqurun sözləri və Uqaridəki Ras Şamra mətnləri arasında çoxlu oxşarlıqlar vardır. Bu mətnlər e.ə. XV əsrə aiddir.
- D. Kanonik Məsəllər Kitabı, fəs. 1-29, Xizqiyanın dövründə tərtib olunub (e.ə. 710-687-ci illər). Son iki fəsil sonradan əlavə olunub.

VI. TARİXİ ŞƏRAİT

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

- A. Kitabın adı, 1:1-6

- B. Mövzunun bəyan ediləsi, 1:7
- C. Hikmətin mədh edilməsi (şəxsləşdirmə), 1:8-9:18
- D. Süleymanın məsəlləri (təzadlı cütlər), 10:1-22:16
- E. Hikmətlilərin sözləri (Misir hikmətinə bənzər), 22:17-24:22
- F. Hikmətli sözlərin davamı, 24:23-34
- G. Süleymanın məsəlləri (mövzular üzrə), 25:1-29:27
- H. Aqurun sözləri (aqlıq sözlərə cavab), 30:1-33
- İ. Lemuelin sözləri (anasından), 31:1-9
- J. Mömin qadının mədh edilməsi (akrostix), 31:10-31

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Süleymanın Məsəlləri bunu tez-tez açıqca demirsə də, kitab həm yaradılışda, həm də ayrı-ayrı imanlıların həyatında fəal olan tək Allahın var olması inancı üzərində qurulmuşdur (müq. et. 1:7; 3:5-6; 9:10; 14:26-27; 19:23).
- B. Ədəbiyyatın bu növü Müqəddəs Yazının digər hissələrini balanslaşdırırdı (müq. et. Yer. 18:18; Yez. 7:26):
 1. "Qanun" (kahinlər)
 2. "Peyğəmbər" (peyğəmbərlər)
Bu kitabda İsrailin tarixi və ya ibadəti önə çıxmır, lakin israili fərdin xoşbəxtliyi, əxlaqı və uğurlu həyatı önə çıxır.
- C. Başlanğıcda varlı gənc adamların hökumət işinə və ya icmada rəhbərliyə hazırlanması üçün nəzərdə tutulurdu (müq. et. 1:8-9).
- D. Bu, praktiki və mömin gündəlik həyat üçün Allahdan ilham almış müdriklikdir. Bunu "ilahi sağlam düşüncə" olaraq səciyyələndirmək olar.
- E. Məsəllərin ümumi həqiqətləri bəyan etdiyini yadda saxlamaq gərəkdir. Bunlarda fərdin xüsusi problemləri və ya konkret şəraiti nəzərə alınmır və izah edilmir.

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR:

- A. Sözlər və ifadələr
 1. "məsəllər" (*maşal*), 1:1
 2. "hikmət" (*xoxma*), 1:2
 3. "Rəbb qorxusu", 1:7
 4. "Hikmət bayırda ucadan çağırır", 1:20
 5. "cahillər... rişxəndçilər... axmaqlar", 1:22
 6. yad arvad, 2:16
 7. "o, həyat ağacıdır", 3:18
 8. "Rəbdə ikrah yaradar", 3:32; 17:15

9. "öz su anbarından... iç", 5:15
10. "zamin", 6:1
11. yaramaz adam (*beliyya'al*), 6:12
12. "Rəbb Öz yolunun başlanğıcında... mənə malik oldu", 8:22
13. "Ölüm və Həlak yeri Rəbbə aşkardır", 15:11; 27:20 (yaxud, "Şeol və Avaddon Rəbbin önündə açıqdır")
14. Hami (*Qo'el*), 23:11
15. sələm, 28:8
16. kəlam (massa), 30:1; 31:1

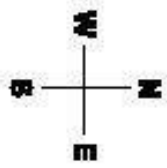
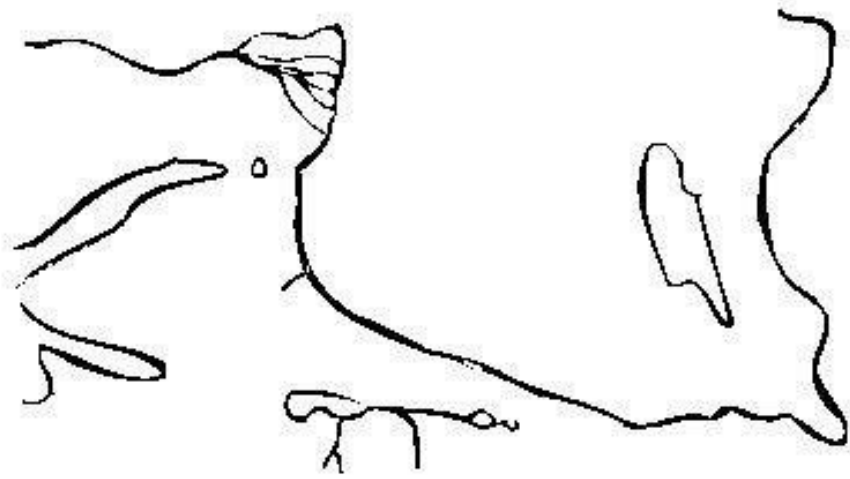
B. Şəxslər

1. Xizqiyanın adamları, 25:1
2. Aqur, 30:1
3. Yetielə, Yetiel və Ukala, 30:1
4. Lemuel, 31:1

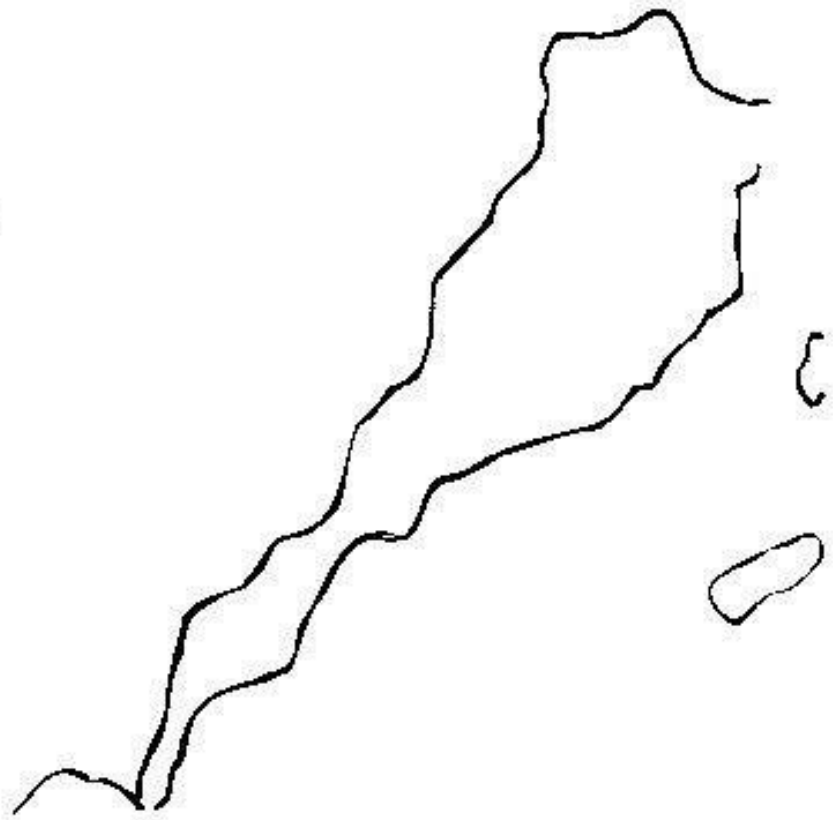
X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR – yoxdur

XI. MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR

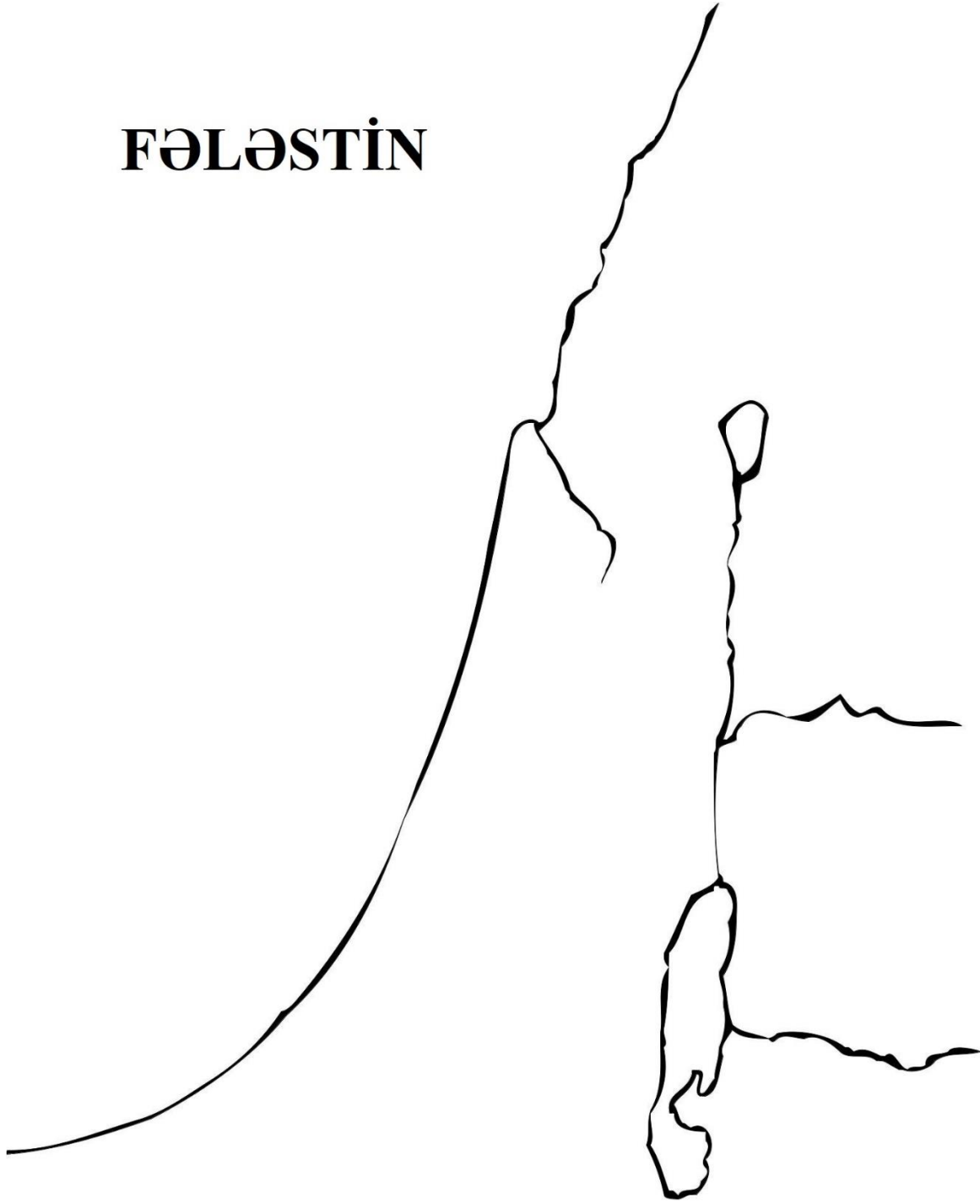
1. İbranicə "hikmət" və "bilik" sözləri arasındakı fərq nədən ibarətdir?
2. 1:7 niyə bu qədər önəmlidir?
3. Hikmət niyə bir qadın olaraq şəxsləşdirilmişdir?
4. Hikmətin yaradılışdakı rolu nə idi? (müq. et. 3:19; 8:27)
5. "İki yolu" izah edin (4:10-19).
6. 30:7-9-dakı duanı izah edin.
7. 31:10-31-dəki mömin arvadın sifətlərini sadalayın.

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

VAİZ KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Kitabın ibrani adı, 1:1-dəki frazadır: "Bu, Yerusəlimdə padşahlıq edən Davud oğlu *Qohelet*-in sözləridir". Qısa adı *Qohelet* idi; bu söz 1Pad. 8:1-də Süleymana dair işlənən "*Qahal*" ("toplamaq") feili ilə eyni kökə malikdir.
- B. Septuaqintada bu kitab "Ekklesiast" olaraq adlandırılıb. Bu yunan sözü "toplayan" və ya "səsləyən" mənasına gəlir.
- C. *Qohelet* sözünün belə mənalara ola bilər:
 - 1. dinləyicilər toplayan, yəni müəllim, vaiz.
 - 2. bəlkə məcazi mənada həqiqəti toplayan, filosof və ya müdrik adam.

II. KANONİZASIYA

- A. Vaiz Kitabı hikmət ədəbiyyatının bir növünü təmsil edir. Bu kitab, Əyyub kimi, mövzunun daha uzun və geniş nəzərdən keçirilməsidir.
- B. Bu kitab, ibrani kanonunun "Yazılar" adlı üçüncü hissəsinə daxildir.
- C. O həmçinin beş kiçik kitabdən ibarət olan və "Meqillot" ya da "beş tumar" olaraq adlandırılan xüsusi bir topluya daxildir. Bu kitablardan hər biri illik bir bayramda oxunurdu. Vaiz Çardaqlar bayramında oxunurdu.
- D. Bu kitabı radikal xarakterinə görə Şammayin mühafizəkar rəbbinik məktəbi rədd edir, Hillelin liberal rəbbinik məktəbi isə müdafiə edirdi. Mübahisələr Yerusəlimin süqutundan sonra Yavnedə keçirilən məclisə qədər davam etmişdi (b.e. 70-90-cu illər).
- E. Əhdi-Cədidin bəzi kanonik kitabları kanona çətinliklə qəbul olunmuşdur:
 - 1. Vaiz – bədbin, qeyri-ənənəvi ruhuna görə
 - 2. Nəğmələr Nəğməsi – cismani sevgini təsdiq etdiyinə görə
 - 3. Ester – Allahın adının çəkilməməsi və ya yəhudi məbədidən bəhs olunmaması səbəbindən
 - 4. Yezekel – onun məbədi Musanın məbədidən fərqləndiyinə görə
 - 5. müəyyən dərəcədə, Daniel – fəs. 7-12-dəki apokaliptik peyğəmbərliklər səbəbindən
- F. Vaiz axırda qəbul olundu, çünki:
 - 1. Süleymana aid edilmişdir,
 - 2. yekunu ənənəvi idi,
 - 3. bəşəri təcrübəyə görə doğru olduğu hiss olunur və sürgündən sonrakı yəhudi icmasının qarışıq vəziyyətini əks etdirir.

III. JANR

- A. Vaiz Kitabı, Əyyub kimi, bir bütöv olaraq nəzərdən keçirilməlidir. Bu kitab 12-ci fəslə qədər sarkazmdan ibarətdir.

- B. Allahsız yaşanan həyata kinayəli və istehzal baxışdır. Əsas ifadə "səma altında", 1:3, 9, 14; 2:11, 17, 18, 19, 20, 22; 3:16; 4:1, 3, 7, 15; 5:13, 18; 6:1, 5, 12; 7:11; 8:9, 15, 17; 9:3, 6, 9, 11, 13; 10:5; 11:7; 12:2 (31 dəfə).

IV. MÜƏLLİF

- A. Kitabın müəllifi anonimdir.
- B. Yəhudi rəvayətinə görə, bu, Süleyman tərəfindən yazılmış üç kitabdan biridir: (Midraş Şir Haşirim Rabba I, 1, böl. 10)
1. Nəğmələr Nəğməsi, gənc yaşlarında
 2. Süleymanın Məsəlləri, orta yaşlarında
 3. Vaiz, qocalığında.
- C. Sözsüz, 1-2-ci fəsillərin qəhrəmanı Süleymandır, çünki hikmət, var-dövlət və yüksək mövqə sahibi o idi. Ancaq həqiqi müəllifin Süleyman olmadığına dair işarələr də vardır:
1. 1:12, "Mən Vaiz Yerusəlimdə İsrailin padşahı idim" – keçmiş zaman
 2. 1:16, "...məndən əvvəl Yerusəlimdə yaşayanların hamısından çox..." – Süleymandan əvvəl Yerusəlimdə yaşayan bircə padşah Davuddur
 3. 4:1-3, 5:8 və 8:9-da hökumətin sui-istifadəsi ümitsizliklə təsvir olunur.
 4. Kitabda Süleyman adı çəkilmir.
- D. Süleymanın bu kitabın müəllifi olmasını müdafiə edən ilahiyyatçıların arqumentləri üçün bax: K.F. Kayl, "Əhdi-Ətiqə Giriş" (C. F. Keil, *Introduction to the Old Testament*), Cild 1, ss. 516-529.
- E. Baba Batranın (15a) dediyin görə, Süleymanın Məsəlləri, Vaiz və Nəğmələr Nəğməsi Kitablarının müəllifi Xizqiyanın adamları olub, lakin bunun mənası, yəqin ki, bu adamların bu hikmət kitablarını redaktə və ya tərtib etməsidir.
- F. *Qohelet* sözü özəl ad və ya titul ola bilər: titula daha çox bənzəyir, çünki:
1. 7:27-də və 12:8-də müəyyənlik artıqlı ilə işlənir,
 2. qadın cinsindəki isim olaraq vəzifəyə işarə edir, lakin onunla işlənən feillər kişi cinsindədir,
 3. bu, yalnız bu kitabda rast gəlinən nadir termindir, burada yeddi dəfə işlədilir.
- G. Kitabın müəllifini və ya sonrakı redaktorunu bildiren yeganə hissəsi 12:9-14-dür. Müəllifin müdrik bir adam, bir hikmət müəllimi olduğu aşkardır.
- H. Kitabdakı paradokslar və ya ziddiyyətlər belə izah olunub:
1. sarkazm, Allahsız həyat ("səma altında")
 2. ənənəvi yəhudi hikmət və ona qarşı səsləndirilən etirazlar (təzkib edilmək üçün sitat gətirilir)
 3. hikmət müəllimi, onun həvəskar gənc şagirdi və hekayəçi (dialoq)
 4. günaha batmış insanın daxilindəki münaqişə (insanın həyata dair düşüncələri)
 5. sonrakı redaktorlar, məsələn, 12:9-12 (*Qohelet*-ə müsbət yanaşan) və 12:13-14 (*Qohelet*-ə mənfi yanaşan).

V. TARİX

- A. Vaizin tarixlənməsi ilə bağlı iki problem vardır:

1. kitab nə zaman yazıldı,
 2. son kanonik şəklinə nə vaxt salındı.
- B. Tarixi zəmin Süleymanın dövründən sonra olmalıdır. 1-2-ci fəsillərdə ədəbi bir üsul olaraq Süleymanın obrazından istifadə olunur.
- C. Kitabın son şəkli daha gec dövrə aid olduğunu göstərir:
1. ibrani dilinin üslubu sürgündən sonra, lakin e.ə. 400-300-c illərdən əvvəl olan dövrə işarə edir.
 - a. Arami söz və ifadələri
 - b. ibrani dilinin forması
 2. e.ə. 600-400-cü illərə aid olan Finikiya hikmət ədəbiyyatında bunun ədəbi paralelləri mövcuddur.
 3. təqr. e.ə. 180-ci ildə qələmə alınmış Ben Siraxın "Ekkleziastikus"unda Vaiz Kitabına istinadlar vardır.
 4. Ölü dəniz tumarlarında (4Q) Vaiz Kitabının bir neçə kiçik hissəsi tapılmışdır. Bunlar e.ə. II əsr ilə tarixlənir.

VI. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

- A. Bu kitabın sxematik təsvirini vermək çətindir. Bu, nizamlı bir ədəbi əsərdən daha çox həyata dair düşüncələrdən ibarətdir. Rabbilərin "İpdəki mirvarilər" adlanan təlimlərinə daha çox bənzəyir. Bununla belə, bunları birləşdirən, tək mövzu deyil, ortaq motivlərdir.
- B. Bunların bir neçə redaktor əlavələri olam ehtimalı vardır:
1. giriş, 1:1
 2. 1:2-dən və 12:8-dən görünür ki, 1:1 və 12:9-14 sonradan əlavə olunub
 3. iki epiloq əlavə olunub:
 - a. 12:9-12 (III şəxsədə)
 - b. 12:13-14 (ənənəvi teologiya)
- C. 1-2-ci fəsillərdə Süleymandan ədəbi obraz kimi istifadə olunduğu aşkardır.
- D. 3-cü fəsil insanların müştərək həyat təcrübələri haqqında gözəl şeirdir.
- E. Kitabın qalan hissəsinin sxematik təsvirini vermək heç asan deyildir!

VII. TEOLOJİ MƏSƏLƏLƏR

- A. Bu kitabın kanonda olması, yəqin ki, Allahın səmimi şübhələrlə həqiqəti axtaran adamı rədd etməyəcəyini bildirir.
- B. Allah insanların dərin suallar vermələrinin əleyhinə deyildir.
- C. Vaiz Kitabı Allahın var olduğunu təsdiq edir və Əhdi-Ətiq imanına uyğun olaraq yazılmışdır.
- D. Şər Allahdan gəlmir, ancaq insanın işləri nəticəsində olur (müq. et. 7:29; 9:3).
- E. Allahın yolları dərkənməzdir. İnsan həyatın mənasını tapmaq üçün cəhd göstərməlidir!

- F. Axirətə dair ortodoksal görüşlərdən və insanın Allahı mükəmməl tanıya bilməsindən şübhələnmək olar, Allah hələ də lütfkardır.
- G. Dünya bu halı ilə ədalətsiz və qəddardır, bundan uca bir şey olmalıdır!
- H. Həyatdan razı olaq – həyat Allahdandır. Mümkün olduğu hər vaxt, mümkün olduğu hər yerdə həyatdan həzz alın. (2:24)
- İ. Həyat təcrübələrinə uyğun gəlməyən bəsit cavablar, "xeyr" cavablarıdır. Allah olmadan həyatın mənasızlığı gerçəkliyi ilə üzləşmək lazımdır.

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Kitabın əsas məqsədi, insanın Allahdan kənarda mövcudluğunun boş olduğunu göstərməkdir. Bu, özündən razı materialistləri və ya intellektualları imana gətirmək üçün yazılmış traktatdır. B.H. Keroll (B. H. Carroll) deyib ki, onun imandan uzaqlaşdığı vaxtlarda Vaiz və Əyyub ona inanılmaz güclü təsir göstərmiş, bu həyatın mənasızlığını ifşa edərək Allaha işarə edib.
- B. Xoşbəxtlik və məmnunluq (2:24; 3:12-13,22; 5:18-20; 8:15; 9:7-9; 12:13-14):
 1. Allaha iman və itaət etməkdə,
 2. ev-əşikdən, ailədən zövq almaqda,
 3. öz işində tapılır.
- C. Bu kitabın Allaha və axirətə baxışı aqnostikdir. Kitab əbədi həyatla bağlı suallara cavab vermir, ancaq indiki həyatla bağlı suallar verir:
 1. Yəhudilər üçün bu kitab ənənəvi ilahiyyatçıların həddən artıq bəsit bəyanatlarının ("iki yol") səhv olduğunu göstərirdi
 2. Bütprəstlər üçün bu kitab dünyada Allahsız yaşanan həyatın mənasızlığını göstərir.
 3. Həyat suallarına verilən bəsit cavablar adətən yanlış olur. Hətta iman üçün sirr vardır! Vəhy hər şeyi açıqlamır!
- D. Müəllif həyata təbii vəhy ilə yanaşır, xüsusi vəhy ilə deyil. Bu kitabda Allahın əhd adı, YAHVE, işlənir. Bütün hikmət ədəbiyyatında olduğu kimi, burada da Allahın ümumi adı, *Elohim*, işlənir.
- E. Bu kitab, Süleymanın Məsəllərinin dünyada uğur vəd edən prinsipləri balanslaşdırır. Həyatda, təbiətdə, insanda, Allahda sirr vardır. Bu sirin "açarı" bilik deyil, imandır; mal-mülk deyil, ailədir; insan deyil, Allahdır. Həyatın ailə, iş, dostlar, yemək kimi sadə zövqləri dünyada insanı xoşbəxt edir. Axirət örtüldür, bizdən gizlidir, lakin Allah vardır!

IX. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR/İFADƏLƏR

- A. Sözlər/ifadələr
 1. "Hər şey puçdur", 1:2 (Hər f. "boşların boşu")
 2. "səma altında", 1:3
 3. "hikmət çox olduqca kədər də çoxalır", 1:18
 4. "mən yenə bilirəm ki, ikisinin də aqibəti eyni cür olur", 2:14
 5. "Allah... əbədiyyəti də insanların ürəyinə qoydu", 3:11
 6. "Allah onları sinayır...", 3:18

7. "...Bunlardan da xoşbəxt o adamdır ki, hələ dünyaya gəlməyib..." 4:2-3
8. "Allahdan qorx", 5:7
9. "Pul sevən puldan doymaz", 5:10
10. "Həddən artıq saleh olma, həddən artıq müdrik olma", 7:16
11. "Quyu qazan içinə özü düşə bilər", 10:8
12. "Çörəyini suların üzünə burax, çünki uzun müddət sonra yenə onu taparsan", 11:1

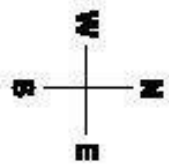
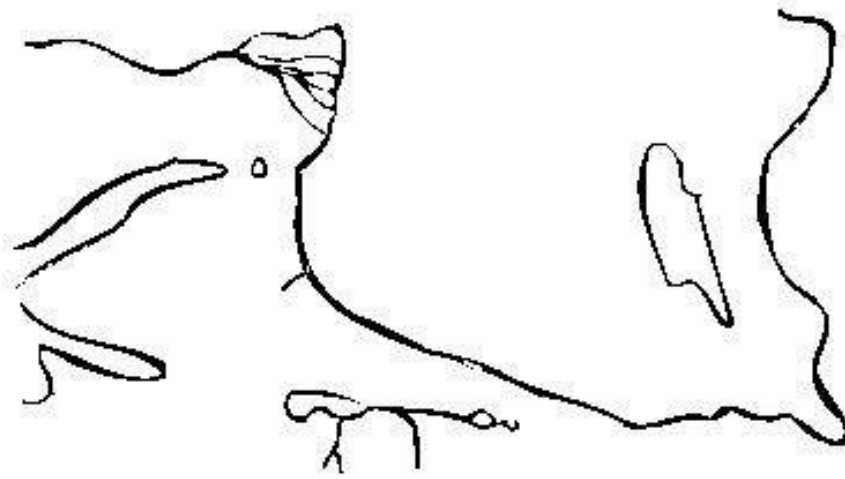
B. Şəxslər

1. Qəhelet, 1:1
2. evi qoruyanlar, 12:3-4
3. bir Çoban, 12:11
4. oğlum, 12:12

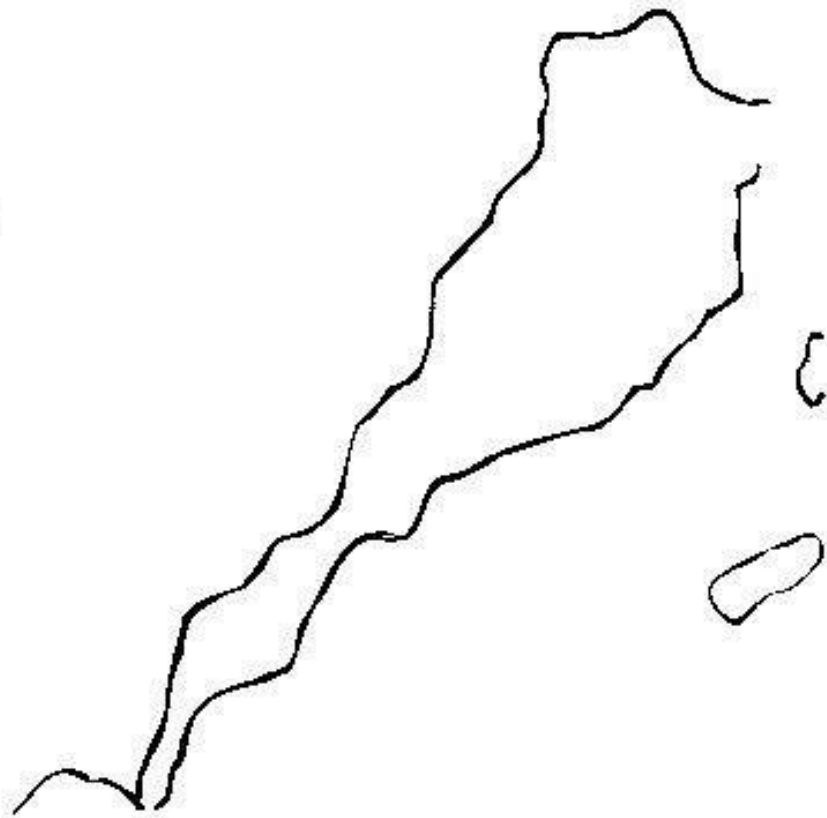
X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR – yoxdur

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

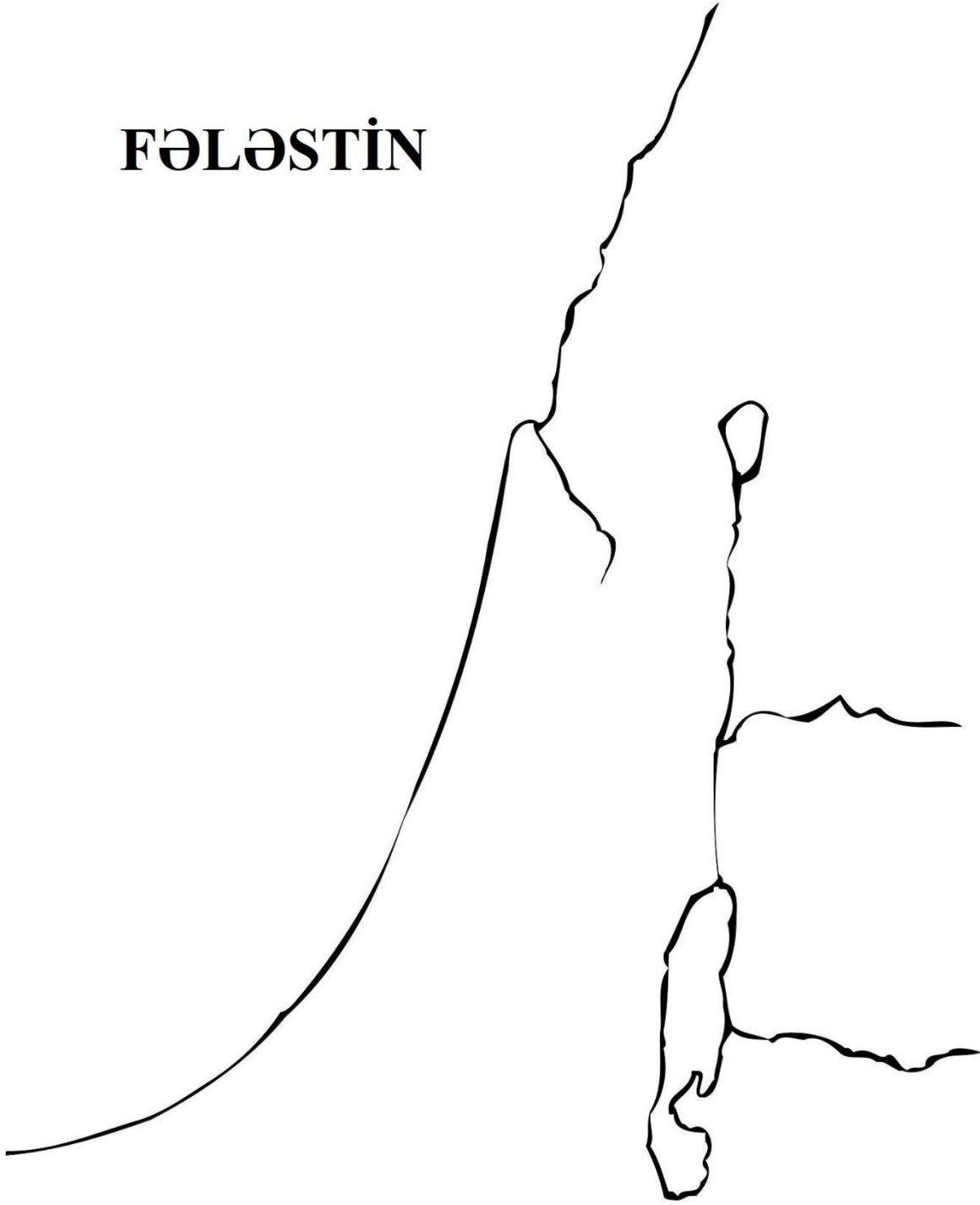
1. Bu kitabın ümumi məqsədi nədir?
2. Niyə 1-2-ci fəsillərin ədəbi obrazı olaraq Süleymandan istifadə olunub?
3. İnsan heyvanlara necə bənzəyir və onlardan necə fərqlənir? 3:12-22
4. Biz Allahı tanıya bilərikmi?
5. Xoşbəxtlik haradan tapılır?
6. Bu kitab kimlərə ünvanlanıb və niyə?

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

NƏĞMƏLƏR NƏĞMƏSİ KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Bu kitab, Əhdi-Ətiqə daxil olan bütün kitablar kimi, ilk sətirdəki sözlərə görə adlandırılmışdır. İbranicə mətndə ilk sözlər belədir: "Nəğmələr Nəğməsi, hansı ki Süleymanınır". Nəğmələr Nəğməsi deyildikdə, ən üstün nəğmə nəzərdə tutulur, yəni bu nəğmə, padşahın məhəbbət nəğmələrinin ən yaxşısıdır.
- B. Vulqatada bu kitab latınca *Canticum Canticorum* olaraq adlanır.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitabın qeyri-adi məzmunu üzündən kanonik olaraq qəbul etməsi çox çətin olmuşdur:
1. Şammaın (mühafizəkar) rabbinik məktəbi bu kitabın əleyhinə idi
 2. Hillelin (liberal) rabbinik məktəbi isə bu kitabı qəbul edirdi
 3. Yavnedə keçirilən rabbinik məclisdə (b.e. 90-cı il) bu kitabın kanonik olması hələ sual altında idi və müzakirə olunurdu.
 4. nəhayət Rabbi Aqibanın rəhbərliyi altında bu kitab kanonik olaraq qəbul edilmişdir. Rabbi Aqiba bu kitab haqqında belə demişdir: "Nəğmələr Nəğməsinin İsrailə verildiyi günə bütün dünya layiq deyildir, zira bütün Yazılar müqəddəsdir, Nəğmələr Nəğməsi isə ən müqəddəsdir".
- B. Bu kitab, ibrani kanonunun "Yazılar" bölməsinin *Meqillot* (beş tumar) adındakı xüsusi kitablarının siyahısında birincidir. Bu beş kitabdan hər biri illik bir bayramda oxunurdu. Nəğmələr Nəğməsi Pasxa bayramında oxunurdu:
1. Nəğmələr Nəğməsi - Pasxa
 2. Rut - Əllinci Gün bayramı
 3. Vaiz - Çardaqlar bayramı
 4. Ester - Purim
 5. Mərsiyələr - Yerusəlimin süqutu və Süleymanın məbədinin məhv edilməsi
- C. İbrani kanonunun "Yazılar" bölməsində Nəğmələr Nəğməsinin yeri Zəbur, Süleymanın Məsəlləri və Əyyubdan sonra, Rut, Mərsiyələr, Vaiz və Esterdən əvvəldir. İngilis, rus və Azərbaycan dillərinə tərcümədə Septuaqintadakı ardıcılığa riayət olunur.

III. JANR

- A. Bu kitabın janrı, onun şərh edilməsinə təsir edən əsas məsələdir. Janr, orijinal müəllifin fikrini müəyyən etmək üçün həyati önəm daşıyır. Kitab başdan-başa şeirdir.
- B. Belə fərziyyələr vardır:
1. Yəhudi alleqoriya - Mişna, Talmud və Tarqumlar – bunların hamısı bu kitabın yəhudi tarixini Allahın İsrailə olan məhəbbəti baxımından təsvir etdiyini təsdiq edir. İsrail YAHVE-nin gəlinidir (müq. et. Çıx. 34:15-16; Lev. 17:7; 20:5-6 və Say. 14:33).
 2. Məsihçi alleqoriyası - Origen, İyeronim, Afanasi, Avqustin, Akvinalı Foma və Lüter – bunların hamısı bu kitabın İmanlılar cəmiyyətini Məsihin məhəbbəti baxımından təsvir etdiyini təsdiq edir. Ef. 5:21-31 çox vaxt bunun paralel yeri olaraq verilir.

3. Ənənəvi toy mahnıları - bu kitab, təqr. e.ə. 600-cü illərə aid olan *vasf* adındakı Suiya məhəbbət şeirlərinə çox bənzəyir. Gəlin və bəy bir-birinə iltifat edirlər, "kral" və "kraliça" deyirlər. Nəğmələr Nəğməsi həmçinin Misir məhəbbət şeirlərinə də bənzəyir; bunlarda da bəy sevgilisində "bacı" deyir (4:9-10,12; 5:1-2). İnsan sevgisini, sevgidə vəfani təənnüm edən bu ədəbiyyat növü qədim Yaxın Şərqdə məşhur idi.
4. Dram
 - a. Bu kitab bir neçə aktyorla oynanan dramdır.
 - (1) Padşah,
 - (2) şimali bölgədən kənd qızı,
 - (3) şimali bölgədən aşiq oğlan,
 - (4) xor və ya hərəm ("Yerusəlimdəki qızlar").
 - b. Bu səhnənin bir misalı fəs. 1-dən göstərilə bilər:
 - (1) a. 2-4b, gəlin
 - (2) a. 4c-e, xor (müq. et. 2:7; 3:6-11; 5:9; 6:1,13; 8:5,8)
 - (3) a. 5-7, gəlin
 - (4) a. 8, xor
 - (5) a. 9-10, bəy
 - (6) a. 11, xor
 - (7) a. 12-14, gəlin
 - (8) a. 15, bəy
 - (9) a. 16-17, gəlin
 - c. şimali bölgədən olan aşiq oğlan bunlara əsasən fərz olunur:
 - (1) aşiq oğlan, sürülərin izi ilə gedən çobandır.
 - (2) kitab Yerusəlimdə deyil, şimalda sona çatır.
 - (3) hərəm tənqid edilir, 6:8-9.
 - d. *Sinaitikus* adındakı yunanca əlyazmada gəlinə və bəyə məxsus olan bütün hissələrin başlıqları vardır.
5. Məsəl - Bu fərziyyə, mətnin həqiqi və məcazi (alleqorik) mənalarını birləşdirmə cəhdidir. İnsanın cinsi əlaqələrdən aldığı həzzə və təknikahlılığa ciddi yanaşılır. Bununla belə, əsərin İsrailə əlaqədar olan tipoloji mənası da qəbul olunur.
6. Həqiqi mənada eşq - Bu fərziyyə, insanın cinsi həyatının Allah tərəfindən verildiyini təsdiqləyir. Kitabı olduğu kimi, həqiqi mənada qəbul edir. Bu baxış, Antakya şərh məktəbinin parlaq şəxsiyyətlərindən biri Mopsuestiyalı Teodor tərəfindən müdafiə olunub.

C. Kitab tipik hikmət ədəbiyyatına aid olmasa da, yəqin ki, gənclərə tərbiyə vermək baxımından eyni funksiyaları yerinə yetirirdi. Kitabın əxlaqi cəhəti, göründüyü kimi, təknikahlılıq, müvafiq zamanda müvafiq şəxslə cinsi əlaqədə olmanın paklığı və gözəlliyi ilə bağlıdır.

IV. MÜƏLLİF

- A. Baba Batra (15a) deyir ki, Xizqiya və adamları bu kitabı yazdılar. "Yazdılar" dedikdə, müəllifi oldular deyil, topladılar və ya tərtib etdilər nəzərdə tutulur (müq. et. Sül. 25:1).
- B. Yəhudi rəvayəti Süleymanın bu kitabı yazmasını həmişə müdafiə etmişdir:
 1. 1:1,5; 3:7, 9, 11; 8:11, 12-də onun adı çəkilib.
 2. 1:4, 12; 7:5-də "padşah" sözü işlənib.
 3. 1:9-da bəhs edilən Misir madyanları Süleymanın hökmranlığına uyğun gəlir (müq. et. 1Pad. 10:28).

4. müəllif Fələstində, Suriyada, İordanın o biri tayında Ərəbistana qədər uzanan bölgədə olan coğrafi yerlərin adlarını çəkib. Bunlar, Süleymanın padşahlığının coğrafi hüdudlarını əks etdirir.
5. rəbbilərin dediyinə görə, Süleyman gənc yaşlarında məhəbbət şeirləri qoşub (Nəğmələr Nəğməsi), orta yaşlarında məsəllər yazıb (Süleymanın Məsəlləri), qocalanda isə hər şeyin puç olduğundan yazıb (Vaiz).

C. Süleymanın müəllif olmasına qarşı etiraz edənlər də var:

1. kitabın ibrani adı, "Süleymanın Nəğmələr Nəğməsi", bu mənaları verə bilər:
 - a. Süleyman tərəfindən yazılmış,
 - b. Süleyman üçün yazılmış,
 - c. Süleyman haqqında,
 - d. Süleymanın dövründə,
 - e. Süleymanın üslubunda.
2. Kitabın sonunda əhvalat Yerusəlimdəki hərəmdə deyil, İsrailin şimalı bölgəsində (7:10-13) baş verir.
3. kitab təknikahlı cinsi əlaqənin yaxşılığını, sağlamlığını və sevincini təsdiq edir, bu da Süleymanın həyatına uyğun gəlmir.
4. Ehtimal ki, Vaiz 1-2-də olduğu kimi, bu kitabda da Süleymandan ədəbi obrazı kimi istifadə olunub? (E.C. Yanq, "Əhdi-Ətiqə giriş" [E. J. Young, *An Introduction to the Old Testament*], s. 268).

V. TARİX

A. Əhdi-Ətiqin hikmət kitablarının çoxunda olduğu kimi, bu kitabın tarixlənməsi də iki cəhətlidir:

1. orijinal tarixi şərait,
2. kitabın kanondakı şəkli ilə tarixlənməsi.

B. Tarixi zəmin:

1. Süleymanın dövrü:
 - a. padşahın çoxlu qadınlarla evlənmək səlahiyyəti,
 - b. hərəmin xor olaraq çıxış etməsi,
 - c. müxtəlif coğrafi yerlər (və həmçinin heyvanlar və bitkilər) haqqında bilik.
 - d. Yerusəlim, Samariyadan əvvəl (Omri) İsrailin paytaxtı olan Tirsə şəhəri ilə paralel olaraq işlənir, 6:4.
2. kitabın son şəkli:
 - a. qadın cinsindəki nisbi ədatın (*şe-*) forması gec dövr ibrancəsinə aiddir (müq. et. 1:12; 2:7)
 - b. arami və yunan alınma sözlər işlədilir
 - (1) cənnət (*pardes*)
 - (2) bağça
 - (3) yataq
 - (4) taxt-rəvan

C. Müasir ilahiyyatçıların arasındakı fikir ayrılığı:

1. E.C. Yanq (E. J. Young) — Süleymanın dövrü
2. U.F. Olbrayt (W. F. Albright) — e.ə. V-IV əsrlər
3. R. K. Harrison — son şəkli düz sürgündən əvvəl

VI. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

- A. Kitabın bir sıra çətin cəhətləri vardır. Bunda vahid mövzu və ya məqsəd varmı, yoxsa bu, bir neçə ayrı məhəbbət şeiridirmi deyə sual verilir.
- B. Aşağıdakı ayələri vahid mövzu baxımından şərh etmək çətinidir:
1. 2:15
 2. 5:7
 3. 8:5b-e
 4. 8:8-9
- C. Kitabı vahid mövzu ilə şərh etmənin yeganə yolu, üç nəfərin və bir xorun iştirakı ilə dramatik bir ssenari təsəvvür etməkdir:
1. padşah
 2. şimali bölgədən kənd qızı
 3. şimali bölgədən aşıq oğlan
 4. xor rolunda hərəm
- D. Bu kitabda, Esterdə olduğu kimi, Allahın adı heç çəkilmir

VII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Kitabda cinsi əlaqənin paklığı və gözəlliyinin təsdiq edildiyi aşkardır, 8:6-7. Bunun təsdiq edilməsi bizə təbii gələ bilər, lakin (1) Davudun zina günahını və bunun nəticəsində ailəsində baş vermiş problemləri və həmçinin (2) Süleymanın yadelli qadınlarla evləndiyinə görə qocalığında o qadınların bütərəstliyinə qoşulmasını nəzərə alsaq, bunun son dərəcə mühüm bir mövzu olduğunu görəcəyik.
Yunan dini dualizmi səbəbindən bu həqiqət, şübhəsiz, bu gün bizim üçün də vacibdir. Ruhanilik zahidliyə bağlı deyildir! Fiziki həyat öz-özlüyündə pis deyildir.
- B. Çoxları bu kitaba Allahın ərə, İsrailin də arvadına bənzədildiyi Əhdi-Ətiq analogiyası prizmasından nəzər salırlar (yəni Misirdən çıxışın rabbinik şərhə və Huşə 1-3).
- C. Kitabın həm janrını, həm də əsas məqsədini müəyyən etmənin çətinliyi səbəbindən doqmatik şərhərdən özümüzü gözləməliyik.
- D. Kitabda dini və ya milli mövzuya dair heç bir işarə yoxdur. Bu, kanonik kitab üçün son dərəcə qeyri-adi haldır.

VIII. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR/ŞƏXSLƏR

- A. Sözlər/ifadələr
1. mirra, 1:13; 3:6; 4:6,14; 5:1,5,13
 2. "kiçik tülkülər", 2:15
 3. "Təhlükəli gecələr", 3:8
 4. "mələkələr... cariyələr", 6:8,9
 5. məhəbbət otları, 7:13
 6. möhür, 8:6
 7. o, bir hasar olsaydı, 8:9 (4:12)

B. Şəxslər

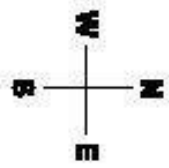
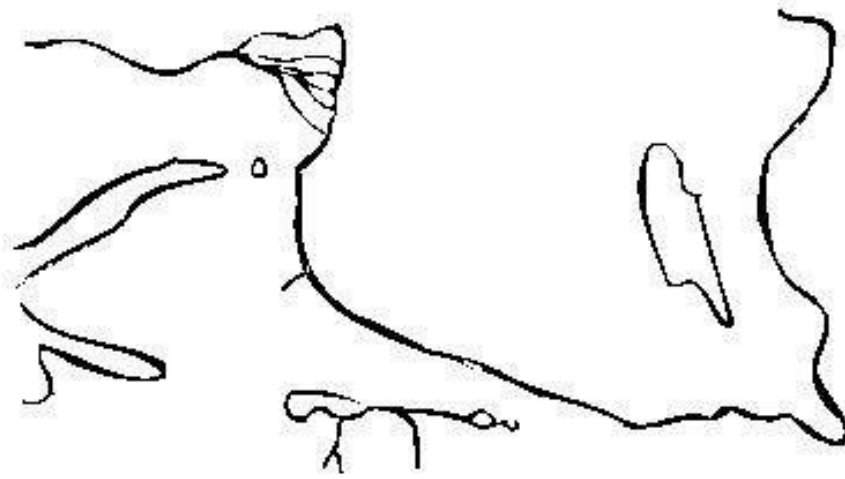
1. "padşah", 1:4b, 12
2. "Qaralsam da mən, yenə gözələm", 1:5
3. "Sürünü harada otarırsan", 1:7
4. "Mən Şaron nərgiziyəm, dərələrdə bitən zanbağam", 2:1
5. "Yerusəlimdəki qızlar", 2:7
6. Şəhər asayişini qoruyanlar, 3:3; 5:7
7. "ey Şulam qızı", 6:13

IX. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

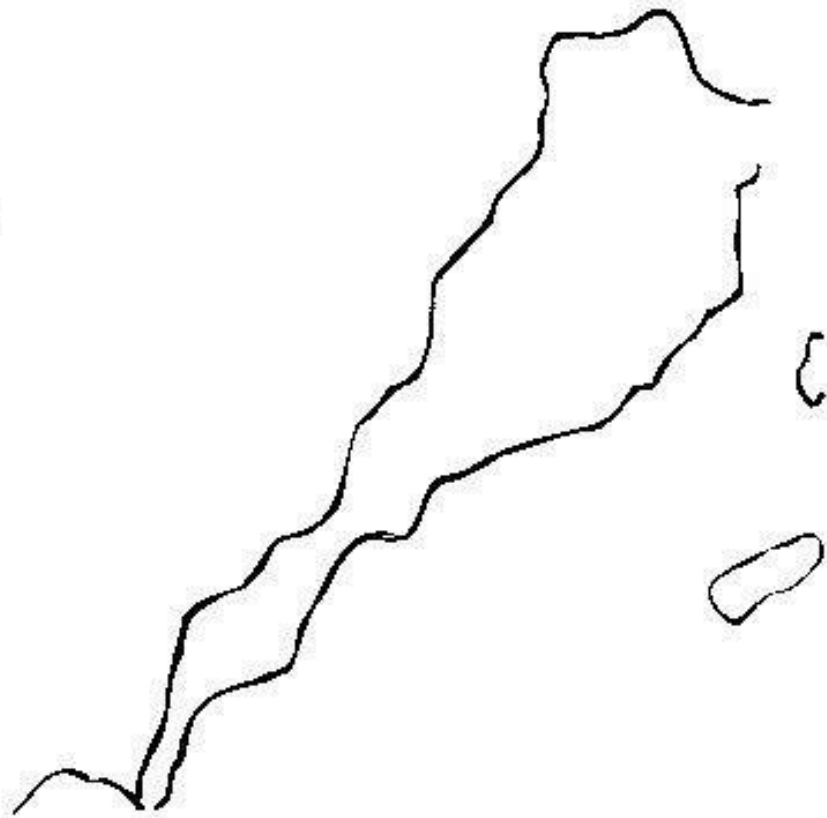
1. En-Gedi, 1:14
2. Şaron, 2:1
3. Livan, 4:8
4. Xermon, 4:8
5. Tirsə, 6:4
6. Gilead dağı, 6:5 (həmçinin 4:1)
7. Dəməşq, 7:4
8. Karmel dağı, 7:5

X. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

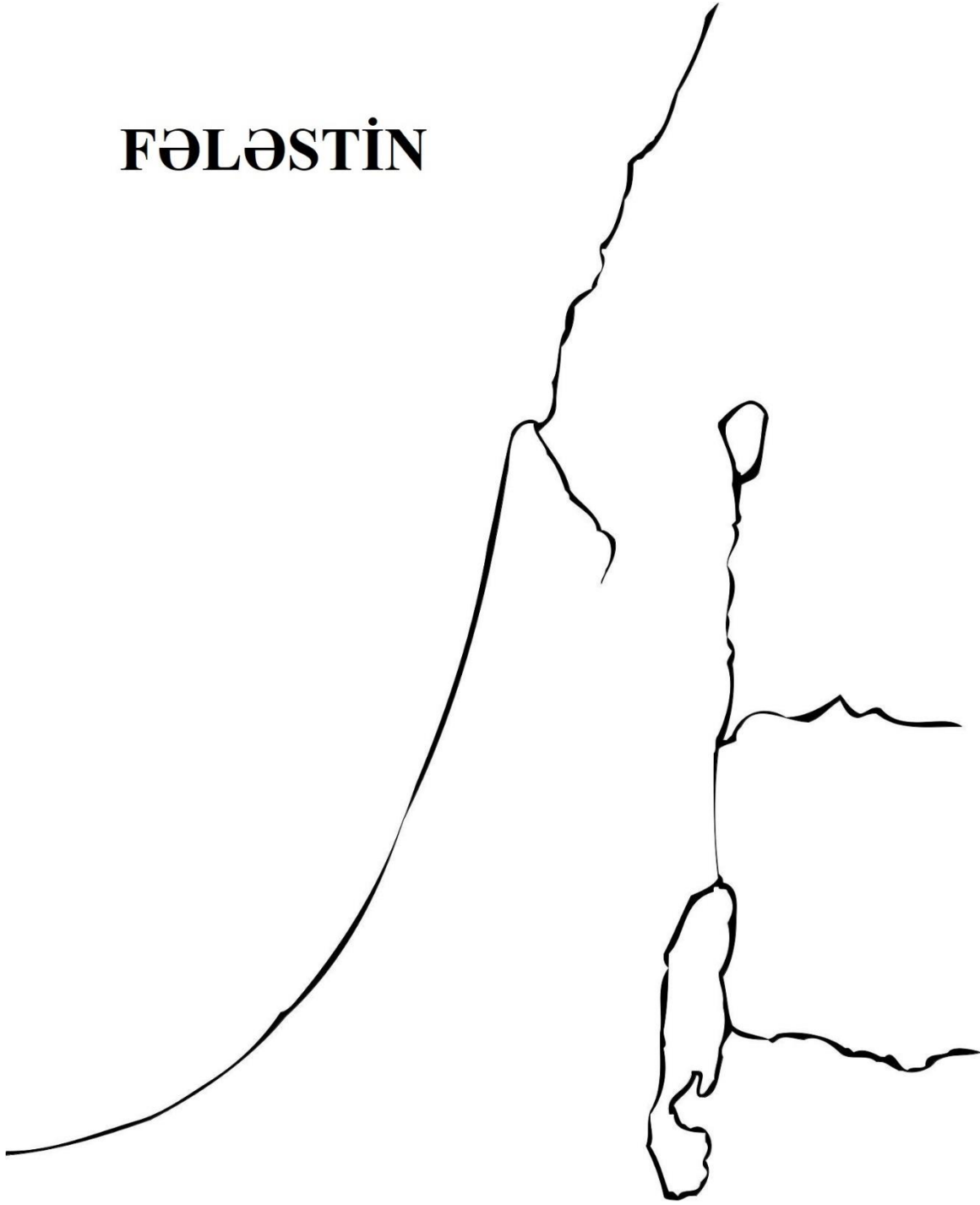
1. Bu kitab niyə kanona daxildir?
2. Yəhudilərin çoxu bu kitabı necə şərh edir? Niyə?
3. Bu əsər hansı ədəbiyyat növünə aiddir? Bu niyə önəmlidir?
4. Kitabda niyə Allahın adı heç çəkilir və ya İsrailin tarixindən bəhs edilmir?
5. Kitabın vahid mövzusu varmı?
6. "Yerusəlimdəki qızlar" kimlərdir?
7. Əhvalatın baş verdiyi müxtəlif yerləri sadalayın.

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

ƏHDİ-ƏTİQ PEYĞƏMBƏRLİYİNƏ GİRİŞ

I. GİRİŞ

A. Giriş müddəaları:

1. Peyğəmbərliyin şərh edilməsinə dair imanlılar cəmiyyətində fikir ayrılığı vardır. Digər həqiqətlər əsrlər boyunca ortodoksal olaraq təsdiq olunub, ancaq bu təsdiq olunmayıb.
2. Əhdi-Ətiq peyğəmbərliyinin müəyyən mərhələləri vardır:
 - a. monarxiyadan əvvəl:
 - (1) fərdi olaraq çağırılmış peyğəmbərlər
 - (a) İbrahim – Yar. 20:7
 - (b) Musa – Say. 12:6-8; Qanun. 18:15; 34:10
 - (c) Harun – Çıx. 7:1 (Musanın sözcüsü)
 - (d) Məryəm – Çıx. 15:20
 - (e) Medad və Eldad – Say. 11:24-30
 - (f) Devora – Hak. 4:4
 - (g) adsız – Hak. 6:7-10
 - (h) Şamuel – 1Şam. 3:20
 - (2) qrup olaraq peyğəmbərlər – Qanun. 13:1-5; 18:20-22
 - (3) peyğəmbərlər dəstəsi – 1Şam. 10:5-13; 19:20; 1Pad. 20:35,41; 22:6,10-13; 2Pad. 2:3,7; 4:1,38; 5:22; 6:1, və s.
 - (4) Məsih peyğəmbər olaraq adlandırılıb – Qanun. 18:15-18
 - b. monarxiya zamanı kitab yazmayan peyğəmbərlər (padşaha xitab edən):
 - (1) Qad – 1Şam. 22:5; 2Şam. 24:11; 1Saln. 29:29
 - (2) Natan – 2Şam. 1:22; 12:25; 1Pad. 1:22
 - (3) Axiya – 1Pad. 11:29
 - (4) Yehu – 1Pad. 16:1,7,12
 - (5) adsız – 1Pad. 18:4,13; 20:13,22
 - (6) İlyas – 1Pad. 18 - 2Pad. 2
 - (7) Mikeya – 1Pad. 22
 - (8) Elişa – 2Pad. 2:8,13
 - c. kitab yazan klassik peyğəmbərlər (həm padşaha, həm də xalqa xitab edən):
Yeşaya-Malaki (Daniel istisna olmaqla)

B. Müqəddəs Kitab terminləri

1. *Ro'e* = "görücü", 1Şam. 9:9 Bu ayədə həmin sözün tədricən *Navi* (peyğəmbər) sözü ilə əvəz olunduğunu görürük. *Ro'e* "görmək" feilindən törəmişdir. Görücü Allahın yollarını, planlarını anlayırdı və bir işdə Allahın iradəsini öyrənmək üçün ona müraciət olunurdu.
2. *Xoze* = "görücü", 2Şam. 24:11. Əsas etibarilə *Ro'e* sözünün sinonimi olan *Xoze*, daha nadir işlənən "görmək" sözündən törəmişdir. Bu feilin feli sifət forması peyğəmbərlərə dair daha tez-tez işlənir.
3. *Navi'* = "peyğəmbər"; akkadca *Nabu* ("çağırmaq") və ərəbcə *Naba'a* ("bildirmək"; bizim "nəbi" sözün məhz bu ərəb kökündən törəyib) feilləri ilə əlaqəlidir. Bu, Əhdi-Ətiqdə peyğəmbər mənasında ən tez-tez işlənən sözdür. 300 dəfədən çox işlənmişdir. Etimologiyası tam aydın deyildir, lakin "çağırmaq" ən yaxşı variant kimi görünür. Musanın Harun vasitəsilə fironla münasibəti barədə YAHVE-nin dediyi söz bunu, bəlkə də, ən yaxşı izah edə bilər (müq. et. Çıx. 4:10-16; 7:1; Qanun. 5:5). Peyğəmbər,

Allahın xalqına Allahın adınan xitab edən bir adamdır (Amos 3:8; Yer. 1:7,17; Yez. 3:4).

4. 1Saln. 29:29-da peyğəmbərlik xidmətinə dair hər üç söz işlədilmişdir; Şamuel – *Ro'e*; Natan – *Navi*; Qad – *Xoze*.
5. Həmçinin *'iş ha-'Elohim* ("Allah adamı") Allahın sözcüsünü geniş mənada bildirən bir ifadədir. Əhdi-Ətiqdə bu ifadə 76 dəfə "peyğəmbər" mənasında işlənmişdir.
6. Yunan dilində peyğəmbər mənasını verən "profet" sözü iki hissədən ibarətdir: (1) pro = "əvvəl", "qabaq", yaxud "üçün"; (2) femi = "danışmaq".

II. PEYĞƏMBƏRLİYİN TƏRİFİ

- A. "Peyğəmbərlik" sözü ibrani dilində daha geniş mənə spektrinə malikdir. Yeşuadan Padşahlara qədər tarixi kitablara (Rut istisna olmaqla) yəhudilər "erkən dövr peyğəmbərləri" deyirlər. İbrahim (Yar. 20:7; Zəb. 105:5) və Musa (Qanun. 18:18) peyğəmbər olaraq adlandırılıblar (həmçinin Məryəm – Çıx. 15:20). Buna görə də, Əhdi-Ətiqdə "peyğəmbər"i bizim anlayışımızla məhdudlaşdırmamaq üçün ehtiyatlı olun!
- B. "Peyğəmbərliyi, tarixin yalnız ilahi məqsəd, ilahi fəaliyyət, ilahi iştirak baxımından dərk edilməsi olaraq müəyyən etmək olar", "Şərhinin Müqəddəs Kitab lüğəti" (*Interpreter's Dictionary of the Bible*, Cild 3, s. 896).
- C. "Peyğəmbər nə filosof, nə də sistematik ilahiyyatçıdır, amma Allahın xalqının hazırkı vəziyyətini islah etməklə gələcəklərini formalaşdırmaq üçün Allahın kəlamını xalqına bəyan edən əhd vasitəçisidir", "İudaika ensiklopediyası"nda "Peyğəmbərlər və peyğəmbərlik" məqaləsi (*Encyclopedia Judaica*, "Prophets and Prophecy," Cild 13, s. 1152).

III. PEYĞƏMBƏRLİYİN MƏQSƏDİ

- A. Peyğəmbərlik vasitəsilə Allah Öz xalqı ilə danışır, hazırkı vəziyyətlərində onlara yol göstərir, onların həyatını və dünyada baş verən hadisələri idarə etməsi ilə onlara ümid verir. Peyğəmbərlərin sözləri ümumiyyətlə kollektiv xarakter daşıyır, Allahın xalqını məzəmmətləmək, onlara ürək-dirək vermək, onları imana və tövbəyə gətirmək, Özü və planları barədə onlara xəbər vermək məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, peyğəmbərlik çox vaxt Allahın kimi sözcüsü olaraq seçdiyini bildirməyə xidmət edir (Qanun. 13:1-3; 18:20-22). Ən uca sözcüsü, əlbəttə, Məsihdir.
- B. Peyğəmbər çox vaxt öz dövrünün tarixi və ya teoloji böhranından danışarkən esxatoloji obrazlardan istifadə edirdi. Tarixə axır zaman prizmasından baxış İsrail üçün unikaldir və İsrailin ilahi seçilmişliyini hiss etməsi və əhddəki vədlər ilə bağlıdır.
- C. Peyğəmbərin xidməti, Allahın iradəsini bildirmənin bir yolu olaraq baş kahinin xidmətini balanslaşdırır (Yer. 18:18) və əvəz edir. Urim və Tummim, Allahın sözcüsünün danışdığı sözlə əvəz olunur. Bundan əlavə, görünür ki, peyğəmbərin xidməti İsraildə Malakidən sonra sona çatır və yalnız 400 il keçəndən sonra Vəftizçi Yəhya ilə dirçəlir. Əhdi-Cədidin "peyğəmbərlik" ənamının Əhdi-Ətiqdəki "peyğəmbərlik"lə əlaqəsi aydın deyildir. Əhdi-Cədidəki peyğəmbərlər (Həv. 11:27-28; 13:1; 14:29,32,37; 15:32; 1Kor. 12:10,28-29; Ef. 4:11) yeni vəhy gətirən və ya Müqəddəs Yazıları yazan deyil, müəyyən vəziyyətlərdə Allahın iradəsini bəyan edən xidmətçilərdir.

- D. Peyğəmbərlik yalnız və ya əksərən əvvəlcədən xəbər verməkdən ibarət deyildir. Peyğəmbərin gələcəyi bildirməsi, xidmətinin və təliminin təsdiqlənməsinin bir yolu ola bilər, ancaq qeyd edək ki, Əhdi-Ətiqdəki peyğəmbərlik sözlərinin 2%-dən azı Məsihə aiddir və 5%-dən azı konkret olaraq yeni əhd dövrünə aiddir. Hələ gələcək olan hadisələrə aid olan peyğəmbərliklər 1%-dən azını təşkil edir (Fi və Styuart, "Müqəddəs Kitabı necə oxumaq lazımdır" [Fee & Stuart, *How to Read the Bible for All Its Worth*], s. 166).
- E. Kahinlər Allahın qarşısında xalqı təmsil etdikləri kimi, peyğəmbərlər xalqın qarşısında Allahı təmsil edirlər. Bu, ümumi bir bəyanatdır. Allaha suallar verən Habaqquq kimi istisnalar da vardır.
- F. Peyğəmbərləri anlamağın çətinliyinin səbəblərindən biri odur ki, biz onların kitablarının necə təşkil olunduğunu bilmirik. Bunlar xronoloji deyildir. Mövzular üzrə qurulmuş kimi görünür, lakin heç də həmişə gözlənilmədiyi kimi deyil. Nitqlərin hansı tarixi şəraitdə, hansı dövrdə söyləndiyi və ya nitqlər arasındakı sərhədlər çox vaxt aydın görünür. Bu kitabları (1) bir oturma oxumaq çətindir; (2) mövzular üzrə hissələrə bölmək çətindir; (3) hər ayrı nitqdə əsas həqiqəti və ya müəllifin məqsədini müəyyən etmək çətindir.

IV. PEYĞƏMBƏRLİYİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

- A. Əhdi-Ətiqdə "peyğəmbər" və "peyğəmbərlik" anlayışının sanki tədricən inkişaf etdiyini görürük. İsrailin erkən dövründə İlyas və ya Elişa kimi güclü xarizmatik şəxslərin rəhbərliyində peyğəmbərlər cəmiyyətləri meydana gəldi. Bu qruplar bəzən "peyğəmbərlərin oğulları" adlandırıldı (2Pad. 2). Peyğəmbərlər vəcd halları ilə seçilirdi (1Şam. 10:10-13; 19:18-24).
- B. Ancaq bu dövr uzun çəkmədi, tezliklə fərdi peyğəmbərlər meydana gəldilər. Bunlar padşahla əlaqəli olan, sarayda yaşayan (həm həqiqi, həm də yalançı) peyğəmbərlər idi (Qad, Natan). Bundan əlavə, tamamilə müstəqil, bəzən İsrail icmasının status-kvo ilə heç əlaqəsi olmayanlar da var idi (Amos). Həm kişilər, həm qadınlar var idi (2Pad. 22:14).
- C. Peyğəmbər çox vaxt gələcəyi bəyan edən adam idi, amma onun bəyanı şərtli idi, insanın reaksiyasından asılı idi. Peyğəmbərin vəzifəsi çox vaxt insanın reaksiyasından asılı olmayan Allahın bütün yaradılışı üçün planını bildirmək idi. Bu ümumdünya esxatoloji plan, qədim Yaxın Şərqi peyğəmbərləri arasında misilsizdir. Əvvəlcədən bildirmə və əhdə sədaqət, peyğəmbərliklərin iki fokusudur (müq. et. Fi və Styuart [Fee and Stuart], s. 150). Bu deməkdir ki, peyğəmbərlər başlıca olaraq kollektiv üzərində fokuslaşır. Həmişə olmasa da, adətən xalqa xitab edirlər.
- D. Peyğəmbərliklərin çoxu şifahi olaraq bəyan edilmiş və sonradan mövzular üzrə, xronoloji olaraq və ya qədim Yaxın Şərq ədəbiyyatına xas olan və bizə məlum olmayan hansısa başqa modellərə görə birləşdirilmişdir. Şifahi olduğuna görə yazılı nəsr kimi nizamlı deyildir. Buna görə, xüsusi tarixi zəmini nəzərə almadan peyğəmbərlərin kitablarını oxuyub anlamaq çətindir.
- E. Peyğəmbərlər öz sözlərini bəyan etmək üçün bir sıra modellərdən istifadə edirlər:
1. Məhkəmə səhnəsi – Allah Öz xalqını məhkəməyə gətirir; çox vaxt YAHVE öz vəfasız arvadını (İsrail) boşayı (Huşə 4; Mik. 6).
 2. Cənazə üçün ağı – bu növ mətnlər, xüsusi ölçüsü və "Vay halına" kimi ifadələr ilə seçilir (Yeş. 5; Hab. 2).

3. Əhd xeyir-duasının elan edilməsi – Əhdin şərtli xarakteri vurğulanır və gələcəkdə həm müsbət, həm mənfi nəticələri bildirilir (Qanun. 27-28).

V. MÜQƏDDƏS KİTABA ƏSASƏN HƏQİQİ PEYĞƏMBƏRİN TƏSDİQLƏNMƏSİ ÜÇÜN TƏLƏB OLUNAN XÜSUSİYYƏTLƏR

- A. Qanun. 13:1-5 (əvvəlcədən bildirmə/əlamətlər)
- B. Qanun. 18:9-22 (yalançı peyğəmbərlər/həqiqi peyğəmbərlər)
- C. Matta 7 (həyat tərzi)
- D. 1Yəh. 4:1-6 (əqidənin önə çıxması)
- E. Həm kişilər, həm qadınlar peyğəmbər olmağa çağırılırlar
 1. Məryəm – Çix. 15
 2. Devora – Hak. 4:4-6
 3. Xulda – 2Pad. 22:14-20; 2Saln. 34:22-28
- F. İsrailin ətrafındakı xalqlarda peyğəmbərlər falçılıqla təsdiq olunurdu. İsraildə isə:
 1. teoloji sınaqdan (YAHVE adı)
 2. tarixi sınaqdan (əvvəlcədən bildirilən xəbərin dəqiqliyi) keçməli idi.

VI. PEYĞƏMBƏRLİYİN ŞƏRH EDİLMƏSİ ÜÇÜN FAYDALI PRİNSİPLƏR

- A. Peyğəmbərin (yaxud redaktorun) məqsədini müəyyən edin; bunun üçün hər nitqin tarixi zəminini və ədəbi kontekstini aşkara çıxarın. Adətən peyğəmbərlik İsrailin bu və ya digər yolla Musanın əhdini pozması ilə əlaqəli olur.
- B. Nitqin bir hissəsini yox, bütün nitqi oxuyun və şərh edin; məzmununu sxematik təsvir edin. Bu nitqin yanındakı nitqlərlə necə əlaqəli olduğunu təsbit edin. Bütün kitabın sxematik təsvirini verməyə çalışın.
- C. Məndə məcazın işləndiyinə dair bir işarəyə rast gələndə qədər onu həqiqi mənada şərh etməyə çalışın; məcazi müəyyən etdikdən sonra həqiqi mənada ifadə edin.
- D. Rəmzi hərəkətləri tarixi şəraitə və paralel yerlərə əsasən təhlil edin. Qədim Yaxın Şərq ədəbiyyatının qərbi və ya müasir ədəbiyyat olmadığını unutmayın.
- E. Əvvəlcədən bildirmələrə ehtiyatla yanaşın:
 1. Bunlar yalnız müəllifin dövrünə aiddirmi?
 2. Daha sonra İsrailin tarixində yerinə yetirilmişdir?
 3. Hələ gələcəkdə yerinə yetiriləcəkmi?
 4. Bunlar həm indi yerinə yetirilməkdədir, həm də gələcəkdə tamamlanacaqdır?
 5. Cavablarınız müasir müəlliflərlə deyil, Müqəddəs Kitabın müəllifləri ilə istiqamətləndirilsin.
- F. Xüsusilə diqqət yetiriləcək məqamlar
 1. Əvvəlcədən bildirilən olay, insanın cavabından asılıdır?
 2. Peyğəmbərliyin kimə (və niyə) ünvanlandığı aydındır?

3. Həm Müqəddəs Kitabda, həm də tarixdə bu peyğəmbərliyin çoxlu yerinə yetirilməsi mümkündürmü?
4. Allahdan ilham almış Əhdi-Cədid müəllifləri, Əhdi-Ətiqin bizə aydın olmayan çox yerində Məsihi görmüşlər. Göründüyü kimi, onlar tipologiyadan və ya söz oyunundan istifadə edə bilməzlər. Biz Allahdan ilham almış müəlliflər olmadığımız üçün Müqəddəs Yazıya belə yanaşmağa ixtiyarımız yoxdur.

VII. FAYDALI KİTABLAR

- A. Karl E. Armerding və U. Uord Qask, "Müqəddəs Kitab peyğəmbərliyinin bələdçisi" (Carl E. Armerding and W. Ward Gasque, *A Guide to Biblical Prophecy*)
- B. Qordon Fi və Duqlas Styuart, "Müqəddəs Kitabı necə oxumaq lazımdır" (Gordon Fee and Douglas Stuart, *How to Read the Bible For All It Is Worth*)
- C. Eduard C. Yanq, "Qullarım olan peyğəmbərlər" (Edward J. Young, *My Servants the Prophets*)
- D. "Şərhinin Müqəddəs Kitab Təfsiri", Cild 6 "Yeşaya-Yezekel" (*The Expositor's Bible Commentary*, vol. 6 "Isaiah - Ezekiel," Zondervan)
- E. C.A. Aleksander, "Yeşayanın peyğəmbərlikləri" (*The Prophecies of Isaiah* by J. A. Alexander, 1976, Zondervan)
- F. H.K. Leupold, "Yeşayanın təfsiri" (*Exposition of Isaiah* by H. C. Leupold, 1971, Baker)
- G. D. Devid Qarland, "Şərh üçün köməkçi vəsait", "Yeşaya Kitabı", (*A Study Guide Commentary*, "Isaiah" by D. David Garland, 1978, Zondervan)

YEŞAYA KİTABINA GİRİŞ

I. GİRİŞ MÜDDƏALARI

- A. Yeşaya, Əhdi-Cədidə ən çox sitat gətirilən peyğəmbərdir (411 dəfədən çox). Onun təlimi:
1. bir Allah,
 2. bir dünya,
 3. bir iman haqqındadır.
- B. Yeşaya Kitabının Məsihə dair sözləri ecazkarlıq:
1. xüsusi uşaqlar, fəs. 7-14,
 2. Qul haqqındakı nəğmələr 42:1-9; 49:1-7; 50:4-11; 52:13-53:12,
 3. Məsihin gələcək padşahlığı (yeni dövr), fəs. 56-66
- C. E.C. Yanq, "Əhdi-Ətiqə giriş" kitabında (E. J. Young, *An Introduction to the Old Testament*) belə dedi:
1. "Yeşaya Kitabı haqlı olaraq Əhdi-Ətiq peyğəmbərliklərinin ən ucası sayılır", s. 168.
 2. "İsrailin bütün peyğəmbərləri arasında Yeşaya, Allahın fikrini və gələcək dövrlərə dair planını ən mükəmməl anlayırdı", s. 171
 3. "Ruhani dərrakə baxımından Əhdi-Ətiqdə Yeşayanın tayı-bərabəri yoxdur", s. 172

II. KİTABIN ADI

- A. Bu kitab, ehtiva etdiyi nitqləri söyləyən peyğəmbərin adını daşıyır.
- B. Yeşaya adının mənası, "YAHVE-nin xilası" ya da "YAHVE xilas edir". İbrani adlarının sonundakı "-ya" və ya Yeşua, Yoel kimi adların başındakı "Ye-", "Yo-" YAHVE adının qısaltılmış şəklidir.

III. KANONİZASIYA

- A. Bu, gec dövr peyğəmbərlərinin dörd tumarının birincisidir:
1. Yeşaya
 2. Yeremya
 3. Yezekel
 4. On İkilər (kiçik peyğəmbərlər)
- B. Bu kitab israililərin müqəddəs yazılarına erkən və tamamilən qəbul edildi.

IV. JANR

- A. Yeşayanın ədəbi ustalığı Əhdi-Ətiq peyğəmbərlərinin hamısından üstündür. Onun söz oyunları və poeziyası əzəmətli və cəlbedicidir. Kitabın çox hissəsi poetikdir.
- B. Yeşaya Kitabını bir oturma oxumaq çətindir. Kitabın sxematik təsvirini vermək də çətindir. Çünki Yeşaya yazıçı yaxud redaktor deyil idi, vaiz idi. Onun kitabında şifahi nitqləri yazılmışdır. Bəzən onlar əlaqəlidir:
1. mövzu üzrə,

2. xronoloji olaraq,
3. qədim Yaxın Şərqlin bizimkindən çox fərqlənən mədəni normları ilə.

V. MÜƏLLİF

A. Kitabın müəllifinə dair yəhudilərin görüşləri

1. Talmuddakı Baba Batra (15a) deyir ki, Yeşaya, Süleymanın Məsəlləri, Vaiz və Nəğmələr Nəğməsi Kitablarını Xizqiya və adamları yazmışlar. Buna əsasən, bütün kitabın müəllifi peyğəmbərin özü olmuşdur.
2. Ben Sirax "Ekkleziastikus" 49:17-25-də (təqr. e.ə. 185-ci ildə) dedi ki, bu kitabın müəllifi "Amots oğlu Yeşaya"dır (1:1; 12:1; 13:1).
3. 2Saln. 32:32 Yeşayanın görüntüsünü və Padşahlar Kitabındakı paralelini (2Pad. 18:19-20:19) təsdiqləyir.
 - a. Yerusəlimdə dövlətli alicənab bir ailədə anadan olub və hətta bəlkə padşah Uzziyanın qardaşı oğlu olub.
 - (1) YAHVE-nin qısa şəkli olan "-ya" ilə bitən adların, demək olar ki, yalnız Yəhuda padşah ailələrində doğulan uşaqlara verilməsi də bunu dəstəkləyir.
 - (2) Yeşayanın padşahla əlaqədə olması da qohumluq ehtimalını artırır.
 - (3) müq. et. Talmud, "Meq." 10b
 - b. arvadı da peyğəmbər idi (8:3)
 - (1) birinci oğlunun adı, "sağ qalanlar dönəcək" mənasını verən "Şear-Yaşuv" idi
 - (2) ikinci oğlunun adı, "Maher-Şalal-Xaş-Baz" (8:3) "tez qarət elə, cəld talan et" deməkdir.
 - c. Əhdi-Ətiq peyğəmbərləri arasında Yeşayanın, demək olar ki, ən uzun peyğəmbərlik xidməti olub. O, Yotamın hakimiyyəti zamanından (e.ə. 742-735-ci illər) Xizqiyanın zamanına (e.ə. 715-687-ci illər) və bəlkə də Menaşşenin zamanına (e.ə. 687-642-ci illər) qədər Allahın sözcüsü olub (Menaşşe e.ə. 696-cı ildən sonra, böyük ehtimalla, başqa padşahla birgə hökmranlıq edirdi).
 - d. əgər 2Saln. 26:22-də Yeşayadan bəhs olunursa, onda Yeşaya padşahın salnaməsini yazan rəsmi mirzəsi olub.
 - e. rəvayətə görə, Menaşşenin hökmranlığında Yeşaya mişarlanıb bölünmüşdür.
4. Musa ben Samuel ibn Qikatilla (təqr. b.e. 110-cu il) dedi ki, 1-39-cu fəsillər Yaşayaya məxsusdur, 40-66-cı fəsillər isə ikinci məbəd dövründə yazılmışdı (Fars dövrü, e.ə. 538-430-cu il).
5. İbn Ezra (b.e. 1092-1167-ci illər) Qikatillanın dediyi ilə razılaşıaraq 40-66-cı fəsillərin Yeşaya tərəfindən yazılmadığını demişdir.

B. Kitabın müəllifinə dair müasir alimlərin görüşləri

1. Bu görüşün yaxşı tarixi təqdimi R.K. Harrisonun "Əhdi-Ətiqə giriş"ində (R. K. Harrison, *Introduction to the Old Testament*, Eerdmans, 1969) verilmişdir.
2. Kitabın iki müəllifi olduğunu düşünməyə əsas verən texniki səbəblər S.R. Drayverzin "Əhdi-Ətiq ədəbiyyatına giriş"ində (S. R. Drivers' *Introduction to the Literature of the Old Testament*, reprint 1972) verilir.
3. 1-39-cu fəsillərlə 40-66-cı fəsillərin ayrıldığını göstərən ibrancə və ya yunanca (LXX) heç bir əlyazma tapılmamışdır.
 - a. Ölü dəniz tumarlarında 33-cü fəsildən sonra iki sətirik boşluq vardır. Bu, kitabın 39-cu fəsildə deyil, 33-cü fəsildə bölündüyünə işarə edir.

- b. Görünür ki, 1-33 və 34-66 arasında paralel struktur vardır. Kitabın müəllifin öz dövrünə, sonra da gələcək dövrə dair hissələrə bölünməsi, ibrani peyğəmbərlər üçün adi idi (müq. et. Yezekeel, Daniel, Zəkəriyyə).
4. Müəlliflərin sayı və ya kitabın ayrıldığı yer barəsində müasir alimlərin fikirləri ayrılır.

C. Yeşaya Kitabının vəhdəti üçün əsaslar

1. Yeşayanın hər iki bölməsində, Əhdi-Ətiqin başqa heç bir yerində rast gəlinməyən iyirmi beş söz tapılmışdır (NIV, "Yeşaya Kiabına giriş" [NIV, Intro. to Isaiah], s. 1014).
2. "İsrailin Müqəddəsi" ifadəsi 1-39-cu fəsillərdə 13 və 40-66-cı fəsillərdə 14 dəfə işlədilmişdir; Əhdi-Ətiqin bütün başqa kitablarında bu ifadəyə cəmi altı dəfə rast gəlinir.
3. İsa Yəh. 12:38,40-da həm Yeş. 53:1-dən, həm də 6:10-dan sitat gətirir və hər ikisini Yeşaya aid edir.
4. Yeş. 40-66-cı fəsillərdən gətirilən sitatlar Mat. 3:3; 8:17; 12:17; Luka 3:4; 4:17; Yəh. 1:23; Həv. 8:28 və Rom. 10:16-20-də Yeşaya aid edilir.
5. Kitabın 39-cu fəsildə bölünməsinə dair heç bir əlyazmada (istər masoret mətn, istərsə Ölü dəniz tumarları) sübut yoxdur.
6. VI əsrdə yaşamış böyük bir peyğəmbər (İkinci-Yeşaya) haqqında tarixi məlumat yoxdur. R.K. Harrison "Əhdi-Ətiqə giriş"də (R.K. Harrison, *Introduction to the Old Testament*) bu barədə belə deyir:

"Ədəbi üsluba əsaslanan arqumentlər XIX əsrdə çox dəbdə idi, lakin qədim Yaxın Şərq dilləri haqqında daha geniş məlumatın işığında bunların gücü xeyli azalmışdır. Üslub məsələsinin subyektivliyi Qraf-Uelhauzenin (Graf-Wellhausen) ədəbi təhlil nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına çox cəlbedici gəlirdi; bunlar Müqəddəs Kitabın bir müəllifinə aid edilən mətni tədqiq edirlər, sonra isə hər fəslin ədəbi formasının və orada işlədilən sözlərin eyni olmadığına görə kitabın bəzi hissələrinin bu müəllifə aid olmadığını deyirlər. Yəqin ki, bu tədqiqatçıların ağına gəlmirdi ki, qədim müəllifin üslubunun anlayışını yalnız ona aid edilən bütün materialların əsaslı tədqiqi ilə mümkündür və bunların bir hissəsinin rədd edilməsini yalnız kənardan olan ciddi nəzarət əsasında təsdiq etmək olar", s. 776.

D. Yeşaya Kitabının çoxlu müəllifləri üçün əsaslar.

1. 40-66-cı fəsillərdə "Yeşaya" adı çəkilmir.
2. 40-66-cı fəsillər Yeşayanın tarixi şəraitinə uyğun gəlmir.
3. Yeşaya Kitabında qarışıq dövrlərə istinad olunur:
 - a. Aşşur istilasası, sürgün və onların mühakimə edilməsi
 - b. Babilistan istilasası, sürgün və onların mühakimə edilməsi.
4. Çoxlu müəlliflər nəzəriyyəsi üçün açıq-aşkar əsaslar vardır:
 - a. tarixi şəraitin dəyişməsi
 - (1) sürgündən əvvəlki Yəhuda, 1-39
 - (2) sürgün, 40-55
 - (3) sürgündən sonrakı Yəhuda, 56-66
 - (4) Yeş. 1-39-da məbəd əsla dağılmayacaq, lakin 40-66-da o artıq dağılıb. Görünür ki, müəllif sürgündədir.
 - b. Allahın seçdiyi şəxsi təsvir edən sözlərin dəyişməsi:
 - (1) Məsihi uşaq
 - (2) İztirab çəkən Qul
 - (3) İsrail:
 - (a) arvad kimi (50:1)
 - (b) YAHVE-yə qulluq edənlər kimi (54:17)

5. Müasir mühafizəkar ilahiyyatçılar:
 - a. E.C. Yanqın (E. J. Young) 56-66-cı fəsillər haqqında dediyi söz faydalıdır: "başqa bir ehtimal var ki, bunlar bu bölmənin əsas mövzularına dair Yeşaya məktəbinin Ruhdan ilham almış, redaktorlar tərəfindən toplanmış peyğəmbərlikləridir", s. 188
 - b. R. K. Harrisonun bəyanatı: "Bu kitabın müəllifinin qənaətinə, əldə olan peyğəmbərlik yazılarının əksəriyyəti olduğu kimi, Yeşaya Kitabı da müxtəlif amarlarda söylənmiş nitqlərin antologiyasını təşkil edir və beləcə Əhdi-Ətiqdəki başqa böyük peyğəmbərlik kitablarından fərqli yanaşma tələb etmir. Bununla bağlı qeyd etmək ki, belə yanaşma üslublar və ya bədii ifadələr arasındakı fərqlərə əsaslanan arqumentləri dərhal yox edir, çünki antologiya müəllifin yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində aşkarlanan ümumi üslubunu təmsil edir. Əsərin antologiya olaraq təsvir edilməsinə haqq qazandıran kitabı açan ayədir; bu ayə əsərin başlığını təşkil edir və Amots oğlu Yeşayanın aldığı vəhy haqqında xüsusi məlumat verir: Yeşaya bu vəhyi Uzziya, Yotam, Axaz, Xizqiyanın dövründə Yəhuda və Yerusəlimə dair görüntülərdə qəbul etmişdir. Bütün antologiyalarda olduğu kimi, burada da, yəqin ki, peyğəmbərin yalnız seçilmiş nitqləri və vəzləri verilir; və çox güman ki, Yeşayanın nitqləri, bu kitaba daxil olmuş nitqlərdən daha çox idi. Bu peyğəmbərliyin antologiya olaraq tərtib olunması, Yeş. 2:1-də və 13:1-də verilən qeydlərlə bir daha təsdiqlənir; bunlar peyğəmbərin daha erkən dövrə aid olan nitqlərinə işarə edir" (s. 780).
6. 40-66-cı fəsillərin ədəbi üslubu, 1-39-cu fəsillərindən fərqlidir.

E. Kitabın müəllifi ilə bağlı yekun söz

1. Mömin ilahiyyatçılar Əhdi-Ətiqdəki Yeşaya Kitabının necə meydana gəldiyi barədə mübahisə etməkdə davam edirlər (müq. et. Ölü dəniz tumarları və masoret mətn). Əsas olan, bu kitabın Allahdan ilham almış olması və YAHVE-nin xasiyyətini və məqsədlərini düzgün öyrətməsidir.
2. Allahın Yeşaya Kitabı vasitəsilə Özünü tanıtmasını, bu kitabın həqiqi vəhy olmasını inkar edən hər hansı qərəzli fikirləri rədd etməliyik. Gələcək hadisələri əvvəlcədən bildirən peyğəmbərliklərin rəddi və Əhdi-Ətiqin sırf bəşəri tarixi sənəd statusuna endirilməsi də bu qərəzli fikirlərə daxildir.

VI. TARİX

A. Yeşaya, VIII əsr peyğəmbərlərindən biri idi.

1. Şimali padşahlıqda II Yarovamın (e.ə. 786-640-cı illər) hakimiyyəti zamanında Yunus, Amos və Huşə fəaliyyət göstərirlər
2. Cənubi padşahlıqda Yeşaya və Mikeya fəaliyyət göstərirlər

B. E.ə. 760-cı illərdə anadan olan Yeşaya Uzziyanın vəfat etdiyi e.ə. 742-ci ildə peyğəmbərlik xidmətinə çağırılmışdır (6:1). Uzziyanın digər adı Azarya idi (e.ə. 783-742-ci illər).

C. Yeşaya uzun müddət xidmət etmişdir: Uzziyanın (e.ə. 783-742-ci illər) son illərindən, Yotamın (e.ə. 742-735-ci illər), Axazın (e.ə. 735-715-ci illər), Xizqiyanın (e.ə. 715-687-ci illər) və bəlkə də Menaşşenin (e.ə. 687-642-ci illər) dövrlərinə qədər.

- D. R. K Harrisonun dediyinə görə, bu kitab, bir neçə Yəhuda padşahının illəri boyunca peyğəmbərin yazıları və vəzlərinin antologiyasıdır. Peyğəmbərin vəfatından sonra, təqribən e.ə. 630-cu ildə, kitab axırda tərtib və redaktə olunmuşdur.

VII. TARİXİ ŞƏRAİT

A. VIII əsr peyğəmbərləri

1. Müqəddəs Kitabda buna dair məlumat:
 - a. 2 Padşahlar 14:3-17:6
 - b. 2 Salnamələr 25-28
 - c. Amos
 - d. Yunus
 - e. Huşə
 - f. Yeşaya
 - g. Mikeya
2. Allahın xalqında olan bütperəstliyə dair ən sadə xülasə Huşə Kitabında verilir:
 - a. 2:16, "Mənə... artıq "ağam" (Baali) deməyəcəksən"
 - b. 4:12-13, "qızlarınız fahişəlik edir"
 - c. 4:17, "Efrayim bütələrindən yapışdı, burax onu!"
 - d. 13:2, "adamlar danaları öpsün!" (dini mərasim)
3. İctimai şərait
 - a. O dövr, həm İsrailin, həm Yəhudanın iqtisadi yüksəlişi və hərbi ekspansiya dövrü idi. Lakin yüksəlişdən təkcə varlılar faydalanırdı. Yoxsullar istismar və sui-istifadə edilirdilər. Elə bil ki, "pul və silah" büt olmuşdular!
 - b. İsrailin və Yəhudanın sosial sabitliyi və rifahının bir neçə səbəbi var idi:
 - (1) Şimalda II Yarovamın (e.ə. 786-746-cı illər) və cənubda Uzziyanın (e.ə. 783-742-ci illər) uzun və uğurlu hökmranlıqları.
 - (2) Aşşurluların III Adad-Nirarinin başçılığı ilə e.ə. 802-ci ildə Suriyanı məğlub etməsi
 - (3) İsrail və Yəhuda arasında münaqişə olmaması.
 - (4) Fələstindən keçərək şimaldan cənuba gedən ticarət yollarından istifadə etmə, vergi yığıma sürətli iqtisadi yüksəlişə səbəb oldu, varlıların daha çox varlanması ilə nəticələndi.
 - c. II Yarovamın hakimiyyəti ilə tarixlənən "Samariya ostrakonları" Süleymanın kına bənzər inzibati təşkilatdan xəbər verir. Bu, deyəsən, yoxsullarla varlılar arasındakı böyük uçurumu təsdiqləyir.
 - d. Varlıların nadürüstlüyü "sosial ədalət peyğəmbəri" olan Amosun Kitabında açıq şəkildə təsvir olunur. Hakimlərin rüşvətخورluğu və ticarətdə istifadə olunan ölçülərin saxtalaşdırılması, həm İsraildə, həm də Yəhudada baş alıb gedən sui-istifadənin iki misalıdır.
4. Dini zəmin
 - a. O dövrdə dini fəaliyyət zahirən çox idi, lakin həqiqi iman az idi. Kənanın məhsuldarlıq kulturu İsrailin dininə qarışmışdı. Xalq bütələrə qulluq edir və buna YAHVƏ-izm deyirdi. Allahın xalqı siyasi ittifaqlara meyl etdiyi üçün bütperəst mərasimlərdə və ibadətlərdə fəal iştirak etməyə başlamışdı.
 - b. İsrailin bütperəstliyi 2Pad. 17:7-18-də təsvir olunmuşdur.
 - (1) 8-ci ayədə onlar kənanlıların ibadətlərində iştirak edirlər.
 - (a) məhsuldarlığa pərəstiş (müq. et. Lev. 18:22-23)
 - i) səcdəgahlar, a. 9,10,11
 - ii) müqəddəs sütunlar (Baal), a. 10,16

- iii) Aşera bütləri, a. 16, bunlar Baalın arvadının taxta surətləri idi. Bunlar ya oyma sütunlar, ya da canlı ağaclar idi.
- (b) falçılıq, a. 17. Lev. 19-20 və Qanun. 18-də falçılıq günah adlandırılır.
- (2) 16-cı ayədə onlar iki tökmə dana bütə sitayiş etməkdə davam etdilər; həmin danalar YAHVE-nin rəmzi olaraq I Yarovam tərəfindən Danda və Bet-Eldə dikilmişdi (1Pad. 12:28-29).
- (3) 16-cı ayədə onlar Babilistanın astral tanrılarına: günəşə, aya, ulduzlara və bürcələrə səcdə etdilər.
- (4) 18-ci ayədə onlar finikiyalıların məhsuldarlıq od tanrısı Molekə öz övladlarını qurban verərək səcdə etdilər (müq. et. Lev. 18:21; 20:2-5). Bu fəaliyyətə "*molek*" deyilir. Bu, tanrının adı deyil idi.
- c. Baalizm (bax: U.F. Olbrayt, "Arxeologiya və İsrailin dini" [W. F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel*], ss. 82 və s.)
- (1) Bizim ən yaxşı arxeoloji mənbəyimiz "Uqarit Baal eposu"dur.
- (a) Baal müəyyən mövsümlərdə ölənlər və dirilən tanrı olaraq təsvir olunur. Mot tərəfindən məğlub edilən Baal yeraltına həbs edilmişdir. Yer üzündə həyat dayanmışdı. Lakin qadın tanrıçasının (*Anat*) köməyi ilə dirilən Baal hər yazda *Mot*-a qalib gəlir. Baal təqlid cadusu ilə səcdə edilən məhsuldarlıq tanrısı idi.
- (b) O həmçinin *Hadad* adı ilə tanınmışdır.
- (2) *El Kənan* panteonunun baş tanrısı idi, lakin Baal öz artan populyarlığı ilə onun yerini tutmuşdur.
- (3) İsrailə Sur Baalizminin təsiri ən çox Sur padşahının qızı olan İzevelin vasitəsilə olmuşdur. Omri İzeveli öz oğlu Axav üçün seçmişdi.
- (4) İsraildə Baala yerli səcdəgahlarda səcdə edilirdi. Baalın rəmzi, yüksələn daş sütun idi. Arvadı Aşera, həyat ağacının rəmzi olan oyma sütun idi.
- d. Bütperəstliyin bir neçə mənbəyindən və növündən bəhs olunur.
- (1) I Yarovamın YAHVE-yə səcdə etmək üçün Bet-Eldə və Danda dikdiyi qızıl danalar.
- (2) Yerli səcdəgahlarda Sur məhsuldarlıq tanrısına və tanrıçasına ibadət.
- (3) O dövrün siyasi ittifaqlar üçün tələb olunan bütperəstlik.
5. Aşşurun və Babilistanın VIII əsrdə Fələstinə təsir edən istilalarının xülasəsi:
- a. Dəclə-Fəratda yerləşən Aşşur imperiyasının yüksəlməsi zamanı fəal olan dörd VIII əsr peyğəmbəri. Allah Öz xalqı İsraili mühakimə etmək üçün bu qəddar millətdən istifadə edəcək idi.
- (1) Bu konkret halda İordan çayının o biri tayında "Siro-Eframatik Birlik" adında siyasi və hərbi ittifaq formalaşmışdır (e.ə. 735-ci il). Suriya və İsrail Yəhudanı da Aşşurun əleyhinə özlərinə qoşmağa çalışırdı. Bunun əvəzində Axaz Aşşura məktub göndərərək onu köməyə çağırırdı. İlk qüdrətli imperator Aşşur padşahı III Tiqlat-Pileser (e.ə. 745-727-ci illər) bu hərbi çağırışa Suriyanı işğal etməklə cavab verdi.
- (2) Daha sonra Aşşurun marionet padşahı Huşə (e.ə. 732-722-ci illər) İsraildə həmçinin üsyan qaldıraraq Misiri köməyə çağırırdı. V Şalmaneser (e.ə. 727-722-ci illər) təkrar İsraili işğal etdi. Bu padşah İsraili tabe etməmişdən əvvəl ölmüşdü, lakin xələfi II Sarqon (e.ə. 722-705-ci illər) e.ə. 722-ci ildə İsrailin paytaxtı Samariyanı işğal etdi. O vaxt Aşşur 27000 israilini sürgün etdi, necə ki Tiqlat-Pileser daha əvvəl, e.ə. 732-ci ildə minlərlə adamı sürgün etmişdi.
- b. Axazın ölümündən sonra (e.ə. 735-715-ci illər) İordan çayının o biri tayındakı ölkələr və Misir Aşşura qarşı başqa bir hərbi ittifaqı yaratdılar (e.ə. 714-711-ci

illər). Bu ittifaq "Aşdod üsyanı" olaraq bilinir. Aşşurun təkrar işğalı zamanı Yəhudanın bir çox şəhərləri yox edilmişdir. Xizqiya əvvəllər bu ittifaqı dəstəkləyirdi, amma sonra dəstəyini kəsdi.

- c. Lakin yenə başqa ittifaq Aşşurun qüdrətli padşahı II Sarqonun e.ə. 705-ci ildə ölməsindən faydalanmağa çalışdı və Aşşur imperiyasında daha çox üsyanlar baş verdi.
 - (1) Xizqiya da bu üsyanlarda iştirak etdi. Bu vəziyyətdə Sanxeriv (e.ə. 705-681-ci illər) Fələstinə hücum etdi (e.ə. 701-ci il) və Yerusəlimə yaxın bir yerdə düşərgə saldı (2Pad. 18-19; Yeş. 36-39), ancaq Allah onun ordusunu bir möcüzə ilə darmadağın etdi.
 - (2) Sanxerivin Fələstinə neçə dəfə hücum etməsi barədə alimlər arasında mübahisələr gedir. (Məsələn: Con Brayta görə [John Bright], birinci hücum e.ə. 701-ci ildə olmuş, ondan sonra böyük ehtimalla e.ə. 688-ci ildə ikinci hücum olmuşdur, bax: s. 270).
 - (3) Aşşurun işğalından xilas olan Xizqiya Babilistandan gələn heyətə Yəhudanın xəzinələrini qürurla göstərdiyi üçün, Yeşaya Yəhudanın Babilistanın qarşısında süqutunu əvvəlcədən bildirdi (39:1-8). E.ə. 587-586-cı illərdə Yerusəlim Navuxodonosorun qarşısında süqut etdi.
- d. Yeşaya həmçinin Allahın xalqının Midiya-Fars hökmdarı II Kirin hakimiyyətində bərpa olunacağını əvvəlcədən bildirdi (41:2-4; 44:28; 45:1; 56:11). Nineva e.ə. 612-ci ildə Babilistanın qarşısında süqut etdi, lakin e.ə. 539-cu ildə Babil şəhəri Kirin ordusunun qarşısında süqut etdi. E.ə. 538-ci ildə Kir, yəhudilər daxil olmaqla sürgün edilmiş bütün xalqların öz doğma yurdlarına qayıda bilməsi barədə fərman verdi. Padşah Kir hətta milli məbədlərin bərpa olunması üçün öz xəzinəsindən pul vəsaiti ayırdı.

B. Mesopotamiyanın hökmdarlığı tarixinə qısa baxış (tarixlənməsi başlıca olaraq Con Braytın "İsrailin tarixi" nə [John Bright, *A History of Israel*] əsaslanır, s. 462 və s.):

1. Aşşur imperiyası (Yar. 10:11):

- a. dininə və mədəniyyətinə Şumer/Babilistan imperiyası böyük təsir göstərmişdir.
- b. hökmdarların təxmini siyahısı və təqribi tarixləri:
 - (1) 1354-1318 I Aşşur-Uballit:
 - (a) xetlilərin Karkemiş şəhərini fəth etmişdir.
 - (b) xetlilərin təsirini azaltdı və Aşşurun inkişafına təkan verdi.
 - (2) 1297-1266 I Adad-Nirari (güclü padşah).
 - (3) 1265-1235 I Şalmaneser (güclü padşah).
 - (4) 1234-1197 I Tukulti-Ninurta
- Babilistan imperiyasının cənubda ilk fəthi.
 - (5) 1118-1078 I Tiqlat-Pileser
- Aşşur Mesopotamiyada ən güclü dövlətə çevrilir.
 - (6) 1012-972 II Aşşur-Rabi
 - (7) 972-967 II Aşşur-Reş-İşi.
 - (8) 966-934 II Tiqlat-Pileser.
 - (9) 934-912 II Aşşur-Dan.
 - (10) 912-890 II Adad-Nirari.
 - (11) 890-884 II Tukulti-Ninurta.
 - (12) 890-859 II Aşşur-Nəsir-Apal.
 - (13) 859-824 III Şalmaneser.
853-cü ildə Qarqar döyüşü
 - (14) 824-811 V Şamşi-Adad.
 - (15) 811-783 III Adad-Nirari.

- (16) 781-772 IV Şalmaneser.
- (17) 772-754 III Aşur-Dan.
- (18) 754-745 V Aşur-Nirari.
- (19) 745-727 III Tiqlat-Pileses:
- (a) 2Pad. 15:19-da başqa adı ilə keçir - Pul.
 - (b) çox güclü padşah.
 - (c) fəth edilən xalqları sürgün etmə siyasətinin tətbiqinə başlayıb.
 - (d) e.ə. 735-ci ildə "Siro-Eframatik Birlik" formalaşmağa başlayıb; bu, İordan çayının o biri tayında, Fəratdan Misirə qədər yaşayan bütün millətlərin yüksələn Aşşurun hərbi qüvvətini aradan qaldırmaq məqsədilə öz hərbi resurslarının birləşdirmə cəhdi idi. Bu birliyə qoşulmaq istəmədiyinə görə İsrail və Suriya tərəfindən işğal edilən Yəhuda padşahı Axaz, Yeşayanın məsləhətinə məhəl qoymayaraq, III Tiqlat-Pileserdən kömək istəyir (müq. et. Yeş. 7-12).
 - (e) 732-ci ildə III Tiqlat-Pileses Suriya və İsraili işğal edərək İsrailin taxtına vassal padşah Huşəni oturdur (e.ə. 732-722-ci illər). Minlərlə yəhudi Midiyaya sürgün edilir (müq. et. 2Pad. 15-16).
- (20) 727-722 V Şalmaneser.
- Huşə Misirlə ittifaq bağlayır və Aşşur tərəfindən işğal olunur (müq. et. 2Pad. 17).
- (21) 722-705 II Sarqon:
- (a) V Şalmaneserdən başlayan üç illik mühasirədən sonra onun generalı və xələfi II Sarqon İsrailin paytaxtı Samariyanı fəth edir. 27000-dən artıq adam Midiyaya sürgün edilir.
 - (b) Xet imperiyası da fəth edilir.
 - (c) 714-711-ci illərdə İordanın o biri tayındakı millətlərlə Misirin başqa bir ittifaqı Aşşura qarşı üsyan edir. Bu ittifaq "Aşdod üsyanı" olaraq bilinir. Hətta Yəhuda padşahı Xizqiya ilk vaxtlarda buna qoşulmuşdu. Aşşur fəliştililərin bəzi şəhərlərini işğal edib dağıtmışdır.
- (22) 705-681 Sanxeriv:
- (a) 705-ci ildə, atası II Sarqonun vəfatından sonra, İordanın o biri tayındakı millətlərlə Misirin başqa bir ittifaqı üsyan edir. Xizqiya bu üsyana tam dəstək olur. Sanxeriv 701-ci ildə hücum edir. Üsyan basdırılır, lakin Yerusəlim yalnız Allahın müdaxiləsi ilə xilas olur (müq. et. Yeş. 36-39 və 2Pad. 18-19).
 - (b) Sanxeriv həmçinin Elamda və Babilistanda qalxan üsyanları basdırır.
- (23) 681-669 Esarhaddon:
- (a) Misirə hücum edib onu fəth edən ilk Aşşur hökmdarı.
 - (b) Babilistana böyük rəğbətlə yanaşır və paytaxtını bərpa edir.
- (24) 669-663 Aşşurbanipal:
- (a) Ezra 4:10-da həmçinin Osnappar olaraq adlandırılır
 - (b) qardaşı Şamaş-şum-ukin Babilistan padşahı olmuşdur. Beləcə Aşşur və Babilistan arasında bir neçə il sülh olub, lakin 652-ci ildə qardaşı müstəqillik siyasəti aparmağa başlayıb.
 - (c) Tebesin süqutu, e.ə. 663-cü il
 - (d) Elamı məğlub etməsi, e.ə. 653-cü, 645-ci illər
- (25) 633-629 Aşşur-Etil-İlani.
- (26) 629-612 Sin-Şar-İşkun.
- (27) 612-609 II Aşşur-Uballit:

- 614-cü ildə Aşşurun və 612-ci ildə Ninevanın süqutundan sonra Xaranda sürgündə padşah edilir.

2. Yeni Babilistan imperiyası:

a. 703- ? Merodak-Baladan:

Aşşur hakimiyyətinə qarşı bir neçə dəfə üsyan qaldırıb.

b. 652 Şamaş-Şum-Ukin:

(1) Esarhaddonun oğlu və Aşşurbanipalın qardaşı.

(2) Aşşura qarşı üsyan qaldırıb, lakin məğlub olub.

c. 626-605 Nəbopalassar:

(1) Yeni Babilistan imperiyasının ilk hökmdarı idi.

(2) Midiya padşahı Kiaksar Aşşura şimal-şərqdən hücum edərkən, o cənubdan hücum edib.

(3) Aşşurun qədim paytaxtı Aşşur 614-cü ildə süqut edib, qüdrətli yeni paytaxtı Nineva 612-ci ildə süqut edib.

(4) Aşşur ordusundan sağ qalanlar Xarana geri çəkiliblər. Hətta öz padşahları olub.

(5) 608-ci ildə firon II Neko (müq. et. 2Pad. 23:29) şimala doğru hərəkət edib, Babilistanın artan qüdrətinə qarşı bufer zonası yaratmaq məqsədilə Aşşur ordusunun qalan hissəsinə köməklik göstərib. Mömin Yəhuda padşahı Yoşiya (müq. et. 2Pad. 23) Misir ordusunun Fələstindən hərəkət etməsinə qarşı çıxıb. Megiddoda bir az toqquşmalar olub. Yoşiya yaralanaraq vəfat olub (2Pad. 23:29-30). Oğlu Yehoaxaz padşah olub. Firon II Neko çox gec gəlib çıxıb və Xarandakı Aşşur qüvvələrinin məhv edilməsinə mane ola bilməyib. Vəliəhd II Navuxodonosorun başçılığı altında olan Babil qüvvələrinə qarşı savaşıb və 605-ci ildə Fərat çayı sahilindəki Karkemişdə darmadağın edilib.

Misirə geri qayıdarkən Yerusəlimi talan edib. Üç ay sonra Yehoaxazı sürgün edərək Yoşiyanın başqa oğlunu, Yehoyaqimi taxta oturdub (müq. et. 2Pad. 23:31-35).

(6) Misir ordusunu cənuba doğru təqib edən II Navuxodonosor Fələstindən keçib, lakin atasının vəfat etdiyini eşitdiyinə görə Babilistana qayıdıb.

Daha sonra eyni ildə Fələstinə qayıdıb. Yehoyaqimi Yəhudanın taxtında qoyub, amma bir neçə min aparıcı vətəndaşı və padşah ailəsinin bir neçə üzvünü sürgün edib. Daniel və dostları da bu sürgünə düşüblər.

d. 605-562 II Navuxodonosor:

(1) 597-538-ci illərdə Babilistan Fələstini tam nəzarətində saxlayırdı.

(2) 597-ci ildə Yehoyaqimin Misirlə ittifaqı üzündən Yerusəlimdən başqa bir qrup sürgün edilib (2Pad. 24). Yehoyaqim II Navuxodonosor gəlməmişdən əvvəl ölmüşdü. Oğlu Yehoyakin yalnız üç ay padşahlıq edəndən sonra Babilə sürgün edilib. Yezekel daxil olmaqla on min vətəndaş Babil şəhərinə yaxın, Kebar kanalının yanında məskunlaşdırılıb.

(3) 586-cı ildə, Misirlə mütəmadi flirt edəndən sonra, Yerusəlim şəhəri darmadağın edilib (2Pad. 25) və əhalisi kütləvi şəkildə sürgün edilib.

Yehoyakini əvəz etmiş Sidqiya da sürgün edilib və Gedalya vali qoyulub.

(4) Gedalya dönük yəhudi döyüşçülər tərəfindən qətlə yetirilib. O döyüşçülər Misirə qaçıblar və Yeremyanı özləri ilə birlikdə qaçmağa məcbur ediblər. Navuxodonosor dördüncü dəfə hücum edib (605, 596, 586, 582) və tapa bildiyi sağ qalan yəhudilərin hamısını sürgün edib.

e. 562-560 Evil-Merodak (həmçinin Amel-Marduk adı ilə tanınır)

- O Yehoyaqimi zindandan azad edib, lakin Babilistanda qalmağa məcbur edib (müq. et. 2Pad. 25:27-30; Yer. 52:31).

- f. 560-556 Neriglissar.
- o, Navuxodonosorun Yerusəlimi darmadağın edən generalı olub.
- g. 556- Labaski-Marduk.
- o, Neriglissarın oğlu idi, lakin doqquz aydan sonra qətlə yetirilib.
- h. 556-539 Nabonid:
(1) Padşah ailəsindən olmayan Nabonid, II Navuxodonosorun qızı ilə evlənib.
(2) vaxtının böyük hissəsini Teymə şəhərində ay tanrısı "Sin" üçün məbəd inşa etməyə sərf edən bu padşah bu tanrıçanın baş kahini olan qadının oğlu idi. Bu səbəbdən Babilin baş tanrısı Mardukun kahinləri ona düşmən olublar.
(3) nabonid vaxtının böyük hissəsini üsyanları basdırmaqla və padşahlığında sabitlik yaratmaqla keçirib.
(4) Teyməyə köçərək dövlət işlərini paytaxt Babildə olan oğlu Belşassara buraxıb (müq. et. Dan. 5).
- i. ? -539 Belşassar (birgə hökmranlıq)
- Babil şəhəri, Fərat sularını döndərüb şəhərə girən Kutı Qobrinin başçılığı ilə Midiya-Fars ordusunun qarşısında tez süqut edib. Kahinlər və şəhər əhalisi farsları Marduku bərpa edən qurtarıclar kimi qəbul ediblər. II Kir Qobrini Babil valisi qoyub. Ya II Kir, ya da Qobri Dan. 5:31 və 6:1-dəki "Midiyalı Dara"dır. "Dara" sözü "Şah" deməkdir.
3. Midiya-Fars imperiyası: II Kirin yüksəlməsinin qısa təsviri (Yeş. 44:28; 45:1-7):
- a. 625-585 Kiaksar, Babilin Aşşuru məğlub etməsinə kömək edən Midiya padşahı idi.
- b. 585-550 Astiaq Midiya hökmdarı idi. Kir onun nəvəsi idi, qızı Mandananın oğlu idi.
- c. 550-530 Anşanlı II Kir, üsyan qaldıran vassal hökmdar idi.
(1) Babil padşahı Nabonid Kiri dəstəkləyib.
(2) II Kir Astiaqı taxtdan endirib.
(3) Siyasi müvazinəti bərpa etmək istəyən Nabonid:
(a) Misir və
(b) (Kiçik Asiyadakı) Lidiya dövlətinin padşahı Krez ilə ittifaqa girib.
- d. 547- II Kir Lidiyanın paytaxtı Sarda hücum edib.
- e. 539-cu il noyabrın 2-sində Kutı Qobri Kirin ordusu ilə birgə Babilistanı müqavimətsiz ələ keçirib. Qobri Babil valisi qoyulub.
- f. 539- oktyabrda II Kir ("Böyük" Kir) qurtarıcı kimi şəxsən şəhərə daxil olub. Onun etnik qruplara qarşı mülayim siyasəti uzun illər müddətində sürgün siyasətini əvəz edib.
- g. 538- yəhudilərin və digər etnik qrupların öz doğma yerlərinə qayıtmasına və öz məbədlərini bərpa etməsinə icazə verilib.
- h. 530- Kirin yerinə oğlu II Kambiz taxta keçib.
- i. 530-522 II Kambizin hökmranlığı.
- 525-ci ildə Midiya-Fars imperiyasına Misiri özünə birləşdirmişdir;
- ehtimal ki, intihar etmişdir.
- j. 522-486 I Daranın hökmranlığı.
(1) o, padşah soyundan deyil idi, lakin hərbi komandir idi.
(2) Kirin satraplar üçün planına görə Fars imperiyasını təşkil etdi (müq. et. Ezra 1-6; Haqqay; Zəkəriyyə).
(3) o, Lidiyadakı kimi, pul zərbi təşkil etdi.
- k. 486-465 I Kserksin hökmranlığı:
(1) Misir üsyanını basdırdı.

- (2) farsların Yunanıstanı istila etmək arzusunu yerinə yetirməyə cəhd etdi, lakin 480-ci ildə Termopoli döyüşü və 479-cu ildə Salamis döyüşündə məğlub oldu.
- (3) Müqəddəs Kitabda Axaşveros olaraq adlandırılan, Esterlə evlənmiş olan bu padşah 465-ci ildə qətlə yetirildi.
- l. 465-424 I Artakserksin hökmranlığı (müq. et. Ezra 7-10; Nehemya; Malaki):
 - (1) yunanlar Peloponnes vətəndaş müharibələrinə qədər irəliləməkdə davam etdilər.
 - (2) Yunanıstan bölündü (Afina - Peloponnes).
 - (3) yunanların vətəndaş müharibələri haradasa 20 il davam etdi.
 - (4) bu müddət ərzində yəhudi icması qüvvələndi.
- m. 423-404 II Daranın hökmranlığı.
- n. 404-358 II Artakserksin hökmranlığı.
- o. 358-338 III Artakserksin hökmranlığı.
- p. 338-336 Arsesin hökmranlığı.
- q. 336-331 III Daranın hökmranlığı.
4. Misirə qısa baxış:
 - a. Hiksos (Çoban-padşahlar - sami hökmdarlar)- e.ə. 1720/10-1550-ci illər
 - b. XVIII sülalə (e.ə. 1570-1310-cu illər)
 - (1) 1570-1546 Amosis
 - (2) 1546-1525 I Amenofis (I Amenhotep).
 - (3) 1525-1494 I Tutmos
 - (4) ? II Tutmos
 - (5) ? Hatşepsut
 - (6) 1490-1435 III Tutmos
 - (7) 1435-1414 II Amenofis
 - (8) 1414-1406 IV Tutmos
 - (9) 1406-1370 III Amenofis
 - (10) 1370-1353 IV Amenofis (Ehnaton)
 - (11) ? Smenxkara
 - (12) ? Tutanxamon
 - (13) ? Eye
 - (14) 1340-1310 Horemheb
 - c. XIX sülalə (e.ə. 1310-1200-cü illər):
 - (1) ? I Ramses
 - (2) 1309-1290 I Seti
 - (3) 1290-1224 Ramses (II Ramzes)
 - (4) 1224-1216 Merneptah (Merneptax)
 - (5) ? Amenmess
 - (6) ? II Seti
 - (7) ? Siptah
 - (8) ? Tausret
 - d. XX sülalə (e.ə. 1180-1065-ci illər):
 - (1) 1175-1144 III Ramses
 - (2) 1144-1065 IV-XI Ramses
 - e. XXI sülalə (e.ə. 1065-935-ci illər):
 - (1) ? Smendes
 - (2) ? Herihor
 - f. XXII sülalə (e.ə. 935-725-ci illər - Liviyalı):
 - (1) 935-914 Şəşonk (I Şəşonk və ya I Şoşenk)
 - (2) 914-874 I Osorkon

- (3) ? II Osorkon
- (4) ? II Şeşonk
- g. XXIII sülalə (e.ə. 759-715-ci illər - Liviyalı):
- h. XXIV sülalə (e.ə. 725-709-cu illər)
- i. XXV sülalə (e.ə. 716/15-663-cü illər - Efiopiyalı/Nubyalı):
 - (1) 710/09-696/95 Şabaka
 - (2) 696/95-685/84 Şabataka
 - (3) 690/89, 685/84-664 Taxarka
 - (4) ? Tanuatamon
- j. XXVI sülalə (e.ə. 663-525-ci illər):
 - (1) 663-609 I Psammetix (Psamtik)
 - (2) 609-593 II Nexo (Neko)
 - (3) 593-588 II Psammetix (Psamtik)
 - (4) 588-569 Apriy (Hofra)
 - (5) 569-525 Amasis
 - (6) ? III Psammetix (Psamtik)
- k. XXVII sülalə (e.ə. 525-401-ci illər - Fars):
 - (1) 530-522 II Kambiz (II Kirin oğlu)
 - (2) 522-486 I Dara
 - (3) 486-465 I Kserks
 - (4) 465-424 I Artakserks
 - (5) 423-404 II Dara

*fərqli xronologiya üçün bax: "Zondervanın şəkili Müqəddəs Kitab ensiklopediyası" (*Zondervan's Pictorial Bible Encyclopedia*), Cild 2, s. 231.

5. Yunanıstana qısa baxış:

- a. 359-336 Makedoniyalı II Filip:
 - (1) Yunanıstanı inkişaf etdirdi.
 - (2) e.ə. 336-cı ildə qətlə yetirildi.
- b. 336-323 "Böyük" II İsgəndər (Filipin oğlu):
 - (1) İss döyüşündə Fars padşahı II Daranı darmadağın etdi.
 - (2) 323-cü ildə Babilistanda 33/32 yaşlarında qızdırmadan öldü.
 - (3) İsgəndərin ölümündən sonra hərbi komandirləri imperiyasını böldülər:
 - (a) Kassandr - Makedoniya və Yunanıstan
 - (b) Lisimax - Trakiya
 - (c) I Selevk - Suriya və Babilistan
 - (d) Ptolemey - Misir və Fələstin
 - (e) Antiqon - Kiçik Asiya (o uzun yaşamadı)
- c. Selevkilərin və ptolemeylərin Fələstin üzərindəki nəzarəti
 - (1) Suriya (selevki hökmdarları):
 - (a) 312-280 I Selevk
 - (b) 280-261 I Antiox Soter
 - (c) 261-246 II Antiox Teus
 - (d) 246-226 II Selevk Kallinik
 - (e) 226-223 III Selevk Keravn
 - (f) 223-187 Böyük III Antiox
 - (g) 187-175 IV Selevk Filon
 - (h) 175-163 IV Antiox Epifan
 - (i) 163-162 V Antiox
 - (j) 162-150 I Demetri
 - (2) Misir (Ptolemey hökmdarları):
 - (a) 327-285 I Ptolemey Soter

- (b) 285-246 II Ptolemey Filadelf
 - (c) 246-221 III Ptolemey Eveqet
 - (d) 221-203 IV Ptolemey Filon
 - (e) 203-181 V Ptolemey Epifan
 - (f) 181-146 VI Ptolemey Filometor
- (3) Qısa təsvir:
- (a) 301- Fələstin illərlə Ptolemeylərin hakimiyyəti altında qalır
 - (b) 175-163 IV Antiox Epifan, 8-ci selevki hökmdar, lazım olsa, yəhudiləri zorla ellinləşdirmək istəyirdi:
 - i) gimnaziya inşaa etdi.
 - ii) olimpiyalı Zevsin bütperəst qurbangahlarını məbəddə qoydu

VIII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

A. Qısa təsvir

1. Fəs. 1-39 - peyğəmbər və onun dövrü
2. Fəs. 40-66 (yaxud 40-55 və 56-60) - yeni dövr

B. Fəs. 1-39, tarixi zəmini Yeşayanın dövrüdür (sürgündən əvvəl)

1. Fəs. 1-6, Padşahlar Uzziya və Yotamin hakimiyyəti zamanı
2. Fəs. 7-14, Padşah Axazın hakimiyyəti zamanı
3. Fəs. 15-39, Padşah Xizqiyanın hakimiyyəti zamanı (fəs. 36-39 2Pad. 18:13-20:19 ilə paraleldir)

C. Fəs. 40-66, sürgün dövrü və sürgündən sonrakı dövr, gələcək Padşahlığın rəmzləridir.

1. Fəs. 1-39-da Yeşayanın vəzləri verilir və bu mətnlərin şifahi olaraq söyləndiyi açıq-aşkardır, lakin 40-55-ci fəsillər yeni şəraiti əks etdirir. Allahın mühakiməsi baş vermişdir və indi əsas mövzu xalqın bərpa olunmasıdır. Bundan əlavə, bu fəsillərin üslubu onların şifahi deyil, yazılı olduğuna dəlalət edir.
2. Fəs. 1-39-da Aşşur təhlükəsindən açıq-aşkar bəhs olunur və xüsusilə 13-14, 21 və 39-cu fəsillərdə Babilistan təhlükəsindən də bəhs olunur. Fəs. 40-55-də Fars dövrü və Allahın xalqının öz torpağında bərpa olunması ilə əlaqəlidir.
3. Yeşayanın son fəsilləri, 56-66-cı fəsillər, esxatoloji xarakterlidir, bütün dünyanın tək Allaha - YAHVE-yə ibadət edəcəyi burada qədim Yaxın Şərqlə xas olan tarixi metaforalarla təsvir olunur.

D. Yeşaya Kitabının sxematik təsvirini vermənin çətinliyi

1. Müasir ilahiyyatçıların əksəriyyəti bu kitabı ən azından iki hissəyə bölürlər: fəs. 1-39 və fəs. 40-66. R. K. Harrison Ölü dəniz tumarlarına əsasən kitabı fəs. 1-33 və fəs. 34-66 olaraq ikiye bölür. Ölü dəniz tumarlarında 33-cü və 34-cü fəsillər arasındakı bölünmə, Yeşaya Kitabının davamçıları tərəfindən iki cild olaraq yayılması fərziyyəsinə yol açmışdır. U.H. Braunli (W.H. Brownlee) bu iki cildin "güzgülü" struktura malik olduğunu irəli sürmüşdür:

Cild 1:	Cild 2:
fəs. 1-5 - dağıntı və bərpa	fəs. 34-35
fəs. 6-8 - bioqrafik material	fəs. 36-40
fəs. 9-12 - ilahi xeyir-duanın və mühakimənin vasitəçiləri	fəs. 41-45
fəs. 13-23 - əcnəbi qüvvələrin əleyhinə yönlənən nitqlər	fəs. 46-48
fəs. 24-27 - bütün bəşəriyyətin xilasını və İsrailin azad olunması	fəs. 49-55
fəs. 28-31 - etik vəzlər	fəs. 56-59
fəs. 32-33 - xalqın bərpa olunması	fəs. 60-66

2. Kimisi kitabı tarixi zəmininə əsasən hissələrə bölür, kimisi Məsihə dair peyğəmbərliklər üzərində fokuslaşır

	<u>NIV</u>	<u>Leupold</u>
fəs. 7-12	"Yəhudaya qarşı olan Aram və İsrailin təhlükəsi münasibətilə verilən peyğəmbərliklər"	"İmmanuel Kitabı"
fəs. 28-33	"Beşi vəfasız İsrailə, biri Aşşura söylənən altı "Vay başına!""	"Sion Kitabı" (Guşədaşı)

3. Kitabın necə hissələrə bölünməsinin qeyri-müəyyənliyinə dair bir neçə misal (fəs. 1-12)

- a. 1-12-ci fəsillərin E.C. Yanq (E. J. Young) tərəfindən hissələrə bölünməsi, ss. 211-214:
- (1) 1:1-12:6 Yəhuda və Yerusəlimə dair peyğəmbərliklər
 - (a) 1:1-31 Böyük ittiham
 - (b) 2:1-4:6 Məsihin hökmranlığı və xalqı mühakimə etməsi
 - (c) 3:5-30 Yəhudanın qanunsuzluqları
 - (d) 6:1-13 Yeşayanın Rəbbi görməsi
 - (e) 7:1-12:6 Axazın hakimiyyəti zamanı söylənmiş peyğəmbərliklər
- b. 1-12-ci fəsillərin R.K. Harrison tərəfindən hissələrə bölünməsi, s. 764:
- (1) Yəhudanın dağıntısı və bərpası barədəki peyğəmbərliklər, fəs. 1-5
 - (2) Yeşayanın çağırılması; bioqrafik material, fəs. 6-8
 - (3) Hazırkı dünya imperiyaları və onların rolları, fəs. 9-12
- c. 1-12-ci fəsillərin "Dərs üçün NIV Müqəddəs Kitabı" (NIV Study Bible) tərəfindən hissələrə bölünməsi, s. 1016:
- (1) fəs. 1-6
 - (a) Giriş: Əhdi pozduğuna görə Yəhudaya qarşı ittihamlar, fəs. 1
 - (b) Yəhuda və Yerusəlimin gələcək cəzası və izzəti, fəs. 2-4
 - i) Yerusəlimin gələcək xeyir-duası (2:1-5)
 - ii) Rəbbin Yəhudaya verəcəyi cəza (2:6-4:1)
 - iii) Sionun bərpası (4:2-6)
 - (c) Xalqın mühakimə olunaraq sürgün edilməsi (fəs. 5)
 - (d) Yeşayanın misilsiz vəzifəsi (fəs. 6)
 - (2) fəs. 7-12
 - (a) Aram-İsrail ittifaqından qorxmamaq barəsində Axaza edilən xəbərdarlıq (fəs. 7)
 - (b) Yeşayanın oğlu və Davudun oğlu (8:1-9:7)
 - (c) İsrailə qarşı mühakimə (9:8-10:4)
 - (d) Aşşur imperiyası və Davudun Padşahlığı (10:5-12:6)

- i) Aşşurun dağılması (10:5-34)
 - ii) Davudun nəslindən gələcək olan Padşahın möhkəmlənməsi və Padşahlığının bərqərar olunması (fəs. 11)
 - iii) Xilasa görə sevinc mahnıları (fəs. 12)
- d. 1-12-ci fəsillərin H.K. Leupold (H.C. Leupold) tərəfindən hissələrə bölünməsi, ss. 38-40:
 - (1) Yəhuda və Yerusəlimə dair peyğəmbərliklər (fəs. 1-12)
 - (a) Giriş: Yeşayanın tipik vəzi (fəs. 1)
 - i) Başlıq, a. 1
 - ii) Allah tərəfindən ittiham, a. 2-4
 - iii) Millətin dağılmış vəziyyəti, a. 5-9
 - iv) Hazırkı ibadət növünün faydasızlığı, a. 10-15
 - v) Tövbəyə çağırış, a. 16-20
 - vi) Yerusəlimdəki pozuntular, a. 21-33
 - vii) İsrailin mühakimə ilə xilas olunacağı, a. 24-31
 - (b) Mühakimədən keçərək Allahın lütf vədlərinin yerin yetirilməsinə doğru, fəs. 2-6
 - i) Məsihi dövrdə Sionun izzətli gələcəyi, 2:2-5
 - ii) Sionun izzətsiz hazırkı halı, 2:6-4:1
 - a) hazırkı ruhani dəyərlərin təsviri, a. 6-9
 - b) tezliklə gələcək olan qorxunc mühakimənin əlamətləri, a. 10-11
 - c) Rəbbin günündə bütün saxta dəyərlərə nə olacaq, a. 12-17
 - d) bütələrin aqibəti, a. 18-21
 - e) məsuliyətsiz başçılara qarşı Rəbbin ittihamı, 2:22-3:15
 - i. Rəbbin hər yardımını kəsməsindən nəticələnən anarxiya, 3:1-12
 - ii. bu fəlakətə səbəb olan başçıların təqsiri, 3:13-15
 - f) ağılsız və yüngül Yerusəlim qadınlarına qarşı Rəbbin ittihamı, 3:16-4:1
 - g) Sionun təmizlənməsi, 4:2-6
 - h) Allahın təqsirli qalxına qarşı mühakiməsi, fəs. 5
 - i. üzüm bağı məsəli, a. 1-7
 - ii. İsrailin gətirdiyi cır üzüm, a. 8-23
 - iii. Aşşurdan yaxında gələcək mühakimə, a. 24-30
 - i) peyğəmbərin çağırışı zamanında bildirilən İsrailin mühakimə olunması, fəs. 6
 - i. peyğəmbərin görüntüsü, a. 1-3
 - ii. peyğəmbərin görüntüyə reaksiyası, a. 4-5
 - iii. bağışlanması, a. 6-7
 - iv. göndərilməsi, a. 8-9a
 - v. xalqa çatdıracağı xəbər, a. 9b-13
 - (c) İmmanuel Kitabı (fəs. 7-12)
 - i) İmmanuel işarəsi, fəs. 7
 - a) yuxarı hovuzda baş verən əhvalat, a. 1-9
 - b) bu əhvalatın nəticəsi: İmmanuel haqqındakı kəlam, a. 10-17
 - c) daha bir nəticəsi: torpaq viran olacaq xəbəri, a. 18-25

- ii) Təlatümlü illər (e.ə. 734-732-ci illər) və onları necə
- iii)
- iv) ə qarşılamaq lazımdır, fəs. 8
 - a) Dəməşqin və Suriyanın talan edilməsi, a. 1-4
 - b) Aşşurun Yəhudaya hücum etməsi, a. 5-8
 - c) İmmanuelin verə biləcəyi əmin-amanlıq, a. 9-10
 - d) kimdən və nədən qorxmaq lazımdır, a. 11-15
 - e) səbirli imanla gözləmə, a. 16-18
 - f) o gün üçün doğru şüar, a. 19-22
- v) Dörd adlı Körpə, 9:1-7
 - a) xülasə, a. 1
 - b) böyük xoşbəxtlik, a. 2-3
 - c) nə aparılır? a. 4-5
 - d) böyük xoşbəxtliyin səbəbkarı, a. 6-7
- vi) "Əli hələ də cəzalandırmağa hazır", 9:8-10:4
 - a) xalq qüruru üzündən düşmənlərə məğlub olacaq, a. 8-12
 - b) xalq davamlı olaraq tövbə etmədiyinə görə başçıları devriləcəklər, a. 13-17
 - c) şər üstün gəldiyinə görə vətəndaş müharibəsi olacaq, a. 18-21
 - d) sosial ədalətsizlik üzündən cəza günü gələcək, 10:1-4
- vii) Vay Aşşurun halına, 10:5-34
 - a) lovğa Aşşur Allahdan özünə verilmiş vəzifəni yanlış anlayıb, a. 5-11
 - b) bu lovğa işğalçı sonra cəzalandırılacaq, a. 12-14
 - c) Aşşur lovğalığına görə meşə yangınında yanan ağaclar kimi yandırılıb yox ediləcək, a. 15-19
 - d) Allahın mühakiməsindən sonra İsrailin sağ qalanları Allaha tərəf dönəcəklər, a. 20-23
 - e) Sion Aşşurun süqutu ilə azad ediləcək, a. 24-27
 - f) Aşşurun irəliləməsi və Sionu az qala işğal etməsi cəbhə qeydləri şəklində təsvir olunur, a. 28-32
 - g) YAHVE məğrur Aşşur meşəsini kəsib yerə sərəcək, a. 33-34
 - h) Davudun soyundan gələn Məsih və Onun uca xilas işləri, fəs. 11
 - i. Məsih nəyə malikdir, a. 1-3a
 - ii. Məsih işini necə görür, a. 3b-5
 - iii. təbiətin dəyişdirilməsi, a. 6-9
 - iv. Məsihin İsrail üçün edə biləcəyi işlər, a. 10-16
 - i) gələcək olan izzətli gün üçün şükür, fəs. 12
 - i. İsrailin belə şükür etmək qərarı, a. 1-2
 - ii. o günün xeyir-dualarının yekun təsviri, a. 3
 - iii. belə şükür etməyə çağırış, a. 4-6

IX. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Yeşaya Yəhudanı Allahın Davudla bağladığı əhdə (2Şam. 7) sadıq qalmağa çağırır, lakin eyni zamanda İbrahimlə bağlanmış əhdə (Yar. 12:1-3, Allahın dünyanı seçmək üçün İbrahimi seçməsi) qayıdırdı. YAHVE-nin bu ümumdünya hökmranlığı necə də

fərqlənəcək idi! Allah nəinki İsraili bərpa edəcək, təsirini bütün dünyaya genişləndəcək idi!

- B. Yeşaya öz dövründə və gələcəkdə baş verəcək hadisələrin gedişatını, bunların Allahın Məsihi vasitəsilə Davudun Padşahlığının bərpa edilməsinə gətirib çıxaracağını konkret şəkildə bildirdi (Mikeya da bunu bildirdi). Bu padşahlıq müqəddəs və ümumdünya olacaqdır (Mikeya da bunu bildirdi). Bunlar, Yeşayanın iman etdiyi müqəddəs xilaskar Tanrının iki cəhətini əks etdirir.
- C. Yeşaya Allahın xalqının dünyəvi, fani, bəşəri resurslara güvənməyin əbəsliliyini açıq-aydın göstərir. Xilas yalnız YAHVE-dən gələcəkdir!
- D. Yeşaya Allahın xilas planının üç ən güclü xüsusiyyətini açır:
1. Məsihin gələcəyi
 2. Məsihin İztirab çəkən Qul olacağı
 3. Məsihin cahanşümul hökmranlığı

X. QISACA QEYD OLUNMALI OLAN SÖZLƏR/İFADƏLƏR

A. Sözlər və ifadələr

1. "Ey göylər, eşidin, ey yer üzü, dinləyin", 1:2
2. "bağdakı çardağ, bostandakı koma... kimi", 1:8
3. "Qurbanlarınız çoxalıb, Mənə nə?", 1:10-15
4. "Gəlin indi birgə düşünək bu an...", 1:18
5. "Axır zamanda", 2:2
6. "Bütün millətlər ona sarı gələcək", 2:2-4
7. "burun halqalarını", 3:21
8. "bulud", 4:5
9. "Bizim üçün kim gedəcək?", 6:8
10. "bakirə qız", 7:14
11. "Bu uşaq pisə pis deyib yaxşını seçə biləndə", 7:15,16
12. "büdrəmə daşı və yıxma qayası", 8:14 (28:16)
13. "pıçıldayıb-mırtıldayan cindarlarla, ruhçağıranlarla", 8:19
14. "Aşşur... Mənim qəzəb əsam", 10:5
15. "Onlar arasından ancaq sağ qalanlar Allaha tərəf dönəcək", 10:22
16. "Yesseyin kötüyündən yeni bir fidan çıxacaq", 11:1,10
17. "vəhşi heyvanlar... təkələr", 13:21; 34:14
18. "Şimaldakı yüksək yerdə, toplantı dağında", 14:13
19. "Misir ölkəsində Rəbbə qurbangah qurulacaq", 19:19
20. Ariel, 29:1-2,7
21. "Onların hamısını məhv edəcək", 34:2
22. "Halqamı burnuna... taxacağam", 37:29
23. "Bütün günahlarımı aradan götürdün", 38:17
24. "Allahımızın sözü əbədi qalar", 40:8
25. "göy qübbəsinin üstündə oturur", 40:22
26. "Mən Rəbbəm, birinciyəm və sonuncularla da Mən Oyam", 41:4; 44:6
27. "Mən günahlarımı yada salmaram", 43:25
28. "Məndən başqa Allah varmı? Başqa Qaya yoxdur", 44:8; 45:5
29. "Nuru, qaranlığı, sülhü, fəlakəti yaradan Mənəm", 45:7
30. "Ey yer üzünün qurtaracağınadək hər yerdə yaşayanlar, Mənə tərəf dönün və xilas olun!", 45:22

31. "Hər diz önümdə çökəcək, hər dil Mənə and içəcək", 45:23
32. "Öz xatirimə, Öz xatirimə bunu edirəm", 48:11
33. "Ana südəmər körpəsini heç unudarmı?.. Ana öz körpəsini unutsa belə, Mən səni əsla unutmaram", 49:15
34. "Qəzəb kasası", 51:17
35. "Allah tərəfindən cəzalandırıldığımı, vurulub iztirab çəkdiyini...", 53:4
36. "Amma Rəbb Özü onun bu iztirablarını istədi, çəkdiyi əziyyətlər Onun iradəsi idi", 53:10
37. "Çünkü Rəbb əbədi nurun olacaq", 60:19-20

B. Şəxslər

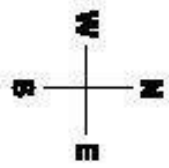
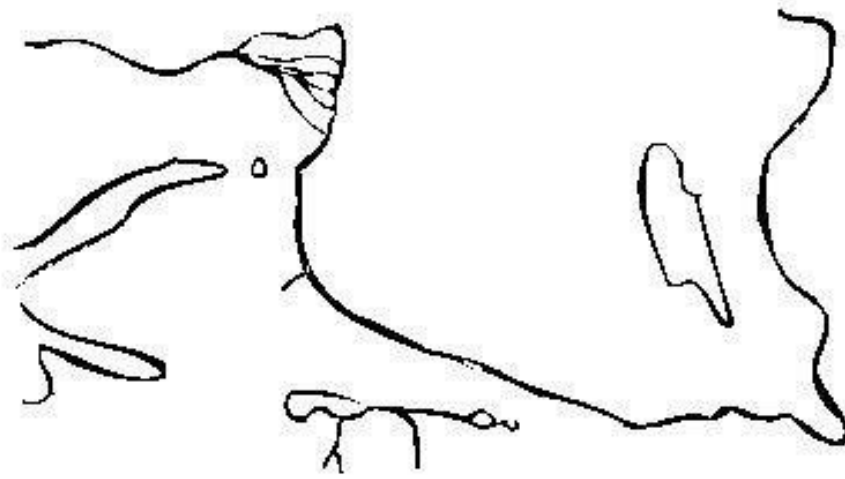
1. "İsrailin Müqəddəsi", 1:4; 41:8-9; 42:1,19; 43:10
2. "Sion qızı", 1:8
3. "Ordular Rəbbi", 1:9
4. "Rəbbin Pöhrəsi", 4:2
5. seraflar, 6:2
6. Şear-Yaşuv, 7:3
7. İmmanuel, 7:14
8. Maher-Şalal-Xaş-Baz, 8:3
9. "Küllü-İxtiyar" (El Şadday), 13:6
10. "Ey parlaq ulduz, dan oğlu", 14:12
11. "Şərqdən/gündoğandan (gələn şəxs)", 41:2,25 (44:28; 45:1)
12. "qulum", 41:8,9; 42:1,19; 43:10; 52:13
13. Bel... Nevo, 46:1
14. gözətçilər, 52:8
15. xədim, 56:3

XI. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

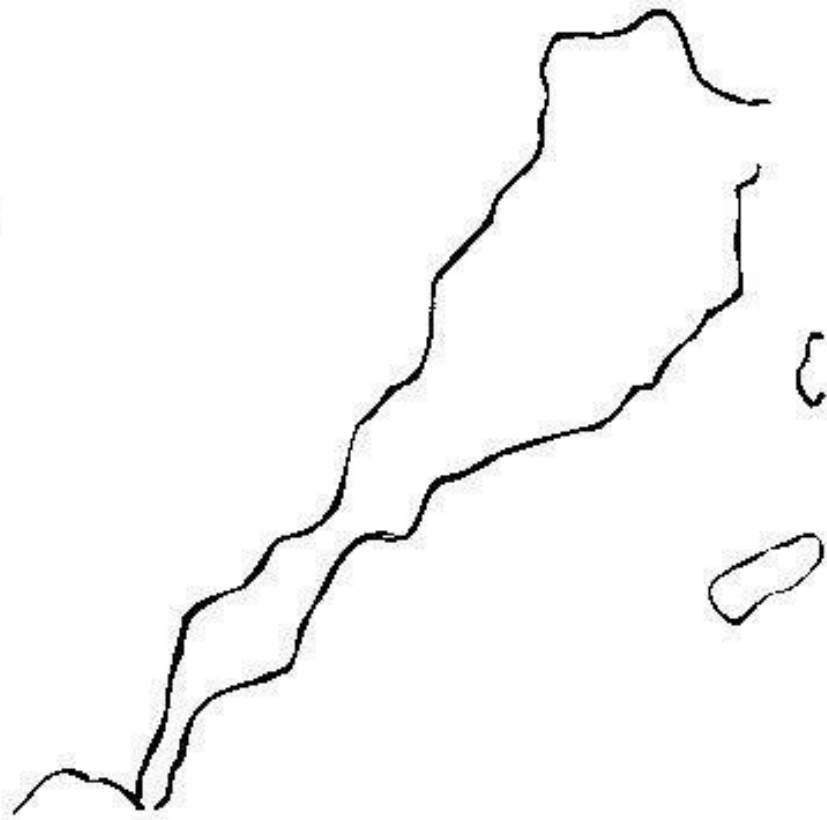
1. Tarşiş, 2:16 ("Tarşiş gəmiləri")
2. Efrayimlilər, 7:2
3. Sion dağı, 8:18
4. Zevulun, 9:1
5. Qalileya, 9:1
6. Karkemiş, 10:9
7. Sela, 16:1; 42:11
8. Soan, 19:13
9. Nof, 19:13 ("Memfis")
10. Negev, 21:1
11. Tema, 21:14
12. Sur, 23:1
13. Sidon, 23:2
14. Çöl, 11:17 ("Arava")
15. Karmel, 35:2
16. Şaron, 35:2
17. Urartu, 37:38 ("Ararat")
18. Tuval, 66:19
19. Yavan, 66:19 (yəni Yunanıstan)

XII. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

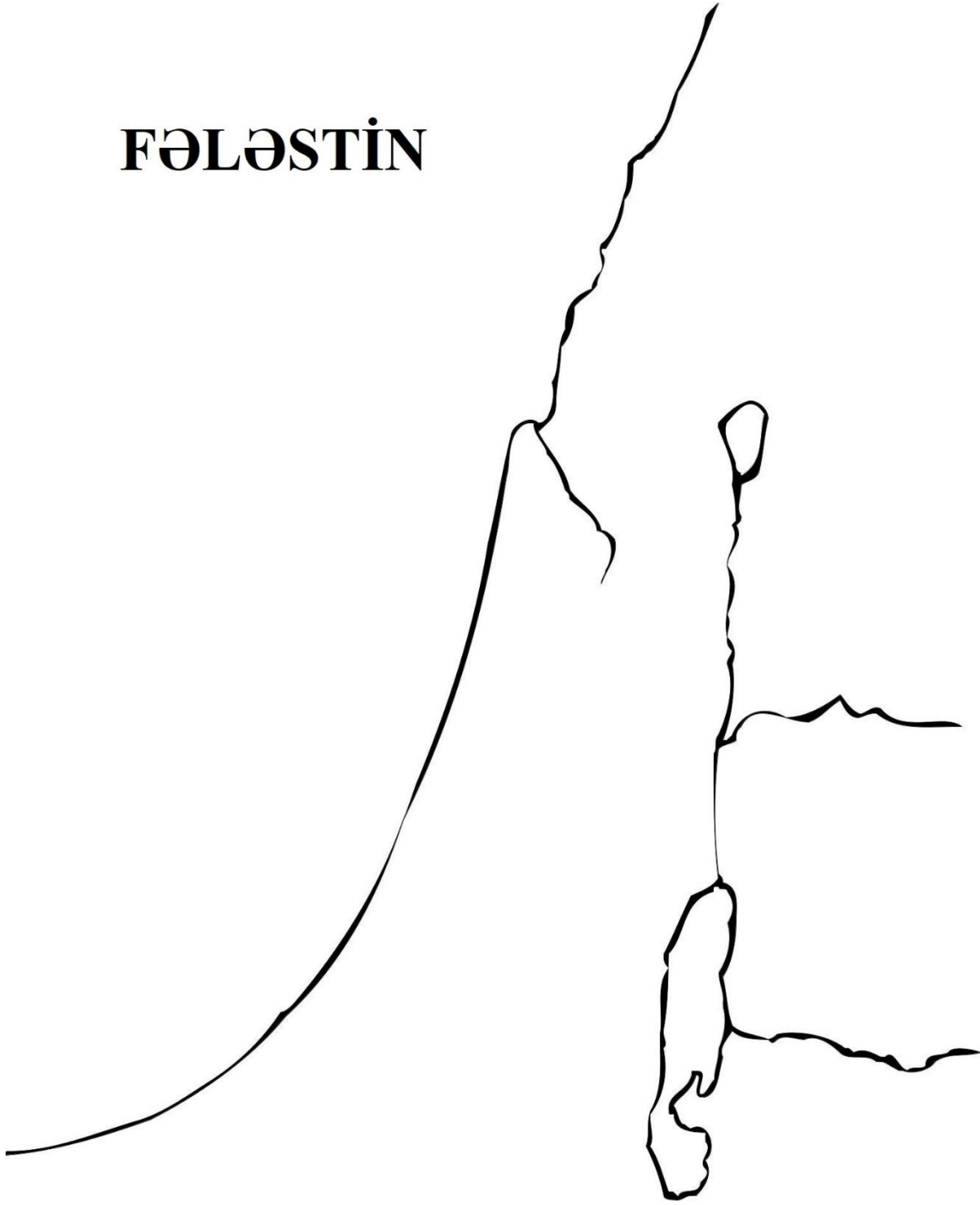
1. Niyə Allah Öz xalqını məhkəməyə gətirir? Onlar nə etdilər? (fəs. 1)
2. Allah qurbanverməyə qarşıdır? (1:10-15)
3. 5:1-7-nin niyə bu qədər güclü və təsiredici olduğunu izah edin.
4. Niyə Yeşayanın çağırılması 6-cı fəsildən əvvəl nəqş edilmədi?
5. Niyə Yeşaya 7:14-də ibrancə "bakirə" sözünü işlətmədi?
6. 7-12-ci fəsillərdə yeni dövrün bir uşaq ilə təsvir edildiyi yerləri sadalayın.
7. 9:8-9-da şimalı qəbilələrə dair işlənən üç adın mənasını izah edin.
8. Niyə Yeşaya 10-cu fəsildə Aşşurdan danışdığı halda, 13-cü fəsildə Babilistanın süqutundan bəhs olunur?
9. Yeş. 14 və Yez. 28-in şeytanla əlaqəsi nədir?
10. 36-39-cu fəsillərin tarixi zəminini izah edin.
11. 40:1-2 Allahın xalqının sürgündə olduğuna işarə edir? Əgər edirsə, bu müəlliflik məsələsi ilə necə əlaqəlidir?
12. Necə ola bilər ki, 42:1-də "qul" deyildikdə İsa nəzərdə tutulur, 41:19-da isə İsa nəzərdə tutulmur?
13. 52:13-53:12 İsaya necə aiddir? Bəs İsrailə necə aiddir?
14. 56-66-cı fəsillərin coğrafi şəraiti nədir?

QƏDİM
YAXIN ŞƏRQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

YEREMYA KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

A. Bu kitab, peyğəmbərin adını daşıyır.

B. Adının mənası:

1. "YAHVE tullayır"
2. "YAHVE möhkəmləndirir"

II. KANONİZASIYA

A. Bu kitab, ibrani "Peyğəmbərlər" bölməsinə daxildir.

B. Rabbinik ədəbiyyatda Yeremya çox vaxt peyğəmbərlərin birincisi adlanır (müq. et. Mat. 27:9).

III. JANR

A. Kitabda bir neçə janrdan istifadə olunur:

1. klassik ibrani poeziyası (Yeremyanın nitqləri)
2. İbrani nəsr (Baruk tərəfindən III şəxsdə yazılmışdır)
3. Yeremyanın vəzlərinin xülasələri, çox vaxt nəsrə (həmçinin Barukdan)
4. poetik formada Allaha müraciətlə avtobioqrafik şikayətlər (Yeremyanın etirafı)

B. Aydındır ki, Yeremya Kitabına həm şifahi, həm yazılı peyğəmbərliklər daxildir. Bundan əlavə, 36-cı fəsildən öyrəndiyimiz kimi, bəziləri məcburən təkrar diktə edilmişdi / surətləri köçürülmüşdü.

IV. MÜƏLLİF

A. 52-ci fəslin Yeremya tərəfindən qələmə alınmadığı aşkardır, çünki 31-34-cü ayələrdə Babilistanda baş vermiş hadisələr nəql olunur. Babilli vali Gedalyanın vəfatından sonra Yeremya, dönük yəhudi hərbiçilər tərəfindən zorla Misirə aparıldı.

B. Mümkün müəlliflər/redaktorlar:

1. Yeremya
2. Baruk – onun mirzəsi
3. sonrakı redaktor (Ezra və ya Böyük Sinaqoqun adamları)

C. Yeremya haqqında hər hansı başqa peyğəmbərdən daha çox məlumatımız vardır:

1. o, kahin Evyatarın (sürgün edilmiş) soyundan idi, 1Pad. 2:26-27.
2. Yerusəlimin yaxınlığında, Anatotda böyüdü.
3. gənc yaşında Allah tərəfindən çağırıldı, 1:2; 25:3 (e.ə. 627-ci il).
4. Huşə və Qanunun Təkrarı Kitablarının təsiri altında oldu.
5. Yeremyanın müasirləri:
 - a. Daniel
 - b. Yezekel
 - c. Habaquq

- d. Sefanya
- e. Nahum
- 6. Yeremyanın çağırılışından beş il sonra, Yoşiyanın islahatı zamanı məbəddə "Qanun Kitabı" tapıldı. Müqəddəs Yazıda onların arasındakı münasibətlərdən bəhs olunmadığı təəccüblüdür. Qanun Kitabı tapılanda, padşah Yeremyaya deyil, Xulda adındakı peyğəmbər qadına məsləhət üçün müraciət etdi (2Pad. 22:14-20).
- 7. Yeremyanın hissləri etirafları və ya şikayətlərində açıq-aşkar görünür:
 - a. 11:18-12:6
 - b. 15:10-21
 - c. 17:14-18
 - d. 18:18-23
 - e. 20:7-18
- 8. Yeremya zorla Misirə aparıldı və orada yəhudi qaçqınları tərəfindən öldürüldü, 43:6.

V. TARİX

- A. Yeremya təqr. e.ə. 640-cı ildə Anatotda anadan oldu.
- B. Yeremya Kitabının yazılma tarixi 1:2-də bildirilir; kitabın yazılması Yoşiyanın hakimiyyətinin on üçüncü ilindən Gedalyanın zamanına qədərki müddətdə, e.ə. 627-582-ci illərdə baş verdi. Yeremyanın qaçqınlarla birlikdə Misirdə neçə il yaşadığı məlum deyildir.
- C. Laxışda tapılmış ostrakonlarda şəhərin e.ə. 587-ci ildə mühasirəyə alındığı təsvir olunur. Bunun ibrani mətninin forması Yeremya Kitabına bənzəyir.
- D. Yeremyanın nitqləri Samariyanın süqutundan (e.ə. 722-ci il) Yerusəlimin süqutuna (e.ə. 586-cı il) qədər baş vermiş hadisələrə aiddir.

VI. TARİXİ ŞƏRAİT

- A. e.ə. 686-cı il - Menaşşe (e.ə. 686-641-ci illər) Yəhudada taxta çıxır. O, Yəhudanın ən pis padşahı idi.
- B. e.ə. 664-cü il - Misir imperiyası Psammetix (e.ə. 664-610-cu illər) ilə güclənir.
- C. e.ə. 648-ci il - Yoşiyanın doğulması.
- D. e.ə. 642-ci il - Yəhuda padşahı Amon əyanları tərəfindən öldürüldü (2Pad. 21:19-26).
- E. e.ə. 640-cı il - Aşşurun son qüdrətli hökmdarı Aşurbanipal vəfat edir.
- F. e.ə. 640-cı il - Yoşiya 8 yaşında taxta çıxır (2Pad. 22:1).
- G. e.ə. 628-ci il - Yoşiya islahatlarına başlayır (2Saln. 34:3 və s.a.; 2Pad. 23).
- H. e.ə. 626-cı il - Yeremyanın çağırılması (Yer. 1:2).
- İ. e.ə. 626-cı il - Nəbopalassar (e.ə. 626-605-ci illər) Yeni Babilistanda taxta çıxır.

- J. e.ə. 621-ci il - məbədi təmir edən işçilər Qanun Kitabını tapırlar (2Saln. 34:8 və s.a.; 2Pad. 22).
- K. e.ə. 614-cü il - Aşşurun regional paytaxtı, Aşşur şəhəri, Yeni Babilistanın qarşısında süqut edir.
- L. e.ə. 612-ci il - Aşşurun birinci paytaxtı, Nineva şəhəri, Yeni Babilistan və Midiya tərəfindən dağıdılır.
- M. e.ə. 609-cu il - Yoşiya, Aşşur ordusunun qalan hissəsinə köməklik göstərməyə çalışan firon II Neko (e.ə. 610-594-cü illər) qarşı çıxan vaxt Megiddoda öldürülür (2Saln. 35:20-24; 2Pad. 23:28-30) .
- II Yehoaxaz (e.ə. 609-cu il), Yoşiyanın oğlu, atasının taxtına çıxır, amma yalnız üç ay padşahlıq edir. Firon Neko onu Misirə sürgün edir.
 - Yehoyaqim (e.ə. 609-598-ci illər) firon Neko tərəfindən Yəhudada taxta çıxarılır. E.ə. 605-ci ildə II Navuxodonosor onu Yəhuda taxtında saxladı, lakin sonra o Misirlə ittifaq bağlayaraq üsyan edir. Onu əvəz edən oğlu Yehoyakin yalnız üç ay padşahlıq edir, sonra Navuxodonosor e.ə. 597-ci ildə onun yerinə Sidqiyanı qoyur.
- N. e.ə. 605-ci il - Yeni Babilistan Karkemişdə misirliləri və Aşşur ordularının qalan hissəsini məğlub edir.
- O. e.ə. 605-ci il - II Navuxodonosor Fələstindən keçərək xərac tələb edir (Danieli və ilk sürgünləri özünü ilə aparır). Yəhuda və Yerusəlimə təsir göstərən dörd hücum: e.ə. 605, 597, 586 və 582-ci illərdə.
- P. e.ə. 601-ci il - II Navuxodonosor Misirin idarəsi üçün döyüşdə məğlub olur (pat vəziyyəti).

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

- A. Kitabın strukturu xronoloji deyil, tematikdir, yəni mövzular üzrə qurulub. Yəqin ki, kitab Yeremyanın müxtəlif tumarları/nitqlərindən ibarətdir, 1-25, 30-33 və 46-51.
- B. Kitabın Septuaqintadakı variantı masoret mətnindəki variantından xeyli fərqlənir. Masoret mətnində təxminən 3000 söz Septuaqintada yoxdur. Həmçinin 46-51-ci fəsillərdə millətlərin ardıcılığı fərqlidir və onların 25-ci fəsildən sonra kitabda yerləşməsi fərqlidir. Ölü dəniz tumarlarında masoret mətnin hər iki variantı tapılmışdır.
- C. Kitabın təxmini hissələrə bölünməsi (Harrison və Yanq [Harrison and Young] əsasında):
1. fəs. 1 - Yeremyanın çağırılması və hazırlanması.
 2. fəs. 2-25 - Yeremyanın xidmətinin ilk illərindən Yəhudanın günahı.
 3. fəs. 26-29; 34-35 - peyğəmbərin şəxsi həyatı.
 - a. YAHVE-nin Sidqiyaya sözü və Xananyanın reaksiyası, 26-29.
 - b. rekavlılar, 34-35
 - c. Yehoyaqim - Sidqiyanın və Gedalyanın hakimiyyətindən Misirə qədərki tarixi hadisələr, 36-45
 4. fəs. 30-33 - Allahın xalqının bərpa olunması ilə bağlı vəd
 - a. fiziki bərpa
 - b. ruhani bərpa
 5. fəs. 46-51 - qonşu millətlərə qarşı peyğəmbərliklər (həmçinin 25:12-38):
 - a. Misir - 46 (Yeş. 19; Yez. 29-32)

- b. Filişt - 47 (Amos 1:6-8; Yeş. 14:29-32; Yez. 25:15-17)
 - c. Moav - 48 (Amos 2:1-3; Yeş. 15-16; Yez. 25:8-11)
 - d. Ammon - 49:1-6 (Amos 1:13-15; Yez. 25:1-7)
 - e. Edom - 49:7-22 (Amos 1:11-12; Yeş. 21:11-12; Yez. 25:12-14; Avdiya)
 - f. Suriya - 49:23-27 (Amos 1:3-5; Yeş. 17:1-3)
 - g. Ərəbistan - 49:28-33
 - h. Elam - 49:34-38
 - i. Babilistan - 50-51 (Yeş. 13:1-14; Hab. 2:6-17)
6. fəs. 52 - Yerusəlimin süqutu (müq. et. 2Pad. 24:18-25:30)

D. Maraqlıdır ki, 1-25-ci fəsillərdə Yeremyanın nitqləri "Mənə Rəbbin bu sözü nazil oldu" frazasından başlayır, 26-51-ci fəsillərdə isə "Rəbdən Yeremyaya bu söz nazil oldu" frazasından başlayır.

E. Padşahların hakimiyyəti dövrlərinə görə Yeremyanın peyğəmbərliklərinin cədvəli:

E.C. Yanq (E. J. Young):	R. K. Harrison:
1. Yoşiyanın dövrü (e.ə. 640-cı il -) 1:1-19; 2:1-3:5; 3:6-6:30; 7:1-10:25; 11:1-13:27; 14:1-15:21; 16:1-17:27; 18:1-20:18	1:1-19; 2:1-3:5; 3:6-6:30; 7:1-10:25; 18:1-20:18
2. Yehoaxazın dövrü (e.ə. 609-cu il)	
3. Yehoyaqimin dövrü (e.ə. 609-cu il) 25; 26; 27; 35; 36; 45 46-49	11:1-13:14; 14:1-15:21; 16:1-17:27; 22; 23; 25; 26; 35; 36; 45; 46-48
4. Yehoyakinin dövrü (e.ə. 598-596-cı illər)	31:15-27
5. Sidqiya (e.ə. 597-ci il) 21:1-22:30; 23; 24; 27 28; 29; 30-31; 32; 34; 37; 38; 39	21:1-22:30; 24:1-10; 27; 28; 29; 30-31; 32; 33; 34; 37; 38; 39; 49; 50:1-51:64
6. Gedalyanın dövrü 40; 41; 42; 43-44:30; 50-52	40:1-42:22; 43:1-44:30
7.	Tarixi əlavə 52:1-34

VIII. BAŞLICA MÖVZU

- A. Mühakimənin vaxtı gəlib çatdı, çünki Yəhuda tövbə etmək istəmirdi! Yeremya günah, mühakimə, sonra bərpa üzərində aksent edir; 1:4-10.
- B. Allaha imana uyğun olaraq yaşanan həyat olmadan, təkə liturgiya və ya rituallardan ibarət olan din əsl fəlakətdir! (fəs. 7; Yeş. 29:13).
- C. Yəhuda öz rituallarında, bütperəstliyində və günahında tamamilə yolunu azmışdır! Allahın əhdini pozması ilə o sanki Allahla bağladığı nikah əhdinə sadıq qalmayan qadına bənzəmişdir (müq. et. 2:1-3:5).
- D. Allahın yeni əhdinin təməli şəxsi tövbə və imandır (31:31-34), ailə inancı deyildir (31:29; Yez. 18).

E. Yeni əhd əbədidir (31:35-37), çünki insanın əməllərindən asılı deyildir, yalnız Allahın lütfü və qüdrətindən asılıdır (Yez. 36:26-27).

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr

1. peyğəmbər, 1:5
2. badam ağacı, 1:11
3. şimal, 1:13
4. belini qurşayıb qalx, 1:17
5. talaq kağızı, 3:8
6. "daşlara və ağaclara səcdə edib xəyanət etdi", 3:9
7. "Ürəyinizin sünnət ətini kəsin", 4:4
8. "Gileadda məlhəm", 8:22
9. "çöldə yaşayıb kəkillərini qırxa", 9:26
10. "var olan Rəbbə and olsun", 12:16
11. "Günorta çağ... məhv edəni gətirdim", 15:8
12. "səma cisimləri", 19:13
13. tamamilə məhv edəcəyəm, 25:9
14. "Rəbbin məbədidən götürülən əşyalar", 27:16
15. "Yaqub nəslə üçün sıxıntı dövrü", 30:7
16. "Yeni Əhd", 31:31
17. "iki yerə bölüb parçaları arasından keçdikləri dana", 34:18

B. Şəxslər

1. Yoşiya, 1:2,3
2. Yehoyaqim, 1:3
3. Baal, 2:8
4. Menaşşe, 15:4
5. Navuxodonosor, 21:2,7
6. Xananya, 28:1
7. Baruk, 32:12,13,16
8. Molek, 32:35
9. rekavlılar, 35:1
10. Eved-Melek, 38:7
11. Gedalya, 39:14; 40-41
12. Firon Neko, 46:2
13. Kemoş, 48:7,13,46
14. Ben-Hadad, 49:27
15. Bel, 50:2; 51:44
16. Marduk, 50:2

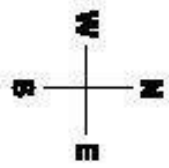
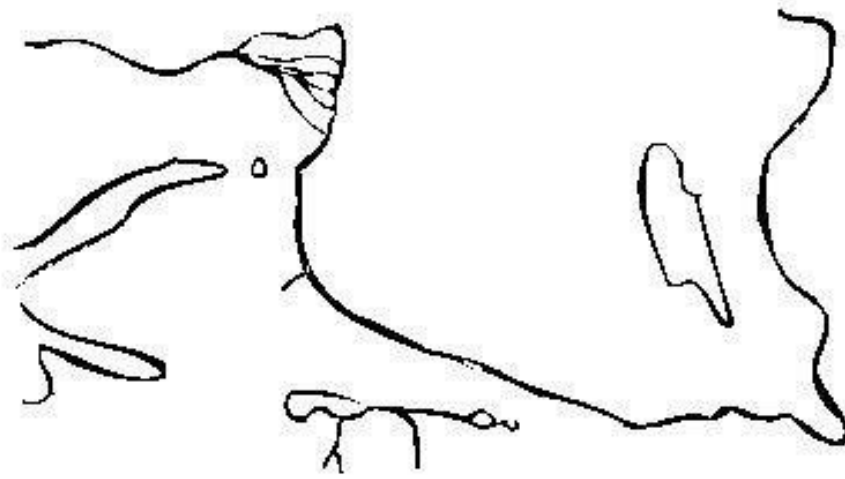
X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Anatot, 1:1
2. Kittim
3. Nof
4. Şilo, 7:12
5. Ben-Hinnom vadisi, 7:31
6. Sodom və Homorra, 23:14
7. Sur, 25:22
8. Laxiş, 34:7

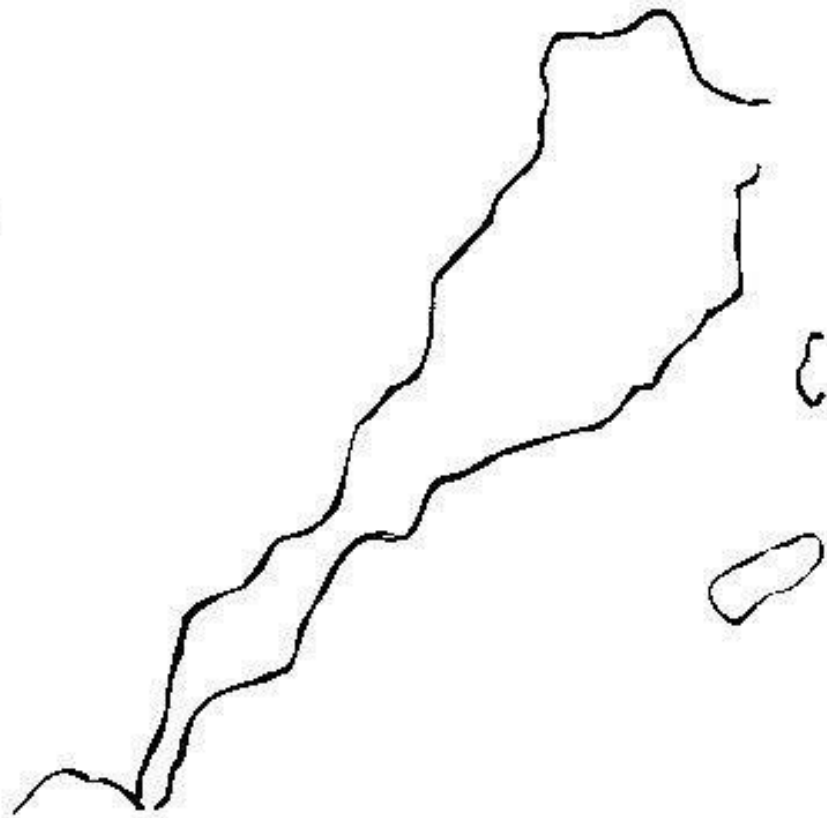
9. Mispa, 40:6
10. Gibeon, 41:12
11. Bet-Lexem, 41:17
12. Karkemiş, 46:2
13. Bet-El, 48:13
14. Xasor, 49:28
15. Elam, 49:34

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

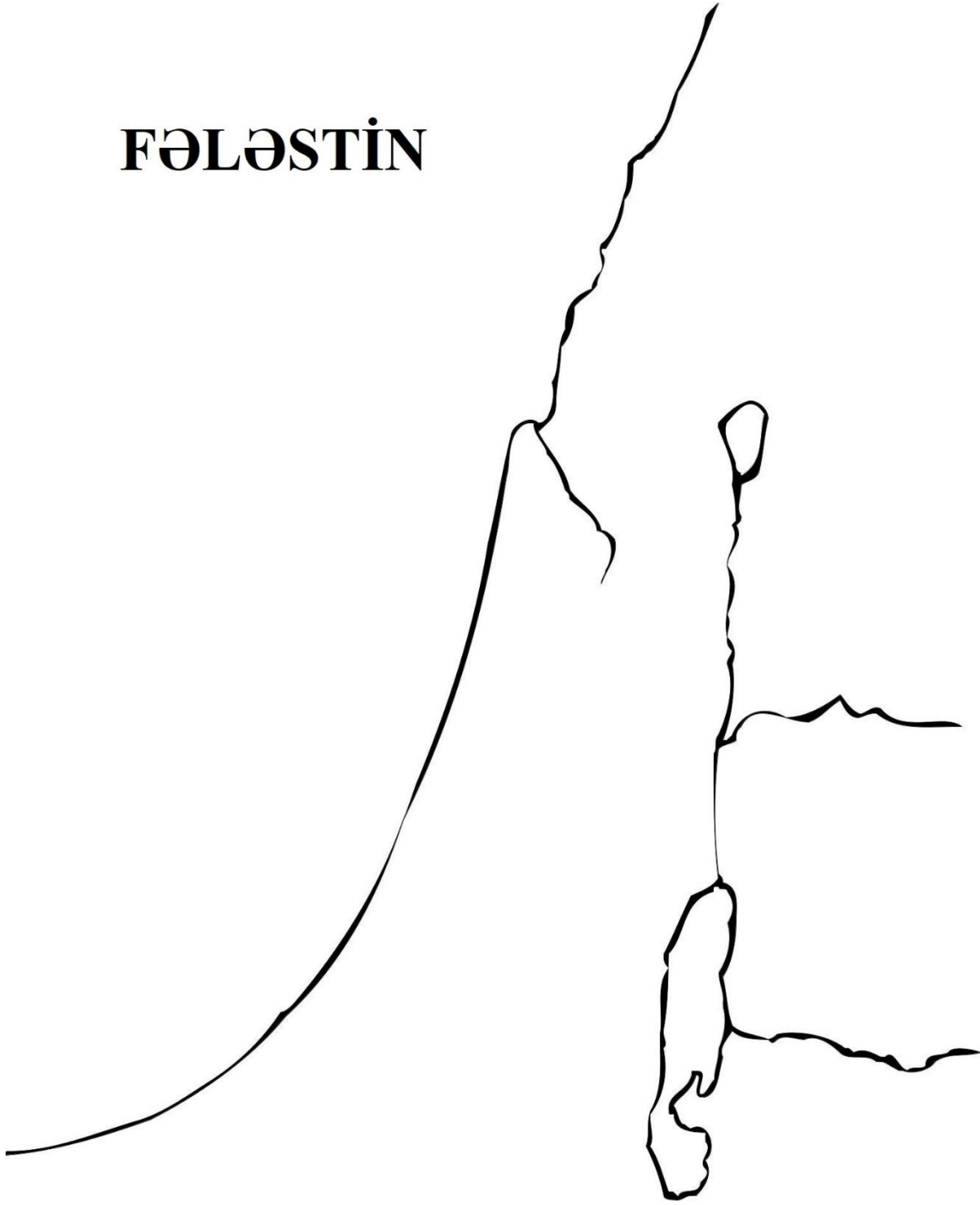
1. Niyə Yeremya Kitabının sxematik təsvirini vermək bu qədər çətinidir?
2. Yeremya nə qədər vəz etdi?
3. 1:11-16-dakı iki görüntünü izah edin.
4. 2-ci fəsil niyə məhkəmə davası kimi təqdim olunur? (müq. et. 4-8, 9, 29)
5. Niyə bu fəsil boşanma davası kimi təqdim olunur?
6. Allahın tövbəni göstərmək üçün 4:1-2-də tələb etdiyi dörd şərti sadalayın.
7. 7-ci və 26-cı fəsillər necə bir-birilə əlaqəlidir?
8. Yeremya 7-ci fəsildə qurbanvermə nizamını pisləyirmi?
9. Yeremyanın şəhərindən olan adamlar niyə onu öldürməyə çalışdılar? (fəs. 11-12)
10. 12:14-17 və 16:19-21 niyə bu qədər mühümdür?
11. 16:10-13-də kollektiv və fərdi günahların necə bir-birilə əlaqələndirildiyini izah edin.
12. 17:10 Qal. 6:7 ilə necə əlaqəlidir?
13. Yeremyanın 18-ci və 19-cu fəsillərdə dulusçu metaforasından hansı fərqli mənalarda istifadə etdiyini təsvir edin.

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

MƏRSİYƏLƏR KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. İbrani mətnində (MT) bu kitabın adı birinci sözüdür - "necə də" [*exa*] (müq. et. 1:1, 2:1, 4:1). Bu, cənazələrdə tez-tez söylənən söz idi.
- B. Septuaqintada kitabın adı, "ağlama" yunan kökündən törəmiş "fəğanlar" idi.
- C. Talmudda kitaba "Mərsiyələr" adı verilir.
- D. Vulqatada kitabın adı, "Yeremya Peyğəmbərin mərsiyələri"dir.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, ibrani kanonunun "Yazılar" bölməsinin *Meqillot* (beş tumar) adındakı xüsusi kitablarının siyahısına daxildir. Bu beş kitabdan hər biri illik bir bayramda oxunurdu:
 - 1. Nəğmələr Nəğməsi - Pasxa
 - 2. Rut - Əllinci Gün bayramı
 - 3. Vaiz - Çardaqlar bayramı
 - 4. Ester - Purim
 - 5. Mərsiyələr - Yerusəlimin süqutu və Süleymanın məbədinin məhv edilməsi
- B. İbrani kanonunun "Yazılar" bölməsində Nəğmələr Nəğməsinin yeri Zəbur, Süleymanın Məsəlləri və Əyyubdan sonra, Rut, Mərsiyələr, Vaiz və Esterdən əvvəldir. İngilis, rus və Azərbaycan dillərinə tərcümədə Septuaqintadakı ardıcılığa riayət olunur.
- C. Mərsiyələr e.ə. 586-cı ildə II Navuxodonosorun ordusunun Süleymanın məbədinə dağıtmasını yad etmək üçün Av ayının 9-da (iyulun ortalarında) oxunur. Daha sonra yəhudilikdə bu kitab həmçinin Yerusəlimin b.e. 70-ci ildə Roma generalı Titin qarşısında süqutunu yad etmək üçün oxunur.

III. JANR

- A. Beş fəsildən hər biri ayrı bir mərsiyə/ağıdır. Bu növ şeirlər qədim Yaxın Şərqdə geniş yayılmışdı, onların kökü Şumerə gedib çıxır. İsrail üçün bu şeirlər hazırkı vəziyyətə görə kədəri, lakin gələcəyə dair ümidi ifadə edir.
- B. İlk dörd şeir akrostixdir. Hər sətir ibrani əlifbasının növbəti hərfindən başlayır. Ehtimal ki, bu, rəmzi olaraq dərin kədəri ifadə etməyə xidmət edirdi.
- C. İbrani poeziyası qafiyəyə deyil, düşüncə paralelizminə əsaslanır.
 - 1. Bədii quruluşu sözlərə deyil, misralara bağlıdır.
 - 2. Paralelizm adətən iki-üç misradan ibarətdir.
 - a. sinonimik paralelizm – misralar eyni həqiqəti fərqli sözlərlə ifadə edir
 - (1) Zəb. 3:1; 8:40; 83:14; 103:3
 - (2) Sül. 20:1
 - (3) Mərs. 1:2, 3
 - (4) Yeş. 1:3

- (5) Amos 5:24
- b. antitetik paralelizm – misralar qarşılaşdırma yolu ilə yaxud bir şeyin müsbət tərəfini və mənfi tərəfini söyləməklə bir-birinə zidd olan fikirləri ifadə edir.
- (1) Zəb. 1:6; 90:6
(2) Sül. 1:29; 10:1, 12; 15:1; 19:4
- c. sintetik paralelizm – misralar düşüncəni davam etdirir
- (1) Zəb. 1:1-2; 19:7-9
(2) Mərs. 1:4

IV. MÜƏLLİF

- A. Kitabın müəllifi kitabın özündə bildirilmir. E.ə. 586-cı ildə Yerusəlimin süqutunu öz gözləri ilə görən bir adam tərəfindən yazıldığı aşkardır.
- B. Baba Batrada (15a) və Tarqumların Yer. 1:1-ə aid olan hissəsində kitabın müəllifinin Yeremya olduğu bildirilir.
- C. Septuaqintada kitabdan öncəki müqəddimədə belə deyilir: "İsrail sürgün ediləndən və Yerusəlim dağılandan sonra oturub Yerusəlimin bu halına ağlayan Yeremya bu mərsiyəni qoşub belə dedi..." Septuaqintada bu kitab Yeremya Kitabından sonra yerləşir.
- D. Vulqatada kitabdan öncəki müqəddimədə belə deyilir: "Bunlar, Yeremya Peyğəmbərin mərsiyələridir".
- E. Peşittada (b.e. V əsrə aid olan süryani tərcümə) bu kitabın başlığı "Yeremya Peyğəmbərin Mərsiyələr Kitabı"dır.
- F. Kitabın müəllifinə dair arqumentlər:
1. Yeremyanın lehinə:
 - a. Yeremyanın müəllif olması 2saln. 35:25-ə əsaslandırılır. Ancaq qeyd edək ki, burada Yerusəlim üçün deyil, Yoşiya üçün yazılan mərsiyədən bəhs olunur.
 - b. Yeremya Kitabının çoxlu yerlərində Yeremyanın öz dövründəki vəziyyətə görə kədərləndiyi bildirilir, 7:29; 8:21; 9:1,10,20 (müq. et. Mərs. 3:48-51).
 - c. Bu iki kitabda işlədilən sözlər arasında bənzərlik vardır.
 - d. 3:1-dəki "Mən" Yeremyaya aid ola bilər.
 - e. Müəllifin Yerusəlimin süqutunu öz gözləri ilə gördüyü aşkardır.
 2. Yeremyanın əleyhinə:
 - a. Yeremyanın dediyinə görə, Allah Babilistanı mühakimə etməyə göndərdiyini deyir, amma Mərs. 3:59-66-da, göründüyü kimi, bunun əksi deyilir.
 - b. Yeremya peyğəmbərlərə artıq Rəbdən görüntülərin gəlmədiyini deməzdi, 2:9c.
 - c. Yeremya Misirdən yardım gözləmənin tərəfdarı olmazdı, 4:17.
 - d. Yeremya Sidqiyaya ümid etməzdi, 4:20.
 - e. Akrostixlə yazılmış bu şeirlər son dərəcə nizamlıdır, bu da Yeremyanın sərbəst üslubundan çox fərqlənir.
 - f. Bundan əlavə, 5 şeirin hər birinin quruluş üslubu da fərqlidir. Bəzi şeirlər uzun misralardan, bəzisi isə qısa misralardan ibarətdir. Eyni hərflə başlayan misraların sayı fərqlənir. Metaforalar şeirdən şeirə dəyişir. Bütün bunlar, kitabın bir neçə müəllif tərəfindən yazıldığına əlamətləridir.

V./VI. TARİXLƏNMƏ/TARİXİ ZƏMİN

- A. Tarixi şərait, Yerusəlimin e.ə. 586-cı ildə Babilistan ordusunun qarşısında süqutudur.
- B. Tarixi zəmin üçün 2Pad. 25:8-12 və Yer. 52-ni oxuyun.
- C. Bəzilərinin fikrincə, bu kitab Yəhudada qalmış, hər il Yerusəlimin süqutunu yad edən yəhudilərlə əlaqəli idi, Yer. 41:4-5.

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

- A. Yerusəlim şəxsləşdirilir, arvaddan nökrə düşdüyü göstərilir, fəs. 1
- B. İmtiyazla məsuliyyət gəlir, YAHVE-nin qəzəbi, fəs. 2.
- C. Kədər şəxsi qəbul olunur, fəs. 3.
- D. İmtiyazla məsuliyyət gəlir, YAHVE-nin xalqı günah işlədir, fəs. 4
- E. Xalqı ilə əhd bağlamış Allaha inam və ümid, fəs. 5.

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Bu şeirlər Allahın xalqının hiss etdiyi kədəri ifadə edir:
 - 1. Yerusəlimin məhv edilməsinə görə,
 - 2. məbədin dağılmasına görə,
 - 3. YAHVE-nin Musa ilə bağladığı əhdi yox etməsinə görə. Bunlar Allahın aşağıdakı vədlərə görə o qədər kəskin hiss olunurdu:
 - (a) 2Şam. 7:10-16
 - (b) Yeş. 37:30-35
- B. Bu şeirlərdə önə çıxanlar:
 - 1. Allahın tam ixtiyarı,
 - 2. Allahın ədaləti,
 - 3. Allahın mühakiməsi,
 - 4. Allahın bərpaya dair vədləri.
- C. Yəhuda Musa ilə bağlanmış əhdi pozduğuna görə dağıdılıb (Qanun. 27-28). Xalqın Babilistana məğlub olması, YAHVE-nin gücsüzlüyü deyil, xalqın günahları üzündən idi. YAHVE gələcəkdə Öz qüdrəti ilə xalqına qələbə verəcək (3:22-23, 25).
- D. Allahın vədləri eyni zamanda həm şərtli, həm də şərtsizdir. Əhd anlayışı müvafiq cavabı tələb edir.

VIII. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

- A. Sözlər və ifadələr
 - 1. "Məşuqları", 1:2, 19
 - 2. "Bakirə Yəhuda qızı", 1:15
 - 3. "(Xudavəndin) kətili", 2:1
 - 4. "(Xudavəndin) onunla düşmən kimi rəftar etdi", 2:5

5. "əl çalırılar... başlarını yelləyib... fitə basırlar", 2:15
6. "əllərini Ona aç", 2:19; 3:41
7. "analar uşaqlarını, əziz balalarını yesin?", 2:20; 4:10

B. Şəxslər

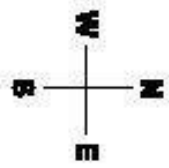
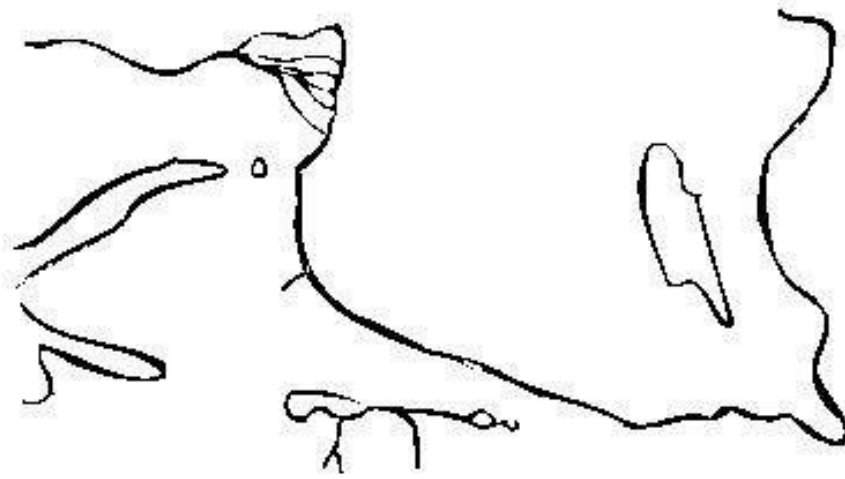
1. "Mən", 3:1

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

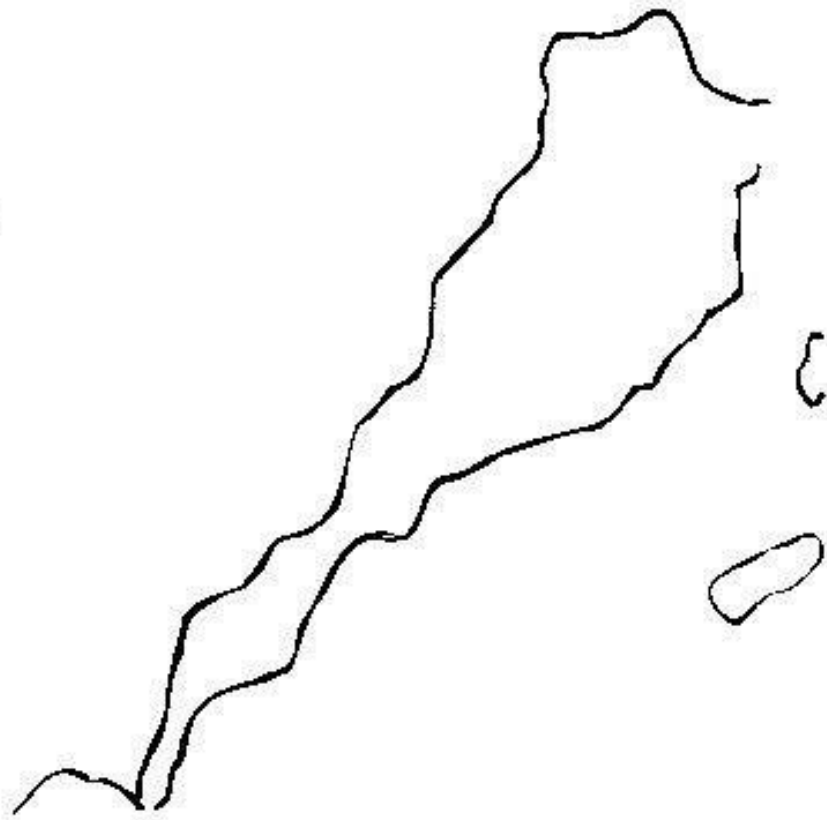
1. Yəhuda, 1:3
2. Sion, 1:4
3. Yerusəlim, 1:7
4. Us, 4:21

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

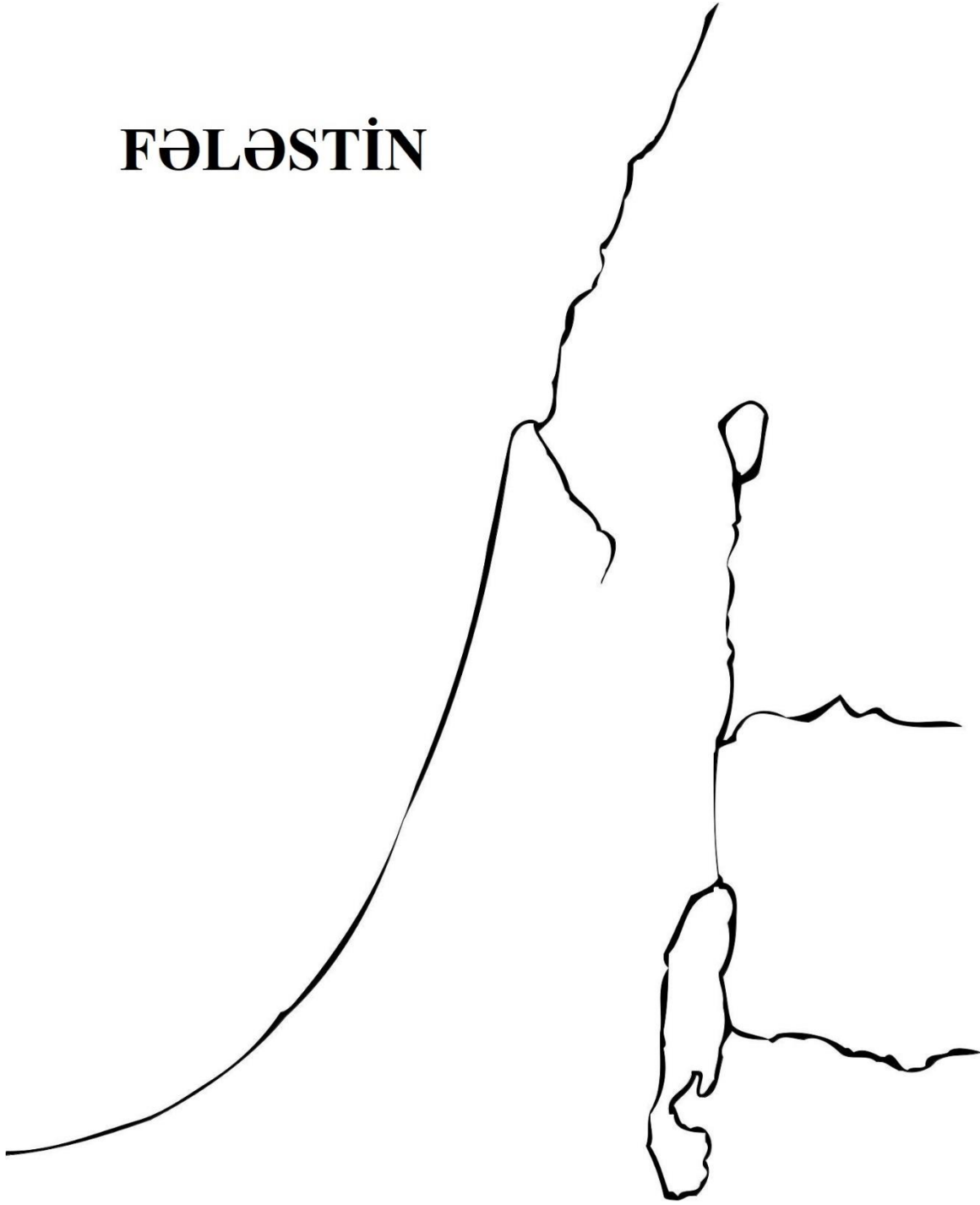
1. Mərsiyələr Kitabının ədəbi strukturunu izah edin.
2. Bu kitab əzab çəkərkən və qarışıqlıqda bizə necə kömək edir?
3. Kitabda sürgünün səbəbi necə izah edilir? (1:5, 18)
4. 2:17 Qanun. 27-28 ilə necə əlaqəlidir?
5. 3:19-38 niyə bu qədər önəmlidir?

QƏDİM
YAXIN ŞƏRQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

YEZEKEL KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Kitab baş sözcüsü olan Peyğəmbər Yezekelin adını daşıyır.
- B. Onun adı "Allah gücləndirir" və ya "Allah qüvvətləndirsin" mənasına gəlir.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitabın ibrani kanonuna çətinliklə daxil edilib:
 - 1. Yezekelin təsvir etdiyi məbəd və ibadət Musanınkindən fərqlidir.
 - 2. xüsusilə 1, 8 və 10-cu fəsillərdə rəngarəng görüntülər.
- B. Şammay rəbbinik məktəbindən Rəbbi Xananya ben Xizqiya, deyilənə görə, Yezekeli Musayla barışdırmaq üçün 300 qab yağdan istifadə edib (müq. et. Şabb. 14b; Menaxot 45a; Xaqiqa 13a).
- C. Yəhudi rəvayətinə görə, İlyas Məsihdən əvvəl qayıdanda Yezekel və Musa arasındakı ziddiyyətləri həll edəcək.

III. JANR

- A. Bu kitabda çoxlu janrlardan istifadə olunur:
 - 1. peyğəmbərlik (fəs. 37)
 - 2. apokaliptik (fəs. 1, 8-10, 38-39, 40-48)
 - 3. poeziya
 - 4. nəsr
 - 5. dramatik məsəllər (fəs. 4-7, 12)
 - 6. tipologiya (fəs. 16)
- B. 40-48-ci fəsillərin şərh edilməsi məsələsi
 - 1. Giriş sözləri:
 - a. 40-48-ci fəsillərin ədəbi konteksti, 33-39-cu fəsillərdə qeyd olunmuş bərpa vədidir.
 - b. Kitabın bu hissəsində, Çıx. 25-27-də Müqəddəs məskənin planı verildiyi kimi, esxatoloji məbədin memari planının müfəssəl təsviri verilir.
 - c. Qısa təsvir:
 - 1) Fəs. 40-43 — bərpa olunmuş Məbəd
 - 2) Fəs. 44-46 — bərpa olunmuş mərasim
 - 3) Fəs. 47-48 — torpağın təkrar bölüşdürülməsi
 - d. Bu peyğəmbərlikdə Allahın İbrahim və nəslilə bağlı olduğu qədim əhd, axır zamanda Allahın xalqın bərpa olmasının rəmzi kimi çıxış edir.
 - e. Tarixən bu fəsillər, yəqin ki, sürgündən qayıdışa aid idi (43:2). Lakin bunlar bəzi cəhətlərdən sürgündən sonrakı dövrə uyğun gəlmədiyinə görə açıq-aşkar esxatolojidir.
 - 2. Bəzi mümkün şərhələr:
 - a. Bunların həqiqi mənada yerinə yetirilməsi əsla nəzərdə tutulmayıb;

- b. Bu, şərtli peyğəmbərlik idi və yəhudilər buna düzgün cavab verməyiblər;
 - c. Zerubbabil və Yeşuanın rəhbərliyi ilə sürgündən qayıdışı ilə bunlar qismən yerinə yetirilib;
 - d. Hirodun məbədi ilə bunları yerinə yetirilib;
 - e. Bu peyğəmbərlik həmişə rəmzi olmalı idi (müq. et. Con Milton, "Peyğəmbərliyin şərh edilməsi" [John Milton, *Prophecy Interpreted*]);
 - f. Esxatoloji məbədlə yerinə yetirilməli idi.
3. Bu mətnin şərh olunması ilə bağlı məsələlər:
- a. Fə. 38, 39 və ya 40-48-in konkret tarixi zəmini yoxdur. Nə mətndə, nə də tarixdə konkret tarixi zəmini olduğuna görə, şərhçilərin əksəriyyəti bunu esxatoloji olaraq şərh edirlər;
 - b. Əhdi-Cədid:
 - (1) İbr. 9 və 10-da axır zaman qurbanvermə sistemini istisna edir;
 - (2) başqa millətlərin qəbul edilməsini öyrədir, amma Yez. 40-48 olduqca millətçi xarakterli mətndir.
 - c. İsa pis bağbanlar məsəlində Allahın xilas vasitəçiləri kimi yəhudiləri rədd edir (müq. et. Mat. 21:33-46; Mark 12:1-12; Luka 20:9-19);
 - d. Mən Allahın axır zamanda İsrail xalqından istifadə edəcəyinə inanıram (müq. et. Rom. 9-11), lakin buna da inanıram ki, ruhani İsrail imanlılar cəmiyyətidir (müq. et. Rom. 2:28-29; Qal. 3:1 və s.a.; 6:16; Ef. 2-3).
- C. Yeşaya yaxud Yeremyanın şifahi nitqlərindən fərqli olaraq, Yezekelin nitqlərinin çoxu yazılıdır. Onun peyğəmbərlikləri son dərəcə nizamlıdır.

IV. MÜƏLLİF

- A. Bu kitabın müəllifi heç vaxt sual altına qoyulmayıb. 1:2-3 istisna olmaqla, bütün kitab I şəxsin təkindən yazılıb (avtobioqrafik).
- B. Yəhudi rəvayətində (Baba Batra 15a) deyilir ki, "Yezekel Kitabını və On İki Peyğəmbərlər Kitabını Böyük sinaqoqun adamları yazmışlar". Artıq bildiyimiz kimi, "yazmışlar" deyildikdə "redaktə/tərtib etmişlər" nəzərdə tutulur.
- C. İosif Flaviy "Qədim yəhudi tarixi"ndə (10:5:1) Yezekelin iki kitab yazdığını söyləyir. Bu, ibrani peyğəmbərlərə xas olan mətn strukturu ilə bağlı ola bilər, çünki peyğəmbərlərin kitabları asanlıqla iki hissəyə bölünür. Birinci hissədə peyğəmbərin öz dövrünə dair söylədikləri, ikinci hissədə isə gələcəyə dair söylədikləri yer alır (müq. et. Yeş. 1-39 və 40-66; Dan. 1-6 və 7-12; Zək. 1-8 və 9-14; Yez. 1-32 və 33-48). Ehtimal ki, İyeronim məhz buna görə Yezekel Kitabının vahid kitab olduğundan şübhələnirdi. İosif Flaviyin Yezekelin iki kitab yazdığı düşünməsi də bununla əlaqədar ola bilər.
- D. Peyğəmbər Yezekel haqqında aldığımız bütün məlumat onun kitabındandır. Əhdi-Ətiqin başqa yerlərində ondan bəhs edilmir:
- 1. Yezekel, Sadoqun nəslindən bir kahin idi, 1:3,
 - 2. evli idi, amma uşaqları yox idi, 24:16-18,
 - 3. e.ə. 597-ci ildə, iyirmi beş yaşında ikən, padşah Yehoyakinlə birlikdə II Navuxodonosor tərəfindən əsir alındı, 1:1; 1Pad. 24:14-16,
 - 4. Babilistana yaxın süni suvarma kanalı Kevarın sahilində yerləşən yəhudi yaşayış məntəqəsinə sürgün edildi, 1:1,3; bu yaşayış məntəqəsinin adı Tel-Aviv idi, 3:15,
 - 5. ən azı iyirmi iki il vəz etdi, 1:1-2; 29:17,
 - 6. güclü və rəhmli bir peyğəmbər idi, 9:8; 11:13.

V. TARİX

- A. Yezekel təqr. e.ə. 623-cü ildə Yerusəlimdə anadan oldu.
- B. O, VII əsr peyğəmbərlərindən biri idi: Yeremya, Daniel, Nahum, Habaquq və Sefanya.
- C. Nəbopalassar və vəliəhd II Navuxodonosorun hakimiyyəti zamanı Yeni Babilistanın güclənməsi dövründə Allah müxtəlif yerlərdə bu peyğəmbərlər vasitəsilə danışdı:
1. Daniel e.ə. 605-ci ildə Navuxodonosor tərəfindən əsir alındı və Babilistandakı saraya sürgün edildi, Dan. 1:1.
 2. Yezekel 10000 nəfər ustalarla birgə e.ə. 597-ci ildə Navuxodonosor tərəfindən əsir alındı, 2Pad. 24:14-16.
 3. Yeremya, Gedalya vəfat edənə qədər Yerusəlimdə qaldı.
- D. Yezekel öz peyğəmbərliklərinin tarixini verir. Onun verdiyi tarixlər, kitabın xronoloji ardıcılıqla yazılmadığını göstərir.

	Gün	Ay	Yehoyakinin sürgün edildiyi il
1. görüntü, 1:1	5	4	13
2. görüntü, 1:2	5	4	5
3. görüntü, 8:1	5	6	6
4. ağsaqqalların sualları, 20:1	10	5	7
5. Yerusəlimin mühasirəsi başlayır, 24:1	10	10	9
6. Sur şəhərinin əleyhinə peyğəmbərlik, 26:1	1	?	11
7. Misirin əleyhinə peyğəmbərlik, 29:1	12	10	10
8. Misirin əleyhinə peyğəmbərlik, 29:17	1	1	27
9. Misirin əleyhinə peyğəmbərlik, 30:20	7	1	11
10. Misirin əleyhinə peyğəmbərlik, 31:1	1	3	11
11. Misirin əleyhinə peyğəmbərlik, 32:1	1	12	12
12. Misirin əleyhinə peyğəmbərlik, 32:17	15	(12)	12
13. Yerusəlimin süqutu, 33:21	5	10	12
14. Yeni Yerusəlim barədə görüntü, 40:1	10	1	25

- E. Beləliklə, Yezekelin xidməti təqr. e.ə. 592-cci ildə başladı və ən azından 570-ci ilə qədər, bəlkə daha uzun, davam etdi.

VI. TARİXİ ŞƏRAİT

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

- A. Yezekelin peyğəmbərlikləri, bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən iki təlimə ayırmaq olar:
1. Yerusəlimin e.ə. 586-cı ildə süqut etməsindən əvvəl Yezekelin vəzləri Allahın gələcək mühakiməsinə görə tövbə etməyə çağırışdan ibarət idi. (1-32)
 2. Yerusəlimin süqutundan sonra o, ümid, bərpa və bağışlanma haqqında vəz etməyə başladı. (33-48)
- B. Qısa təsvir
1. Xidmətə çağırılması, 1-3.
 2. Allahla əhd bağlamış xalqın günahkarlığı və Yerusəlimin süqutu, 4-24.
 3. Allahın qonşu millətləri mühakimə etməsi, 25-32

4. Allahın Öz xalqını, şəhəri və Məbədi bərpa edəcəyinə dair vədi, 33-37.
5. Apokaliptik düşmənin şimaldan hücumu, 38-39.
6. Bərpa olunmuş Məbəd görüntüsü, 40-48.

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Yəhudilər YAHVE-nin acizliyi üzündən deyil, öz günahları üzündən əzab çəkirdi.
- B. Əhdə əsaslanan imanın həm kollektiv, həm də fərdi cəhətləri vardır. Yer. 31:31-34-də haqqında danışılan yeni əhd, 18-ci və 33-cü fəsillər kimi əsasən fərdi xarakter daşıyır. Allah Öz əməli ilə bu əhdə zəmanət verir (müq. et. fəs. 36-37). Bu, Əhdi-Cədidə gördüyümüz Allahın tam ixtiyarı və insanın əhddə məsuliyyəti arasındakı balansın eynisidir.
- C. Allah, İbrahimin və Davudun nəslinə sadıqdır. Əhd yenidən bağlanacaq, fəs. 37, 40-48. Sürgün, Allahın sevgisinin ifadəsi idi!
- D. Yəhudilərin problemləri qurtarmadı, fəs. 38-39 (müq. et. Dan. 7-12). Allahın xalqı və günaha batmış, sınağa çəkilən bəşəriyyət arasında mübarizə davam edir (Zəb. 2).

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr

1. şəkəl, 4:10
2. "sarı yaqut", 10:9 (hərf. "Tarşış daşı")
3. "Onların gözü önündə divarda deşik aç və şeylərini oradan çıxart", 12:5
4. örtüklər, 13:18
5. "özünüzdə yeni ürək və yeni ruh yaradın", 18:31
6. "oddan keçirərək", 20:26 və 31
7. *Bama*, 20:29
8. "əsanın altından keçirəcək", 20:37
9. ev bütələri, 21:21
10. "Burnunu və qulaqlarını kəsib salacaqlar", 23:25
11. "Sən Allahın bağçası olan Eden bağında idin", 28:13
12. bir ovuc, 43:13
13. "hər səhər daimi yandırma qurbanı", 46:15

B. Şəxslər

1. "dörd varlıq", 1:5
2. bəşər oğlu, 2:1
3. Tammuz, 8:14
4. keruqlar, 10:6
5. Daniel, 14:14, 20
6. Ohola və Oholiva, 23:4
7. Sadoq övladları, 40:46

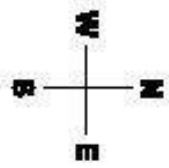
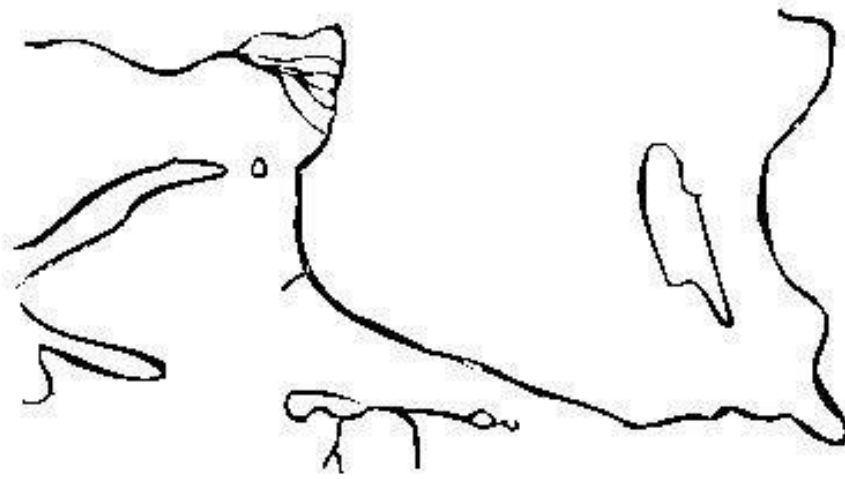
X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Kevar çayı, 1:1
2. Xaldey ölkəsi, 1:3
3. Sur, 26:2
4. Yavan, 27:13 (yəni Yunanistan)

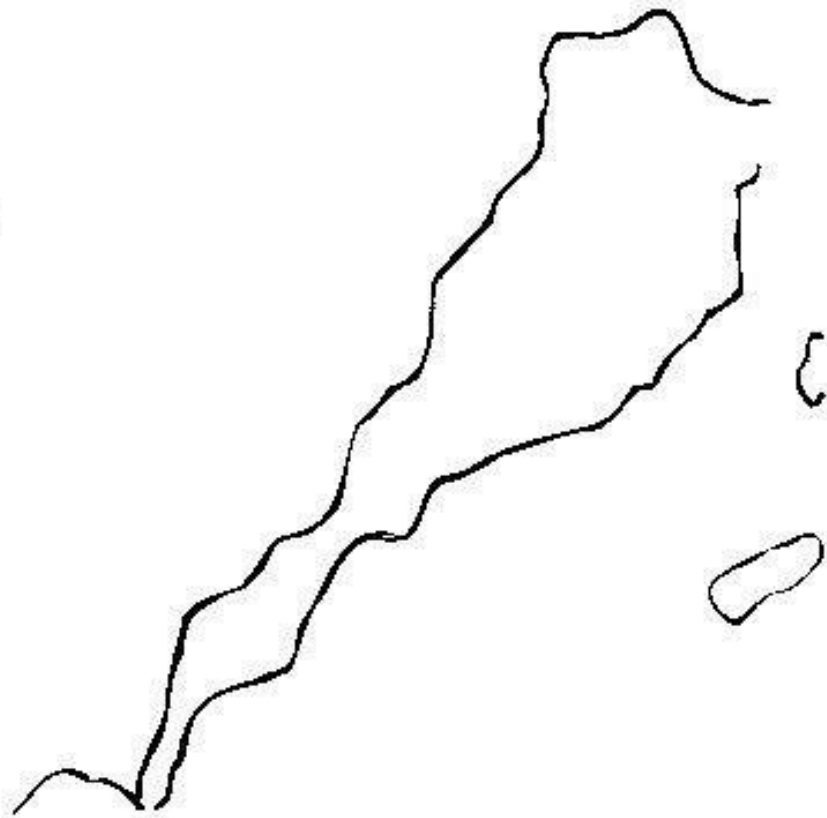
5. Tuval, 27:13
6. Meşek, 27:13
7. Soan, 30:14

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

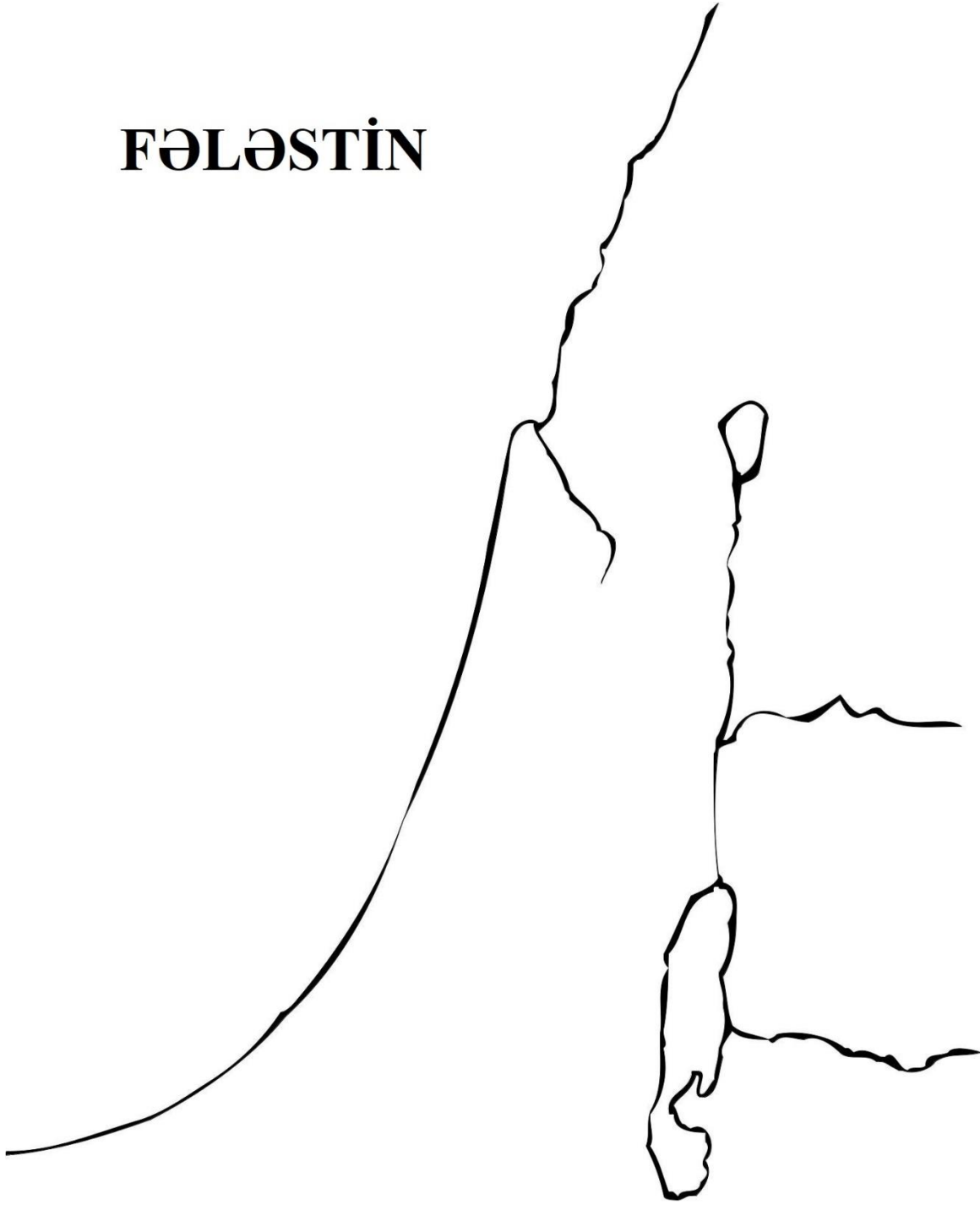
1. Yezekel 1-ci fəsildə nə gördü? Bunun Babilistanda olması niyə qeyri-adi idi?
2. 2-ci fəsildəki tumar nəyi təmsil edir?
3. 4-5-ci fəsillərdəki rəmzi hərəkətlər nəyi təmsil edir?
4. 8-ci fəsil niyə bu qədər sarsıdıcıdır? O həqiqi, yoxsa rəmzi mənada idi?
5. 1-ci və 11-ci fəsillər necə bir-birilə əlaqəlidir?
6. 18-ci fəsil Əhdi-Ətiq üçün niyə bu qədər qeyri-adidir?
7. Şeytanın Sur padşahı ilə nə əlaqəsi var (28)? Niyə 28-ci fəsildə şeytan təsvir olunur?
8. 36-39-cu fəsillər Yezekelin dövrünə necə aiddir?
9. 18:30-32, 36:26-27 ilə necə əlaqəlidir?
10. Yezekelin məbədi rəmzi, yoxsa həqiqidir?

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

DANIEL KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Kitab baş sözcüsü olan Peyğəmbər Danielin adını daşıyır.
- B. Onun adı "Allah hakimimdir" mənasına gəlir.

II. KANONİZASIYA

- A. Daniel Kitabı, ibrani kanonunun "Yazılar" adlı üçüncü və son hissəsinə daxildir.
- B. Bunun səbəbləri:
 - 1. Yəhudilər Danieli peyğəmbər deyil, dövlət adamı sayırdılar.
 - 2. Bu, kitabın daha gec dövrdə yazılma (redaktə edilmə) tarixini əks etdirir.
 - 3. Ezrada olduğu kimi, bu kitabın da bəzi hissələri arami dilində yazılmışdır (2:4b-7:28).

III. JANR

- A. İbrani peyğəmbərlərinin çoxunda olduğu kimi, bu kitabda da çoxlu janrlar vardır:
 - 1. 1-6-cı fəsillər III şəxsdə yazılmış tarixi hekayətdir. Bunlar Danielin həyatını və dövrünü əks etdirir.
 - 2. 7-12-ci fəsillərdə gələcək hadisələr I şəxsdən apokaliptik obrazlarla bildirilir (müq. et. 7:1,9; 8:1; 9:2).
- B. Əvvəl indiki zamana, sonra gələcək zamana dair peyğəmbərliklərin bu cür verilməsi başqa peyğəmbərlər üçün də səciyyəvidir:
 - 1. Yeşaya, 1-39 və 40-66
 - 2. Yezekel 1-32 və 33-48
 - 3. Zəkəriyyə 1-8 və 9-14.
- C. Apokaliptik ədəbiyyat, yəhudilərin unikal janrıdır. Böyük sıxıntılarda möminlərə Allahın tarixi idarə etdiyini və gələcək xilasa və xeyir-duaya dair vədlərini xatırlatmaq üçün istifadə olunurdu.
- D. Bu janrda son dərəcə obrazlı dildən istifadə olunur:
 - 1. rənglər,
 - 2. heyvanlar,
 - 3. saylar,
 - 4. görüntü/vəhyələr,
 - 5. mələklərin vasitəçiliyi,
 - 6. gizli kod sözləri,
 - 7. xeyir və şər arasında kəskin dualizm.

IV. MÜƏLLİF

- A. Kitabın müəllifi bildirilmir. 1-6-cı fəsillər III şəxsdə yazılmışdır, 7-12-ci fəsillər isə I şəxsdədir, 7:1,9; 8:1; 9:1.

B. Yəhudi rəvayətində (Baba Batra 15a) deyilir ki, "Daniel Kitabını Böyük sinaqoqun adamları yazmışlar". Bu deməkdir ki, onlar kitabı redaktə etmişlər və ya üzünü köçürmüşlər. Gec dövrə xas olan ibrani dilinin bu kitabda işlənməsi məhz bununla əlaqədar ola bilər.

C. Erkən və ya gec yazılma tarixi aşağıdakı səbəblərlə əsaslandırılır:

1. erkən tarix (e.ə. VII-VI əsrlər):

- a. kitabda Danielin görüntülərinin nəql olunduğu deyilir, 7:2, 4, 6 və s.a., 28; 8:1, 15; 9:1-2; 10:2 və s.a.; 12:4-8.
- b. İsa bu kitabın müəllifinin Daniel olduğunu təsdiqlədi, Mat. 24:15.
- c. fars və yunan sözlərinin işlədilməsi kitabın daha gec dövrdə yazıldığına işarə etmir, çünki Danielin dövründə bu ölkələr arasında ticarət əlaqələri var idi.
- d. axirətə dair teologiyaya Əyyub Kitabında və bəzi məzurlarda da rast gəlmək olar. Mələklərə dair kamilləşmiş teologiyaya Zəkəriyyə Kitabında rast gəlinir.
- e. Daniel Kitabı, müasir arxeologiyaya əsaslanan Babil və Fars sarayları haqqındakı təsəvvürümüzdə uyğun gəlir.

2. gec tarix (e.ə. II əsr):

- a. ibrani kanonuna qəbul olunması.
- b. fars və yunan sözlərinə rast gəlinməsi;
- c. axirətə və mələklərə dair kamilləşmiş teologiya.
- d. əvvəlcədən bildirilən hadisələrin, xüsusilə selevkilərin və ptolemeylərin Fələstin üzərindəki nəzarət üçün mübarizənin konkretliyi.
- e. Daniel Kitabının Makkavey dövrünə aid olan digər apokaliptik kitablara bənzəməsi.
- f. kitabda guya "səhv" olan bir sıra məqamlar:
 - (1) "xaldeyli" sözünün işlənməsi.
 - (2) Daniel xaldeyli (müdrək adam) olaraq təqdim olunur.
 - (3) Belşassar "Babil padşahı" adlandırılır.
 - (4) Navuxodonosora Belşassarın atası deyilir.
 - (5) "Midiyalı Dara" ifadəsi.
 - (6) Fars inzibati termini *satrap*-ın (canişin) işlənməsi.

D. Daniel Kitabının vahid kitab olduğuna dair işarələr:

1. fəs. 2, 7 və 8 arasındakı əlaqə.

<u>fəs. 2</u>	<u>fəs. 7</u>	<u>fəs. 8</u>
qızıl (Babil)	şir	
Gümüş	ay	qoç (Fars)
Tunc	bəbir	təkə (Yunanıstan)
dəmir/gil	vəhşi heyvan	

2. arami dilində yazılmış hissə, 2:4b-7:28-dir.

E. Müqəddəs Kitabda bu imperiyalar bu cür müəyyən olunur:

1. 2-ci fəsildəki qızıl Babilistandır, 2:38.
2. 8-ci fəsildəki qoç Farsdır, 8:20.
3. 8-ci fəsildəki təkə Yunanıstandır, 8:21.
4. buna görə, dördüncü padşahlıq, yəqin ki, Roma olacaq. Məsih məhz o padşahlıqda gələcək (2:34-35,44; 8:35).

F. Daniel haqqında bildiklərimiz:

1. e.ə. 605-cü ildə sürgün edildi, 1:1.
2. Yerusəlimdə varlı və nüfuzlu bir ailədən, 1:3.
3. bilikli, 1:4.
4. yuxuları yozmaqda və dərrakədə xüsusi ənamə malik, 5:12, 14.
5. etibarlı xidmətçi:
 - a. Allaha sadıq, 6:5.
 - b. padşaha sadıq, 6:4.

G. Daniel Kitabındakı Daniel və Yez. 14:14, 20 və 28:3-dəki Daniel iki ayrı şəxsdir, adları belə fərqli yazılır.

V. TARİX

A. E.ə. 605-ci ildə II Navuxodonosor Danieli sürgün edir (müq. et. 1:1).

B. Daniel "Böyük" II Kirin dövrünə qədər Babil və Fars padşahlarının yanında yuxu yozan və məsləhətçi olaraq xidmət edir (müq. et. 1:21; 6:28; 10:1).

C. Gələcək hadisələri əvvəlcədən bildirən peyğəmbərlikləri rədd edən bəzi alimlər, Daniel Kitabının 11-ci fəslindəki tarixi hadisələrin dəqiqliklə təsvir olunduğuna görə narahatdırlar. Onlara görə, bu kitab IV Antiox Epifana (e.ə. 175-164-cü illər) dair konkret bildirilən son hadisədən sonra yazılıb.

D. I şəxsin təkini bildirən şəxs əvəzliyi kitabda tez-tez işlədildiyinə görə (müq. et. 7:1,9; 8:1; 9:1), belə çıxır ki, kitabın müəllifi Danielin özü idi və kitabın yazılma tarixi də Danielin dövrünə aiddir.

VI. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

A. Qısa təsvir

1. Danielin həyatı, 1-6.
2. Danielin görüntüləri, 7-12.

B. Məzmununa görə hissələr

1. Daniel Navuxodonosorun sarayında, fəsl. 1.
2. Navuxodonosorun yuxusu və yozmaları, fəsl. 2.
3. Navuxodonosorun qızıl bütü və Danielin üç dostu, fəsl. 3.
4. Navuxodonosorun ikinci yuxusu və yozması, fəsl. 4.
5. Belşassarın ziyafəti və Babil şəhərinin süqut etməsi, fəsl. 5.
6. Midiyalı Dara və Daniel şirlərlə quyuda, fəsl. 6.
7. dörd heyvan görüntüsü, fəsl. 7.
8. 7-ci fəsildəki görüntü izah olunur və genişlənilir, fəsl. 8.
9. Danielin Yerusəlimin bərpa olunması haqqında düşünür və ona yəhudilərin gələcəkdə çəkəcəkləri əziyyətlər göstərilir, fəsl. 9.
10. 11-12-ci fəsillərə giriş, fəsil 10
11. selevkilərin və ptolemeylərin Fələstin üzərindəki nəzarət üçün gələcək mübarizə, fəsl. 11-12.

VII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Allah tarixi idarə edir; çətin zamanlarda Ona güvənin və sadıq qalın.
- B. Allahın xalqının (yəhudilərin) iztirabları hələ tamamlanmadı.
- C. Allah Öz Məsihi vasitəsilə ədəbi padşahlığını quracaqdır.
- D. Həm salehlərin, həm də pislərin dirilməsi baş verəcəkdir.

VIII. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr

- 1. "xaldeylilərin dili" (mixi yazı), 1:4
- 2. "Onlardan dördüncüsü allahların oğluna bənzəyir", 3:25
- 3. *Mene, Mene, Teqel və Parsin*, 5:25
- 4. "göylərin dörd küləyi", 7:2
- 5. "Dənizdən... dörd böyük heyvan çıxdı", 7:3
- 6. "kitablar açıldı", 7:10
- 7. "bir vaxt, vaxtlar və yarım vaxt", 7:25
- 8. "yetmiş dəfə yeddiillik dövr", 9:24
- 9. "hökmdarın xalqı", 9:26
- 10. "məbədin qülləsində viranəlik gətirən iyrənc şey qoyacaq", 9:27
- 11. "viranəlik gətirən iyrənc şey", 11:31

B. Şəxslər

- 1. Yehoyaqim, 1:1
- 2. xaldeyli müdriklər, 2:2
- 3. Belteşassar, 2:26
- 4. qoruyucu, müqəddəs bir mələk, 4:13
- 5. Belşassar, 5:1
- 6. "Midiyalı Dara", 5:31-6:1
- 7. kiçik bir buynuz, 7:8
- 8. Əzəldən Var Olan, 7:9
- 9. bəşər oğlu, 7:13
- 10. kiçik buynuz, 8:9
- 11. Cəbrayıl, 8:16
- 12. Mikael, 10:13
- 13. "Cənub padşahı", 11:5
- 14. "Şimal padşahı", 11:6

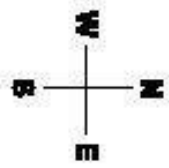
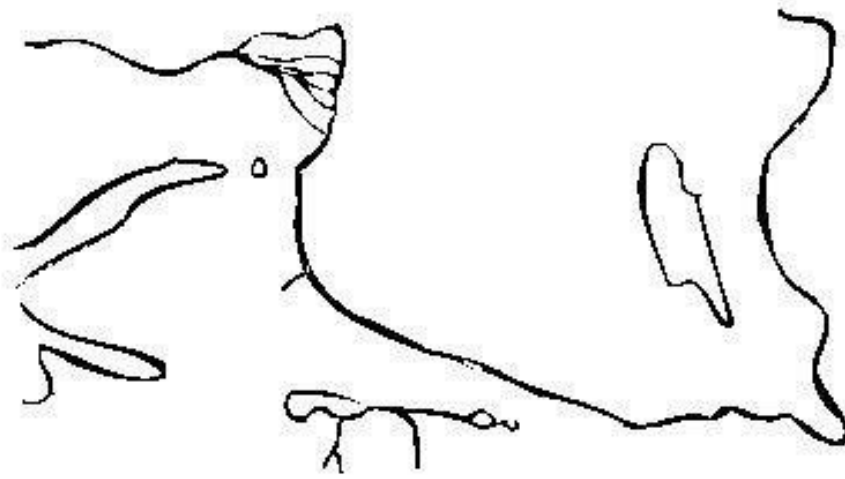
IX. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

- 1. Şinar, 1:2 ("Babilistan")
- 2. Midiya, 8:20
- 3. Şuşan, 8:2
- 4. Elam, 8:2
- 5. Yunan, 8:21

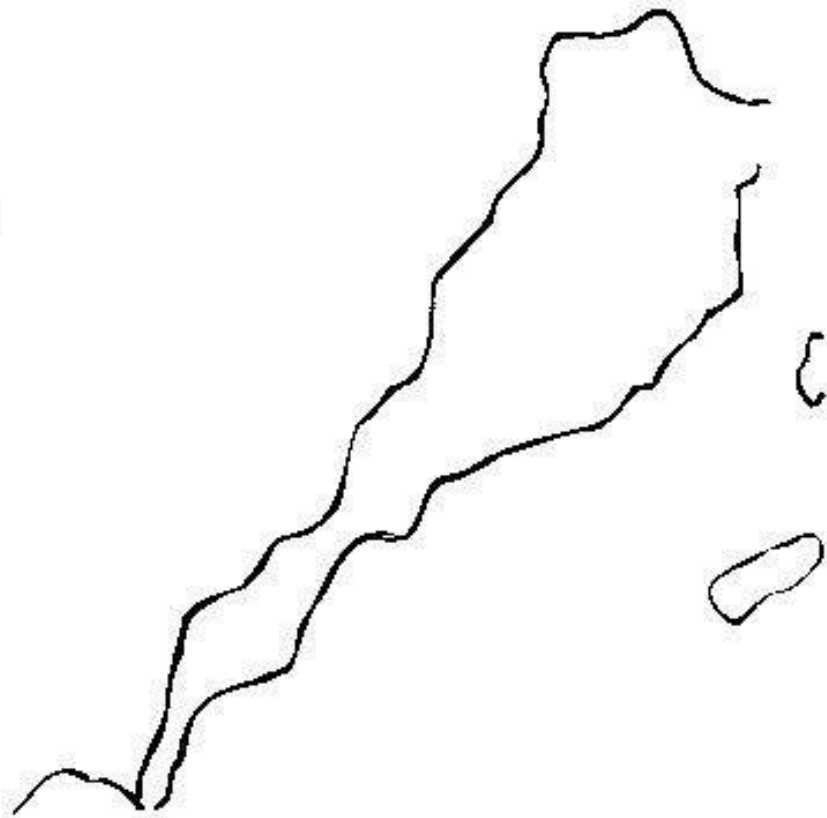
X. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

- 1. Xaldeyli sözü hansı üç mənada işlənmişdir?
- 2. Fə. 2, 7 və 8-dəki görüntülər bir-birilə necə əlaqəlidir?

3. 7:10-da və 12:1-də hansı "kitablar"dan bəhs olunur?
4. 9:24-27-ni şərh etmək niyə bu qədər çətinidir?
5. 11-ci fəsildə hansı iki millətdən bəhs olunur?
6. Daniel Kitabında iki kiçik buynuz vardır (7:8 və 8:9); bunlar kimə işarə edir?
7. Kitabın harasında ölümlərin ümumi dirilməsi mövzusunə toxunulur?

QƏDİM
YAXIN ŞƏRQ

HUŞƏ KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Bu kitab peyğəmbərin adını daşıyır.
- B. Adı "xilas" mənasına gəlir. Əvvəllər Yeşuanın adı bu olmuşdu, Say. 13:16. 2Pad. 17:1-də bəhs olunan İsrail padşahının da adı Huşə idi.
- C. Huşə haqqında:
1. Beerin oğlu (1:1),
 2. İsrailin vətəndaşı (7:5), ancaq hansı şəhərdən olduğu məlum deyildir,
 3. Amos sosial ədalətin vacibliyindən bəhs etdiyi kimi, Huşə əhdə sədaqətin vacibliyindən bəhs etdi,
 4. Huşəni adlandırırlar:
 - (a) "İsrailin Yeremyası"
 - (b) "Əhdi-Ətiqin Həvari Yəhyası"
 - (c) "İsrailin birinci müjdəçisi"

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, "gec dövr peyğəmbərləri"nə daxildir ("Ekkleziastikus" 49:10).
- B. On iki "kiçik" peyğəmbərin toplusunda Huşə Kitabı birincidir (Baba Batra 14b)
1. bu 12 peyğəmbəri kitabı, Yeşaya, Yeremya və Yezekel kimi bir tumara sığır.
 2. bunlar on iki qəbiləni və ya təşkilata aid olan rəmzi rəqəmi təmsil edir.
 3. kitabın xronologiyası barədə ənənəvi görüşü əks etdirir.
- C. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər"dəki kitabların sırasını bir çox alimlər xronoloji ardıcılıqla əlaqələndirirlər. Ancaq bu görüşlə bağlı bəzi problemlər vardır.
1. İlk altı kitabın masoret mətnində (MT) və Septuaqintada (LXX) sırası fərqlənir.

<u>MT</u>	<u>LXX</u>
Huşə	Huşə
Yoel	Amos
Amos	Mikeya
Avdiya	Yoel
Yunus	Avdiya
Mikeya	Yunus
 2. Daxili sübut əsasında Amos xronoloji olaraq Huşədən əvvəl gəlir.
 3. Yoelin yazılma tarixi barədə mübahisələr gedir. Mən onun Avdiya ilə birlikdə sürgündən sonrakı erkən dövrə aid olduğunu düşünürəm.
- D. Huşənin mətin, yəqin ki, Əhdi-Ətiqdə ən çətindir.
1. Bunun bir səbəbi, kitabın emosional səciyyəsidir.
 2. Başqa bir səbəbi, kitabın uzunun köçürülməsi ilə bağlıdır. Kitabın masoret mətnindəki və Septuaqintadakı variantları bir-birindən fərqlidir.
 3. Daha bir səbəbi, İsraildə və Yəhudada ibrani danışmaları arasındakı fərqlərdir.

III. JANR

- A. Bu, VIII əsr İsrail peyğəmbərinin həyatı və dövrü haqqında tarixi hekayətdir (xüs. fəs. 1-3).
- B. Onun həyatı bir analogiya olaraq Allah məhəbbətini göstərməyə xidmət etmişdir:
 - 1. Allah vəfalı məşuq kimidir (1-3)
 - 2. Allah sevən valideyn kimidir (11)
 - 3. Bu metaforalar Baalı "ər" və "ağa" olaraq qəbul edən İsrailin qarışıqlığına əsaslanırdı.
- C. Kitab gözəl, qüdrətli, emosional şeirlərdən ibarətdir, lakin bu şeirlərin arasında bir qədər rabitəsizlik vardır (fəs. 4-14)

IV. MÜƏLLİF

- A. Huşənin bu kitabın müəllifi olmasında ilahiyyatçılar həmfikir olmuşlar, lakin Huşə haqqında məlumatımız azdır.
- B. Baba Batra (15a) dedi ki, "On İki Peyğəmbərlər Kitabını Böyük sinaqoqun adamları yazmışlar". Burada "yazmışlar", yəqin ki, tərtib və ya redaktə etmək mənasına gəlir.
- C. Bəzilərini şübhələndirən məqamlar:
 - 1. Yəhudaya istinadlar, 1:1; 4:15; 5:5,10,12-14; 6:4,11; 8:14; 11:12,
 - 2. gələcək azadlıq və firavanlıq haqqındakı ayələr,
 - 3. 1-2-ci fəsillərdə Huşənin evlənməsindən III şəxsədə, amma 3-cü fəsildə II şəxsədə bəhs edilir.
- D. Etirazlara cavablar:
 - 1. bütün peyğəmbərlər İsrailə Yəhudanın bölünməsinə mənfi baxırlar. Yəhuda həmişə Allahın İbrahimplə və Davudla əhd bağlayarkən verdiyi vədlərin qanuni varisi sayılıb.
 - 2. Huşənin mühakiməyə və vədlərə dair peyğəmbərlikləri birləşdirilərək tək ilahi söz kimi elan edilir.
 - 3. Huşə Kitabı, peyğəmbərin vəzlərinin toplusu ola bilər.

V. TARİX

- A. Huşə e.ə. VIII əsrdə yaşamış bir peyğəmbərdir
 - 1. Yəhudada Yeşaya və Mikeya
 - 2. İsraildə Yunus, Amos və Huşə
- B. Huşədən sonra Amosun fəaliyyəti başladı və bunlar qismən üst-üstə düşdü
- C. Huşə, 1:1-də adları çəkilən padşahların dövründə vəz edirdi.
 - 1. Uzziya (Yəhudada)
 - 2. Yotam (Yəhudada)
 - 3. Axaz (Yəhudada)
 - 4. Xizqiya (Yəhudada)
 - 5. II Yarovam (İsraildə)
- D. Bəzi ilahiyyatçıların mülahizələri:
 - 1. Kayl (Keil), e.ə. 790-725-ci illər

- a. 1:4, Yehunun sülaləsinin süqutundan əvvəl başlamışdır
- b. 10:14, V Şalmaneserin hücumunun şahidi olmuşdur
- 2. Fransisko (Francisco), e.ə. 750-735-ci illər
 - a. Amosdan bir qədər sonra
 - b. II Yarovamın son günlərində
 - c. e.ə. 735-ci ildən gec olmayaraq, çünki Aşşur Gilead bölgəsini zəbt etmişdir
- 3. Harrison, e.ə. 722-ci ildən əvvəl
 - a. II Yarovam e.ə. 753-cü ildə vəfat etmişdir
 - b. Menaxem III Tiqlat-Pilesərə xərac verir (8:9), təq. e.ə. 739-cu ildə
 - c. e.ə. 735-734-cü illərin Siro-Eframatik müharibəsindəki hadisələr 5:8-6:6-da təsvir olunur (həmçinin Yeş. 7-14).
 - d. 7:11; 9:6 və 12:2-də Misirə istinadları Huşənin dövrü ilə izah etmək olar.
- 4. La Sor, Hubbard və Buş (Bush), e.ə. 753-cü ildən til 722-ci ilə qədər
 - a. e.ə. 753-cü ildə II Yarovamın vəfatından əvvəl başlamıdır
 - b. Xizqiyanın hökmranlığında davam etmişdir
 - (1) e.ə. 728-ci ildən birgə padşahlıq
 - (2) e.ə. 715-ci ildən padşah
 - c. III Tiqlat-Pileserin hakimiyyəti dövründə (e.ə. 745-727-ci illər) vəz etmişdir

VI. TARİXİ ŞƏRAİT

müq. et. Yeşaya Kitabına Gişir, "Tarixi Şərait. VIII əsr peyğəmbərləri"

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

- A. (Klayd Fransiskonun "Əhdi-Ətiqə giriş"indən [*Introduction to the Old Testament* by Clyde Francisco, ss. 150-163] götürülmüşdür)
 - 1. Giriş, 1:1
 - 2. Huşənin ailə böhranı, 1:2-3:5
 - 3. Allahın İsrailə mübahisəsi, 4:1-10:15
 - 4. Ata və dikbaş oğlu, 11:1-12
 - 5. Adın içində nə var (Yaqub və İsrail) 12:1-15
 - 6. Millətin ölməsi, 13:1-16
 - 7. Mühakimənin alternativləri, 14:1-9
- B. (E.C. Yanqın "Əhdi-Ətiqə giriş"indən [*Introduction to the Old Testament* by E. J. Young, ss. 252-254] götürülmüşdür)
 - 1. Allahın xalqı ilə münasibətləri, 1:1-3:5
 - 2. Peyğəmbərin müxtəlif nitqləri, 4:1-14:9
 - a. şimali qəbilələrin təqsiri, 4-8
 - b. şimali qəbilələrin cəzası, 9:1-11:11
 - c. tövbə edən xalqın gələcək xeyir-duaları, 11:12-14:9

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. YAHVE, şəxsiyyət olan Allahdır. Günah tək cə əhddəki qayda-qanunların pozulması deyildir, sevən Allaha qarşı işlədilir (Amos)
- B. Müqəddəs Kitabdakı inancı ailə münasibətlərinə əsaslanan qarşılıqlı münasibətlərlə ən yaxşı təsvir etmək olar:

1. ər (Allah) – arvad (İsrail)
2. valideyn (Allah) – uşaq (İsrail)

C. YAHVE günaha batmış dünya ilə vəd, qurban və əhd vasitəsilə münasibət qurur. Bunlar şəxsi inamı və əhdə itaəti tələb edir.

D. Əhdə qarşı itaətsizlik mühakimə olunmaqla nəticələnir. Mühakimənin məqsədi həmişə bərpa etməkdir. Tərbiyə, sevən valideynin hərəkətidir (İbr. 12:5 və s.a.). İsrailin gələcək keyir-duaları indiki itaətindən asılıdır.

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr

1. xəyanətkar bir arvad, 1:2
2. qınayın, 2:2
3. üzüm kökələri, 3:1
4. xomer, 3:2
5. müqəddəs daş, 3:4
6. bütələr, 3:4 (hərf. *terafim*)
7. "Rəbbi də tanımırıqlar", 5:4
8. "Sərhəd daşı dəyişənlər", 5:10
9. "Efrayim başqa xalqlara qarışır", 7:8
10. "Ey Samariya, dana bütün", 8:5
11. "külək qaldırdı, qasırğa alacaqlar", 8:7 (hərf. "küləyi əkdı, qasırğa biçəcəklər")
12. "yas çörəyi", 9:4
13. "Efrayimə gəzməyi Mən öyrətdim", 11:3
14. Məhəbbət [*xesed*] 4:1; 6:6; 10:12; 12:6

B. Şəxslər

1. Uzziya, 1:1
2. Axaz, 1:1
3. Xizqiya, 1:1
4. Yoaş oğlu Yarovam (II Yarovam), 1:1
5. Qomer, 1:3
6. İzreel, 1:4
7. Lo-Ruxama, 1:6
8. Lo-Ammi, 1:9
9. Baali, 2:16 ("ağam")
10. böyük padşah, 5:13; 10:6 ("Padşah Yarev")

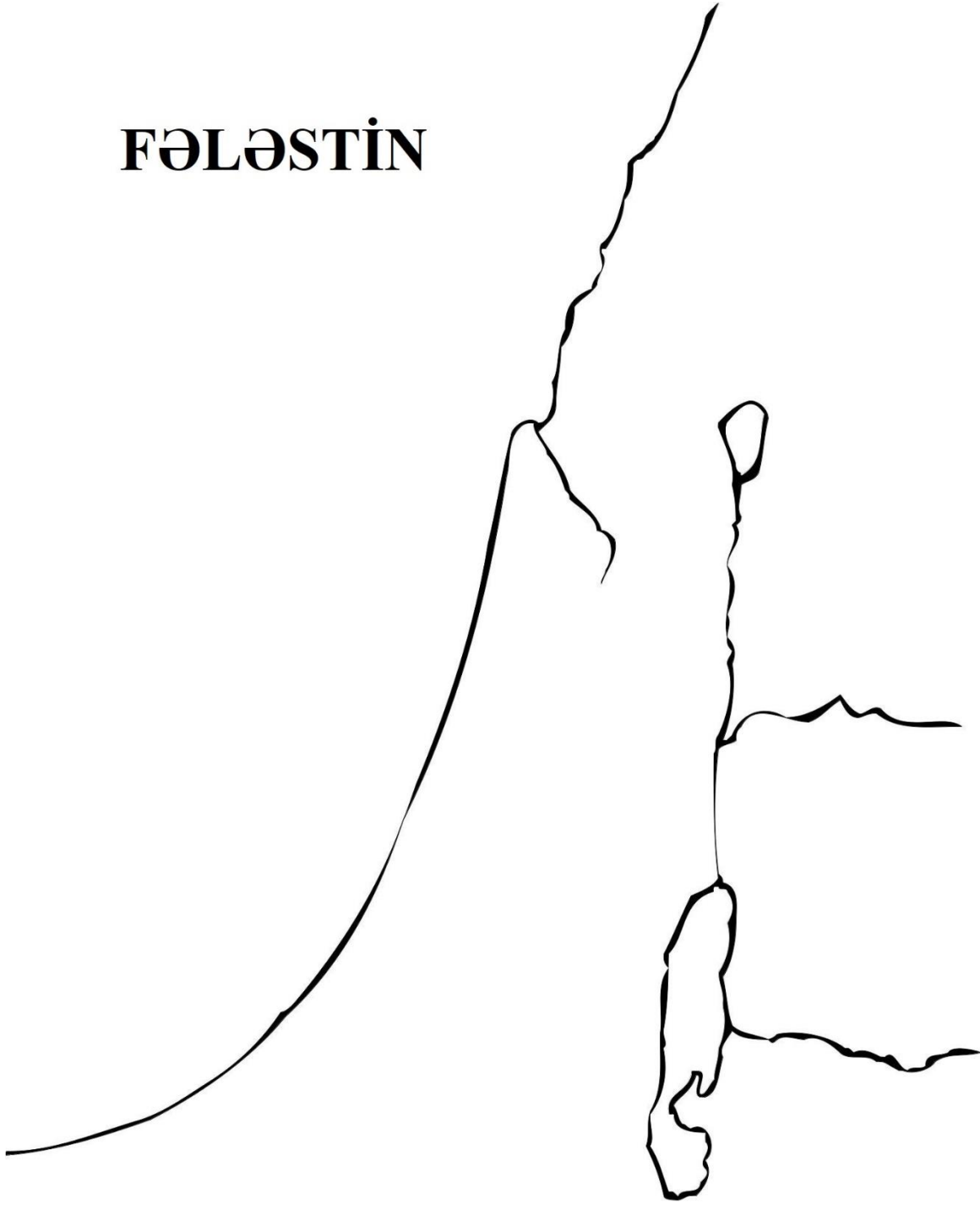
X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Akor vadisi, 2:15 (Yeşua 7:26)	7. Rama, 5:8
2. Qılqal, 4:15	8. Adəm, 6:7
3. Bet-Aven, 4:15 (Bet-El)	9. Gilead, 6:8
4. Mispa, 5:1	10. Baal-Peor, 9:10
5. Tavor dağı, 5:1	11. Livan, 14:6-7
6. Givea, 5:8	

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

1. Huşə fahişə ilə evləndimi?
2. Allahın İsrailə bağladığı əhd şərtlidir, yoxsa şərtsizdir?
3. Baalın və Qomerin YAHVE və İsrail ilə nə əlaqəsi vardır?
4. 6:1-3 niyə "səthi" tövbə sayılır?
5. 7:4-6 və 8:4 kimə aiddir?
6. 8:13 və 11:5 arasında ziddiyyət varmı?
7. İsrail Misirə yaxud Aşşura sürgün ediləcəkmi? 7:10, 8:3 və 9:3 ilə müqayisədə 11:5-i izah edin.
8. Niyə bütün Əhdi-Ətiq peyğəmbərləri siyasi ittifaqları pisləmişlər?

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

YOEL KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Bu kitabın peyğəmbərin adını daşıyır.
- B. Onun adında Allahın iki adı birləşir:
 - 1. YAHVE – Allahın əhd adı.
 - a. "Y" və saitlə ("Ye-", "Yo-" və s.) başlayan hər ibrani adı bir qayda olaraq YAHVE adının qısaldılmış şəkli ilə başlayır.
 - b. "-ya" ilə bitən saitlə hər ibrani adı həmçinin YAHVE adının qısaldılmış şəkli ilə bitir (məs. Yeremya, Yeşaya, yaxud İlyasın ibrani adı "Eliya").
 - 2. El – Allahın ümumi adı.
 - 3. Bu iki ibrani adın arasında, yəqin ki, feil işləndi (Yoel = YAHVE El-dir).
- C. Bu, çox geniş yayılmış ibrani addır. Tarixi kitablarda Huşə adlı on üçdən artıq şəxs vardır.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, ibrani kanonunun "Peyğəmbər" adlı bölməsinə daxildir.
- B. "On İkilər" adındakı tumara daxil idi. Bu tumara daxil olan on iki peyğəmbərin yazıları qısa olduğuna görə "kiçik peyğəmbərlər" olaraq adlanır.

III. JANR

- A. Kitabın yarısı nəsrə yazılmış, digər yarısı klassik ibrani poeziyasıdır.
- B. Yoel, böyük ehtimalla, bir neçə digər peyğəmbərə istinad edir:
 - 1. Yoel 1:15c - Amos 4:9; Yeş. 13:6
 - 2. Yoel 2:3 - Yeş. 51:3 və ya Yez. 36:35
 - 3. Yoel 2:10 - Yeş. 13:10
 - 4. Yoel 3:10 - Yeş. 2:4; Mik. 4:3
 - 5. Yoel 3:16 - Amos 1:2
 - 6. Yoel 3:18 - Amos 9:13
- C. Yoelin axır zaman simvolikası "Rəbbin günü" apokaliptik termini ilə ifadə olunur.
- D. Dağıdıcı çəyirtkələrin şərh olunmasına dair fərziyyələr, 1:4; 2:25.
 - 1. simvolik/allegorik
 - a. 2:25-ə dair yəhudi Tarqum
 - 1) xalqlar
 - 2) dillər
 - 3) hökmdarlar
 - 4) padşahlıqlar
 - b. Septuaqintanın VI əsrə aid əlyazmalarının kənarındakı qeyd
 - 1) Misirlilər
 - 2) Babillilər

- 3) Aşşurlular
- 4) Yunanlar
- 5) Romalılar
- c. Məsihçi şərhçilər (XVIII əsr)
 - 1) Aşşurlular
 - 2) Xaldeylilər
 - 3) Makedoniyalılar
 - 4) Romalılar
2. keçmiş tarixi
 - a. peyğəmbər ibrani feilini keçmiş zamanda işlədir
 - b. bir peyğəmbərin həyatındakı hadisələri gələcəyə yönəltmək, peyğəmbərlərə xas olan bir üsul idi. İsrailin gələcəyi, indiki iman və tövbəsindən asılı idi
3. gələcək tarixi
 - a. İsrail öz günahları üzündən həqiqi mənada işğal ediləcək
 - b. çəyirtkəldən, onları təsvir etmək üçün işlənən hərbi metaforalara görə istifadə olunur:
 - 1) atlara bənzəyirlər
 - 2) at arabaları kimi səs çıxarırlar
 - 3) nizamla yeriyirlər
 - c. Ehtimal ki, Vəhy 9:3-11-in Yoellə əlaqəsi var
4. apokaliptik
 - a. "Rəbbin günü"ndən bəhs edilməsi, bu növ janra işarə edir
 - b. rənglərdən və heyvanlardan istifadə bu janr üçün səciyyəvidir

IV. MÜƏLLİF

- A. Yalnız peyğəmbərin adı və atasının adı bildirilir, Petuelin oğlu Yoel, 1:1.
- B. Bu peyğəmbərə dair iki başlıca rəvayət vardır:
 1. Ruven qəbiləsindən (Psevdo-Epifanius)
 2. Yəhudadan, çünki o, məbəddəki həyata bələddir

V. TARİX

- A. Kitabın yazılma tarixini dəqiq vermək qeyri-mümkündür (Q. Kempbel Morqanın [G. Campbell Morgan] dediyinə görə, bu kitab ən gec peyğəmbərlərin ən erkən kitablarından biridir):
 1. daxili sübutlara görə iki tarix təklif etmək olar:
 - a. sürgündən sonra:
 - 1) dağıdıcı çəyirtkələr metaforası, yəqin ki, Yəhuda üçün təhdid təşkil edən hərbi hücum aiddir.
 - 2) 3:2-yə görə İsrail artıq sürgün edilmişdir. "İsrail" adı indi Yəhudaya dair işlənir, 2:27; 3:1-2,16.
 - 3) 3:6-da yunan qul ticarətindən bəhs olunur, bu da sürgündən sonrakı dövrə işarə edir.
 - 4) 3:1,17 Yəhudanın artıq sürgün edilmiş olduğuna və günah etməkdə davam etdiyi təqdirdə təkrar işğal edilmə təhlükəsində olduğuna işarə edir.
 - 5) padşahın adı çəkilməyib, bu da sürgündən sonrakı dövrə işarə edir. Yoel ağsaqqallarla kahinlərə xitab edir.

- 6) işğalçılar "şimal tərəfdən gələn ordu" olaraq adlandırılır, bununla onların Mesopotamiya (Aşşur, Babil, Fars) ordusu olduğu başa düşülür, 2:20.
 - 7) sürgündən əvvəlki dövr üçün səciyyəvi olan Baala pərəstişdən bəhs edilmir.
 - b. sürgündən əvvəl:
 - 1) deyəsən, Məbədə istinad edilir, 1:9, 13-14; 2:17.
 - 2) 3:4,6,8-də bəhs edilən düşmənlər (finikiyalı, filişli, edomlu, səbalı) sürgündən əvvəlki dövrə aiddir.
 2. xarici sübutlara görə:
 - a. kitabın ibrani kanonundakı yeri, onun sürgündən əvvəl yazıldığına işarə edir.
 - b. Ancaq bu kitabın Amosun yanında yerləşdirilməsi, hər iki kitabın mühakiməni təsvir etmək üçün "YAHVE-nin günü" və çəyirtkələr obrazlarından istifadə etməsi ilə bağlı ola bilər. Bundan əlavə, burada Rəbbin gəlişi müsbət olur, yəni mühakimə deyil, xeyir-dua gətirir. Bu da sürgündən sonrakı dövrə uyğun gəlir.
 3. Bizim fikrimizcə, kitabın sürgündən sonra erkən bir zamanla tarixlənməsi sübutlara ən uyğun olur.
- B. Fələstinin işğalı əsasında tarixlənmə nəzəriyyələri:
1. Yoaşın hökmranlığında (e.ə. 837-800-cü illər)
 2. Uzziyanın hökmranlığında (e.ə. 783-742-ci illər)
 3. Sidqiyanın hökmranlığında (e.ə. 598-586-cı illər)
 4. Zerubbabilin dövründə (e.ə. 598-ci il)
 5. Malakinin dövründə (e.ə. 430-cu il)
 6. esxatoloji futurizmlə təsvir olunan Allahın xalqının işğal edilməsi
- C. Bu mətnlər arasında ədəbi əlaqə vardır:
1. Yoel 2:32 və Avd. 17. Bunların hər ikisi sürgündən sonra yazılmışdır.
 2. Yoel 3:16 və Amos 1:2. Yoel o qədər çox peyğəmbərdən sitat gətirir, Yoel, yəqin ki, Amosdan sitat gətirir.
- D. Jan Kalvin Yoelin yazılma tarixi barədə yaxşı demişdir: "Bu məsələ aydın olmadığı üçün onun öyrətdiyi dövr qeyri-müəyyən qalsın; görəcəyimiz kimi, bu heç o qədər də önəmli deyildir. Huşənin dövrünü bilməmək oxucular üçün böyük bir itki olardı, çünki bir çox hissələr tarixi məlumatlar olmadan izah edilə bilməz; ancaq Yoel Kitabında buna o qədər ehtiyac yoxdur, çünki onun təliminin əhəmiyyəti aydındır – hətta əgər dövrü müəyyən və aydın olmasa belə".

VI. TARİXİ ŞƏRAİT — "National Geographic" jurnalında (dekabr 1915, XXVIII, No. 6) Fələstindəki dağıdıcı çəyirtkələr haqqında xəbər verir. Bu məqalə peyğəmbərin dediklərini anlamaq üçün çox faydalıdır.

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

- A. İşğalçı ordunun rəmzi kimi dağıdıcı çəyirtkələr görüntüsü, 1:1-2:27
- B. Allahın xalqı tövbə edəndə Rəbbin günü onlar üçün lənət deyil, xeyir-dua olacaqdır, 2:28-3:21 (Sefanya bunun tam əksidir).

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Peyğəmbər öz dövrünün hadisələrini gələcək hadisələrin kölgəsi olaraq görür.

- B. Yoel ümumxalq tövbə gününü çağırır, 1:13-14; 2:12-17.
- C. Allahın xalqı tövbə etsə, Allah onları yenidən fiziki və ruhani rifaha qovuşduracaq (Qanun. 27-28).
- D. Allah qonşu millətləri mühakimə edəcək! 3:1-17
- E. Bu ruhani oyanış (müq. et. 2:28-29) təsir edəcək:
1. kişilərə və qadınlara,
 2. qocalara və cavanlara,
 3. qullara və azadlara. (müq. et. Həv. 2; Qal. 3:28)
- F. "Rəbbin günü" Amos, Yoel və Sefanya üçün səciyyəvi ifadədir. Hazırda Allaha verdiyimiz cavabdan asılı olaraq, o gün bizim üçün ya xeyir-dua, ya da mühakimə günü olacaq.
- G. Allahın xasiyyəti 2:13-də təsvir olunur (müq. et. Çıx. 34:6; Zəb. 103:8-13 və Neh. 9:17).
- H. 2:28-32-də Ruhun tökülməsi Yeni Əhd dövrünü əks etdirir (müq. et. Yer. 31:31-34 və Yez. 36:26-27).

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr

1. "Budaqları ağ qaldı", 1:7
2. "Rəbbin o günü yaxındır", 1:15
3. "Sionda şeypur çalın", 2:1,15
4. "Paltarlarınızı deyil, ürəyinizi yırtın", 2:13
5. "məhəbbət" (*xesed*), 2:13 ("böl məhəbbətlidir")
6. "Bütün bəşər üzərinə Ruhumu tökəcəyəm", 2:28
7. "Rəbbin adını çağıran hər kəs xilas olacaq", 2:32 (Həv. 2:21; Rom. 10:13).
8. "Xalqım üçün püşk atdılar", 3:3
9. "Kotanlarımızdan qılınc... düzəldin", 3:10

B. Şəxslər

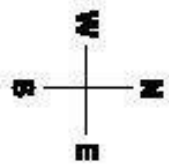
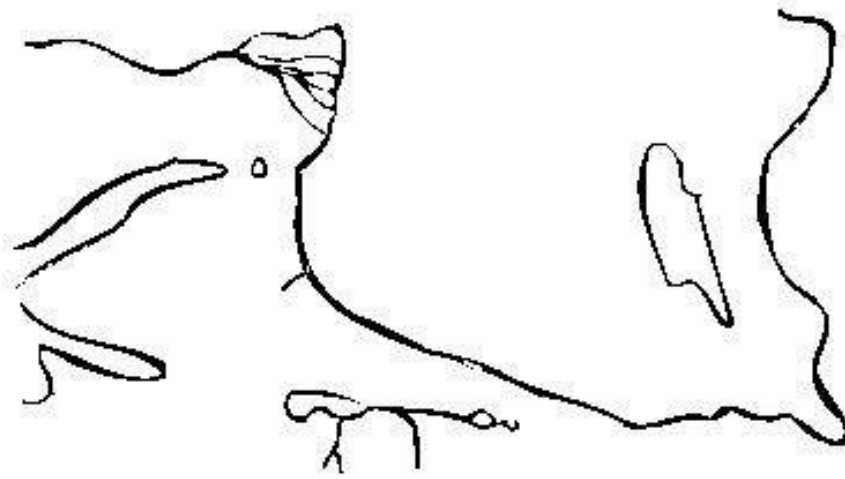
1. "Küllü-İxtiyar" (*El Şadday*), 1:15
2. Səbahılar, 3:8

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

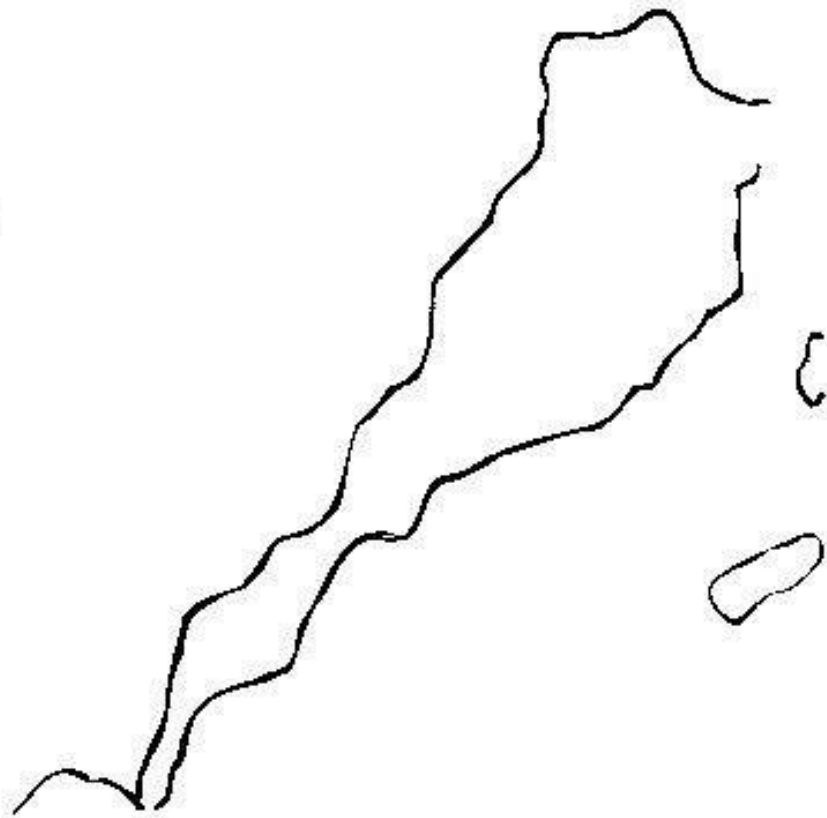
1. Sur, 3:4	5. Edom, 3:19
2. Sidon, 3:4	6. Sion, 2:1
3. Filişt	7. Əbrişimlər vadisi, 3:18
4. Yunan	("Şittim vadisi")

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

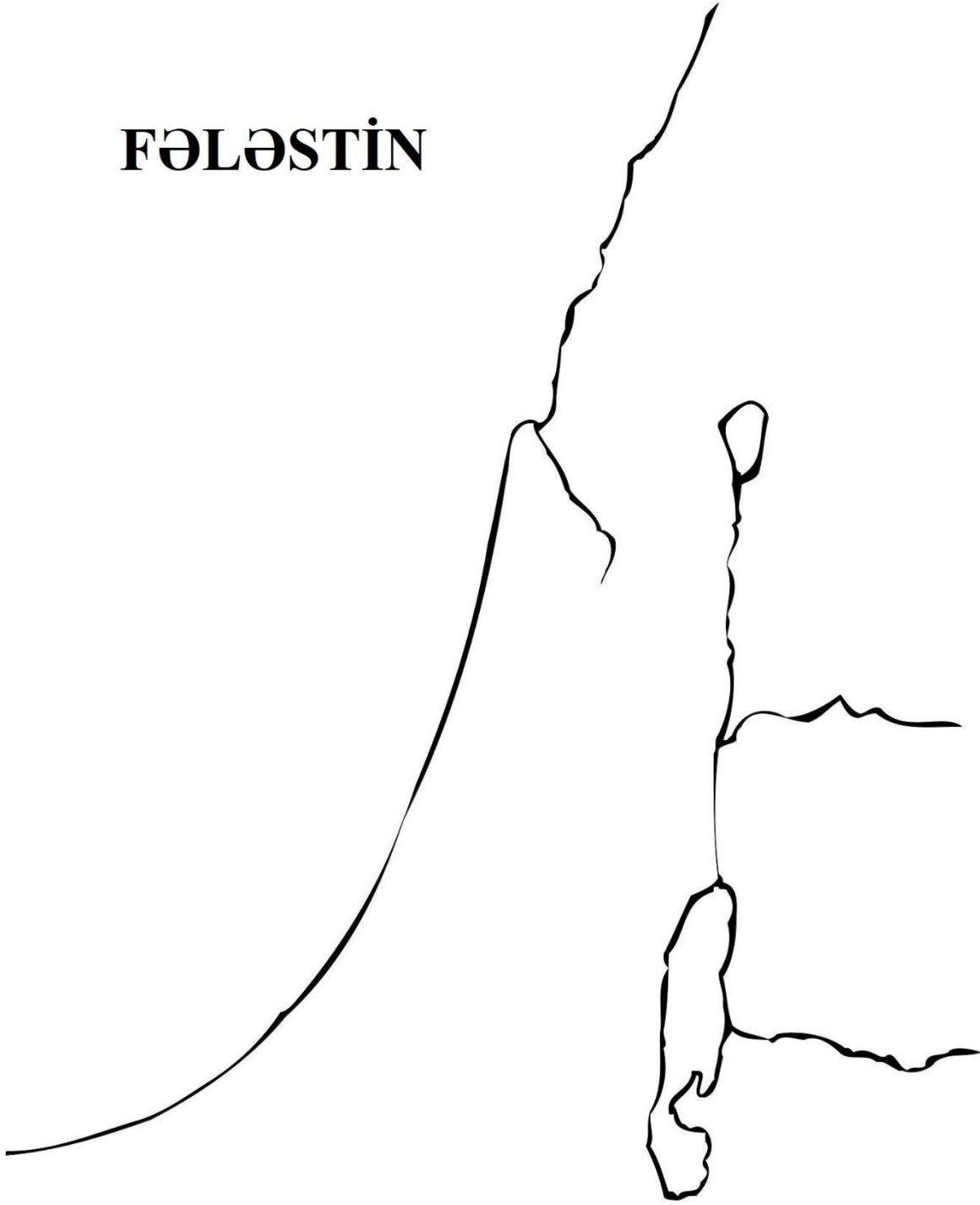
1. 1:4-dəki çəyirtkələr müxtəlif növlərdir, yoxsa çəyirtkə həyatının fərqli mərhələləridir?
2. Kahinlərə niyə yas tutmaq əmr olunur?
3. 1:15-dəki Allahın adını izah edin.
4. 2-ci fəslin hansı iki ayəsi Əhdi-Cədidə sitat gətirilir? Onları kim sitat gətirir?
5. 3:15 həqiqi, yoxsa məcazi mənada və niyə?

QƏDİM
YAXIN ŞƏRQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

AMOS KİTABINA GİRİŞ

I. ALLAHIN ADLARI

A. Bu kitab peyğəmbərin adını daşıyır.

B. Amos adının mənası:

1. "yük olmaq".
2. "yük daşımaq".
3. "kömək etmək".
4. Bir rabbinik rəvayətə görə, bu adı ona vəzlərini rədd edənlər, onun aydın danışmadığını və ya kəkələdiyini bildirmək üçün veriblər.

C. Bu ad Əhdi-Ətiqdə yalnız burada işlənir.

II. KANONİZASIYA

A. Bu kitab, "gec dövr peyğəmbərləri"nə daxildir.

B. Bunlar, "On İkilər", yaxud "kiçik" peyğəmbərlər toplusudur.

C. Masoret mətnində "kiçik peyğəmbərlər" arasında üçüncü yerdə yerləşdirilən bu kitab Septuaqintada ikinci gəlir.

III. JANR

A. Bu, kitab yazan peyğəmbərlərin birincisidir.

B. Klassik ibrani peyğəmbərliyi. Mükəmməl ibrani poeziyasının və simvolikasının bir nümunəsidir.

IV. MÜƏLLİF

A. Yəhudi rəvayətinə görə bu kitabın müəllifi Teqoalı Amosdur.

B. Amos haqqında:

1. Bet-Lexemdən təqribən səkkiz kilometr məsafədə yerləşən Teqodan bir yəhudi idi.
2. O peyğəmbər deyil idi və peyğəmbər ailəsi və ya dəstəsinə mənsub deyil idi (müq. et. 7:14). Əvvəllər peyğəmbərlər icmalarda birgə yaşayırdı. Sonra bəzi peyğəmbərlərin sarayla əlaqələri oldu.
3. Amos kiçik bir sürünün çobanı idi (müq. et. 1:1). Onu təsvir edən nadir söz qoyun sahibini bildirir (müq. et. 2Pad. 3:4).
4. Amos: (1) meyvə ağacları sahibi; yaxud (2) "firon ənciri ağaclarını yetişdirən" idi (müq. et. 7:14). Bunun üçün hər il başqa yerə köçmək lazım ola bilərdi. Bu ağaclara həmçinin "əncir tutu" deyirlər. Meyvəsi əncirə bənzəyir və yetişmək üçün hər meyvə dəşilməli idi. Yaxın Şərqdə bu, çox mühüm bir bitki idi. Hətta Davud xüsusi bir işçiyə firon ənciri ağaclarına nəzarət etməyi tapşırırmışdır (müq. et. 1Saln. 27:28).
5. Yəhudi rəvayətinə görə, Amos uğurlu iş adamı idi. Bu, hazırda geniş yayılmış kasıb kəndli obrazından xeyli fərqlənir. Onun mükəmməl poeziyası və ədəbi ustalığı yəhudi

rəvayətinin doğru olduğunu təsdiqləyir! 2Şam. 14:2-dən başlayan mətnəndən bildiyimiz kimi, Teqoanın əhalisi müdrikliyi ilə tanınmışdı. Amos, İsrailin öz peyğəmbərliklərini qələmə almış ilk peyğəmbəri idi. 5:1; 7:1-9; 8:1 və 9:1-də I şəxsin təkini bildirən şəxs əvəzliyinə diqqət yetirin.

6. Amosun vəzləri şimalı İsrail padşahlığına ünvanlanırdı. Bet-Elin vaizlərin vəz etdiyi bir yer olduğu məlumdur, amma İsraildə böyük ehtimalla buna bənzər başqa çoxlu yerlər də var idi.

C. Kitabın müəllifi ilə bağlı problem vardır, çünki:

1. kitabın özünə əsasən, kitab kasıb kəndli bir adam tərəfindən yazılmışdır.
2. üslub və poeziya mükəmməldir, bu da müəllifin təhsilli olduğuna işarə edir.
3. onun vəzlərinin şifahi olaraq verildiyi deyilir, lakin bunların nizamlı və balanslı olması yazılı olduğuna işarə edir.
4. çoxları Amosun bir redaktoru və ya köməkçisi olduğunu düşünürlər.

V. TARİX

A. Bu peyğəmbərliyi təqribən e.ə. 750-ci il (10 il fərqi ola bilər) ilə tarixləmək nisbətən asandır.

B. Amosun birinci ayəsində kitabın tarixi Əhdi-Ətiqdə başqa heç bir kitabda olmayan uzunluq və dəqiqliklə bildirilir:

1. Uzziya e.ə. 783-742-ci illərdə hökmranlıq etmişdir. (Brayt [Bright])
2. II Yarovam e.ə. 786-746-cı illərdə hökmranlıq etmişdir. (Brayt [Bright])
3. Zəlzələ, kitabın tarixini bildirmək üçün istifadə olunan başqa bir hadisədir (müq. et. 1:1; 8:8; 9:1,5). İosif Flaviy bunu Uzziyanın qurban gətirdiyi 2Saln. 26:16-21 ilə əlaqələndirirdi. Xasorda aparılan arxeoloji tədqiqatlar təqribən e.ə. 760-cı ilə işarə edir. (Yadin, 1964).

C. 5:8-də və 8:9-da günəş tutulmasından söhbət gedir. Bu, Aşşur sənədlərində təsvir olunmuş, e.ə. 15 iyun 763-cü ildə olmuş günəş tutulması ola bilər, ancaq e.ə. 9 fevral 784-cü ildə bir daha tam günəş tutulması olmuşdur.

D. Amosun II Yarovamın hakimiyyəti zamanı Bet-Eldə kahin olaraq fəaliyyət göstərən Amasya ilə görüşməsi də bu kitabın tarixlənməsinə kömək edir (müq. et. 7:10-17).

VI. TARİXİ ŞƏRAİT

A. Müqəddəs Kitabda paralel məlumat:

1. 2 Padşahlar 14:3-17:6
2. 2 Salnamələr 25-28
3. Huşə
4. Yeşaya
5. Mikeya

B. Allahın xalqında olan büt-pərəstliyə dair ən sadə xülasə Huşə Kitabında verilir:

1. 2:16, "Mənə... artıq "ağam" (Baali) deməyəcəksən"
2. 4:12-13, "qızlarınız fahişəlik edir"
3. 4:17, "Efrayim bütələrindən yapışdı, burax onu!"
4. 13:2, "adamlar danaları öpsün!" (dini mərasim)

C. İctimai şərait

1. O dövr, həm İsrailin, həm Yəhudanın iqtisadi yüksəlişi və hərbi ekspansiya dövrü idi. Lakin yüksəlişdən təkcə varlılar faydalanırdı. Yoxsullar istismar və sui-istifadə edilirdilər. "Pul və silah" bir növ büt olmuşdular!
2. İsrailin və Yəhudanın sosial sabitliyi və rifahının bir neçə səbəbi var idi:
 - a. Şimalda II Yarovamın (e.ə. 786-746-cı illər) və cənubda Uzziyanın (e.ə. 783-742-ci illər) uzun və uğurlu hökmranlıqları.
 - b. Misirin və Mesopotamiyanın müvəqqəti tənəzzülü.
 - c. Aşşurluların III Adad-Nirarinin başçılığı ilə e.ə. 802-ci ildə Suriyanı məğlub etməsi.
 - d. İsrail və Yəhuda arasında münaqişə olmaması.
 - e. Fələstindən keçərək şimaldan cənuba gedən ticarət yollarından istifadə etmə, vergi yığıma sürətli iqtisadi yüksəlişə səbəb oldu, varlıların daha çox varlanması ilə nəticələndi.
3. II Yarovamın hakimiyyəti ilə tarixlənən "Samariya ostrakonları" Süleymanın kına bənzər inzibati təşkilatdan xəbər verir. Bu, deyəsən, yoxsullarla varlılar arasındakı böyük uçurumu təsdiqləyir.
4. Varlıların nadürüstlüyü "sosial ədalət peyğəmbəri" olan Amosun Kitabında açıq şəkildə təsvir olunur. Hakimlərin rüşvətxorluğu və ticarətdə istifadə olunan ölçülərin saxtalaşdırılması, həm İsraildə, həm də Yəhudada baş alıb gedən sui-istifadənin iki misalıdır.

D. Dini zəmin

1. O dövrdə dini fəaliyyət zahirən çox idi, lakin həqiqi iman az idi. Kənanın məhsuldarlıq kulturları İsrailin dininə qarışmışdı. Xalq bütələrə qulluq edir və buna YAHVE-izm deyirdi. Allahın xalqı siyasi ittifaqlara meyli etdiyi üçün bütperəst mərasimlərdə və ibadətlərdə fəal iştirak etməyə başlamışdı.
2. İsrailin bütperəstliyi 2Pad. 17:7-18-də təsvir olunmuşdur.
 - a. a. 8, onlar kənanlıların ibadətlərində iştirak edirlər.
 - 1) məhsuldarlıq kultu
 - (a) səcdəgahlar, a. 9, 10, 11
 - (b) müqəddəs sütunlar (Baal), a. 10, 16
 - (c) Aşera bütələri, a. 16, bunlar Baalın arvadının taxta surətləri idi. Bunlar ya oyma sütunlar, ya da canlı ağaclar idi.
 - 2) Falçılıq, a. 17, bundan Lev. 19-20 və Qanun. 18-də ətraflı danışılır.
 - b. a. 16, onlar iki tökmə dana bütə sitayiş etməkdə davam etdilər; həmin danalar YAHVE-nin rəmzi olaraq I Yarovam tərəfindən Danda və Bet-Eldə dikilmişdi (1Pad. 12:28-29).
 - c. a. 16, onlar Babilistanın astral tanrılarına: günəşə, aya, ulduzlara və bürclərə səcdə etdilər.
 - d. a. 18, onlar finikiyalıların məhsuldarlıq od tanrısı Molekə səcdə etdilər (müq. et. Lev. 18:21; 20:2-5).
3. Baalizm (bax: U.F. Olbrayt, "Arxeologiya və İsrailin dini" [W. F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel*], ss. 82 və s.)
 - a. Bizim ən yaxşı mənbəyimiz "Uqarit Baal eposu"dur.
 - 1) Burada Baal müəyyən mövsümlərdə ölənlər və dirilən tanrı olaraq təsvir olunur. Mot tərəfindən məğlub edilən Baal yeraltına həbs edilmişdir. Yer üzündə həyat dayanmışdı. Lakin qadın tanrıçanın köməyi ilə dirilən Baal hər yazda Mot-a qalib gəlir. Baal təqlid cadusu ilə səcdə edilən məhsuldarlıq tanrısı idi.
 - 2) O həmçinin Hadad adı ilə tanınmışdır.

- b. El, Kənan panteonunun baş tanrısı idi, lakin Baal öz artan populyarlığı ilə onun yerini tutmuşdur.
 - c. İsrailə Sur Baalizminin təsiri ən çox Sur padşahının qızı olan İzevelin vasitəsilə olmuşdur. Omri İzeveli öz oğlu Axav üçün seçmişdi.
 - d. İsraildə Baala yerli səcdəgahlarda səcdə edilirdi. Baalın rəmzi, yüksələn daş sütun idi. Arvadı Aşera, həyat ağacının rəmzi olan oyma sütun idi.
4. Bütprəstliyin bir neçə mənbəyindən və növündən bəhs olunur.
- a. I Yarovamın YAHVE-yə səcdə etmək üçün Bet-Eldə və Danda dikdiyi qızıl danalar.
 - b. Yerli səcdəgahlarda Sur məhsuldarlıq tanrısına və tanrıçasına ibadət.
 - c. O dövrün siyasi ittifaqları üçün tələb olunan bütprəstlik.
- E. Şimalda siyasi şərait
1. II Yarovam İsrailin son güclü padşahı idi. O, Yehunun nəslində dördüncü və hökmranlıq edən son padşah idi (müq. et. 2Pad. 10:30). Onun hökmranlığı uzun, siyasəti uğurlu idi (e.ə. 786-746-cı il).
 2. II Yarovamın vəfatından sonra iyirmi beş il müddətində altı padşah taxta çıxmışdır.
 - a. Zəkəriyyə (2Pad. 15:8-12). o, yalnız səkkiz ay padşahlıq edəndən sonra qətlə yetirilib.
 - b. Şallum (2Pad. 15:13-15). O, yalnız bir ay padşahlıq edəndən sonra qətlə yetirilib.
 - c. Menaxem (2Pad. 15:16-22). On il padşahlıq edib, amma III Tiqlat-Pilesərə xərac verib.
 - d. Peqahya (2Pad. 15:23-26). İki il padşahlıq edəndən sonra qətlə yetirilib.
 - e. Peqah (2Pad. 15:27-21). Beş il padşahlıq edəndən sonra qətlə yetirilib. Bir neçə şəhəri Aşşur tərəfindən zəbt edilib.
 - f. Huşə (2Pad. 15:30, 17:1-6). Doqquz il padşahlıq edib və 722-ci ildə, Samariya süqut edəndə Aşşura sürgün edilib.
 3. Aşşurun və Babilistanın VIII əsrdə Fələstinə təsir edən istilalarının xülasəsi:
 - a. Dəclə-Fəratda yerləşən Aşşur imperiyasının yüksəlməsi zamanı fəal olan dörd VIII əsr peyğəmbəri. Allah Öz xalqı İsraili mühakimə etmək üçün bu qəddar millətdən istifadə edəcək idi. Bu konkret halda İordan çayının o biri tayında "Siro-Eframatik Birlük" adında siyasi və hərbi ittifaq formalaşmışdır (e.ə. 735-ci il). Suriya və İsrail Yəhudanı da Aşşurun əleyhinə özlərinə qoşmağa çalışırdı. Bunun əvəzində Axaz Aşşura məktub göndərərək onu köməyə çağırırdı. İlk qüdrətli imperator Aşşur padşahı III Tiqlat-Pilesər (e.ə. 745-727-ci illər) bu hərbi çağırışa Suriyanı işğal etməklə cavab verdi. Daha sonra Aşşurun marionet padşahı Huşə (e.ə. 732-722-ci illər) İsraildə həmçinin üsyan qaldıraraq Misiri köməyə çağırırdı. V Şalmaneser (e.ə. 727-722-ci illər) təkrar İsraili işğal etdi. Bu padşah İsraili tabe etməmişdən əvvəl ölmüşdü, lakin xələfi II Sarqon (e.ə. 722-705-ci illər) e.ə. 722-ci ildə İsrailin paytaxtı Samariyanı işğal etdi. O vaxt Aşşur 27000 israilini sürgün etdi, necə ki Tiqlat-Pilesər daha əvvəl, e.ə. 732-ci ildə minlərlə adamı sürgün etmişdi.
 - b. Axazın ölümündən sonra (e.ə. 735-715-ci illər) İordan çayının o biri tayındakı ölkələr və Misir Aşşura qarşı başqa bir hərbi ittifaqı yaratdılar (e.ə. 714-711-ci illər). Bu ittifaq "Aşdod üsyanı" olaraq bilinir. Aşşurun təkrar işğalı zamanı Yəhudanın bir çox şəhərləri yox edilmişdir. Xizqiya əvvəllər bu ittifaqı dəstəkləyirdi, amma sonra dəstəyini kəsdi.
 - c. Lakin yenə başqa ittifaq Aşşurun qüdrətli padşahı II Sarqonun e.ə. 705-ci ildə ölməsindən faydalanmağa çalışdı və Aşşur imperiyasında daha çox üsyanlar baş verdi. Xizqiya da bu üsyanlarda iştirak etdi. Bu vəziyyətdə Sanxeriv (e.ə. 705-

- 681-ci illər) Fələstinə hücum etdi (e.ə. 701-ci il) və Yerusəlimə yaxın bir yerdə düşərgə saldı (2Pad. 18-19; Yeş. 36-39), ancaq Allah onun ordusunu bir möcüzə ilə darmadağın etdi. Sanxerivin Fələstinə neçə dəfə hücum etməsi barədə alimlər arasında mübahisələr gedir (Məsələn: Con Brayta görə [John Bright], birinci hücum e.ə. 701-ci ildə olmuş, ondan sonra böyük ehtimalla e.ə. 688-ci ildə ikinci hücum olmuşdur, bax: s. 270). Aşşurun işğalından xilas olan Xizqiya Babilistandan gələn heyətə Yəhudanın xəzinələrini qürurla göstərdiyi üçün, Yeşaya Yəhudanın Babilistanın qarşısında süqutunu əvvəlcədən bildirdi (39:1-8). E.ə. 587-586-cı illərdə Yerusəlim Navuxodonosorun qarşısında süqut etdi.
- d. Yeşaya həmçinin Allahın xalqının Midiya-Fars hökmdarı II Kirin hakimiyyətində bərpa olunacağını əvvəlcədən bildirdi (41:2-4; 44:28; 45:1; 56:11). Nineva e.ə. 612-ci ildə Babilistanın qarşısında süqut etdi, lakin e.ə. 539-cu ildə Babil şəhəri Kirin ordusunun qarşısında süqut etdi. E.ə. 538-ci ildə Kir, yəhudilər daxil olmaqla sürgün edilmiş bütün xalqların öz doğma yurdlarına qayıda bilməsi barədə fərman verdi. Padşah Kir hətta milli məbədlərin bərpa olunması üçün öz xəzinəsindən pul vəsaiti ayırdı.

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

- A. Millətlərə qarşı ittihamlar, 1:1-2:3 (ola bilsin, 2:16-ya qədər)
1. Suriya (Aram, Dəməşq), 1:3-5
 2. Filişt (Qəzzə), 1:6-8
 3. Finikiya (Sur), 1:9-10
 4. Edom, 1:11-12
 5. Ammon, 1:13-15
 6. Moav, 2:1-3
- B. Allahın xalqına qarşı xüsusi ittihamlar, 2:4-6:14
1. Yəhuda, 2:4-5
 2. İsrail, 2:6-6:14 (İsrailin mühakimə edilməsi konteksti 6:14-ə qədər davam edir)
- C. Mühakimə barəsində görüntülər, 7:1-9:10
1. Çayırtkələr, 7:1-3
 2. Alov, 7:4-6
 3. Şaqul, 7:7-17
 4. Yay meyvəsi, 8:1-14
 5. Müqəddəs yerin məhv edilməsi, 9:1-10
- D. Məsihi gözlənti, 9:11-15

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Amos Allahın qəzəbini İsrailin Musanın əhdini pozması ilə əlaqələndirir. Əhdi-Ətiqdə kollektiv məsuliyyət ilə fərdi iman arasındakı əlaqəni dərk etmək vacibdir. İsraildə olduğu kimi, bizdə də kollektiv günah problemi vardır, ancaq bizim aqlımızda çox vaxt iki standart mövcuddur:
1. öz şəxsi, fərdi həyatımız və imanımız;
 2. kollektiv, ictimai həyatımız.

- B. Allahın bütün dünya üzərində tam ixtiyarı, YAHVE-nin İsrailə bağladığı əhdədən kənarında olan millətləri mühakimə etməsinin fonudur. Bu, İsrailin təkallahlılıq barəsindəki anlayışının əsasıdır.
- C. 2:9-12-də Allahın İsraili mühakimə etməsinə, tarixdə etdiyi xeyirxah işlərinin prizmasından nəzər salmaq lazımdır. Allahın İsraili seçməsi və onunla əhd bağlaması, onu daha sərt şəkildə mühakimə etməsinə əsas verir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, "Kimə çox verilərsə, ondan çox da istəniləcək" (müq. et. Luka 12:48).
- D. 5-ci fəsilə iman və həyat ayrılmaz şəkildə birləşdirilir! Amos varlıların yoxsulları istismar etdiyini ifşa edir.
- E. İsrail əbəs yerə bunlara güvənirdi:
1. öz dininə (müq. et. 4:4-5; 5:21-23).
 2. öz iqtisadi rifahına (müq. et. 6:1 və s.a.).
 3. öz hərbi gücünə (müq. et. 2:14-16; 6:1b, 13).
- F. İsrailin sədaqətsizliyinə baxmayaraq, Allahın əhdində, Allahın Məsihində ümid vardır, 9:8b-15.

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr

1. "zəlzələ", 1:1
2. qalalar, 1:7
3. əsa, 1:8
4. "Edom padşahının sümüklərini yandırır", 2:1
5. "Möhtacları da bir cüt çarığa satır", 2:6; 8:6
6. "qurbangahın buynuzları", 3:14
7. "Fil sümüyü ilə bəzənmiş evlər", 3:15
8. "Bayramlarınıza nifrət edirəm, xor baxıram", 5:21
9. kökəldilmiş heyvanlarınızdan, 5:22
10. şaqul, 7:7
11. "Samiyanın bütələrə and içib" 8:14 ("Samiyanın günahına and içib")

B. Şəxslər

1. Nəzirilər, 2:12
2. Başan inəkləri, 4:1
3. mərsiyə oxuyanlar, 5:16
4. *Sakkut*, 5:26
5. *Kiyun*, 5:26
6. Amasya, 7:10
7. Yarovam (II Yarovam), 7:10
8. görücü, 7:12

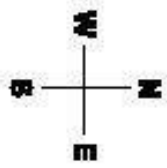
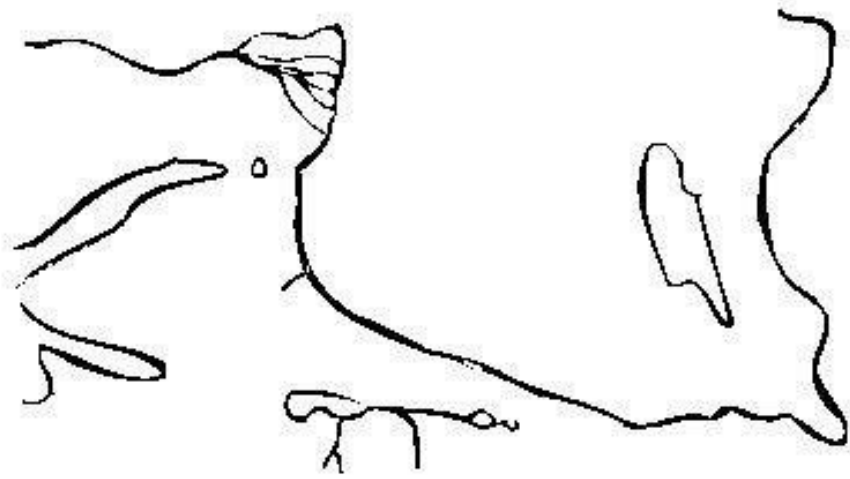
X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Teqoa, 1:1
2. Karmel dağı, 1:2
3. Gilead, 1:3
4. Qəzzə, 1:6
5. Aşdod, 1:8

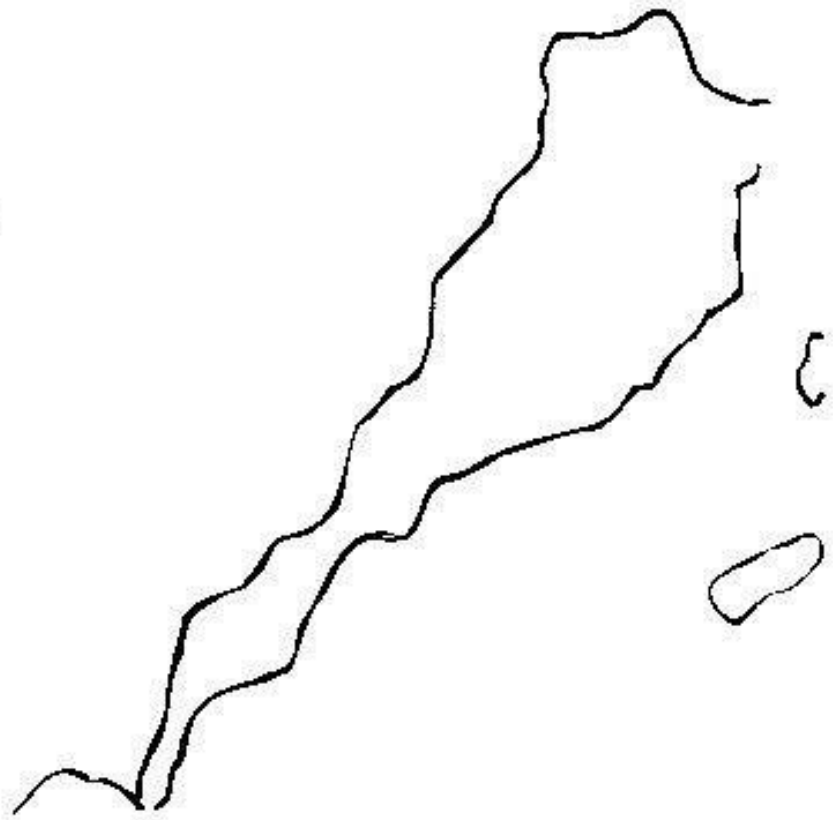
6. Aşqelon, 1:8
7. Eqron, 1:8
8. Teman, 1:12
9. Bosra, 1:12
10. Rabba, 1:14
11. Bet-El, 4:4
12. Qılqal, 4:4
13. Sodom, 4:11
14. Beer-Şeva, 5:5
15. Xamat, 6:14
16. Dan, 8:14

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

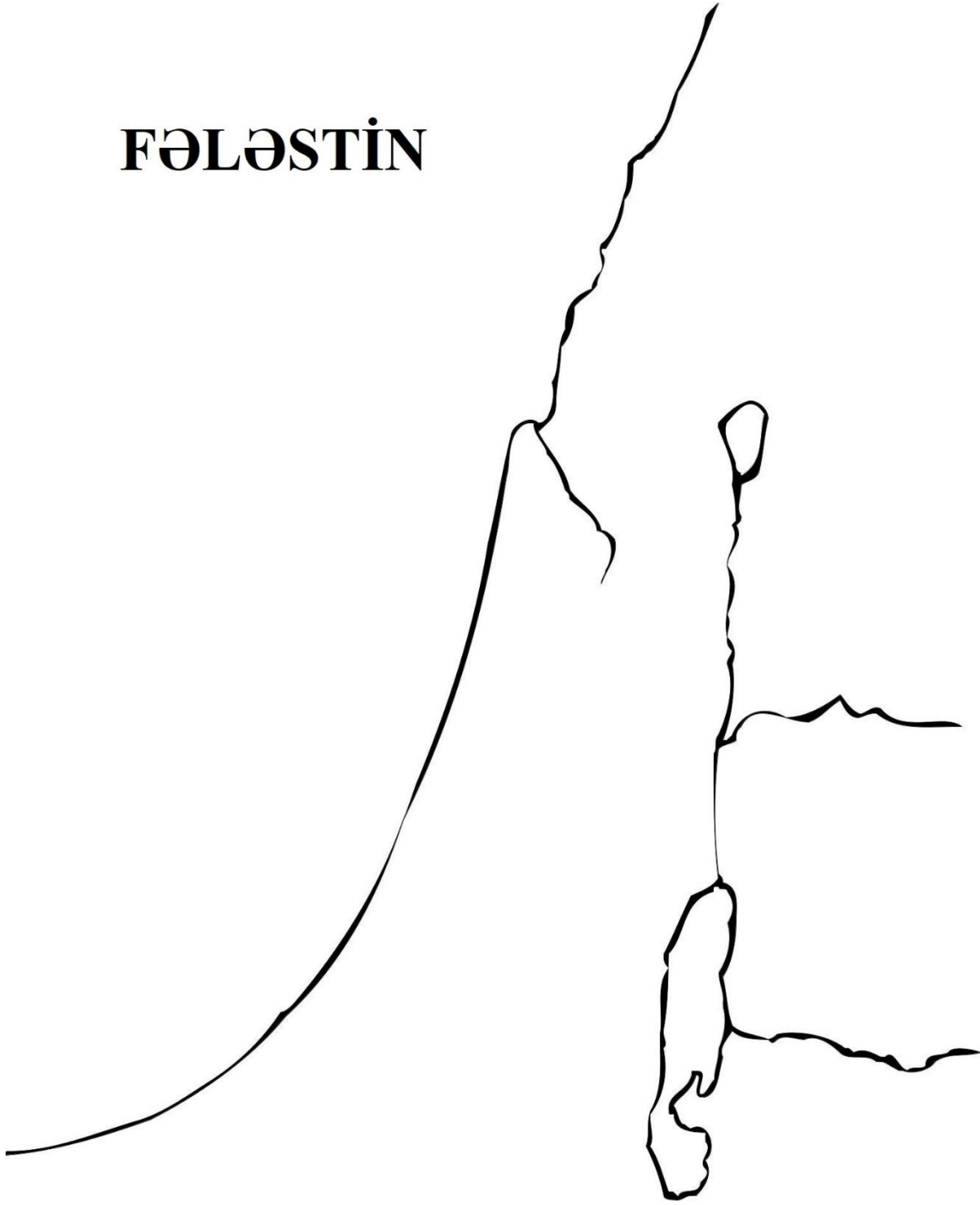
1. Amos yoxsul bir kəndli, yoxsa varlı iş adamı idimi?
2. Biz öz cəmiyyətimizdə ancaq fərdi günahlarımızın, yoxsa həmçinin kollektiv günahların məsuliyyətini daşıyıyıq?
3. 3:2-8-də nəyin üzərində aksent edilir?
4. Bet-El və Qılqal nə üçün məhkum olundu? 4:4-5-də dini fəaliyyət niyə pislənir?
5. Allah İsrailin qurbanlarını niyə rədd etdi?
6. 5:25-26 şərh etmək niyə bu qədər çətindir?
7. Amos qurbanvermə nizamını pisləyirmi?
8. Allah fikrini dəyişirmi?
9. Tövbə bağışlama ilə necə əlaqəlidir? (fəs. 7)
10. Allahın mühakiməsi esxatolojidir, yoxsa müvəqqətidir?

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

AVDIYA KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Kitab peyğəmbərin adını daşıyır
- B. Adının mənası, "YAHVE-nin qulu"dur
- C. Bu, tez-tez işlənən ibrani adı idi (müq. et. 1Pad. 18:3; 1Saln. 3:12; 7:3; 8:38; 9:16,44; 12:9; 27:19; 2Saln. 17:7; 34:12; Ezra 8:9; Neh. 10:5; 12:25)

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, "gec dövr peyğəmbərləri"nə daxildir ("Ekkleziastikus" 49:10)
- B. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər" toplusundadır (Baba Batra 14b)
 - 1. bu toplu, Yeşaya, Yeremya və Yezekel kimi bir tumara sığır
 - 2. bunlar on iki qəbiləni və ya təşkilata aid olan rəmzi rəqəmi təmsil edir
 - 3. kitabın xronologiyası barədə ənənəvi görüşü əks etdirir
- C. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər"dəki kitabların sırasını bir çox alimlər xronoloji ardıcılıqla əlaqələndirirlər. Ancaq bu görüşlə bağlı bəzi problemlər vardır:
 - 1. İlk altı kitabın masoret mətnində (MT) və Septuaqintada (LXX) sırası fərqlənir.

<u>MT</u>	<u>LXX</u>
Huşə	Huşə
Yoel	Amos
Amos	Mikeya
Avdiya	Yoel
Yunus	Avdiya
Mikeya	Yunus
 - 2. Daxili sübut əsasında Amos xronoloji olaraq Huşədən əvvəl gəlir
 - 3. Yoelin yazılma tarixi barədə mübahisələr gedir. Mən onun Avdiya ilə birlikdə sürgündən sonrakı erkən dövrə aid olduğunu düşünürəm

III. JANR – klassik ibrani peyğəmbərliyi

IV. MÜƏLLİF

- A. Bu peyğəmbər haqqında heç bir məlumat yoxdur.
- B. Bir neçə fərziyyə:
 - 1. Sinedrion 39b (Talmud), onun Padşah Axavın 1Pad. 18:3-16-da bəhs olunan xidmətçisi olduğunu deyir
 - 2. Psevdo-Epifanius (erkən imanlılar cəmiyyəti) "Peyğəmbərlərin həyatı" əsərində Avdiyanın 2Pad. 1:12-dən başlayan mətndəki padşah Axazyanın (e.ə. 842-ci il) ali rütbəli hərbi komandiri olduğunu deyir
 - 3. Jan Kalvin onun Yerusəlimin talanmasının (e.ə. 586-cı ildə II Navuxodonosor və ya Babil tərəfindən) şahidi olduğunu deyir

C. Ola bilsin, bu ad bir titul olsun.

V. TARİX

A. Bu kitab dilinə görə Yeremya 49:7-12 (Avd. a. 1-9) və Yoel 2:32 (Avd. a. 10) ilə əlaqəlidir:

1. E.C. Yanq (E. J. Young) bunları belə sıralayır: Avdiya, Yeremya
2. R.K. Harrison isə bunları belə sıralayır: Yeremya, Avdiya, (e.ə. 450-ci il) və Yoel (e.ə. 400-cü il). Beləcə Avdiya kitabı sürgündən sonrakı dövrə aid edilir.
3. Kayl (Keil) bunları belə sıralayır: Avdiya, Yoel, Yeremya

B. Kitabın Yəhudanın zəbt edilməsi və Yerusəlimin Edom tərəfindən talanması ilə bağlı olduğu aşkardır. Mümkün yazılma tarixləri:

1. Yerusəlimin Rexavamın hökmranlığının (e.ə. 922-915-ci illər) beşinci ilində Misir fironu Şeşonk tərəfindən zəbt edilməsi (müq. et. 1Pad. 14:25-28; 2Saln. 12:2-10).
2. Yerusəlimin Yehoramın hökmranlığında (e.ə. 849-842-ci illər) ərəblərlə filistililər tərəfindən zəbt edilməsi (müq. et. 2Pad. 8:20 və s.a.; 2Saln. 21:16-17; 22:1).
3. Yerusəlimin Yoaşın hökmranlığında (e.ə. 837-800-ci illər) suriyalılar tərəfindən zəbt edilməsi (müq. et. 2Saln. 24:23-24).
4. Amasyanın hökmranlığında Edomun məğlubiyyətindən sonra Yerusəlimin İsrail (Yoaş) tərəfindən zəbt edilməsi (müq. et. 2Pad. 14:7-14) (e.ə. 842-ci il).
5. Edomluların Yəhudaya hücum etməsi (müq. et. 2Saln. 28:17; 19:8-9; 2Pad. 16:1-20).
6. Yerusəlimin Navuxodonosor tərəfindən bir neçə dəfə zəbt edilməsi, e.ə. 605, 597, 586, 582-ci illərdə:
 - a. e.ə. 605-ci ildə Yehoyaqimin hökmranlığında (müq. et. Dan. 1:1-2)
 - b. e.ə. 597-ci ildə Yehoyakinin hökmranlığında (müq. et. 2Pad. 24:8-17; 2Saln. 36:9-10)
 - c. e.ə. 586-cı ildə Sidqiyanın hökmranlığında (müq. et. 2Pad. 24:18-25:21; 2Saln. 36:11-21; Mərsiyələr; Zəb. 137:7)
 - d. e.ə. 582-ci ildə Gedalya Babil valisi olanda (müq. et. 2Pad. 25:22-26)

C. İlahiyyətçilər Avdiyanın yazılma tarixi haqqında iki fikri irəli sürüblər:

1. Yehoramın padşahlığının (e.ə. 849-842-ci illər) əvvəlləri, çünki:
 - a. "On İkilər"də VIII əsr yazıları arasında yer alır
 - (1) VIII əsr yazıları: Amos, Huşə, Mikeya, (Yoel?) və Avdiya
 - (2) VII əsr yazıları: Nahum, Habaquq və Sefanya
 - (3) sürgündən sonrakı yazılar: Haqqay, Zəkəriyyə və Malaki
 - b. Avdiya Məbədin dağılmasından bəhs etmir
 - c. adı çəkilən millətlər sürgündən sonrakı dövrə deyil, sürgündən əvvəlki dövrə aiddir
 - d. VIII əsr peyğəmbərlərinin bəhs etdiyi günahlardan o da bəhs edir
 - e. arami sözləri, idiomları, ifadələri yoxdur
2. II Navuxodonosorun Yerusəlimə hücumu ilə bağlı daha gec dövrə aid tarix
 - a. a.11-14 e.ə. 586-cı ildə Yerusəlimin süqutuna uyğun gəlir
 - b. Edom bu hücumda iştirak etdi
 - (1) Yəhudanın süqutuna sevindi
 - (a) Zəb. 137:7
 - (b) Mərs. 2:15-17; 4:21
 - (c) Yez. 36:2-6
 - (d) I Esdras 4:45, 50
 - (2) Yəhudanın süqutuna kömək etdi:

- (a) Yez. 25:12-14
- (b) Yez. 35:1-15

VI. TARİXİ ŞƏRAİT

A. Edom, peyğəmbərliyin obyektı, s. 1-9, 18, 21

1. Edom, Yaqubun qardaşından törəmiş, Ölü dənizin şərqində yaşayan millət (müq. et. Yar. 25-29; 32-33). Edom "qırmızı", Esav isə "tükü" deməkdir (müq. et. Yar. 25:25, 30).
2. İsrailin Edoma hörmət etməsi əmr olunub (müq. et. Qanun. 23:7)
3. İsrailə Edom arasında davam edən problemlər var idi:
 - a. Say. 20:14-21
 - b. Hak. 11:16-17
 - c. 1Şam. 14:47-48
 - d. 2Şam. 8:14
 - e. 1Pad. 11:14-25
 - f. 2Pad. 14:22; 16:5-6
 - g. 2Saln. 20:10-30; 21:8 və s.a.
 - h. Amos 1:6, 9
4. Edomun əleyhinə başqa peyğəmbərliklər:
 - a. Yeş. 34:5 və s.a.; 63:1 və s.a.
 - b. Yer. 49:7-22
 - c. Mərs. 4:21-22
 - d. Yez. 26:12 və s.a.; 35:1 və s.a.; 36:2-6
 - e. Amos 1:11-12
5. Edomun məhkum edilməsinin səbəbləri:
 - a. qüruru, a. 3-4
 - (1) öz coğrafi yerinin əmin-amanlığı ilə
 - (2) siyasi ittifaqları və hərbi gücü ilə
 - (3) kommersion sərəvəti ilə
 - (4) ənənəvi hikməti ilə
 - b. qohumu olan Yəhudaya etdiyi zorakılıq, a. 10-14
 - (1) Yerusəlimin süqutuna sevindi (Mərs. 2:15-17; 4:21)
 - (2) ona kömək etmək istəmədi (a. 15)
 - (3) düşməninə fəal dəstək verdi (a. 14)
 - (4) Yəhudanın mülkünü ələ keçirdi (Yer. 13:19)
 - c. YAHVE-ni rədd edib Ona xor baxdı (a. 16)

B. Edom, Allaha və Onun xalqına qarşı üsyan edən bütün millətlərin rəmzidir, a. 15-21 (müq. et. Zəb. 2).

C. Peyğəmbərliyi yerinə yetirdiyi ehtimal edilən hadisələr

1. e.ə. 580-ci ildə Yerusəlimin süqutundan 5 il sonra Edomun Yeni Babilistan tərəfindən talanması.
2. təqr. e.ə. 550-449-cu illərdə Nabateyalı ərəblərin Edomu Petradan qovması (müq. et. Mal. 1:2-5). Nehemya qonşu düşmənləri sadalayarkən Edomun adını çəkmir, çünki Edomun yerini ərəb qəbilələri tutmuşdular. Edom Negevə köçmüşdü.
3. İsgəndərin generalı Antiqonun e.ə. 312-ci ildə Edomu məğlub etməsi (Diodorus Sekulus tərəfindən qeydə alınmışdır)

4. təqribən e.ə. 175-ci ildə Yəhuda Makkaveyin Negevdə Edomu məğlub etməsi (müq. et. 1Mak. 5:3,15; 2Mak. 10:15; İosif Flaviiyin "Qədim yəhudi tarixi" 12:8:1; 13:9:1)
5. Yoxanan Hirkan e.ə. 125-ci ildə Edomu yəhudiliyi qəbul etməyə məcbur etdi. Bundan sonra edomlular idumeyalılar olaraq adlanmağa başladılar.
6. Roma generalı Tit b.e. 70-ci ildə idumeyalıların təsirini tamamilə yox etdi.

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

Kitabın qısa təsviri "Yoel, Avdiya, Yunus və Mikeya Kitabları barədə yeni beynəlxalq şərh silsiləsi"ndən (*The New International Commentary series on "Joel, Obadiah, Jonah, and Micah"*, s. 142) götürülmüşdür.

- A. Edomun məhv edilməsi (2-9)
 1. Edomun yıxılması (2-4)
 2. Edomun viran edilməsi (5, 6)
 3. Edomun müttəfiqlərinin xəyanəti (7)
 4. Edomun müdriklərinin və igid adamlarının məhv edilməsi (8, 9)
- B. Edomun günah işləri (10-14, 15b)
 1. Edomun qardaşlığa yaraşmayan işləri (10, 11)
 2. Edomun istehzaları (12)
 3. Edomun cinayətləri (13)
 4. Edomun düşmənlərlə ittifaqı və gələcək cəzası (14, 15b)
- C. Edom YAHVE-nin günündə (15a, 16-21)
 1. YAHVE-nin günü (15a, 16)
 2. sağ qalanların rolu (17, 21)
 3. Yəhuda od, Edom küləş olacaq (18)
 4. ölkənin bərpa olunması (19, 20)

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Allahın düşmənləri və Allahın xalqının düşmənləri cəzalandırılacaqlar. Edom üsyançı, imansız bir millətin obrazı qismində (müq. et. a. 15)
- B. Allah Öz əhd vədlərinə görə xalqını izzətləndirəcək. Müqəddəslik, YAHVE-nin Öz xalqı üçün məqsədidir.
- C. Tarixi vəziyyət zamanla əksinə olacaq. Edom məhv ediləcək, Allahın xalqı isə xeyirdualı olacaq.

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

- A. Sözlər və ifadələr
 1. "Sən qartal kimi yuxarı uçub yuvanı ulduzlar arasında qursan da", 1:4
 2. "Qardaşın Yaquba etdiyən zorakılığa görə...", 1:10
 3. "Yerusəlim üçün püşk atanda", 1:11
 4. "Rəbbin günü yaxınlaşır", 1:15

B. Şəxslər

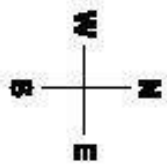
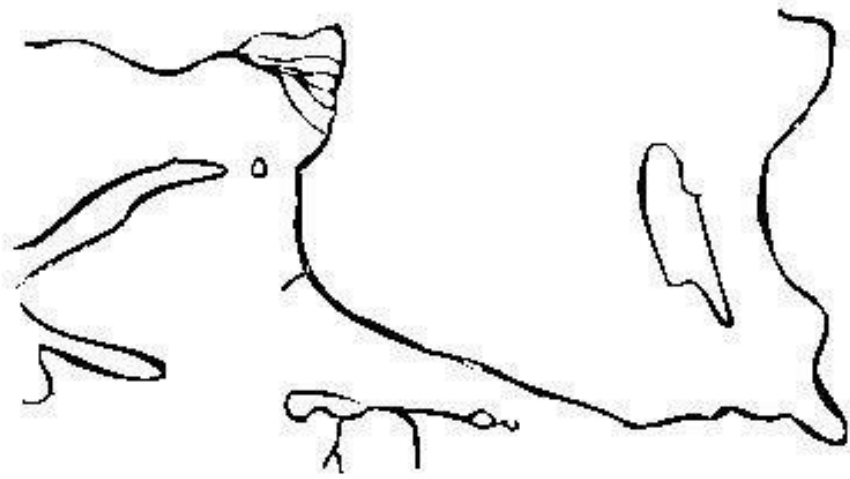
1. Esav, 1:8

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

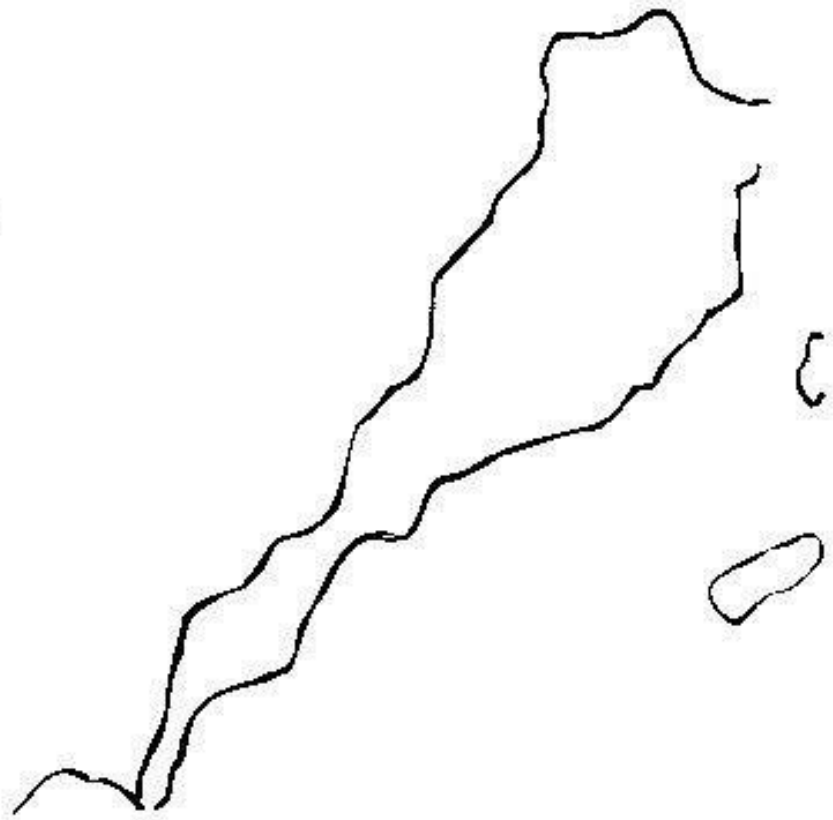
1. Edom, 1:1
2. Teman, 1:9
3. Sion dağı, 1:17
4. Negev, 1:19, 20
5. Yamaçlı-düzənlikli bölgə, 1:19 ("Şefela")
6. Gilead, 1:19
- 7.

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

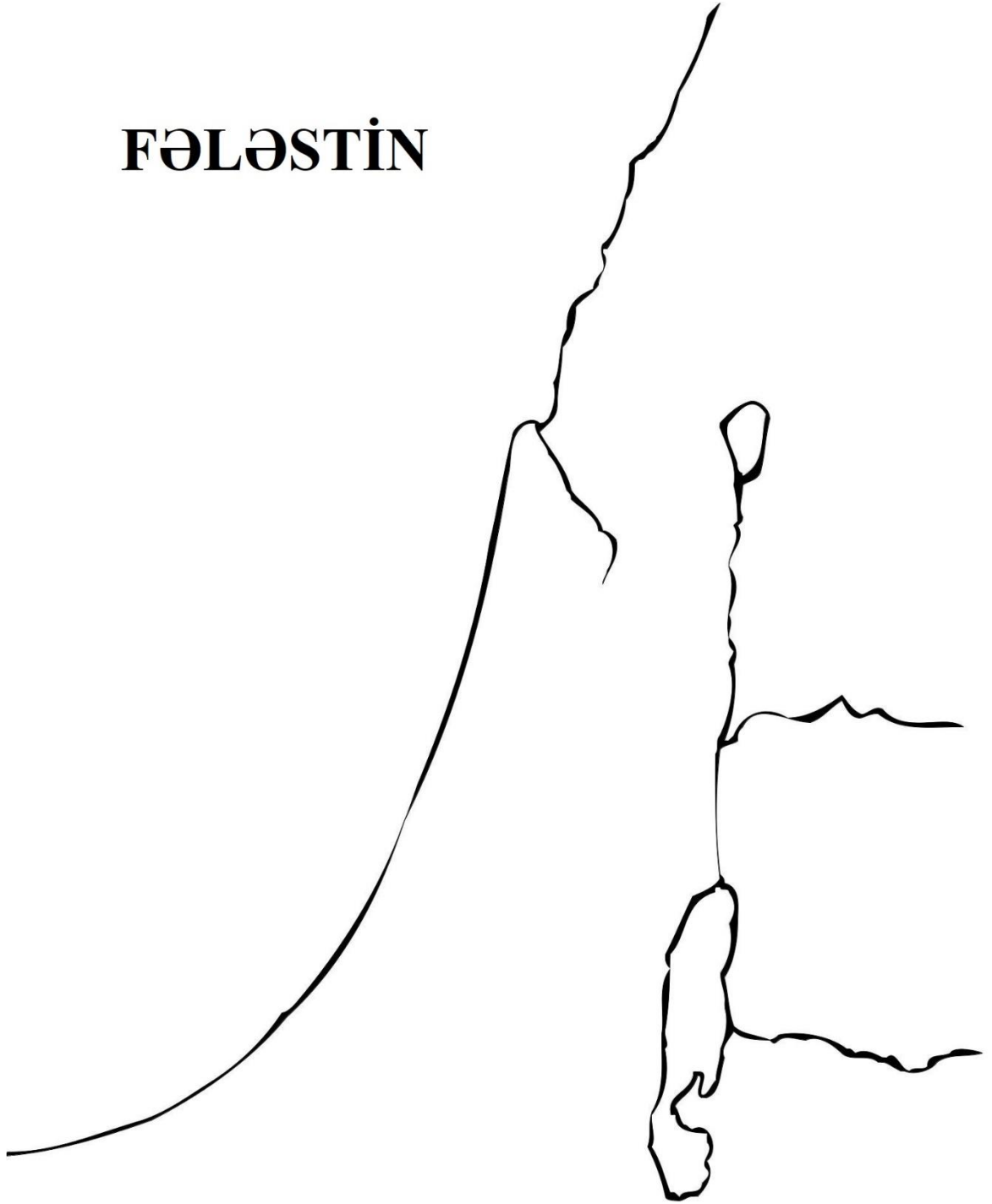
1. Avdiya Kitabının əsas mövzusu nədir?
2. Edoma niyə bu qədər ağır cəza verildi?
3. Edom niyə bütün millətlərin rəmzi olaraq istifadə olunub?
4. Avdiya Kitabından Əhdi-Cədidə sitat verilir və ya ona istinad edilirmi?

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

YUNUS KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Bu kitabın peyğəmbərin adını daşıyır.
- B. Adının mənası, "göyərçin"dir. Göyərçin, İsrail xalqının rəmzi idi:
1. Zəburda müsbət mənada, Zəb. 68:13; 74:19,
 2. Huşədə mənfi mənada, 7:11,
 3. Nəğmələr Nəğməsində nəvaziş metaforası, 2:14; 5:2; 6:9.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, "gec dövr peyğəmbərləri"yə daxildir ("Ekkleziastikus" 49:10).
- B. On iki "kiçik" peyğəmbərin toplusunda birincidir (Baba Batra 14b)
1. bu toplu, Yeşaya, Yeremya və Yezekel kimi bir tumara sığır.
 2. bunlar on iki qəbiləni və ya təşkilata aid olan rəmzi rəqəmi təmsil edir.
 3. kitabın xronologiyası barədə ənənəvi görüşü əks etdirir.
- C. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər"dəki kitabların sırasını bir çox alimlər xronoloji ardıcılıqla əlaqələndirirlər. Ancaq bu görüşlə bağlı bəzi problemlər vardır:
1. İlk altı kitabın masoret mətnində (MT) və Septuaqintada (LXX) sırası fərqlənir.
<u>MT</u>	<u>LXX</u>
Huşə	Huşə
Yoel	Amos
Amos	Mikeya
Avdiya	Yoel
Yunus	Avdiya
Mikeya	Yunus
2. Daxili sübut əsasında Amos xronoloji olaraq Huşədən əvvəl gəlir.
 3. Yoelin yazılma tarixi barədə mübahisələr gedir. Mən onun Avdiya ilə birlikdə sürgündən sonrakı erkən dövrə aid olduğunu düşünürəm.

III. JANR

- A. Kitabın janrı başqa "kiçik peyğəmbərlər"dən fərqlidir. 2:2-9 istisna olmaqla kitab nəslə yazılmışdır.
- B. Yunus Kitabının janrı barədə mübahisələr gedir. Onun möcüzələri, əvvəlcədən bildirməsi və teologiyası bir çox ilahiyyatçılar üçün narahatedicidir. Bəzilərinin fikrincə, bu:
1. alleqoriyadır
 2. məsəldir (yumor)
 3. tipologiyadır
- C. Yunusun və atasının ibrani adları nadirdir. Belə adda bir adamdan 2Pad. 14:25-də bəhs olunur. O, II Yarovamın hökmranlığında (e.ə. 783-643-cü illər) yaşamışdır. İsa Yunusdan tarixi şəxsiyyət kimi danışdı, Mat. 12:39-40; 16:4 və Luka 11:29.

D. Ehtimal ki, Əyyub Kitabı kimi, Yunus Kitabı da teoloji bir həqiqəti öyrətmək üçün müdrik bir adam tərəfindən yazılmışdır. Peyğəmbərlərin kitablarının çoxu peyğəmbərliklərdən ibarətdir, lakin Yunus Kitabında yeganə peyğəmbərlik beş kəlmədən ibarətdir və 3:4-də qeyd olunmuşdur.

IV. MÜƏLLİF

- A. Kitabın müəllifi Yunus peyğəmbərdir. O, digər "kiçik peyğəmbərlər" kimi öz kitabının ilk ayəsində təqdim olunur.
- B. Yunus adı və atasının adı Amittay nadir ibrani adları idi; hər ikisinə 2Pad. 14:25-də rast gəlinir. O, II Yarovamın peyğəmbəri idi və Nazaretin yaxınlığında yerləşən Qat-Xeferdən idi.
- C. Ehtimal var ki, ibrani müdrik bir adam teoloji bir həqiqəti öyrətmək məqsədilə Əyyub kimi tarixi şəxsiyyətin həyatını nəql etmişdir. Yaxud İsrail padşahı Yunusu İsrailin düşmənlərinə vəz etməsi haqqında özünü müdafiə etməsi üçün çağırmışdır. Yunus şimali padşahlıqda padşahın mirzəsi/peyğəmbəri idi. Onun düşmənçiliyini məhz bununla izah etmək olar. Bəlkə onun müdafiəsini eşidib ümumbəşəri dəyərini görən müdrik bir adam bu kitabı qələmə almışdır (Con Harris [John Harris], ETBU, 1998).

V. TARİX

- A. Əgər kitabın müəllifi 2Pad. 14:25-dəki Yunusdursa, onda kitabın e.ə. 612-cı ildə Ninevanın süqutundan əvvəl və II Yarovamın hökmranlığında (e.ə. 783-743-cü illər) yazıldığı təsdiq olunmalıdır.
- B. Yunus Kitabının daha gec dövrə aid olduğu tez-tez deyilir, lakin bu fikir:
 - 1. əvvəlcədən bildirilən peyğəmbərliklərin rəddinə,
 - 2. kitabdakı fəvqəltəbii olayların tarixi olduğunun rəddinə,
 - 3. yəhudilərin sürgündən sonrakı millətçiliyi və özünü müstəsna xalq saymasının əleyhinə yazıldığına dair qənaətə əsaslanır.

- VI. TARİXİ ŞƏRAİT – Aşşurun tarixində Ninevanın tövbə etməsinin iki münasibəti ola bilər.
 - 1. III Adad-Nirarinin hökmranlığında (e.ə. 810-783-cü illər) təkallahlılıq meyilləri
 - 2. III Aşur-Danın hökmranlığında Aşşur ölkəsində baş vermiş böyük vəba (e.ə. 771-754-cü il)

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

- A. Mətnin fəsilləri hadisələrin gedişatını əks etdirir.
- B. Qısa təsvir
 - 1. fəs. 1 - Yunus Allahın iradəsini rədd edir və öz iradəsinə görə hərəkət edir. Allah qalib gəlir!
 - 2. fəs. 2 - Yunus tövbə edir (şeyr keçmiş zamanda yazılmışdır və Yerusəlimdəki məbəddə ibadəti təsvir edir)
 - 3. fəs. 3 - Yunus Allahın iradəsini rədd edir. Nineva tövbə edir
 - 4. fəs. 4 - Allahın xasiyyəti Yunusun münasibəti və hərəkətinin fonunda aşkarlanır.

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Bu kitabda başqa millətlər dindar, peyğəmbər isə itaətsizdir
 - 1. gəmiçilər
 - 2. Ninevalılar
- B. 3:10 və 4:11-də Allahın başqa millətlərə qarşı məhəbbəti açıq şəkildə görünür. Allah tək-cə insanları deyil, heyvanları da sevir, 4:11
- C. Mənfur və qəddar aşşurlular belə tövbə edib YAHVE-yə iman etdikdə, YAHVE onları qəbul edir, 3:5-9. Onlar yəhudi olmağa məcbur deyillər.
- D. Yunus Allahın İsraili bu dünyada kahinlər padşahlığı olmağa çağırmasını simvolizə edir (müq. et. Yar. 12:3; Çıx. 19:4-6). İsrail müjdəçi və xilasedici olmaqdan, millətçi və məğrur olmuş, özünü müstəsna xalq saymışdır.

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

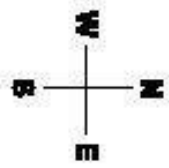
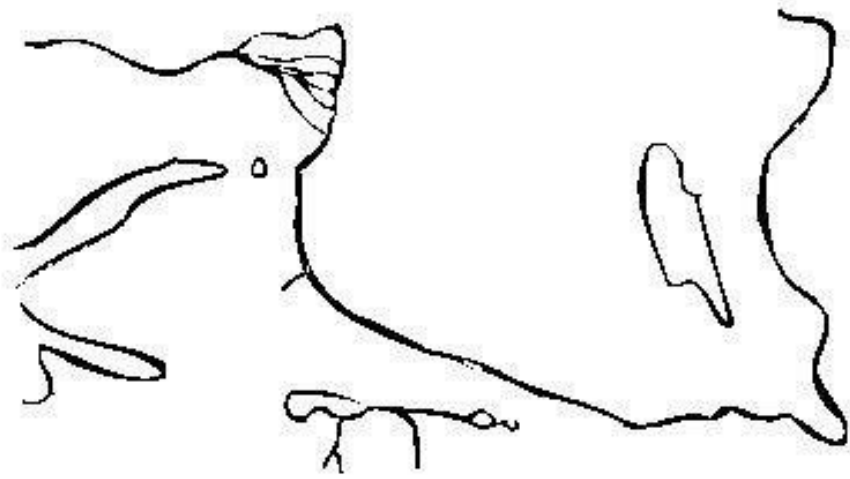
- A. Sözlər və ifadələr
 - 1. "Rəbb böyük bir balıq yetirdi", 1:17
 - 2. Ölülər diyarı, 2:2 (hərf. "Şeol")
 - 3. çuxur, 2:6
 - 4. "Allah... rəhm edib", 3:10
 - 5. "məhəbbət" (*xesed*), 4:2 ("bol məhəbbətli")
 - 6. "Rəbb Allah... bir gənəgərçək bitkisi yetirdi, 4:6 ...bir bitki qurdu yetirdi, 4:7 ...isti səmum küləyi yetirdi, 4:8
 - 7. "sağ əlini sol əlindən ayıra bilməyən", 4:11
 - 8. "və çoxlu heyvan", 4:11
- B. Şəxslər
 - 1. Amittay, 1:1
 - 2. "göylərin Allahı", 1:9

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

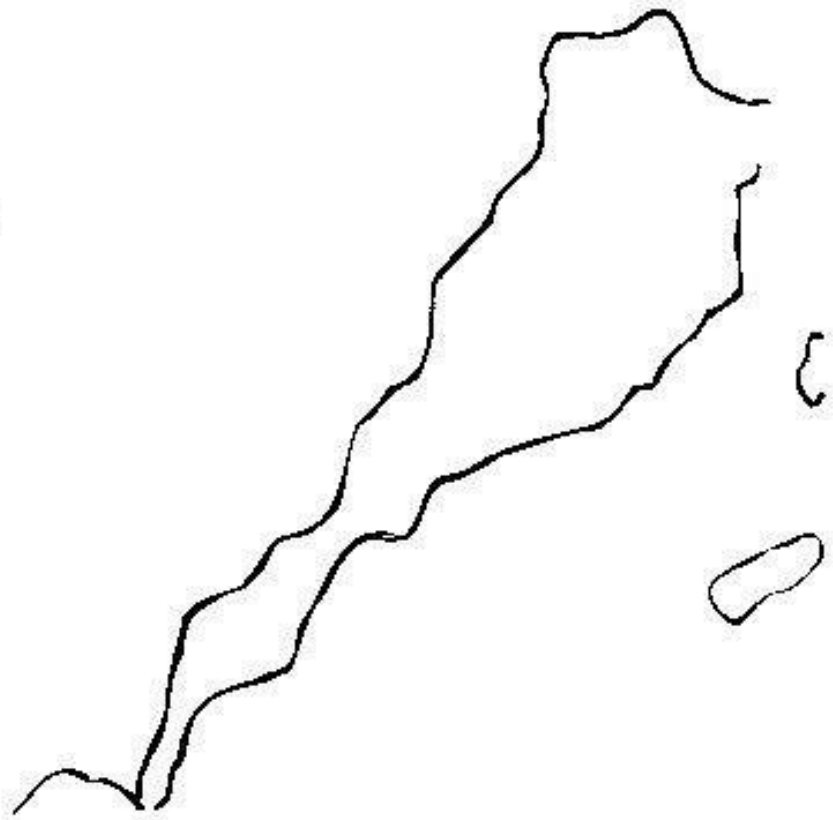
- 1. Nineva, 1:2
- 2. Tarşiş, 1:3
- 3. Yafo, 1:3

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

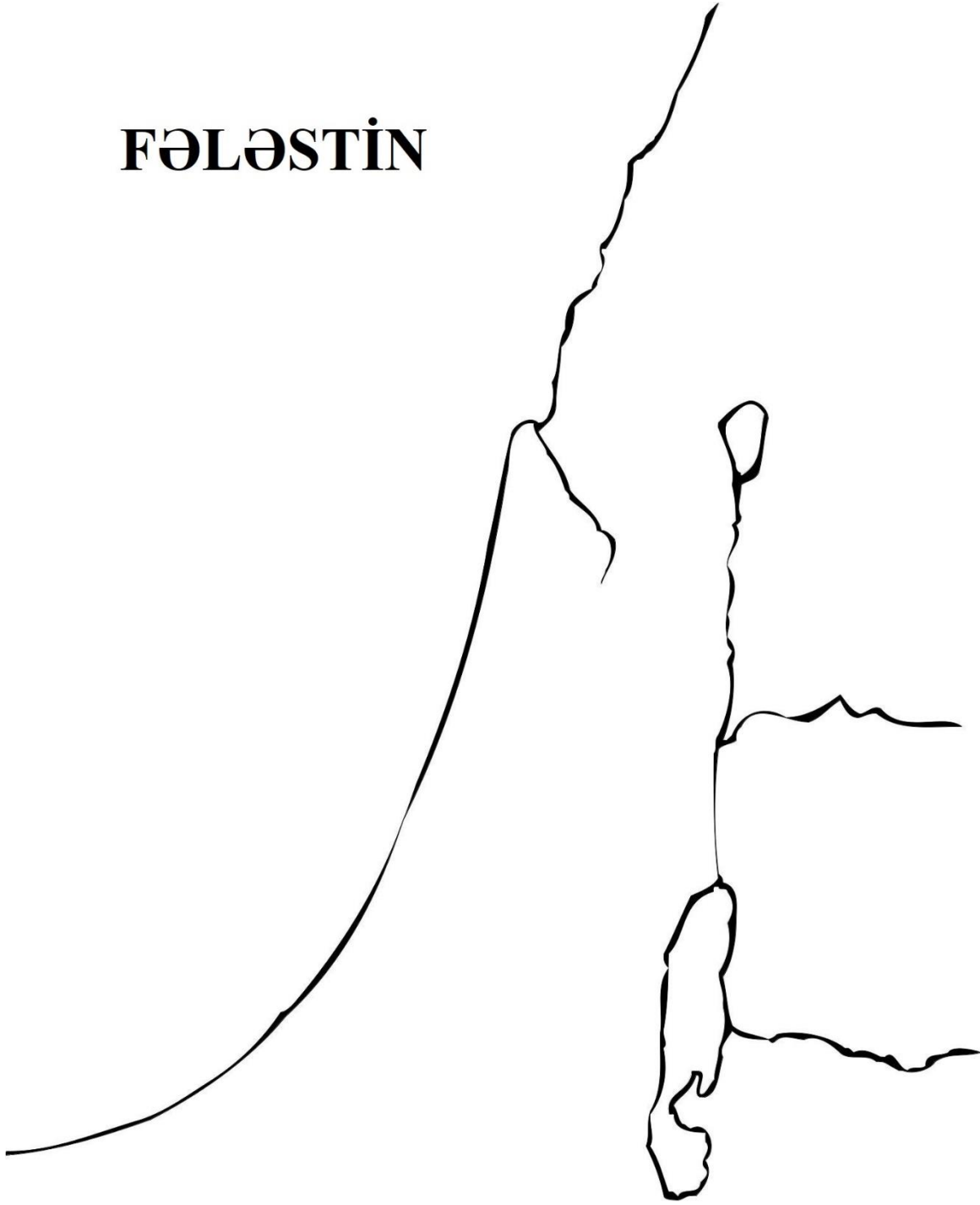
- 1. Yunus tarixi şəxsiyyətdirmi?
- 2. Yunus niyə Ninevaya getmək istəmirdi?
- 3. Böyük balıq kitabın şərh edilməsi üçün ciddi problem törədirmi? Niyə və ya niyə yox?
- 4. Allahın xasiyyətini izah edin. (1:9; 4:2)
- 5. Baş personaj Yunusdur, yoxsa Allahdır? Niyə?
- 6. Bu kitab İsrailə nə öyrədirdi? Yunus İsrailə necə bənzəyir?
- 7. İsa bu kitabdan necə istifadə etdi? (müq. et. Mat. 12:38-45)

QƏDİM
YAXIN ŞƏRQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

MİKEYA KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Bu kitabın peyğəmbərin adını daşıyır.
- B. Onun adı (Hak. 17:1,4; 1Pad. 22:13) "YAHVE kimi kim var?" mənasına gəlir.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, "gec dövr peyğəmbərləri" nə daxildir ("Ekkleziastikus" 49:10).
- B. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər" toplusundadır (Baba Batra 14b)
 - 1. bu topla, Yeşaya, Yeremya və Yezekel kimi bir tumara sığır.
 - 2. bunlar on iki qəbiləni və ya təşkilata aid olan rəmzi rəqəmi təmsil edir.
 - 3. kitabın xronologiyası barədə ənənəvi görüşü əks etdirir
- C. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər"dəki kitabların sırasını bir çox alimlər xronoloji ardıcılıqla əlaqələndirirlər. Ancaq bu görüşlə bağlı bəzi problemlər vardır:
 - 1. İlk altı kitabın masoret mətnində (MT) və Septuaqintada (LXX) sırası fərqlənir:

<u>MT</u>	<u>LXX</u>
Huşə	Huşə
Yoel	Amos
Amos	Mikeya
Avdiya	Yoel
Yunus	Avdiya
Mikeya	Yunus
 - 2. Daxili sübut əsasında Amos xronoloji olaraq Huşədən əvvəl gəlir.
 - 3. Yoelin yazılma tarixi barədə mübahisələr gedir. Mən onun Avdiya ilə birlikdə sürgündən sonrakı erkən dövrə aid olduğunu düşünürəm.

III. JANR

- A. Bu kitab teologiya baxımından Amos Kitabına oxşasa da, üslub baxımından ondan fərqlənir. Mikeya Kitabı, Amos kimi gözəl poeziyadan ibarət olmasa da, böyük həqiqətləri bəyan edir.
- B. Bu kitabda xalqın mühakimə ediləcəyinə və bəpra ediləcəyinə dair peyğəmbərliklər yan-yanaya durur və aralarında keçidlər yoxdur. Həqiqət ağ və qara olaraq iki rənglə təsvir olunur!
- C. Peyğəmbər Allahdan aldığı qüvvətli, təsirli, hikmət dolu sözləri xalqa çatdırmışdır!
- D. Mikeya gələcək hadisələri əvvəlcədən bildirən bir peyğəmbərdir:
 - 1. Samariyanın Aşşurun qarşısında süqut etməsi, 1:5-7; 6:9-16
 - 2. Yerusəlimin Babilin qarşısında süqut etməsi, 1:9-16; 3:12; 4:10-12; 6:9-16
 - 3. Yəhudi xalqının sürgündən qayıtması, 2:12-13; 5:5b-9; 7:7-20
 - 4. Məsihin doğulacağı yer (5:2) və cahansümul hakimiyyəti (5:4)
 - 5. başqa millətlərin gələcəkdə imana gəlməsi, 4:1-5

IV. MÜƏLLİF

- A. Ənənəvi olaraq Moreşet-Qatlı peyğəmbər Mikeya bu kitabın müəllifi sayılır.
- B. Müasir alimlər Musanın yazıları ilə etdikləri kimi, Mikeya Kitabının da bir neçə müəllifi olduğunu irəli sürməyə çalışıblar. Lakin daxili sübutlar bu kitabın bir müəllifi olduğuna işarə edir.
1. bir neçə fəsil ibrancə "eşidin/dinləyin" (*şema*, müq. et. Qanun. 6:4) ilə başlayır, 1:2; 3:1; 6:1.
 2. "çobanlar"/"qoyunlar" metaforaları geniş işlədilir: 2:12, 3:2-3; 4:6; 5:1 və s.a.; 7:14.
 3. kitabın müxtəlif yerlərində VIII əsrdə yaşayan digər peyğəmbərlərin kəlamlarına istinadlar vardır (müq. et. 4:1-3 və Yeş. 1:2-4).
- C. Mikeya həm şəxsiyyət, həm də təlim baxımından çox cəhətdən Amosa bənzəyir. Onların doğma şəhərləri arasında yalnız 30 kilometr məsafə vardır. Onların hər ikisi kənddən gəldi və Yeşayadan fərqli olaraq padşah saraylarındakı siyasi mübarizədən uzaq idi.

V. TARİX

- A. 1:1-də Mikeyanın xidmətinin müddəti və dövrü bildirilir: "Yotam, Axaz və Xizqiyanın dövründə".
- B. Yer. 26:18-də Mikeyanın Xizqiyanın dövründə peyğəmbərlik etdiyi bildirilir.
- C. 1:1-də Yerusəlimlə yanaşı Samariyaya da xitab edildiyi və 6:1-16-da İsrailin süqutu barədə əvvəlcədən xəbər verən məhkəmə səhnəsi təsvir olunduğu üçün, Mikeya, yəqin ki, e.ə. 722-ci il Samariyanın süqutundan əvvəl peyğəmbərlik etmişdir.
- D. Onun xidməti həmçinin Samariyanın süqutundan sonra davam etmişdir. Kitab, onun xidmətinin müxtəlif illərindən olan peyğəmbərliklər toplusuna bənzəyir.

VI. TARİXİ ŞƏRAİT

- A. Mikeya, VIII əsrdə cənubi padşahlıqda Yeşaya ilə eyni zamanda xidmət edən bir peyğəmbərdir.
- B. O dövr, iqtisadi yüksəliş və hərbi ekspansiya dövrü idi. O dövrdə dini fəaliyyət çox idi, lakin bu fəaliyyət YAHVE-nin adından istifadə edilən Kənanın məhsuldarlıq kultundan ibarət idi.
- C. III Tiqlat-Pileserin dinamik rəhbərliyi altında böyüyən Aşşur imperiyası zərbə endirməyə hazır idi.
- D. Bu tarixi dövrün daha ətraflı təsviri üçün Yeşaya Kitabına Girişin müvafiq hissəsinə bax.

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

- A. Bu kitaba ani dəyişikliklər xasdır: 2:5,12; 3:1; 6:6-8; 7:14-15. Müəllif mühakimə barəsindəki peyğəmbərliklərdən qəfildən xilas barəsindəki kəlamlara keçir (2:10-11 və 2:12-13-ü müqayisə et).

B. Ümumi təsvir

1. Allahın xalqı üzərinə gələn mühakimə, 1:1-16
 - a. şimali ölkənin sürgün edilməsi, 1:5-7
 - b. cənubi ölkənin sürgün edilməsi, 1:9-16 (3:12)
2. Allahın xalqının cəzalandırılması və bərpa edilməsi, 2:1-13
 - a. varlıların sosial günahları, 1-11
 - b. gələcək ümid, 12-13
3. Allahın xalqının başçıları pislənir, 3:1-12
 - a. dünyəvi başçılar, 1-4, 9, 11
 - b. peyğəmbərlər, 5-7, (həqiqi peyğəmbər, a. 8), 11
 - c. kahin, 11
 - d. nəticələr, 12 (4:10)
4. Allahın xalqının izzətinin gələcəkdə bərpa olunması, 4-5
 - a. bütün millətlərə dəvət, 4:1-5
 - b. şikəst, səfil və gücsüz olanlara dəvət, 4:6-8
 - c. imanlılar cəmiyyəti, ona hücum edilməsinə rəğmən, qalib gəlir, 4:9-13
 - d. Məsihin gəlişi, 5:1-5a
 - e. Aşşur üzərində gələcək qələbə, 5:5b-9
 - f. Allahın xalqının hazırkı mühakiməsi, 5:1, 10-15
5. Allah Öz xalqını məhkəməyə gətirir, 6
 - a. Peyğəmbər Allahın adından danışır, 1-5
 - b. Allahın xalqı cavab verir, 6-7
 - c. Peyğəmbər Allahın adından cavab verir, 8
 - d. Allah, Öz xalqının şəhərini mühakimə edir: Yerusəlim və/və ya Samariya, 9-16
6. Allah Öz xalqını məhkum etməkdə və eyni zamanda onlara xeyir-dua verəcəyini vəd etməkdə davam edir, 7
 - a. Allahın xalqının davamlı olaraq işlətdiyi sosial günahlar, 1-6
 - b. Allahın xalqının gələcək başçısı Allahın Özünə bənzəyəcək, 14-20

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Mikeya, Amos kimi, varlı və güclü adamların sosial günahlarını pislədi.
- B. Mikeya, Huşə kimi, peyğəmbərlərlə kahinlərin dönüklüyünü pislədi (3:11).
- C. Mikeya həm İsrailin, həm də Yəhudanın bütperəstliyi və əhdə qarşı sədaqətsizliyi üzündən İsrailin və Yəhudanın süqut edəcəyini və sürgün ediləcəyini əvvəlcədən bildirdi.
- D. Allah ədalətlidir. Onun xalqı cəzalandırılacaqdır. Allah həmçinin lütfkar və əhdinə sadıqdır, Onun xalqı (sağ qalanlar) xilas olub bərpa olunacaq.
- E. Allah Öz xalqından Özünün xasiyyətini əks etdirməsini istəyir (6:8), imansız dini mərasimlərini istəmir (6:6-7).
- F. İsrail, Yəhuda və başqa millətlərdən imanlı olanlar Bet-Lexemdə doğulacaq olan Məsihin vasitəsilə xeyir-dua alacaqlar (5:2). Bu yeni rəhbər YAHVE kimi olacaq (7:18-20).

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr

1. "dağlar əriyəcək", 1:4
2. "yaraları sağalmaz", 1:9
3. "lağa qoyub", 2:4
4. "xalqımın ətini yeyirsiniz", 3:3
5. falçılıq, 3:6
6. "Sion tarla kimi şumlanacaq", 3:12
7. "Xalqlar ona sarı gələcək. Çox millətlər gəlib deyəcək", 4:1-2
8. "Onlar qılınclarından kotan, nizələrindən isə dəryaz düzəldəcək", 4:3
9. "Onun nəslə çox qədimlərə, zamanın başlanğıcına gedir", 5:2
10. "Üsyankarlığımıza görə ilk oğlumu, günahım üçün öz övladımı verimmi?", 6:7
11. aldadıcı çəki, 6:11
12. "Bütün günahlarımızı dənizin dərinliklərinə atacaqsan", 7:19

B. Şəxslər

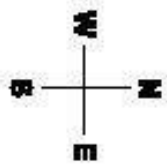
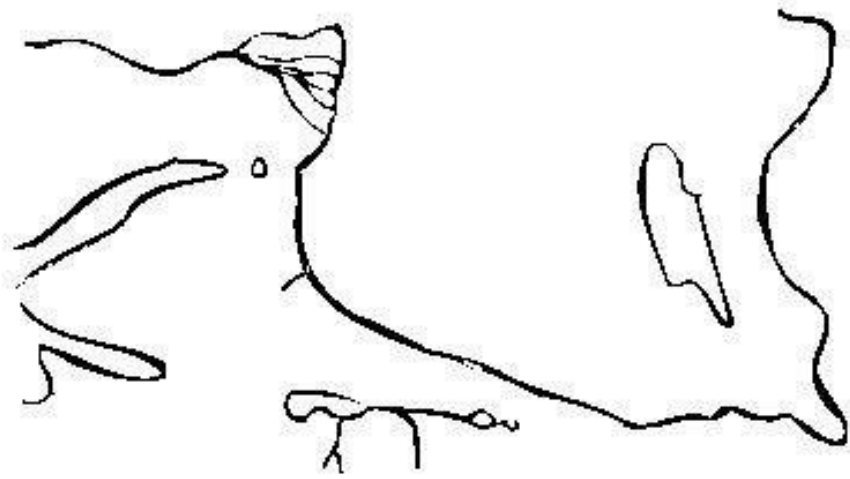
1. Nəmrud, 5:6
2. Balaq, 6:5
3. Bilam, 6:5
4. Omri, 6:16

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

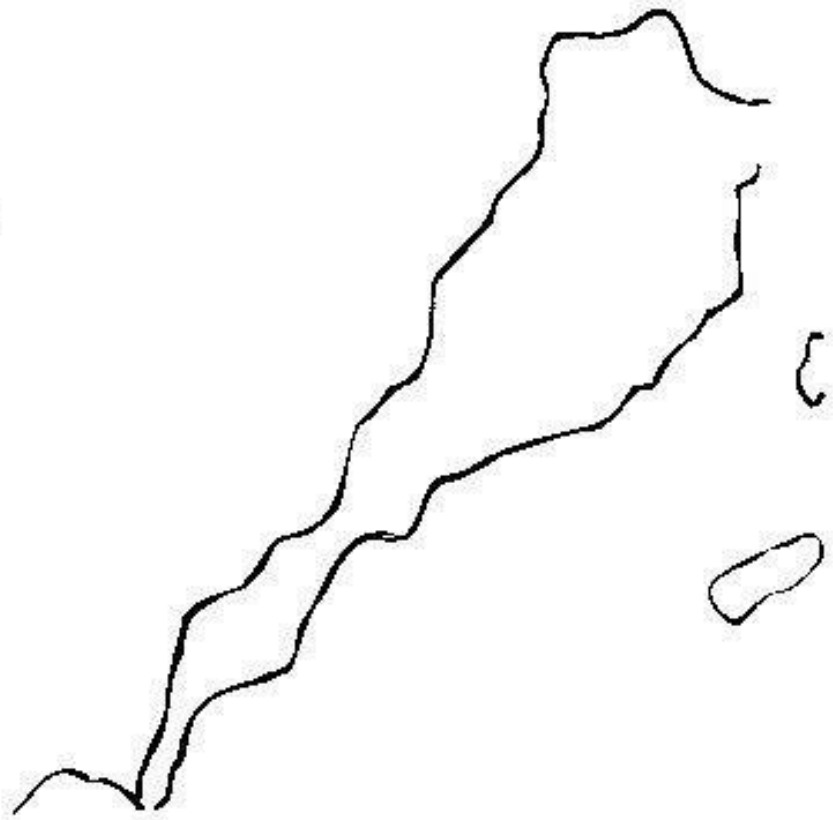
1. Samariya, 1:5
2. Yerusəlim, 1:5
3. Lakiş, 1:13
4. Moreşet-Qat, 1:14
5. Sion dağı, 4:7
6. Bet-Lexem Efrata, 5:2
7. Nəmrud ölkəsi, 5:6
8. Şittim, 6:5
9. Qılqal, 6:5
10. Başan
11. Gilead

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

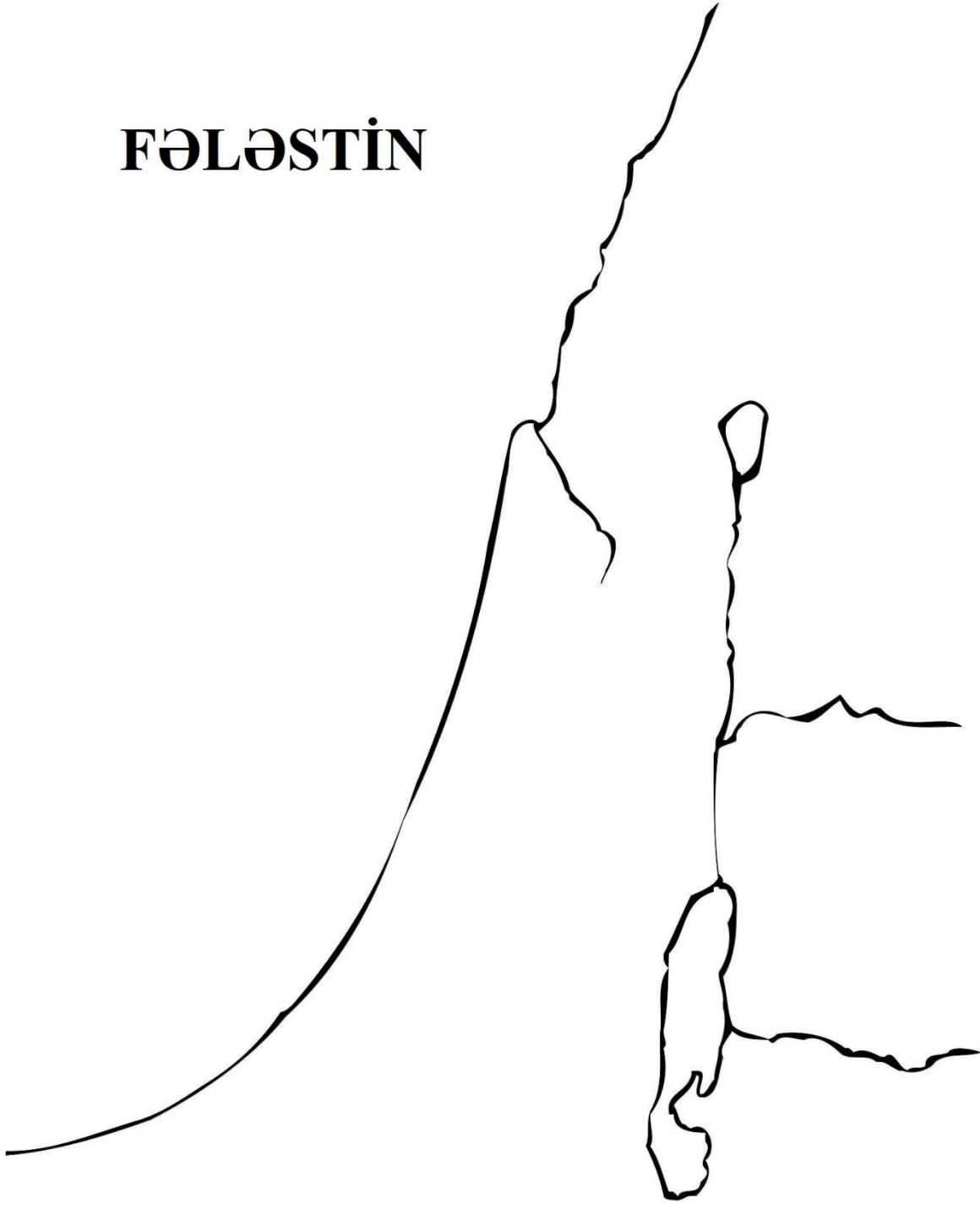
1. 1:8-16-dakı yas mərasimlərini sadalayın.
2. Mikeya Kitabında hər üç peyğəmbərlik formasına (vəd, məhkəmə səhnəsi, mərsiyyə/şikayət) rast gəlinir. Misallar gətirin.
3. Mikeya Kitabı Amos Kitabına nə cəhətdən bənzəyir?
4. Yer. 26:18-də niyə Mikeya Kitabından sitat gətirilir?
5. 5:10-15 kimə ünvanlanıb?
6. 7:18-20-də Allahın Öz xalqı üçün edəcəklərini sadalayın.

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

NAHUM KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Bu kitabın peyğəmbərin adını daşıyır.
- B. Onun adı "təsəlli" və ya "şəfqət" mənasına gəlir (müq. et. Yeş. 57:18).

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, qısa olduğuna görə "kiçik peyğəmbərlər" olaraq adlanan peyğəmbərlərin yazılarına daxildir.
- B. Onlara "On İki peyğəmbər" da deyilir. Bunlar yəqin ki bir tumara sığdığına görə birləşdirilmişdir.
- C. Bu kitablar ibrani kanonunun "Peyğəmbərlər" adlı ikinci hissəsindədir.
- D. Kanondakı kitabların sayının öz əlifbasındakı hərflərin sayına uyğun olmasını istəyən yəhudilər bəzi kitabları birləşdirmişlər.

III. JANR

- A. Bu kitab, klassik ibrani peyğəmbərliyi (poeziya). Bu, Əhdi-Ətiqin ən gözəl şeirlərindən biridir.
- B. Nahum sözləri və ifadələri qeyri-adi ustalıqla seçirdi. O və Yeşaya, peyğəmbərlər arasında ən böyük şairlər sayılır. Onların arasında ədəbi əlaqə vardır:
 - 1. Nah. 1:4 və Yeş. 33:19.
 - 2. Nah. 1:15 və Yeş. 52:7.
- C. Nah. 1:2-8, akrostixlə yazılmış bir məzurdur. Kitabın məzmunla başlaması, kiçik peyğəmbərlər arasında misilsizdir.

IV. MÜƏLLİF

- A. Bu peyğəmbər haqqında çox az məlumat vardır. Onun adı Əhdi-Ətiqdə yalnız burada işlənir.
- B. Ona "Elqoşlu" deyilir. Bu, yəqin ki, yerin adı idi. Buna dair bir neçə fərziyyə vardır:
 - 1. İyeronim və Yevseyiy bunun Qalileyadakı Elqoş şəhəri olduğunu deyirlər.
 - 2. Başqalarına görə, o yer "Nahumun evi" olan Kefernahumdur, lakin buna konkret sübut yoxdur.
 - 3. Psevdo-Epifaniusa görə, o yer Yəhuda'nın cənubunda idi ("Peyğəmbərlərin həyatı", XVII), Mikeyanın evinə yaxın olan Elqoş şəhəri idi.
 - 4. B.e. XVI əsrə aid ərəb rəvayətinə görə, o yer İraqdadır (sürgün edilmiş valideynlərin uşağı). Elqoş şəhəri, Ninevadan təqribən 40 km şimaldadır.

V. TARİX

- A. Bu kitab böyük ehtimalla e.ə. 612-ci il Ninevanın süqutundan əvvəl yazılmışdır.
- B. Tebes (No-Ammon) e.ə. 663-cü ildə Aşurbanipalın qarşısında süqut etdikdən sonra yazılmışdır (müq. et. 3:8 və s.a.), çünki sularla əhatə olunmasına baxmayaraq süqut edən bir şəhərdən bəhs olunur.
- C. Ehtimal ki, Aşurbanipalın e.ə. 627-ci ildə vəfat etməsindən qısa bir müddət sonra yazılmışdır. Aşurbanipal Aşşurun son güclü padşahı idi və e.ə. 626-cı ilə qədər Yeni Babilistan Nəbopalassarın rəhbərliyi altında müstəqillik əldə etmişdir.

VI. AŞŞURUN VƏ FƏLƏSTİNİN TARİXİNİN XÜLASƏSİ

- A. Nahum, paytaxtı Nineva olan Aşşurun süqutundan bəhs edir. Allah bu qəddar millətin vasitəsilə İsraili cəzalandırmışdır (müq. et. Yeş. 10:5).
- B. Qeyd olunan ilk hadisə Yehunun hakimiyyəti zamanı (e.ə. 842-815-ci illər) baş vermişdir. E.ə. 841-ci ildə Aşşur padşahı III Şalmaneser (e.ə. 858-824-cü illər) xalqı xərac verməyə məcbur etmişdir.
- C. Bu, III Adad-Nirarinin hakimiyyəti zamanı (e.ə. 810-782-ci illər) davam etmişdir. Dəməşq zəbt edildi və Yoaş xərac verməyə məcbur oldu.
- D. Birinci böyük işğal və sürgün Menaxemin padşahlığında (e.ə. 752-732-ci illər) baş verdi və III Tiqlat-Pileser (e.ə. 745-727-ci illər) tərəfindən e.ə. 732-ci ildə həyata keçirildi. Göründüyü kimi, o Peqahın (e.ə. 740-732-ci illər) əvəzinə Huşəni (e.ə. 732-722-ci illər) qoydu (müq. et. 2Pad. 15:29); 1Saln. 5:6; 2Saln. 30:6,10; Yeş. 9:1. Fələstinin hökm sürməsi Yəhudaya təsir etdi, çünki Axaz (e.ə. 735-715-ci illər) da xərac verdi.
- E. İsrailin Misirlə ittifaq bağlamasına nail olmağa çalışan Huşə V Şalmaneser (e.ə. 727-722-ci illər) tərəfindən işğal edildi. Paytaxt Samariya, II Sarqon (e.ə. 721-705-ci illər) tərəfindən 3 il mühasirədə saxlandıqdan sonra süqut etdi. İsrail Midiyaya sürgün edildi (müq. et. 2Pad. 17:3-20; 18:20-21; Yeş. 7:8; 8:4; 10:11; 36:20; Huşə 9:3; 10:6,14; 11:5). II Sarqon e.ə. 720-ci və 712-ci illərdə Yəhudaya hücum edib xərac verməyə məcbur etdi.
- F. Yəhudada Xizqiyanın (e.ə. 728-687-ci illər) yerinə Axaz taxta çıxdı. Əvvəllər II Sarqona xərac verən Axaz sonra Aşşura xərac verməkdən imtina etdi (müq. et. 2Pad. 18). Sanxeriv (e.ə. 704-681-ci illər) e.ə. 701-ci ildə Yəhudaya hücum etdi, lakin Rəbbin mələyi tərəfindən vurulan 185 min aşşurlu əsgərin ölməsi nəticəsində geri çəkilməyə məcbur oldu (müq. et. Yeş. 10:16; 36:1-37:38; 2Pad. 18:13-19:37; 2Saln. 32:1-31).
- G. Sonra Menaşşe Esarhaddonu (e.ə. 681-669-cu illər) təslim olmağa məcbur oldu (müq. et. 2Saln. 33:1-11).
- H. Esarhaddonun oğlu Aşurbanipal (e.ə. 638-633-cü illər), Aşşurun son güclü padşahı idi. O öldükdən sonra başlayan sürətli tənəzzül dövründə:
 1. Nəbopalassar (e.ə. 626-605-ci illər) müstəqil Yeni Babilistanı qurdu.
 2. I Psammetix (e.ə. 664-609-cu illər) Misirin müstəqilliyini bərpa etdi.
 3. Yoşiya (e.ə. 640-609-cu illər) Yəhudanın müstəqilliyini bərpa etdi.
 4. Kiaksar (e.ə. 625-585-ci illər) müstəqil Midiyanı qurdu.

İ. Aşşurun paytaxtı Nineva e.ə. 612-ci ildə Nəbopalassar və Kiaksarın qarşısında süqut etdi. Qədim paytaxt Aşşur artıq e.ə. 614-cü ildə süqut etmişdi.

J. Ninevanın ərazisi təqribən 7,5 km² idi və divarlarının uzunluğu demək olar ki 13 km idi.

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

A. Giriş, 1:1

B. YAHVE-nin ciddiliyi və xeyirxahlığı haqqında məzmun, 1:2-8 (qismən akrostix).

C. Allahın xasiyyətini gerçəkliyi, Ninevanın mühakimə olunması, Yəhudanın xilas edilməsi, 1:9-2:2.

D. Böyük şəhər Ninevanın mühasirəsi və süqutunun canlı poetik təsviri, 2:3-3:19.

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

A. Kitabın mövzusu, qəddar Aşşur imperiyasının paytaxtı Ninevanın məhv edilməsidir. Təqr. e.ə. 700-cü ildə Sanxerivin paytaxt etdiyi bu şəhər Dəclə çayının şərqi sahilində yerləşirdi və çox möhkəmləndirilmişdi.

B. E.ə. 614-cü ildə Aşşur məhv edildiyi kimi, bu şəhər e.ə. 612-ci ildə babillilər və midiyalılar tərəfindən tamamilə məhv edildi. Onlar divarların ətrafında axan çaydan istifadə etdilər. Çayın suyunu bir hövzəyə yığdılar, sonra isə birdən buraxdılar. Sürətlə axan suyun təzyiqi divarın böyük hissəsini yıxdı, 2:6.

C. Allah Öz xalqını mühakimə etmək üçün qəddar aşşurlulardan istifadə etmişdi (Yeş. 10:5), indi isə aşşurluların mühakimə olunma zamanı gəldi. Biz nəyi əkərsək, onu biçəcəyik, Qal. 6:7.

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr

1. xəbərdarlıq, 1:1
2. görüntü, 1:1
3. "Rəbb hədsiz səbirlidir", 1:3
4. "sığınacaqdır", 1:7
5. sipər, 2:5
6. "Çayların suyunu saxlayan bəndlər açıldı, sarayı dəhşət bürüdü", 2:6
7. "Paltarının ətəyini üzünə qaldıracağam", 3:5
8. "Övladları parça-parça doğrandı, hər küçə başına atıldı", 3:10

B. Şəxslər

1. pis millət, 1:15 (hərf. "Beliyya'al")
2. Ordular Rəbbi, 2:13

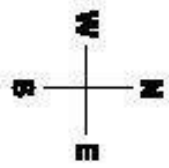
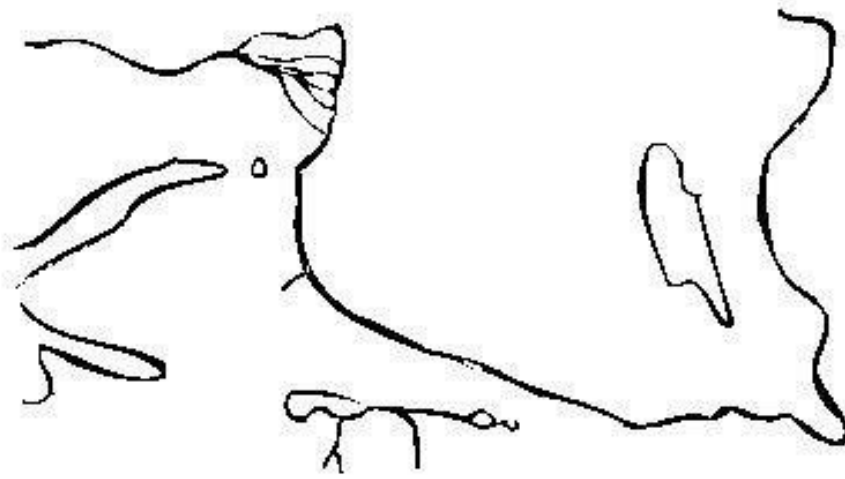
X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Başan, 1:4
2. Karmel, 1:4
3. Livan, 1:4

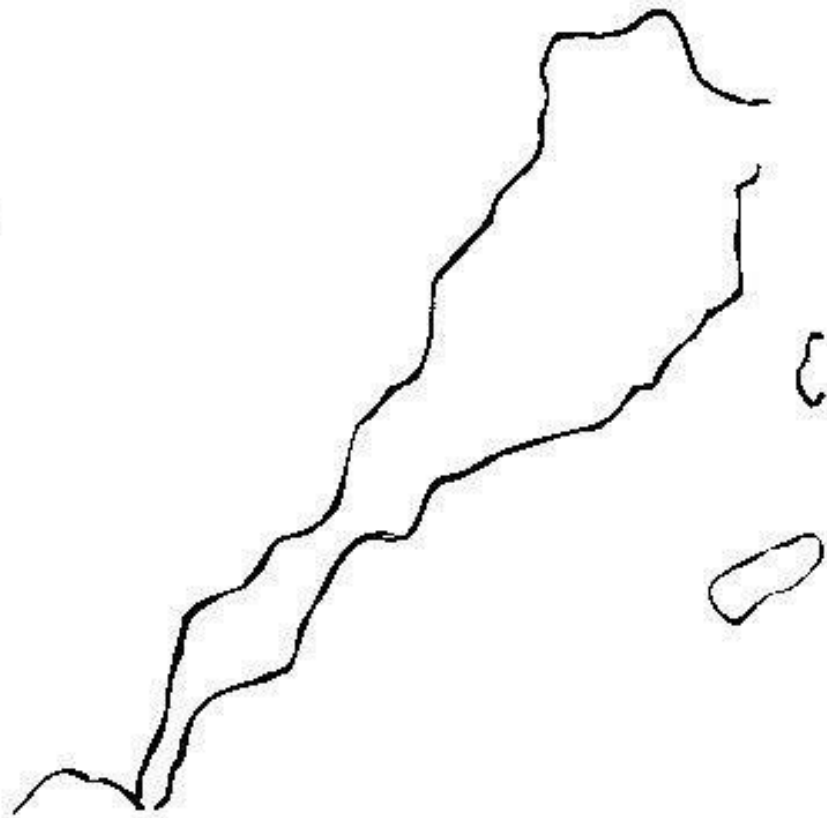
4. No-Ammon (Tebes), 3:8
5. Nineva, 1:1

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

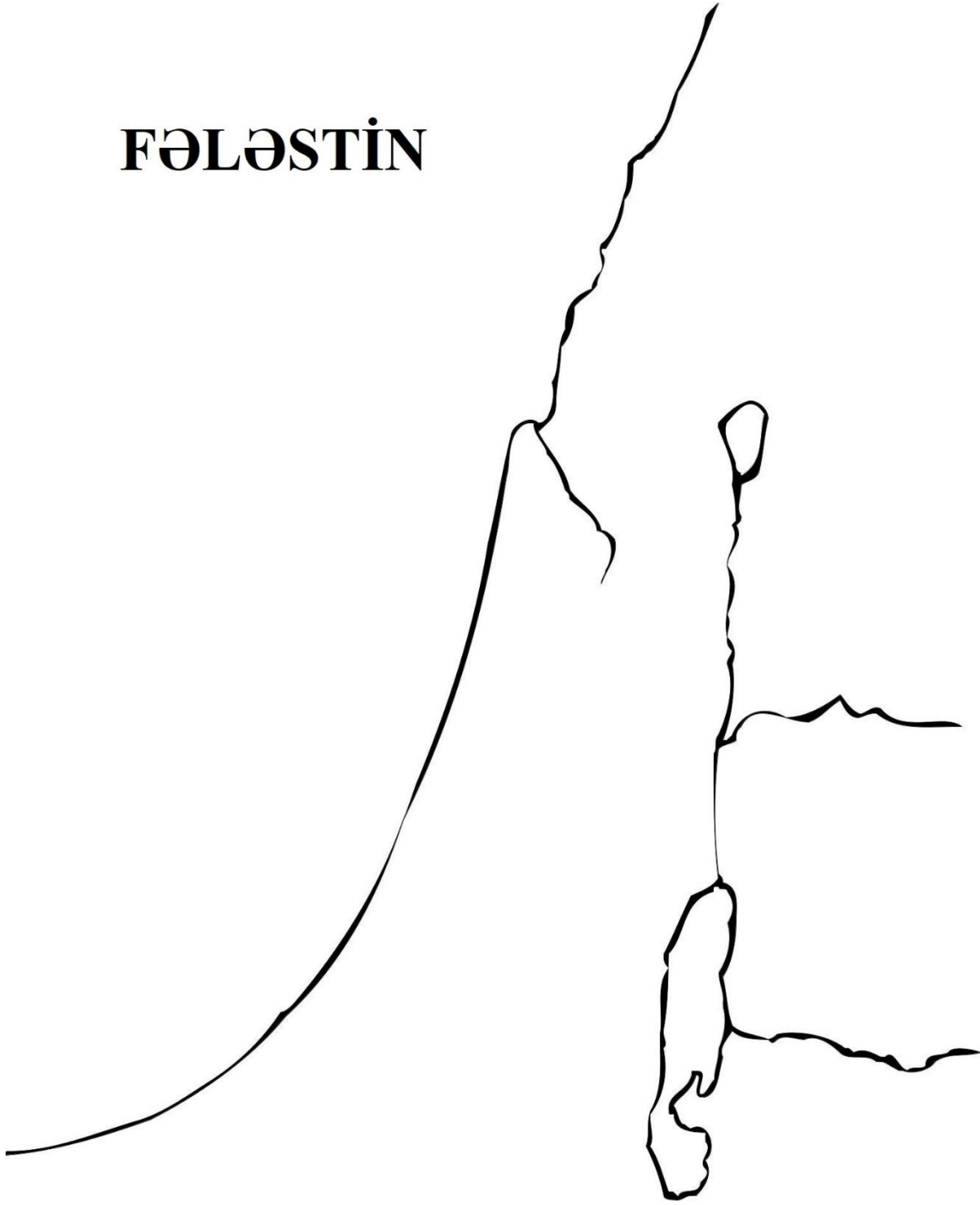
1. Bu kitabın başlıca məqsədi nədir?
2. 1:3 və 7 nəyə aiddir?
3. Yunusla Nahum necə əlaqəlidir?
4. Nahum niyə böyük peyğəmbər sayılırdı?
5. 2:6 Ninevanın tarixi süqutu ilə necə əlaqəlidir?
6. 3:8-10-da niyə bir Misir şəhərinin adı çəkilir?
7. 3:14-15-dəki istehzal əmrləri sadalayın.

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

HABAQQUQ KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Bu kitabın peyğəmbərin adını daşıyır.
- B. Habaqquq adı "sığallamaq" və ya "qucaqlamaq" deməkdir.
- C. Septuaqintada kitabın adı "Hambaqum"dur; bu söz, aşşur dilində "tərəvəz" deməkdir.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, "gec dövr peyğəmbərləri"nə daxildir ("Ekkleziastikus" 49:10).
- B. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər" toplusundadır (Baba Batra 14b)
 - 1. Bu toplu, Yeşaya, Yeremya və Yezekel kimi bir tumara sığır.
 - 2. Bunlar on iki qəbiləni və ya təşkilata aid olan rəmzi rəqəmi təmsil edir.
 - 3. Kitabın xronologiyası barədə ənənəvi görüşü əks etdirir.
- C. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər"dəki kitabların sırasını bir çox alimlər xronoloji ardıcılıqla əlaqələndirirlər. Nahum, Habaqquq və Sefanya Kitablarının birləşdirildiyi məlumdur.

III. JANR – bir peyğəmbərin xalqın adından Allaha xitab etməsi son dərəcə qeyri-adidir. Birinci fəsil "diatribe" dir, yəni həqiqət xəyalı dialoq vasitəsilə öyrədilir.

IV. MÜƏLLİF

- A. Bütün başqa peyğəmbərlər Allahın adından xalqa müraciət edirlər, ancaq Habaqquq YAHVƏ-yə Yəhuda xalqı haqqında danışır.
- B. Bu peyğəmbər Daniel, Yeremya, Yezekel, Nahum və Sefanya ilə eyni dövrdə yaşamışdır. Biz bu adamlara VII əsr peyğəmbərləri deyirik.
- C. Ehtimal ki, Habaqquq məbəd xorunda xidmət edən bir musiqiçi idi, çünki:
 - 1. 3:1 -də *Şiqyonot* (Şiqqayonlar) terminini işlədir. Müqəddəs Kitabın ingiliscə NASB tərcüməsində buna, "son dərəcə emosional şeir növü" tərfi verilir. Bu musiqi termininin mənası məlum deyildir, bəlkə, pauza yaxud kreşendo idi.
 - 2. 3:3, 9 və 13-də başqa musiqi termini - *Selah* işlənir.
 - 3. 3:19-dəki fraza: "Musiqi rəhbəri üçün: simli alətlərin müşayiəti ilə".

V. TARİX (Bu barədə iki başlıca fərziyyə vardır)

- A. Menaşşenin padşahlığında (e.ə. 687-642-ci illər). Bu adətən Habaqququn kanondakı yeri və xaldeylilərin Yeni Babilistan imperiyasının güclənməsi ilə əlaqələndirilir (müq. et. Hab. 1:5).

- B. Yehoyaqimin padşahlığında (e.ə. 609-598-ci illər). Bu halda kitab, firon II Neko şəhəri taladıqdan sonrakı dövrdə yazılmışdır; o dövrdə Navuxodonosor e.ə. 605-ci ildə Aşşur ordusu ilə misirliləri Karkemisdə məğlub edərək bütün o bölgəni ələ keçirmişdir.
- C. Psevdo-Epifanius, "Peyğəmbərlərin həyatı"nda deyir ki, Habaqquq Şimeon qəbiləsindəndir. E.ə. 586-cı ildə II Navuxodonosorun hücumundan qaçan peyğəmbər şəhərin süqutundan sonra qayıtmış və sürgündən qayıdışdan iki il əvvəl vəfat etmişdir. Ancaq bu mənbə gec dövrə aiddir və etibarlı deyildir.

VI. TARİXİ ŞƏRAİT

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

- A. Kitab iki əsas hissəyə bölünür:
 - 1. fəs. 1 və 2 - peyğəmbərin Allahla dialoqu
 - 2. fəs. 3 - tarixi idarə edən Allaha həmd ilahisi.
- B. Allahın peyğəmbəri ilə dialoqu, 1:2-2:20
 - 1. Allahın yavaş cəza verdiyindən Habaqququn şikayəti, 1:2-4
 - 2. Allahın birinci cavabı, 1:5-11
 - 3. Allahın cavabı ilə bağlı Habaqququn əxlaqi çətinliyi, 1:12-2:1
 - 4. Allahın ikinci cavabı, 2:2-5
 - a. Allahın planı əmindir, bunu yaz, 2:20
 - 1) imanla gələn xeyir-dua, 2:4, 14, 20
 - 2) pislərin mühakimə edilməsi, 2:5, 6-20
 - b. Allahın xalqı əhdə sadıq qalmağa görə məsuliyyət daşıyır, 2:4-5 (3:16-19)
 - c. Allah büt-pərəstləri zorakılıq və imansızlıqlarına görə cəzalandıracaq, 2:6-20 (5 "vay halına!")
 - 1) 2:6-8, zorakılıq
 - 2) 2:9-11, zorakılıq
 - 3) 2:12-14, zorakılıq
 - 4) 2:15-17, zorakılıq
 - 5) 2:18-20, büt-pərəstlik
- C. Öz xalqını keçmişdə xilas edən və gələcəkdə xilas edəcəyi gözlənilən sadıq Allaha həmd məzmunu, 3:1-19
 - 1. Allahın Öz xalqını keçmişdə xilas etməsi son dərəcə poetik üslubla təsvir olunur, aşağıdakılarla bağlı metaforalardan istifadə olunur (3:1-15):
 - a. Misirdən çıxış
 - b. yaradılış
 - c. Vəd olunmuş torpağın fəthi
 - 2. xilasın heç bir əlamətini görməyən peyğəmbər Allahın xilasına inanır və onu səbirlə gözləyir (2:4; 3:16-19).

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Biz mənəvi bir kainatda yaşayırıq. Günah mütləq mühakimə olunacaqdır. Allahın seçdiyi xalq belə öz işlərinə görə məsuliyyət daşıyır (Qal. 6:7).
- B. Bu günahlı dünyada belə Allah hadisələri idarə edir. O pislərdən də Öz məqsədləri üçün istifadə edir, lakin eyni zamanda pisləri mühakimə edir!

- C. Allaha sual vermək, şübhələnmək olar, lakin sualların cavabı çox vaxt məntiqlə gəlmir, Allahın hüsurunda verilir.
- D. Bu kitab, Paulun məşhur "imanla saleh sayılma" teologiyası üçün əsas olmuşdur (müq. et. 2:4). Şər axırda öz-özünü məhz edəcək. Allahın xalqı qaranlıq zamanlarda imanla yaşmalıdır! İman indiki vəziyyətlərdən asılı olmamalıdır, 3:17-19.

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr

1. "Ədalət və şərəf yalnız onlar deyəndir", 1:7 (müq. et. 1:11c)
2. "Ya Rəbb, Allahım, Müqəddəs Olanım", 1:12
3. "Ey Qayamız", 1:12
4. "torları üçün qurban kəsir", a. 15-17
5. "Amma saleh adam imanı ilə yaşayacaq", 2:4
6. ölümlər diyarı, 2:5 (hərf. "Şeol")
7. "İstehzal müəmmalarla deyəcəklər", 2:6
8. "Rəbbin sağ əlindəki cam", 2:16
9. Şiqqayonlar, 3:1 ("Şiqyonot")
10. Selah, 3:3,9,13 (Azərbaycan dilinə tərcümədə buraxılmışdır)
11. Məsh etdiyim, 3:13
12. "Ayaqlarımı marallar kimi çevik edir", 3:19

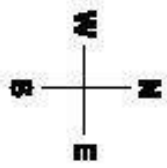
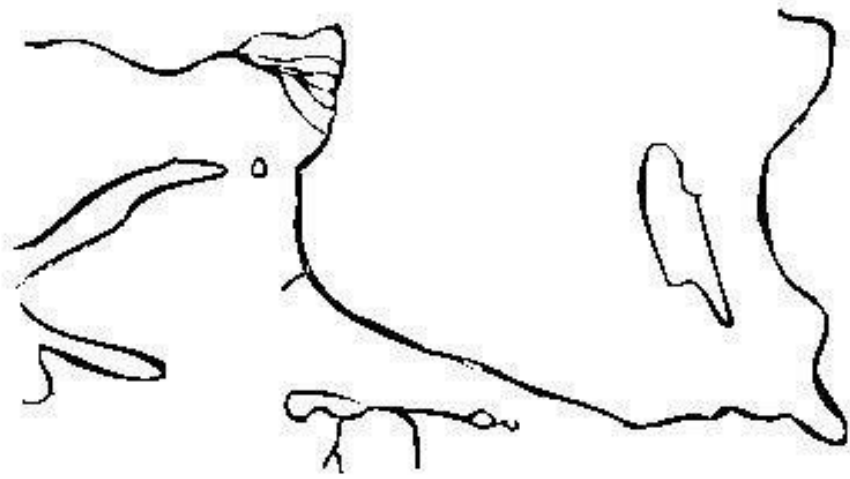
B. Şəxslər – yoxdur

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

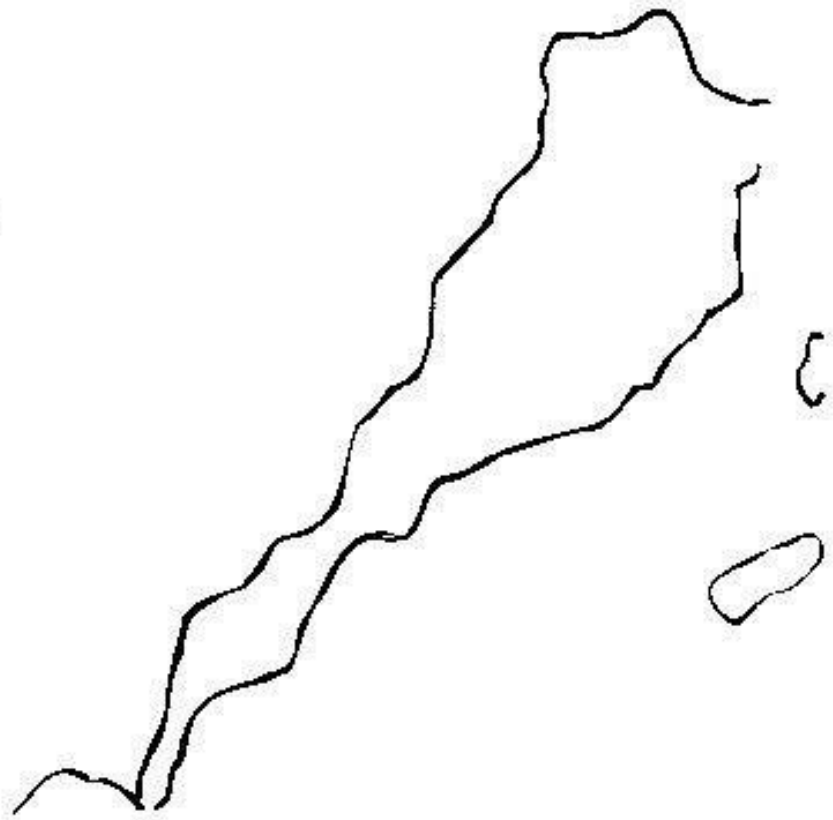
1. Xaldeylilər, 1:6
2. Teman, 3:3
3. Paran dağı, 3:3
4. Midyan, 3:7

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

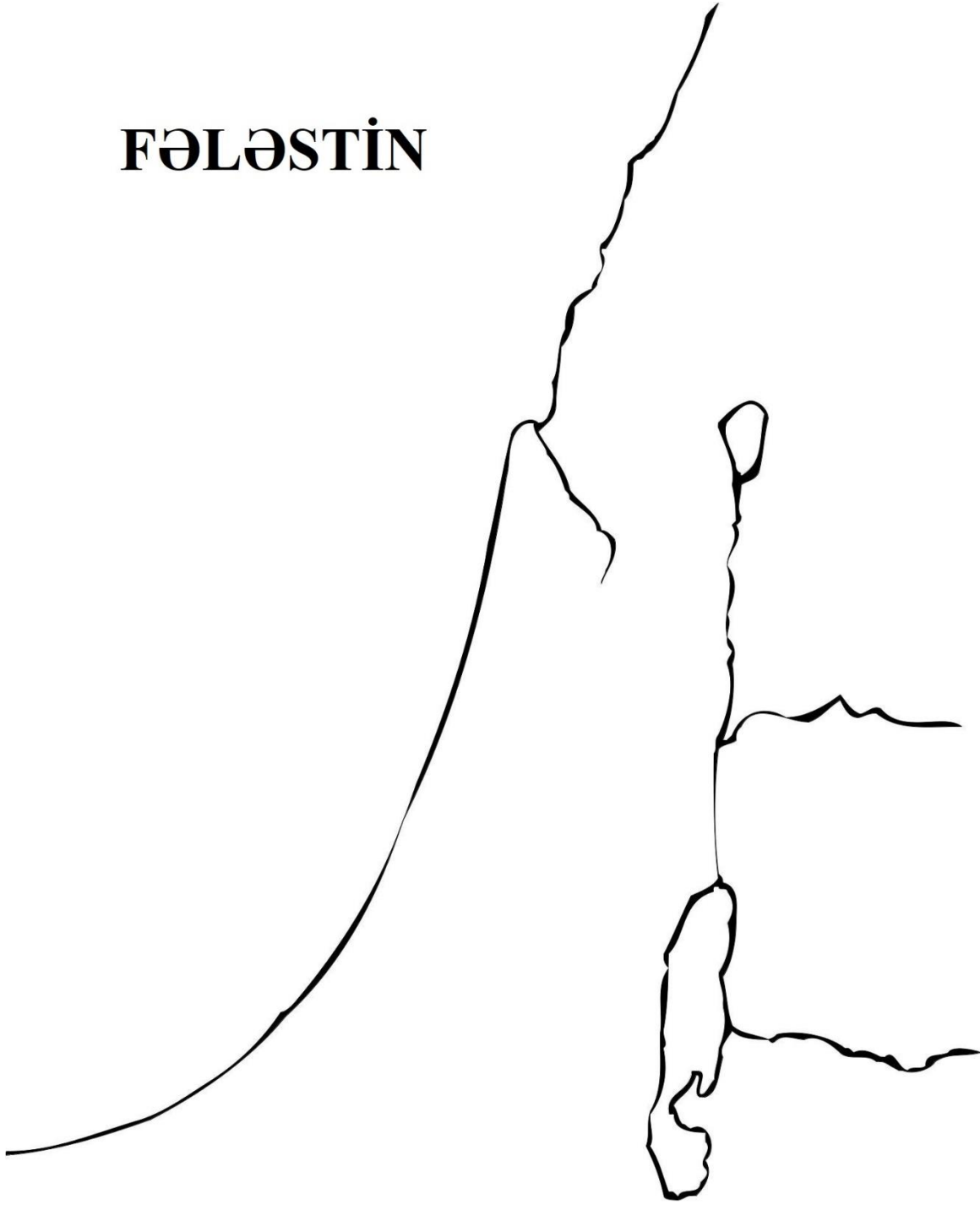
1. Bu kitab digər "kiçik peyğəmbərlər"dən necə fərqlənir?
2. 1-2-ci fəsillərdə Allahın peyğəmbərlə dialoqunu qısaca təsvir edin.
3. Habaququn bir musiqiçi olduğu nə üçün güman edilir?
4. 1:16-17-dəki simvolikanı izah edin.
5. 2:4 kontekstdə nə deməkdir? Paul Rom. 1:17 və Qal. 3:11-də bu ayədən necə istifadə edir?

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

SEFANYA KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

A. Bu kitabın peyğəmbərin adını daşıyır.

B. Adının mənası:

1. "YAHVE gizlətdi" və ya
2. "YAHVE baxır"

II. KANONİZASIYA

A. Bu kitab, "gec dövr peyğəmbərləri"nə daxildir ("Ekkleziastikus" 49:10).

B. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər" toplusundadır (Baba Batra 14b):

1. bu toplu, Yeşaya, Yeremya və Yezekel kimi bir tumara sığır.
2. bunlar on iki qəbiləni və ya təşkilata aid olan rəmzi rəqəmi təmsil edir.
3. kitabın xronologiyası barədə ənənəvi görüşü əks etdirir

C. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər"dəki kitabların sırasını bir çox alimlər xronoloji ardıcılıqla əlaqələndirirlər. Nahum, Habaquq və Sefanya Kitablarının birləşdirildiyi məlumdur.

III. JANR

A. Bu kitab günah, mühakimə və bərpa mövzularında yazılmış klassik ibrani peyğəmbərliyi (poeziya).

B. Ehtimal ki, 3:14-20 qədim bir ilahidir.

IV. MÜƏLLİF

A. Peyğəmbərin nəslə çox uzun verilir: "Xizqiya oğlu Amarya oğlu Gedalya oğlu Kuşi oğlu...", 1:1.

1. Bu onu göstərir ki, Sefanya Yəhuda padşahının nəslindən idi. Əgər o, Yəhuda padşahı Xizqiyanın (e.ə. 715-687-ci illər) nəvəsinin nəvəsidirsə, onda nəslinin bu qədər uzun verilməsi məntiqli görünür.
2. Yaxud məqsəd, Sefanyanın yəhudi olduğunu təsdiq etməkdən ibarət idi, axı onun atasının adı *Kuşi* (Həbəşli) idi.

B. Çoxları düşünür ki, Sefanya Yoşiyanın əmisi oğlu idi və mömin padşahın müəllimləri onun da müəllimləri olmuşdu.

C. Əhdi-Ətiqədə bu adda üç adam daha vardır: 1Saln. 6:36-38; Yer. 21:1; 2Pad. 25:18-21; 29:25; 37:3; 52:24-27; Zək. 6:10,14.

V. TARİX

- A. Sefanya padşah Yoşiyanın (e.ə. 640-609-cu illər) dövründə peyğəmbərlik etmişdir.
- B. Kitabda bəhs olunan Yəhudadakı daxili ziddiyyətlər səbəbindən (1:4-6, 8-9, 12; 3:1-3) kitabın Yoşiyanın islahatlarından (e.ə. 621-ci il) əvvəlki yəhudilərə ünvanlama ehtimalı yüksəkdir.

VI. TARİXİ ŞƏRAİT

- A. Bəzilərinə görə, Allahın cəzası daha əvvəl Aşşura hücum etmiş skif ordularının işğalı vasitəsilə verilmişdir. Herodot (I:103-106) bildirir ki, skiflər Fələstindən keçərək Misirə qədərki ərəziləri işğal etmişdilər və Misirə gəlib çatanda firon I Psammetix (e.ə. 663-609-cu illər) pul verərək onlardan qurtarmışdır.
- B. Skiflərin işğalından bəhs etmə ehtimalı olsa da, burada, çox güman ki, Babilistanın Yəhudanı işğal etməsindən bəhs olunur. Alimlərin əksəriyyəti işğalçıların babilli olduğunu düşünür.

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (R.K. Harrisonun "Əhdi-Ətiqə giriş"indən [*Introduction to the Old Testament* by R.K. Harrison, s. 939-940] götürülmüşdür)

- A. Rəbbin günü, 1:1-2:3
 - 1. Baala sitayiş edənlərin əleyhinə viranəlik təhdidi, 1:2-6.
 - 2. Rəbbin gününün nəticələri, 1:7-13.
 - 3. Bundan nəticələnən mühakimə, 1:14-18.
 - 4. Mühakimədən qurtulma yolları, 2:1-3.
- B. Başqa millətlərə qarşı mühakimələr, 2:4-15
 - 1. Filişt, 2:4-7
 - 2. Moav və Ammon, 2:8-11
 - 3. Misir, 2:12
 - 4. Aşşur, 2:13-15
- C. "Vay halına" və xeyir-dua, 3:1-20
 - 1. Yerusəlimin cəzalanma təhdidi, 3:1-7
 - 2. Sadiq qalanlara xeyir-dua vədi, 3:8-20

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Peyğəmbər Yəhudanın yaxınlaşan işğalından xəbər verir. Bunun səbəbi, Menaşşenin Yerusəlimdə başladığı büt-pərəstliyin baş alıb getməsidir. Sefanya "Rəbbin günü" anlayışından istifadə edir. Peyğəmbərlər gələcəkdə, axır zamanda baş verəcək hadisələrdən danışarkən tez-tez öz dövrlərindəki böhranlardan istifadə edirlər.
- B. 2:3-də tövbəyə çağırış vardır. Yəhudanın yeganə ümidi Məsihin məhəbbəti (3:17) və onlarla olması (3:15, 17) idi!
- C. Aydındır ki, Allah İsraili cəzalandırmaq üçün Aşşurdan istifadə etmişdir və Bərəkətli Hilalın bu imperiyası artıq özü mühakimə olunacaq, eləcə də Yəhuda!

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr

1. "bütperəst din xadimləri", 1:4 (hərf. "zinakar kahinlər")
2. "göy cisimləri", 1:5
3. "Onun günü yaxınlaşır", 1:7
4. "kandarından tullanıb keçənləri", 1:9
5. "bazar məhəlləsi", 1:11
6. "Ora sürülərin, hər cür heyvanın yatdığı yer olacaq", 2:14
7. "Yanıdan keçən hər kəs vahimədən kənara çəkilir", 2:15
8. "Müqəddəs dağımda", 3:11

B. Şəxslər

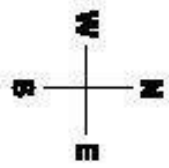
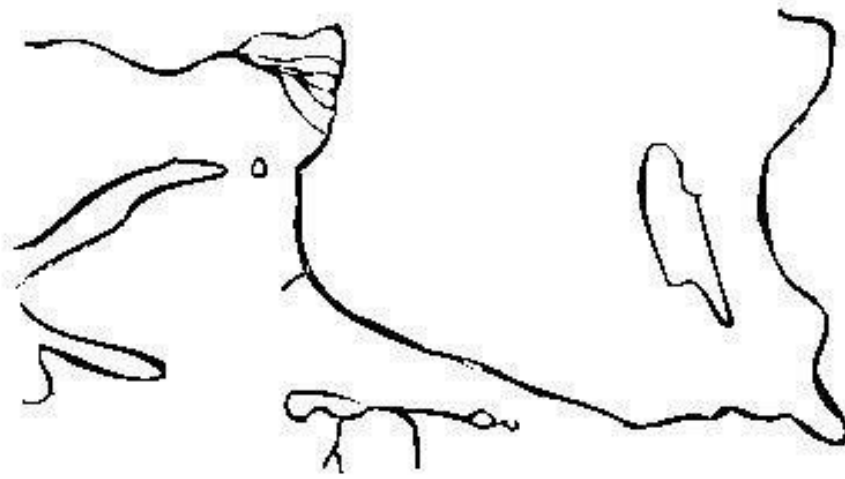
1. Kuşi, 1:1
2. Milkom, 1:5
3. Keretlilər, 2:5

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

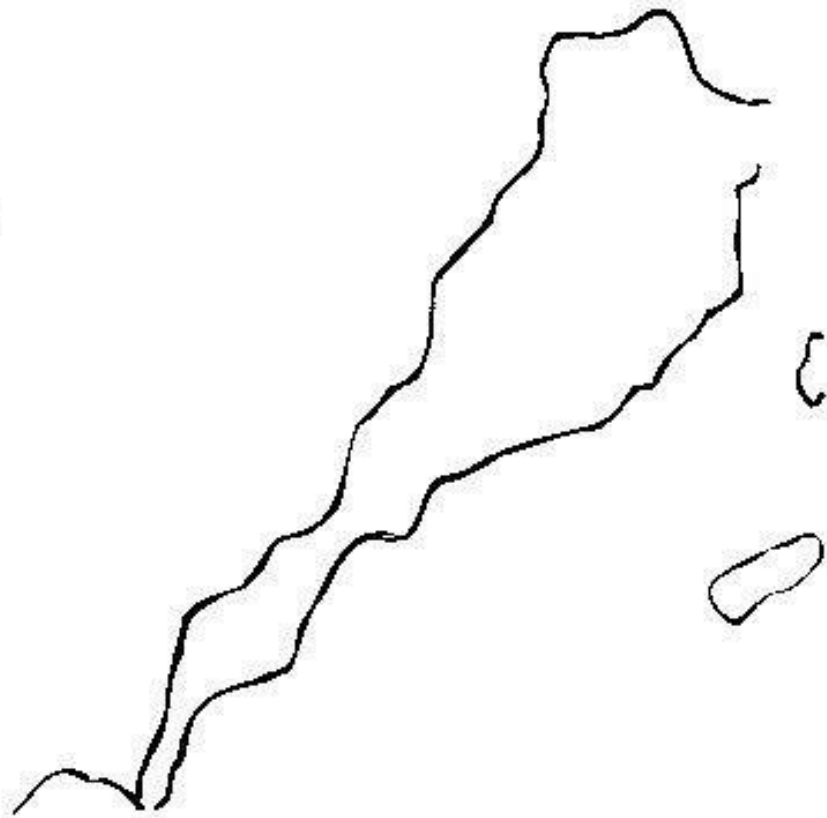
1. Qəzzə, 2:4
2. Aşqelon, 2:4
3. Aşdod, 2:4
4. Eqron, 2:4
5. Sodom və Homorra, 2:9
6. Kuşlular, 2:12 ("Həbəş")

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

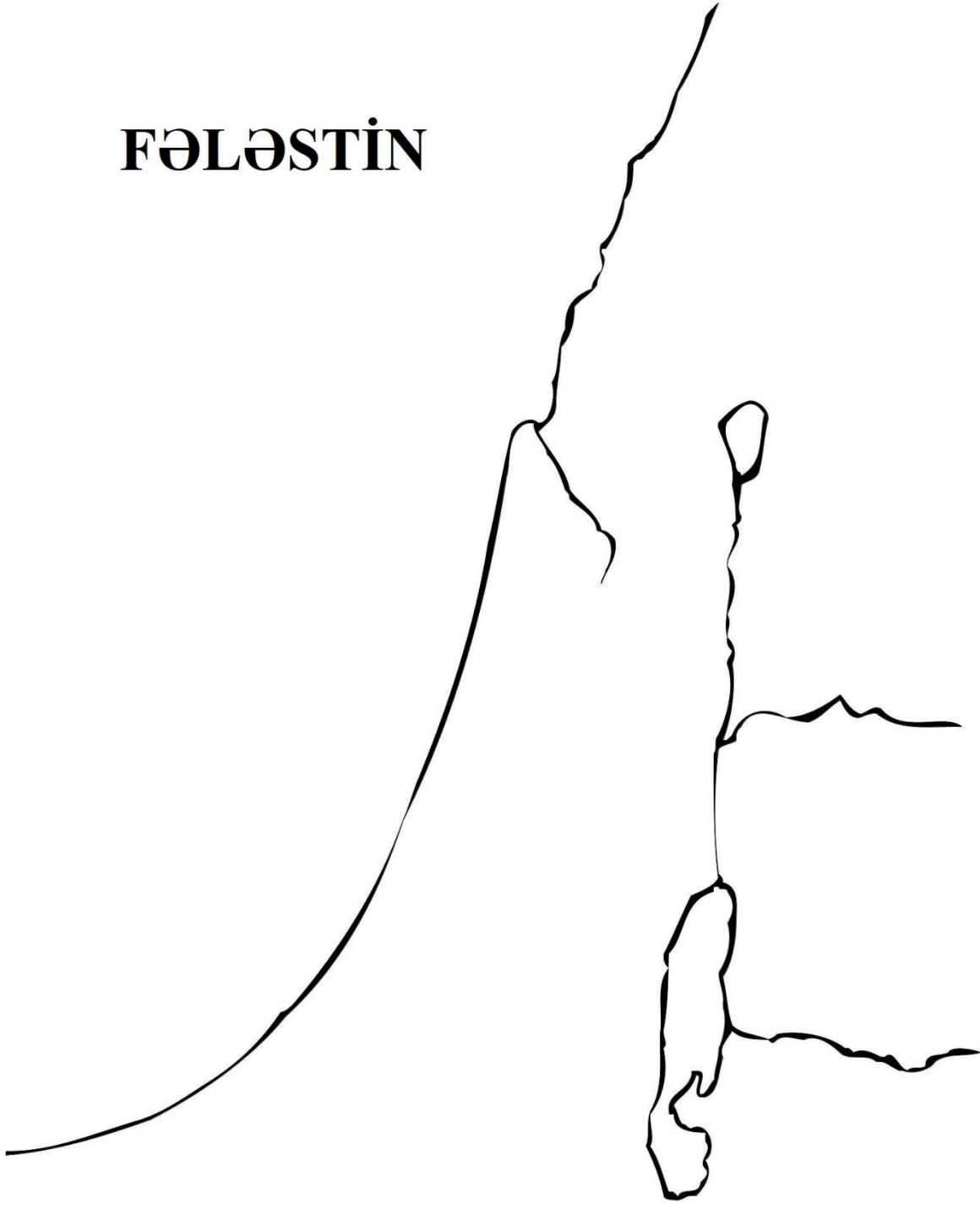
1. Niyə Əhdi-Ətiq peyğəmbərləri arasında Sefanyanın nəslə ən uzun verilir?
2. Sefanyanın mühakiməyə dair peyğəmbərliyi niyə Nuhun daşqınından pisdirdir?
3. "Rəbbin günü" anlayışını izah edin.
4. Niyə Yəhuda İsraildən də çox günahkar və təqsirkar iki?
5. 3:9-da başqa millətlərə də aid olan ümumbəşəri mənası varmı? Niyə?
6. 3:17-də Allahın ürəyi necə göstərilir?

QƏDİM
YAXIN ŞƏRQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

HAQQAY KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Kitab, peyğəmbərin adını daşıyır.
- B. Adının mənası "Bayram"dır. Adın sonundakı "yod" hərfi (yaxud "y") YAHVE-nin adının qısa şəkli ola bilər, bu halda adın mənası "YAHVE-nin bayramı" olacaq (cf. müq. et. 1Saln. 6:30); yaxud I şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ola bilər, bu halda da bu söz YAHVE-yə mənsub olacaq.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, "gec dövr peyğəmbərləri"nə daxildir ("Ekkleziastikus" 49:10).
- B. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər" toplusundadır (Baba Batra 14b):
 - 1. bu toplu, Yeşaya, Yeremya və Yezekel kimi bir tumara sığır.
 - 2. bunlar on iki qəbiləni və ya təşkilata aid olan rəmzi rəqəmi təmsil edir.
 - 3. kitabın xronologiyası barədə ənənəvi görüşü əks etdirir.
- C. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər"dəki kitabların sırasını bir çox alimlər xronoloji ardıcılıqla əlaqələndirirlər. Haqqay və Zəkəriyyənin tarixən bir vahid təşkil etdiyi məlumdur.

III. JANR

- A. Kitab, dörd və ya beş vəzdən ibarətdir (1:13).
- B. Poetik deyildir.

IV. MÜƏLLİF

- A. Ezra 5:1; 6:14 və Zək. 8:9-də Haqqayın adı çəkilmişdir; son mətndə o Zəkəriyyə ilə əlaqələndirilir. Çox güman ki, o, sürgündən qayıdanlardan biri idi.
- B. Onun adı eləcə də 1 Esdras 6:1; 7:3-də çəkilir; 2 Esdras 1:40 və Ekkleziastikus 49:11 Haq. 2:23-dən sitatdır.
- C. İyeronim onun kahin olduğunu deyir, lakin bu, 2:10-19-dan qaynaqlanan bir səhvdir.
- D. İuold və Puseyin (Ewald and Pusey) fikrincə, 2:3 onu göstərir ki, Haqqay Süleymanın məbədini görmüşdü, buna görə də o, 70-80 yaşlarında idi.
- E. İsgəndəriyyəli Kiril onun bir mələk olduğuna dair dövründə xeyli yayılmış olan fikri deyir. Bunun səbəbi, 1:13-də "elçi" mənasını verən ibrani sözünün səhv başa düşülməsi idi.
- F. Septuaqintada bəzi məzmunların müəllifi olaraq Haqqay və Zəkəriyyənin adları verilir: 112, 126, 127, 137, 146-149.

G. Haqqay 4-cü fəsildəki bütün vəzlər III şəxsdə yazılmışdır; bundan belə nəticələr çıxarmaq olar:

1. bu, geniş istifadə olunan ədəbi bir üsul idi;
2. bu, redaktorun işidir.

V. TARİX

- A. Haqqay, müasiri Zəkəriyyə ilə birlikdə sürgündən sonrakı dövrdə yaşamış bir peyğəmbər idi.
- B. Kitabın yazılma tarixi, I Daranın (e.ə. 521-486-cı illər) hakimiyyətinin ikinci ili, altıncı ayın birindən (1:1) doqquzuncu ayın iyirmi dördünə (2:10,20) qədər idi. Beləliklə, kitab e.ə. 520-ci ildə yazılmışdır. Bu, ikinci məbədin inşasının başa çatdığı 516-cı ildən dörd il əvvəl idi və Yeremyanın yetmiş il sürgünə dair peyğəmbərliyini yerinə yetirir (sürgün e.ə. 586-cı ildə başlamışdı).

VI. O DÖVRÜN XRONOLOGİYASI (D-r Teo Letşin "Kiçik Peyğəmbərlər" [Dr. Theo Laetsch, *The Minor Prophets*, Concordia, s. 385] kitabından götürülmüşdür)

Daranın hakimiyyətinin ili	İl, e.ə.	Ay	Gün	Mətn	Məzmun
2	520	6 Sent/Okt	1	Haq. 1:1-11	Haqqay xalqı fəaliyyətə çağırır
			24	Haq. 1:12-15	Xalq inşaata başlayır
		7 Okt/Noy 8 Noy/Dek	1	Haq. 2:1-9	İkinci məbədin əzəməti
			?	Zək. 1:1-6	Zəkəriyyə peyğəmbərlik etməyə başlayır
			24	Haq. 2:10-19	Allah xeyir-dua verməyə başlayacaq
519	11 Fev/Mart	24	Haq. 2:20-23	Məsihin padşahlığı dünya güclərinin dağıdılmasından sonra qurulacaq	
			Zək. 1:7-6:8	Zəkəriyyənin gecə görüntüləri	
		Zək. 6:9-15	Yeşuanın başına tac qoyulması		
4	518	9 Dek/Yan	4	Zək. 7, 8	Məsihin kahinliyinin obrazı kimi Tövbəyə çağırış; xeyir-dua vədi
6	516	12 Mart/Apr ?	3	Ezra 6:15	Məbədin təqdis olunması
				Zək. 9-14	Məbədin təqdis olunmasından sonra

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ – Kitab, peyğəmbərin vəzlərinə görə hissələrə bölünür.

- A. Birinci vəz, 1:1-11, Məbədi yenidən qurun!
- B. Başçılarla xalqın cavabı, 1:12-15

- C. İkinci vəz, 2:1-9, Məbədin böyüklüyü məsələ deyildir!
- D. Üçüncü vəz, 2:10-19, Xalq itaət edib məbədi yenidən qursa, Allahın bərəkəti bol olacaq
- E. Dördüncü vəz, 2:20-23, Zerubbabilin obrazında Məsihin cahanşümul hökmranlığı.

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Bir neçə ildir xor baxılan ikinci məbədin qurulması, bu kitabda ön plana çıxır:
 1. müq. et. Ezra 5:16 (1-ci il - Şeşbassarın hakimiyyətində)
 2. Ezra 3:8-13 (2-ci il - Zerubbabilin hakimiyyətində)
- B. Yaxın gələcəkdəki bərəkətlərə və uzaq gələcəkdəki məsihi xeyir-duaya dair Allahın vədləri, bu məbədin qurulması (Musa ilə bağlanmış əhdin bərpa olunması) ilə əlaqəlidir.
- C. Bu məbədin böyüklüyü əsas məsələ deyil idi; Rəbbin orada olması əsas idi. Məhz Allahın hüzzuru həqiqi izzətin rəmzi idi!

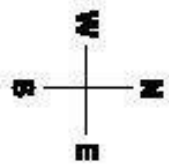
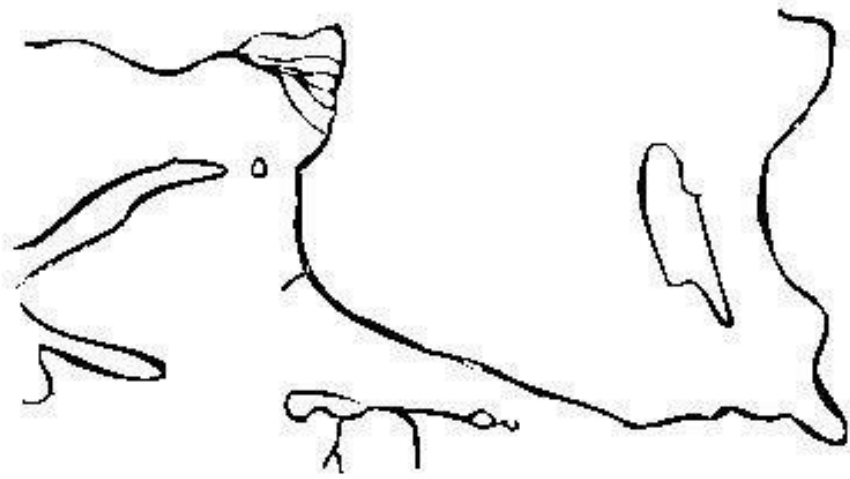
IX. SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

- A. Sözlər və ifadələr
 1. "damı yaraşlıq evləriniz", 1:4
 2. "Həyat yollarınız haqqında yaxşı düşünün", 1:5,7
 3. "Bütün millətləri lərzəyə salacağam", 2:7
 4. "İndiki məbədin əzəməti əvvəlkindən üstün olacaq", 2:9
 5. "Zerubbabil... səni götürüb möhürlü üzük edəcəyəm", 2:23
- B. Şəxslər
 1. I Dara, 1:1
 2. Zerubbabil, 1:1
 3. Yeşua, 1:1
 4. "Ordular Rəbbi", 1:2

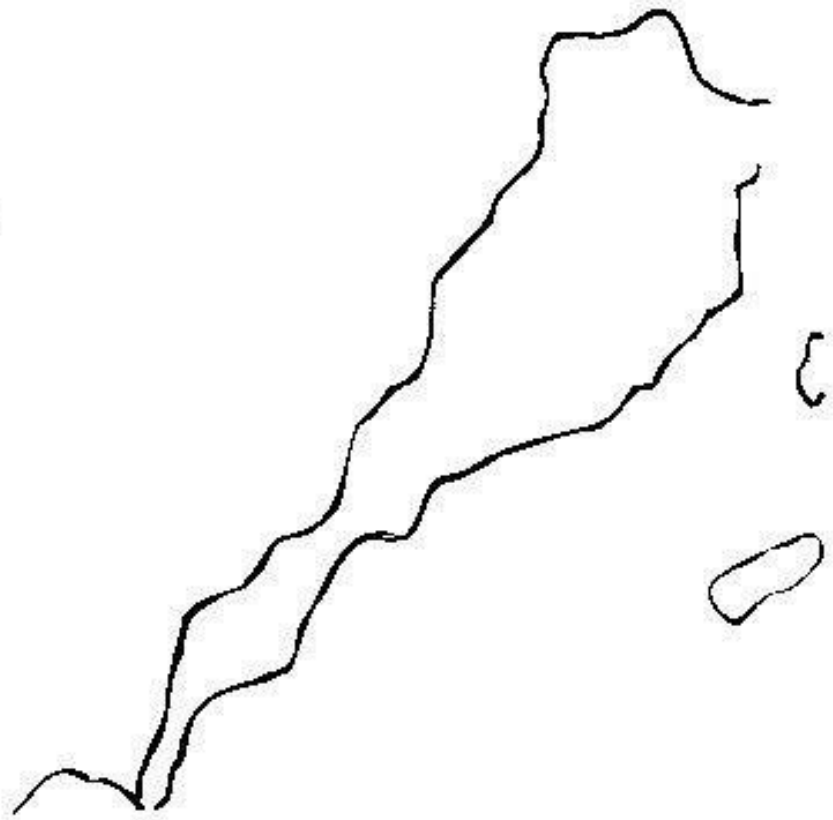
X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR – XƏRİTƏ YOXDUR!

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

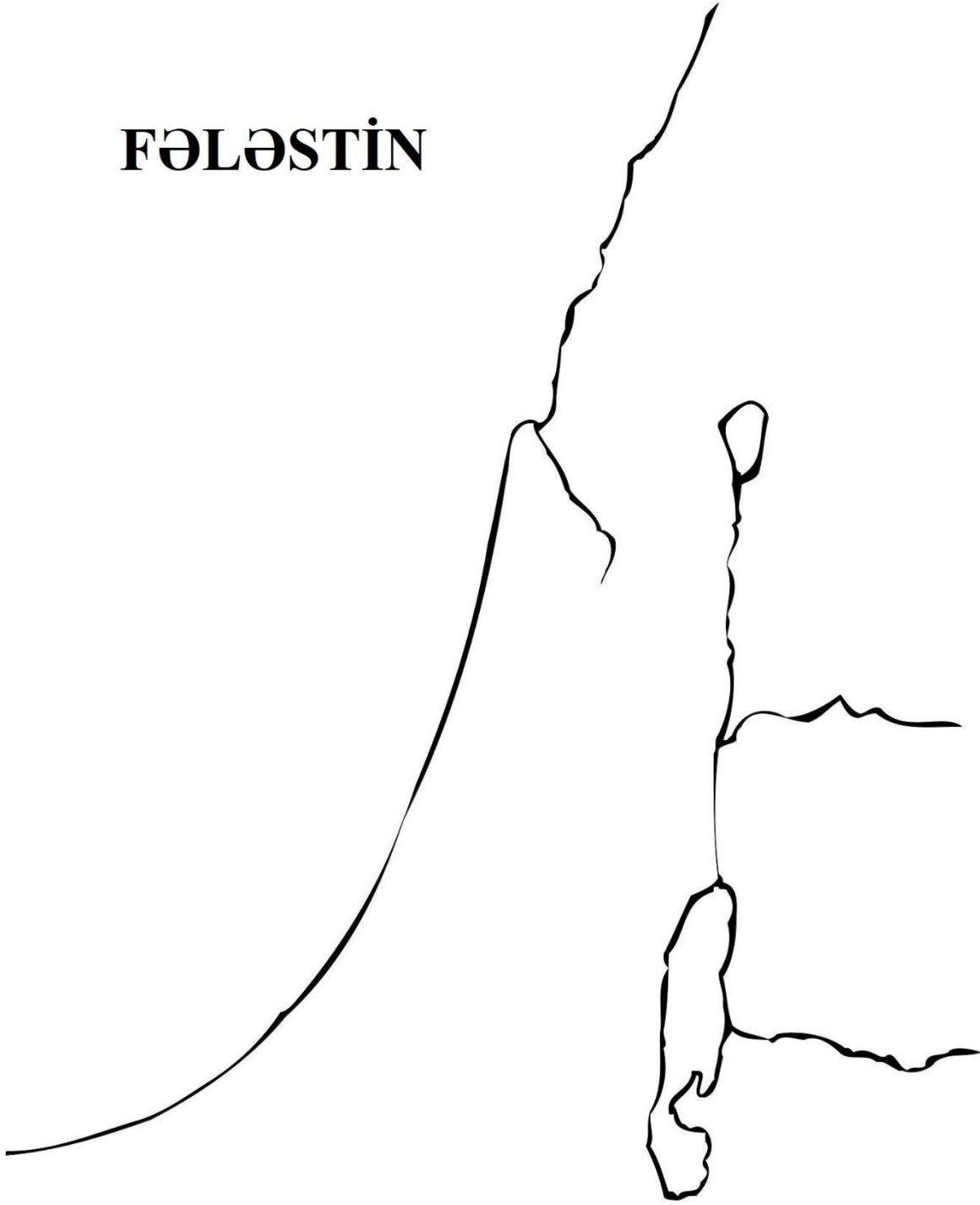
1. Kitabın əsas mövzusu nədir?
2. Sürgündən sonra qayıdan yəhudilər niyə Yəhudada bu qədər çətinlik çəkirdi?
3. 2-ci fəslin hansı hissələri məsihidir? Niyə?
4. 2:3-ü izah edin.
5. 2:10-19-u izah edin.
6. Tarixdə nailiyyətlərindən o qədər az məlumat verilmiş Zerubbabil haqqında niyə bu qədər böyük şeylər deyilir? (2:20-23)

QƏDİM
YAXIN ŞƏRQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

ZƏKƏRİYYƏ KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Bu kitab peyğəmbərin adını daşıyır.
- B. Onun adı "YAHVE xatırlayır", "YAHVE-nin yanında olan" və ya "YAHVE-nin yadına düşdü" mənasına gəlir. Bu ad YAHVE-nin hələ də yəhudilərlə olduğuna və əhdi bərpa etdiyinə işarə edirdi.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, "gec dövr peyğəmbərləri"nə daxildir ("Ekkleziastikus" 49:10).
- B. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər" toplusundadır (Baba Batra 14b):
 - 1. bu toplu, Yeşaya, Yeremya və Yezekel kimi bir tumara sığır.
 - 2. bunlar on iki qəbiləni və ya təşkilata aid olan rəmzi rəqəmi təmsil edir.
 - 3. kitabın xronologiyası barədə ənənəvi görüşü əks etdirir.
- C. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər"dəki kitabların sırasını bir çox alimlər xronoloji ardıcılıqla əlaqələndirirlər. Haqqay və Zəkəriyyənin tarixən bir vahid təşkil etdiyi məlumdur.

III. JANR

- A. Bu kitab, apokaliptik ədəbiyyatın bir misalıdır.
 - 1. Fəsl. 1-8 başlıca olaraq nəsrə yazılmışdır.
 - 2. Fəsl. 9-14 başlıca olaraq poeziyadan ibarətdir.
- B. Bu, yəhudilərə xas olan unikal bir janr idi. Gərginliklə dolu zamanlarda Allahın tarixə nəzarət etdiyinə və Öz xalqını qurtacağına dair əminliyi ifadə etmək üçün ondan tez-tez istifadə olunmuşdur.
- C. Bunun səciyyəvi xüsusiyyətləri:
 - 1. bütün kainat üzərində Allahın tam ixtiyarı olduğunu hiss etdirir,
 - 2. bu dövrdə xeyir və şər arasındakı mübarizə,
 - 3. gizli kod sözlərindən istifadə,
 - 4. rənglərdən istifadə,
 - 5. rəqəmlərdən istifadə,
 - 6. heyvanlardan, bəzən heyvan-insanlardan istifadə,
 - 7. Allahın vəhyi rüyalar və görüntülər, adətən mələklərin vasitəçiliyi ilə verilir.
 - 8. başlıca olaraq gələcək önə çıxır.
- D. Digər misallardan bəzisi:
 - 1. Əhdi-Ətiq
 - a. Daniel 7-12
 - b. Yezekel 37-48 (?)
 - 2. Əhdi-Cədid
 - a. Mat. 24, Mark 13, Luka 21, 2Sal. 2

- b. Vəhy Kitabı
- 3. qeyri-kanonik mətnlər
 - a. I Xanok
 - b. 4 Ezra (Esdras)
 - c. 2 Baruk
- E. İyeronim Zəkəriyyəni Əhdi-Ətiqədə ən anlaşılmaq kitab adlandırmışdır. Bununla belə, bu kitabdan Əhdi-Cədidə xeyli çox sitat gətirilmişdir:
 1. fəs. 1-8-dən Vəhy Kitabında.
 2. fəs. 9-14-dən Müjdələrdə.
- F. Bu görüntüləri şərh etmək çətindir, amma tarixi zəmini nəzərə alsaq, görərik ki, bunlar, yəqin ki, sürgündən sonra Yerusəlimdə məbədin yenidən qurulması ilə bağlıdır. Bunlarda əfv günü və Məsihin gəlişi ön plana çıxır.

IV. MÜƏLLİF

- A. Zəkəriyyə, çox geniş yayılmış ibrani ad idi.
- B. 1:1-də onun kahin olduğu bildirilir (müq. et. Ezra 5:1; 6:14; Neh. 12:4,16). Berekya oğlu olduğu niyə 1:1-də deyilir, amma Ezra 5:1 və 6:14-də buraxılır, məlum deyildir. Zəkəriyyə Kitabı, yəqin ki, Haqqay və Malaki və bəlkə də həmçinin Avdiya və Yoel kimi sürgündən sonrakı erkən dövrə aiddir.
- C. Bir çox müasir alimlər Zəkəriyyə Kitabının vahidliyini inkar edirlər, çünki 1-8-ci fəsillər 9-14-cü fəsillərdən xeyli fərqlənir. 1-8-ci fəsillərdə peyğəmbərin adı çəkilir və konkret tarixlər verilir. Bu fəsillərin sürgündən sonrakı dövrə aid olduğu aşkardır. Yəhyanın Vəhy Kitabında bu fəsillərə dəfələrlə istinad edilir. Ancaq 9-14-cü fəsillər tarixlənmir. Peyğəmbərin adı çəkilir. Tarixi zəmin esxatolojidir. Bu hissəyə Müjdələrdə tez-tez istinad edilir.

Mat. 27:9-da İsa Zək. 11:12-13-dən gətirdiyi sitatın Yeremyaya aid olduğunu deyir. Beləcə, 9-14-cü fəsillərin Zəkəriyyə tərəfindən yazıldığı inkar edilməyə başladı. Bununla belə, Zəkəriyyə Kitabı Ölü dəniz tumarlarında belə vahid mətn olaraq verilir. Kitabın vahid olduğuna dair bir neçə daxili işarələr də vardır:

 1. "iki" sayından istifadə - 4:3; 5:9; 6:1; 11:7; 13:8,
 2. ÇAĞIRIŞ haldan istifadə - 2:7,10; 3:2,8; 4:7; 9:9,13; 11:1-2; 13:7,
 3. Zəkəriyyə üçün unikal olan ibrani "keçən və qayıdan" (yəni "gedib-gələn") ifadəsinin işlənməsi - 7:14; 9:8,
 4. "Rəbb deyir" frazasının təkrar olunması - 16 dəfə
 5. "yaşamaq" feilinin *qal* forması - 2:8; 7:7; 12:6; 14:10.

(Bunlar R.K. Harrisonun "Əhdi-Ətiqə giriş" [R.K. Harrison, *Introduction to the Old Testament*, s. 954] kitabından götürülmüşdür). Kitabın vahid olması barədə daha ətraflı məlumat üçün bax: E.C. Yanq, "Əhdi-Ətiqə giriş" [E.J. Young, *Introduction to the Old Testament*, s. 280]).
- D. Zəkəriyyə Kitabının biri tarixi, digəri gələcəklə bağlı olan iki hissədən ibarət olması heç təcəssümlü deyildir. Biz bu quruluşu başqa peyğəmbərlərdə də görmüşük:
 1. Yeşaya 1-39 və 40-66
 2. Yezekel 1-29 və 30-48
 3. Daniel 1-6 və 7-12

- E. Endryu Hill və Con Uoltonun (Andrew Hill and John Walton) yeni nəşr etdirdikləri Əhdi-Ətiqə giriş kitabında (s. 421) hər iki hissənin bir sıra xiazmlar olaraq təsviri verilir. Bu ardıcıl ədəbi üsul kitabın tək adam tərəfindən yazıldığını təsdiqləyir.

V. TARİX

- A. Zək. 1:1-də peyğəmbərin I Daranın (e.ə. 522-486-cı illər) hakimiyyətinin ikinci ilində, səkkizinci ayda xidmətə başladığı bildirilir. İlahiyyatçıların çoxu düşünür ki, bu, II Kirin oğlu II Kambiz (530-522) öləndən sonra Fars padşahlığında taxta çıxan I Dara idi. Dara, Fars ordusunun generalı idi.
- B. Beləcə, kitabın yazılma tarixi e.ə. 519 və ya 520-ci ilə düşür (Haqqaydan 2 ay sonra). O, təqribən iki il xidmət etmişdir (müq. et. 1:1,7; 7:1).

VI. TARİXİ ŞƏRAİT

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ (R.K. Harrisonun "Əhdi-Ətiqə giriş"indən [*Introduction to the Old Testament* by R.K. Harrison, s. 950] götürülmüşdür)

- A. Tarixlənən peyğəmbərliklər, fəs. 1-8
1. Giriş və tövbəyə çağırış, 1:1-6.
 2. Yerusəlimdəki məbədin yenidən qurulmasına dair səkkiz görüntü, 1:7-6:15
 - a. Dörd atlı; ilahi bərpaya dair vəd, 1:7-17
 - b. Məhv edən dörd buynuz və dörd usta, 1:18-21 (2:1-4 ibr.)
 - c. Yerusəlimin hədsiz əzəməti, 2:1-13 (2:5-17 ibr.)
 - d. Yeşuanın təmizlənməsi, ona deyilən söz, 3:1-10
 - e. Yeddi çıraqdan ibarət olan çıraqdan, 4:1-14
 - f. Böyük uçan tumar, 5:1-4
 - g. Ölçü qabının içindəki qadının Babilə aparılması, 5:5-11
 - h. Atlarla çəkilən dörd döyüş arabasının yer üzünü dolaşması, 6:1-8
 3. Tarixi bölmə: Məsihin rəmzi olan Yeşua, 6:9-15.
 4. Zəkəriyyədən oruc haqqında soruşurlar, 7:1-8:23.
- B. Tarixlənməyən peyğəmbərliklər, fəs. 9-14
1. Düşmənlərin millətlərin mühakimə olunması; sülhpərvər hökmdarın gəlişi, 9:1-17
 2. Seçilmiş sürünün İlahi Rəhbər tərəfindən toplanması, 10:1-12
 3. Yaxşı və ağılsız çobanlar; sürünün iztirab çəkməsi, 11:1-17
 4. Esxatoloji peyğəmbərliklər, 12:1-13:6
 5. İlahi Padşahlığın insanı pak edən mühakiməsi, 13:7-14:21

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Kitabın başlıca məqsədi, qayıdan yəhudiləri Məbədi yenidən qurmağa ruhlandırmaqdır. Bunu Şeşbassar başlamışdı (Ezra 1:8; 5:16), lakin Zerubbabilə qədər iş davam etməmişdi. Məbədin inşasına neçə il idi ki, xor baxılmışdı. Haqqayın dediyinə görə, bunun səbəbi xalqın həvəssizliyidir, Ezra isə bunu qonşu vilayətlərin, ələlxüsus Samariyanın siyasi oyunları üzündən belə olduğunu deyir.
- B. Bu kitab son dərəcə məsihidir. İsanın həyatına dair bir çox peyğəmbərliklər 9-14-cü fəsillərdən gəlmişdir:
1. padşah itaətkardır və bir eşşəyin balası olan sıpaya minib gəlir, 9:9,

2. o, otuz gümüşə satılır; bu, bir qulun qiymətidir və bu pulla dəfn yeri olaraq dulusçunun tarlası alınır, 11:13,
3. Davud nəslinin vurğulanması, 12:4-9,
4. "Onlar Mənə – bədənini dəşdikləri şəxsə baxacaq..." 12:10.

C. Allahın bütün insanlara olan məhəbbəti və cahanşümul hökmranlığı bu mətnlərdə ifadə olunur: 2:11; 8:20-23; 14:9,16. Lakin 9-14-cü fəsillərdə bütün insanların ümumi itaətsizliyi vurğulanır, 12:3 və 14:2 (Zəb. 2).

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

A. Sözlər və ifadələr

1. qayıdın, 1:3
2. "Yerusəlim və Sion üçün böyük qısqanclıq duyuram", 1:14
3. "Yerusəlimin üzərinə ölçü ipi çəkiləcək", 1:16
4. dörd buynuz, 1:18-21
5. "Mən Özüm onun ətrafında odlu divara çevriləcəyəm", 2:5
6. "Onun göz bəbəyi", 2:8
7. "Yeşua əyninə çox çirkli paltar geyinib", 3:3
8. uçan tumar, 5:1
9. bütələr, 10:2 (hərf. terafim)
10. iki dəyənək: "Lütf və Birlik", 11:7, 14
11. "Yerusəlimi... kasa edəcəyəm... ağır bir daş edəcəyəm", 12:2-3
12. "Yerusəlimdən həyat verən sular axacaq", 14:8

B. Qısaca qeyd olunmalı olan şəxslər

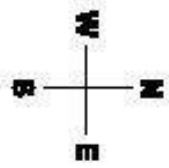
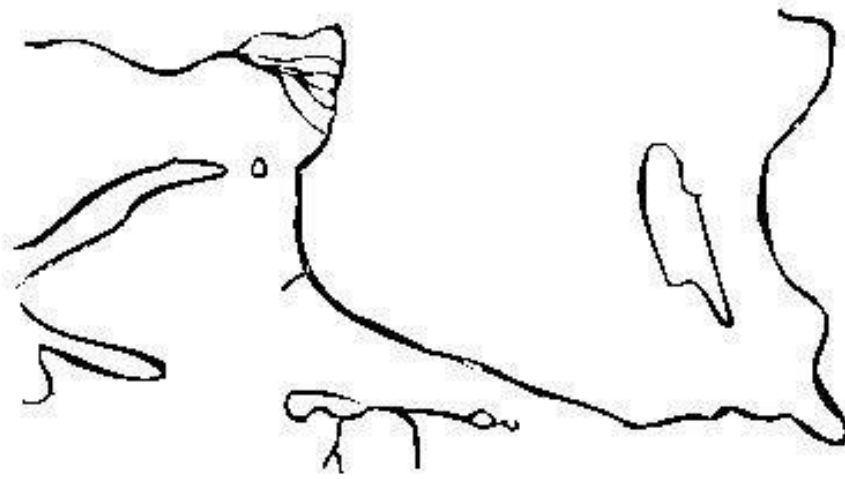
1. Berekya, 1:1,7
2. Rəbbin mələyi, 1:11; 3:1
3. Şeytan, 3:1-2
4. Pöhrə, 3:8; 6:12
5. "məsh olunmuş iki nəfər", 4:14
6. Hadad-Rimmon, 12:11

X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Sion, 1:14
2. Şinar, 5:11
3. Bet-El
4. Xamat, 9:2
5. Megiddo düzənliyi, 12:11
6. Zeytun dağı, 14:4

XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

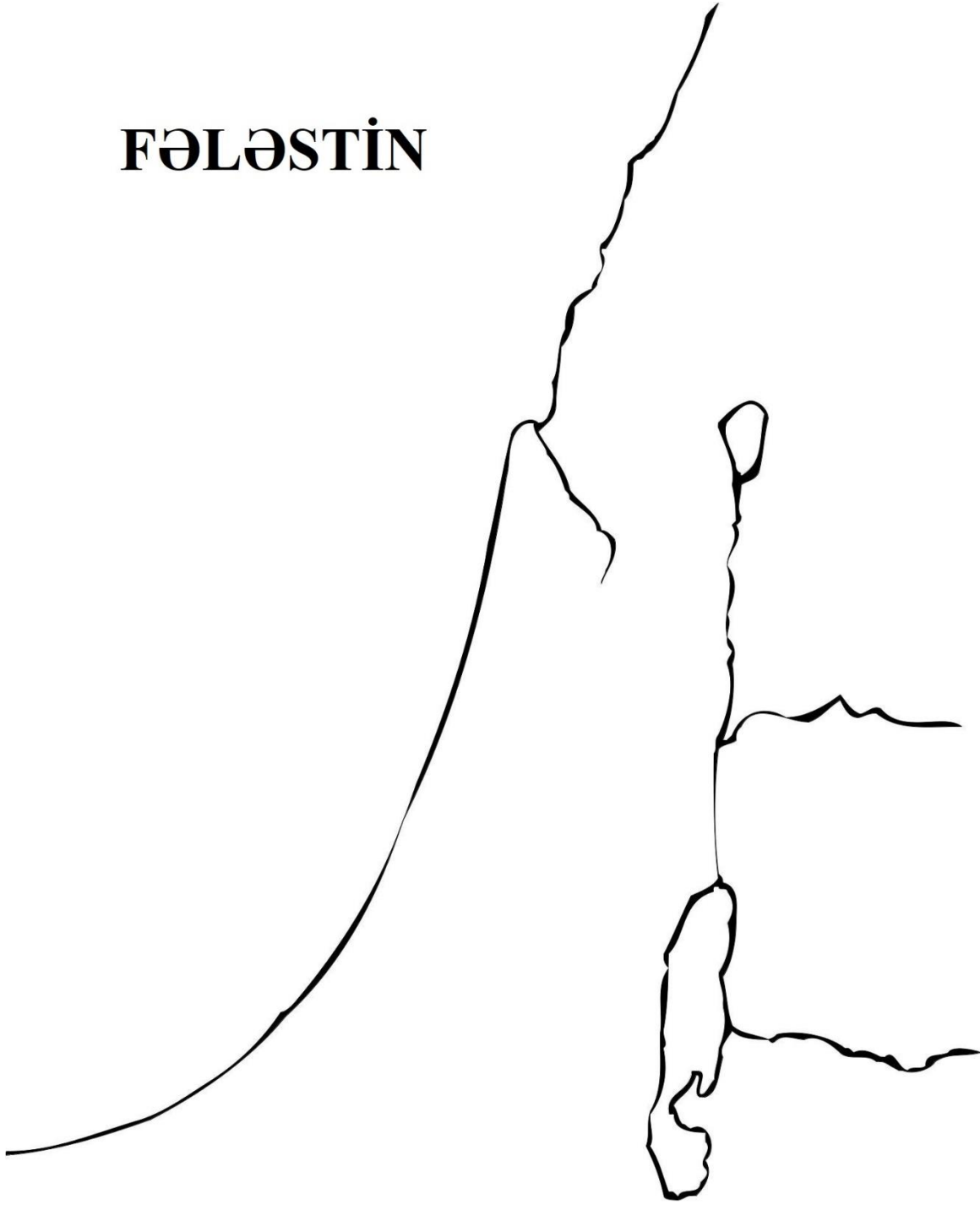
1. Zəkəriyyə Haqqayla necə əlaqəlidir?
2. 1:7-6:8-dəki görüntülər bir-birilə necə əlaqəlidir?
3. Məsihin bu kitabda rast gəlinən adlarını sadalayın.
4. 4-cü fəsildəki iki zeytun ağacı kimlərdir?
5. 7-8-ci fəsildə neçə dənə oruc günündən bəhs olunur?
6. 9-14-cü fəsildə Məsihin həyatına dair peyğəmbərlikləri sadalayın.

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil

MALAKİ KİTABINA GİRİŞ

I. KİTABIN ADI

- A. Bu kitabın peyğəmbərin adını daşıyır.
- B. Adı "Mənim elçim" mənasına gəlir.
 - 1. Bu, bir titullə ola bilər, "Mənim elçim", 3:1.
 - 2. "Mənim mələyim" ola bilər.
 - 3. Xüsusi ad ola bilər.

II. KANONİZASIYA

- A. Bu kitab, "gec dövr peyğəmbərləri" nə daxildir ("Ekkleziastikus" 49:10).
- B. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər" toplusundadır (Baba Batra 14b):
 - 1. bu toplusu, Yeşaya, Yeremya və Yezekel kimi bir tumara sığır.
 - 2. bunlar on iki qəbiləni və ya təşkilata aid olan rəmzi rəqəmi təmsil edir.
 - 3. kitabın xronologiyası barədə ənənəvi görüşü əks etdirir.
- C. "On İkilər" və ya "Kiçik peyğəmbərlər"dəki kitabların sırasını bir çox alimlər xronoloji ardıcılıqla əlaqələndirirlər. Malaki, açıq-aşkar, son "kiçik peyğəmbər"dir.

III. JANR

- A. Kitabda həqiqət diatribe üsulu ilə öyrədilir. Kitab sual-cavab şəklində yazılmışdır. Əvvəl həqiqət bəyan edilir, sonra xəyali etirazçı sual verir və ya bir şey deyir və buna qarşı tərəfdən cavab verilir.
- B. Malaki "İbrani Sokrat" olaraq adlandırıldı.
- C. Paul və Yaqub da həqiqəti öyrətmək üçün bu üsuldan istifadə etdilər.
- D. Bu struktur "Ancaq siz deyirsiniz..." kimi frazalarla qurulur, 1:2, 6, 7 (iki dəfə), 12, 13; 2:14, 17 (iki dəfə); 3:7, 8, 13, 14.
- E. Bu, İbrani poeziyası deyildir.

IV. MÜƏLLİF

- A. 1:1-də İbranicə "*malaki*" sözü "mələk" ya da "elçi" mənasını verir.
 - 1. Mütəxəssislərin əksəriyyəti bunu xüsusi ad olaraq qəbul edir.
 - 2. Septuagintada bu, bir titullə olaraq tərcümə olunmuşdur (müq. et. 3:1).
 - 3. Origen bunun "mələk" mənasına gəldiyini düşünürdü.
- B. Talmud (Mesillah 15a) bu kitabın Mordokay tərəfindən yazıldığını deyir.
- C. Yonatanın Arami Tarqumunda bunun Ezranın adı olduğu yazılmışdır. Bu şərh İyeronim, Raşi və Kalvin qəbul etmişlər.

- D. İosif Flaviy "Qədim yəhudi tarixi" 11:4-5-də sürgündən sonrakı şəxslərin hamısını sadalayır, yalnız Malakini buraxır.
- E. Əhdi-Cədidə bu kitabdan gətirilmiş sitatlardan heç birinin yanında Malakinin adı çəkilmir.
- F. 2 Esdras kitabında Haqqay, Zəkəriyyə və Malaki sürgündən sonrakı peyğəmbərlər olaraq sadalanır.
- G. Peyğəmbərlərin başqa heç bir kitabı anonim olmadığına görə, Malaki, yəqin ki, xüsusi ad olmuşdur. Bir daha qeyd edək ki, kitabın müəllifi kim olur-olsun, bunun ilahi ilhamla heç bir əlaqəsi yoxdur.

V. TARİX

- A. Nehemya və Malaki Kitabları, tarixi zəmin baxımından bir-birinə çox bənzəyir:
 1. onda bir hissə ilə bağlı məsələlər, Mal. 3:8; Neh. 10:32-39,
 2. yoxsulların əzilməsi, Mal. 3:5; Neh. 5:1-5,
 3. bütperəstlərlə evlənmə, Mal. 2:10,11; Neh. 13:1-3, 23-24 (Ezra 9:1-2).
- B. Bu kitab, böyük ehtimalla, e.ə. 450-430-cu illərdə, Nehemya I Artakserksin sarayına qayıtdıqdan sonra (Neh. 13:6) yazılmışdır.

VI. İBRANİLƏR VƏ EDOM ARASINDAKI TARİXİ MÜNASİBƏTLƏR, 1:2-5

- A. İbranalərin edomlulara qohum olaraq hörmət etmələri əmr olunmuşdu:
 1. Saylar 20:14
 2. Qanunun Təkrarı 2:4-6
- B. Onların arasında çoxlu münaqişələr baş vermişdir:
 1. Saylar 20:14-21
 2. Hakimlər 11:16 və sonrakı ayələr
 3. 1 Şamuel 14:47-48
- C. Edomun əleyhinə peyğəmbərliklər:
 1. Saylar 24:18
 2. Yeşaya 34:5 və s.a.; 63:1 və s.a.
 3. Yeremya 49:7 və s.a.
 4. Mərsiyələr 4:21-22
 5. Yezekel 26:12 və s.a.; 35:13 və s.a.; 36:2-6
 6. Amos 1:11-12

VII. KİTABIN HİSSƏLƏRİ

- A. Malaki Kitabının strukturu altı disput və ya diatribe üzərində qurulmuşdur. Malaki Allahın adından danışır, xalq cavab verir və Malaki yenə Allahın adından deyirdi.
- B. Struktur
 1. Allahın qayıdan yəhudilərə qarşı məhəbbəti, 1:2-5
 2. Allahın kahinləri məhkum etməsi, 1:6-2:9
 3. Allahın boşanan və bütperəstlərlə evlənən adamları məhkum etməsi, 2:10-16

4. Allahın onları pis münasibətinə görə (Allahın ədaləti hanı?) məhkum etməsi, 2:17-3:6
5. Allahın onları məbədə necə dəstək verdiklərinə görə məhkum etməsi, 3:7-12
6. Allahın onları pis münasibətinə görə (Allaha xidmət etmək faydasızdır!) məhkum etməsi, 3:13-4:3
7. etməsi, 3:13-4:3
8. Son nəsihət və vəd, 4:4-6

VIII. ƏSAS HƏQİQƏTLƏR

- A. Malaki, qayıdan yəhudilərin həvəssizliyə və məyusluğa qapılaraq günah etdiklərini qeyd edir.
- B. Kitabda ümumi xarakter daşıyan bir neçə bəyanat vardır. Allah dünyanı xilas etmək üçün İsraildən istifadə edəcək, 1:5, 11, 14; 3:12.
- C. Allahın xalqı Onun xasiyyətinə kölgə atırlar:
 1. 2:17 - Allah ədalətlə davranmır.
 2. 3:6 - İsrail yalnız Allahın dəyişməyən xasiyyəti sayəsində məhv olmamışdır.
 3. 3:14 - Allaha xidmət etmək faydasızdır
- D. Bu kitabda məsihi gözlənti vardır, 3:1; 4:5.

IX. QISA TƏRİFİ VERİLƏCƏK OLAN SÖZLƏR VƏ/VƏ YA İFADƏLƏR VƏ ŞƏXSLƏR

- A. Sözlər və ifadələr
 1. xəbərdarlıq, 1:1
 2. "Ancaq siz... deyib soruşursunuz", 1:2
 3. "Topal yaxud xəstə heyvan qurban etmək", 1:8
 4. "Mənə burun sallayırsınız", 1:13
 5. "sizin nəslinizi məzəmmət edəcəyəm", 2:3
 6. "yad allahlara tapınan qızlarla evlənərək ", 2:11
 7. "Axtardığınız Xudavənd qəflətən Öz məbədinə gələcək", 3:1
 8. "yaddaş kitabı", 3:16
 9. "şüalarında şəfa olan salehlik günəşi doğacaq", 4:2
- B. Şəxslər
 1. Esav, 1:2-3
 2. Yaqub, 1:2
 3. Levi, 2:4
 4. Ovsunçular, 3:5
 5. qərrib, 3:5
 6. İlyas peyğəmbər, 4:5

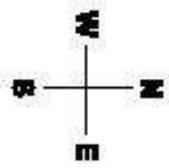
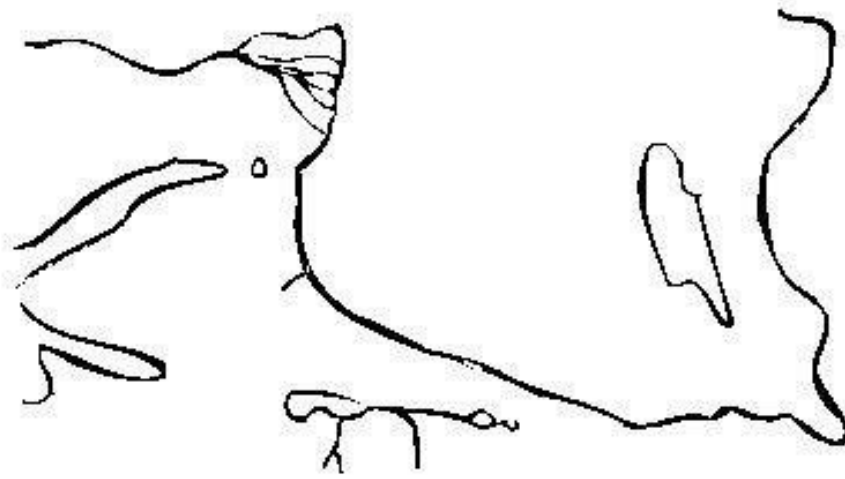
X. XƏRİTƏDƏKİ COĞRAFİ YERLƏR

1. Edom, 1:4
2. Yəhuda, 2:11
3. İsrail, 2:11
4. Xorev, 4:4

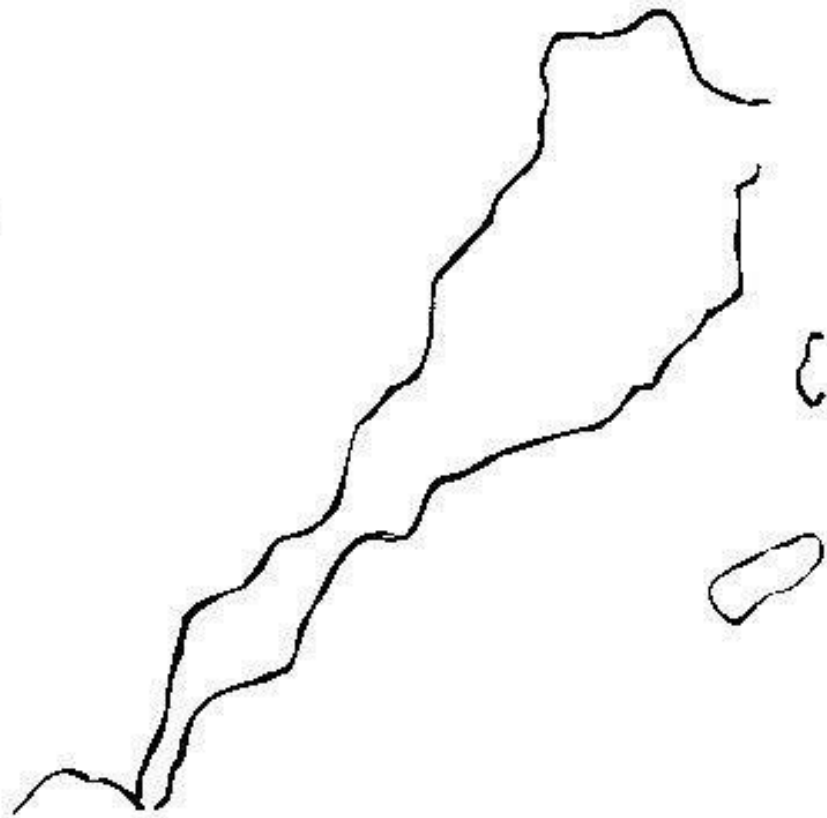
XI. MƏZMUNA DAİR SUALLAR

1. Malakinin strukturu necədir?
2. Niyə 1:2-də Esavın adı çəkilir?

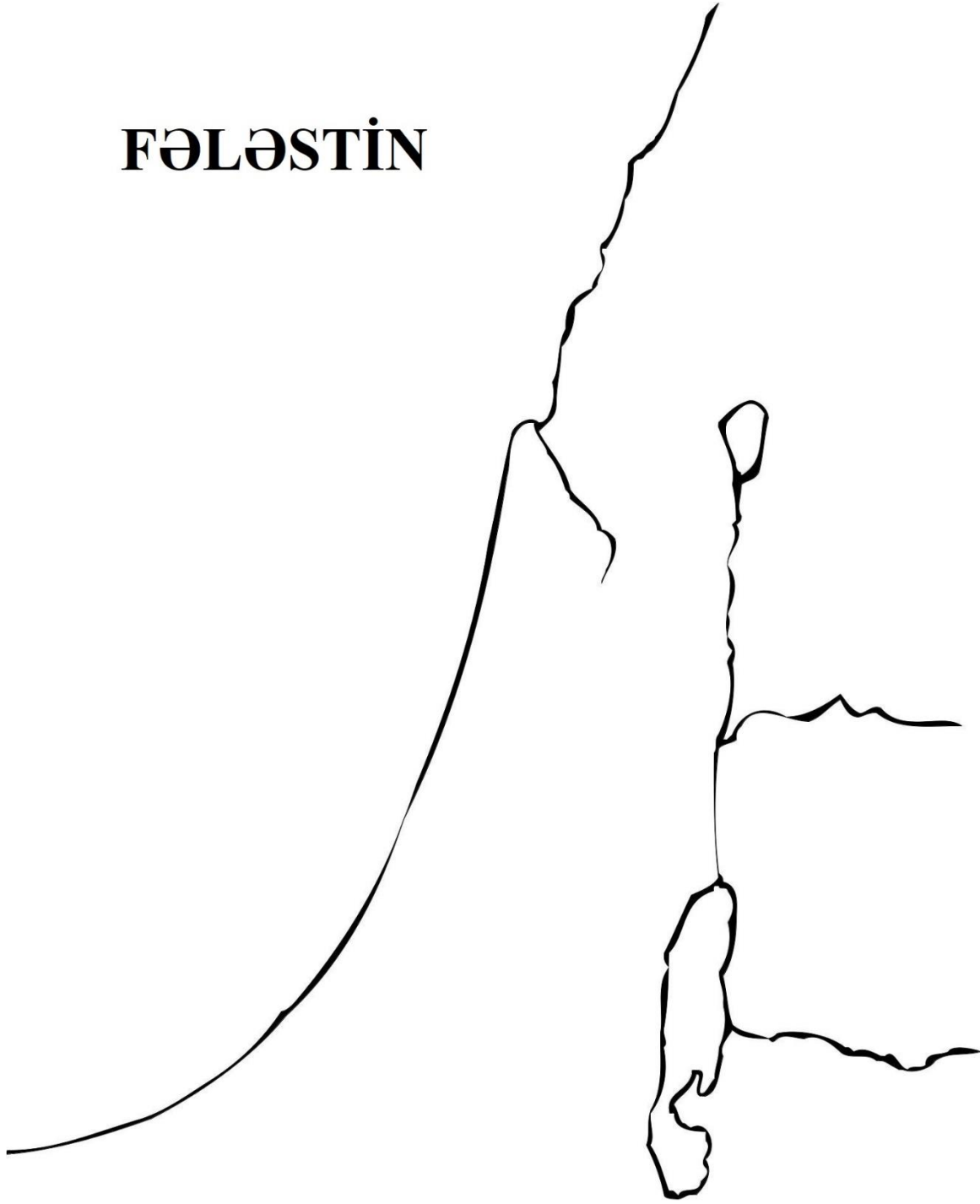
3. Kahinlər və xalq YAHVE-yə necə hörmətsizlik göstərirlər?
4. 2:2; 3:9-da bəhs edilən lənət Müqəddəs Yazının harasından gəlir? O nədən ibarət idi?
5. Allah boşanmağa niyə nifrət edir? 2:16
6. Məsih necə qəflətən Öz məbədinə gələcək?
7. 3:6 niyə bu qədər önəmlidir?
8. Allah onda bir hissəni verənlərə firavanlıq vəd edirmi?
9. İlyas İsadən əvvəl gəlmişdimi?

QADIM
YAXIN ŞARQ

FƏLƏSTİN

0 10 20 30 40 mil